

**Komunikacja międzykulturowa
w wielonarodowych jednostkach
wojskowych**

Marek BODZIANY

Wrocław 2012

Marek Bodziany

Korekta – mgr Ewa Mikusz

SPIS TREŚCI

WSTĘP	5
ROZDZIAŁ 1. Wielokulturowe uwarunkowania funkcjonowania polskiej armii na przełomie XX i XXI wieku	11
1.1. Kulturowe i instytucjonalne aspekty funkcjonowania armii	11
1.1.1. Rola armii w kształtowaniu ładu społecznego	11
1.1.2. Armia w ujęciu instytucjonalnym i społecznym	13
1.1.3. Armia i jej kultura organizacyjna	16
1.2. Procesy integracyjne i ich wpływ na tworzenie ładu społecznego	20
1.2.1. Zmiana społeczna a bezpieczeństwo międzynarodowe	20
1.2.2. Procesy integracyjne w ujęciu historycznym	22
1.2.3. Wpływ procesów integracyjnych na tworzenie wielonarodowych struktur wojskowych	25
1.3. Wielonarodowe struktury wojskowe w Polsce	36
ROZDZIAŁ 2. Kulturowe uwarunkowania komunikacji między narodami	44
2.1. Kultura – różnorodność pojęciowa	44
2.2. Składniki kultury - typologia	50
2.3. Tożsamość jednostkowa, społeczna i narodowa	56
ROZDZIAŁ 3. Różnorodność i odmiennność kulturowa we współczesnym świecie	64
3.1. Typologie kultur i odmiennność kulturowa	64
3.2. Wielokulturowość w ujęciu historycznym i współczesnym	83
3.3. Integracja i asymilacja kulturowa	92
3.4. Relatywizm kulturowy i tolerancja w kontaktach kultur	99
3.4.1. Relatywizm kulturowy	99
3.4.2. Tolerancja	102
3.5. Konflikt kultur	107
ROZDZIAŁ 4. Komunikacja międzykulturowa i jej teoretyczne uwarunkowania	118
4.1. Komunikacja społeczna jako, podstawa dialogu kultur	118
4.2. Komunikacja międzykulturowa w ujęciu teoretycznym	128
4.3. Kompetencja kulturowa i komunikacyjna	137
4.3.1. Kompetencja kulturowa i jej zakres pojęciowy	137
4.3.2. Składniki kultury jako, elementy kompetencji kulturowej	140

4.3.3.	Język etniczny jako składnik kultury	144
4.3.4.	Język niewerbalny jako składnik kultury	146
4.3.5.	Model komunikacji międzykulturowej	151
4.4.	Antropologiczne czynniki komunikacji międzykulturowej	153
4.4.1.	Związki antropologicznych czynników komunikacji międzykulturowej ze składnikami kultury	153
4.4.2.	Stereotypy jako źródła barier komunikacyjnych	154
4.4.3.	Uprzedzenia w komunikacji międzykulturowej	164
4.4.4.	Etnocentryzm jako bariera komunikacyjna	167
4.4.5.	Stratyfikacja etniczna i dystans etniczny	172
4.4.6.	Nietolerancja jako bariera w komunikacji międzykulturowej	175
4.4.7.	Antropologiczne czynniki funkcjonowania wielonarodowych struktur wojskowych	176
ROZDZIAŁ 5.	Komunikacja międzykulturowa w wielonarodowych jednostkach wojskowych w świetle badań własnych	188
5.1.	Metodologiczne podstawy badań nad komunikacją międzykulturową	188
5.2.	Wpływ struktury etnicznej na komunikację międzykulturową	205
5.3.	Kompetencja kulturowa żołnierzy wielonarodowych jednostek wojskowych	212
5.4.	Wpływ antropologicznych czynników na komunikację międzykulturową	224
5.5.	Wpływ składników kultury na komunikację międzykulturową	239
5.6.	Wpływ asymilacji kulturowej na komunikację międzykulturową	260
5.7.	Wpływ komunikacji międzykulturowej na konflikt kultur	280
	Zakończenie	291
	Bibliografia	300
	Wykaz skrótów	336
	Wykaz tabel	338
	Wykaz rysunków	340
	Załączniki	341
	1. Symbole narodowe państw wchodzących w skład wielonarodowych struktur wojskowych	
	2. Symbole – odznaki polskich formacji wojskowych	

WSTĘP

Potrzebę podejmowania badań nad kulturowymi aspektami życia społecznego uzasadnia to, że kultura jest nieodłączną częścią duchowego i materialnego rozwoju człowieka, grup społecznych i całych narodów. To ona od wieków wpływała na rozwój społeczny i wyznaczała kierunki duchowej egzystencji i ewaluacji społeczeństw. W sensie materialnym, pojawiła się wszędzie tam, gdzie człowiek zaczął dostrzegać sens doskonalenia swojego życia, poprzez tworzenie artefaktów materialnych. W sensie niematerialnym dotykała sfery egzystencjalnej bytu poprzez tworzenie sztuki, własnych symboli indywidualnych, grupowych i narodowych (w tym języka werbalnego i niewerbalnego), budowanie tradycji, wiarę w siły nadprzyrodzone, magię, bóstwa, a także poprzez obyczaje oraz systemy wartości kształtowane przez wieki.

Choć historyczne źródła *kultury* sięgają odległych czasów, opisywany w dziełach greckich i rzymskich myślicieli, prawdziwy sens poznawczy jej wpływu na kształtowanie społeczeństw odnajdujemy w dziele *ojca* socjologii – Augusta Comte'a¹: „Kurs filozofii pozytywnej”². Na gruncie obserwacji skutków rewolucji francuskiej autor zauważył, że najistotniejszym czynnikiem integracji społeczeństw jest kultura, a właściwie systemy wartości ukształtowane w narodach. Obserwując skutki rewolucji, zastanawiał się nad tym (...) *co sprawia, że społeczeństwo nie rozpada się, w miarę jak staje się coraz większe, bardziej złożone, zróżnicowane, wyspecjalizowane i podzielone?* W odpowiedzi na to pytanie, A. Comte stwierdził, że siłą sprawczą trwałości i stabilności społeczeństw są: *wspólne, powszechnie uznawane idee i przekonania, nazwane concensus universalis, jako elementy nadające społeczeństwu uniwersalną moralność oraz nadające symbolom i kulturze siłę jednoczącą je*³. Zasadność podejmowania badań nad kulturowymi aspektami życia społecznego, zdają potwierdzać inne podejścia socjologii, wykreowane na gruncie dorobku

¹ August Comte (1798 – 1857) – przedstawiciel wczesnego pozytywizmu, francuski filozof okresu rewolucji francuskiej. Autor następujących dzieł: „Kurs filozofii pozytywnej”, „Rozprawy o duchu filozofii”, „Rozprawy o całokształcie pozytywizmu” oraz wielu innych publikacji z obszaru pozytywizmu. Był twórcą nowej dziedziny wiedzy, którą obecnie nazywamy socjologią. Zgodnie z poglądami Comte'a, świat przyrody kohabituje w zgodzie ze światem społecznym, w związku z czym społeczeństwa kierują się tymi samymi prawami, jakie rządzą w przyrodzie. Twierdził również, że społeczeństwo jest skomplikowanym organizmem, którego kształt anatomiczny tworzy *statyka*, a zmienność *dynamika*. Zob. J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, PWN, Warszawa 2002, s. 251 – 262. Również [w:] P. Sztompka, *Socjologia....., op. cit.*, s. 22.

² J. H. Turner, *Socjologia. Konceptje i ich zastosowania*, Wyd. Zysk i S – ka, Poznań 2007, s. 10.

³ *Ibidem*, s. 10.

brytyjskiego socjologa Herberta Spencera⁴. W dziele zatytułowanym: „Zasady socjologii”, uzupełnił on rozważania A. Comte’a o następujące pytanie: *Co dane zjawisko kulturowe lub społeczne czyni w celu utrzymania i zintegrowania społeczeństwa?*⁵. I w tym przypadku najwyższą rangę nadano wspólnym wartościom ukształtowanym przez tradycję i historię.

Kulturowe czynniki trwałości społeczeństw odzwierciedla również teoria francuskiego socjologa Emila Durkheima⁶, który wskazuje na systemy symboli kulturowych, w skład których wchodzi: wartości, przekonania, dogmaty religijne oraz ideologie, jako czynniki determinujące integrację społeczeństw⁷.

Współcześnie panuje pogląd, że prawdziwą i zarazem pierwotną siłą sprawczą rozwoju społeczeństw był język jako narzędzie porozumiewania się. Bez niego – bez względu na formę – jednostki i społeczeństwa nie byłyby w stanie przekazywać innym swoich tradycji, nie mogłyby wymieniać doświadczeń z innymi i wzbogacać własnego dorobku. W związku z tym język (w tym etniczny) jest najistotniejszym składnikiem kultury, który również i obecnie spełnia swoje fundamentalne funkcje, jakim są porozumiewanie oraz wymiana informacji, a także narzędzie negocjacji, mediacji i funkcje edukacyjne. Na poziomie międzynarodowym, język etniczny również wypełnia te same funkcje. Każdy naród posiada bowiem własny, osobliwy zestaw cech kulturowych, wśród których oprócz wartości, tradycji, obyczajów, historii, symboli narodowych, bohaterów oraz religii, istotną rolę odgrywa język etniczny ukształtowany podobnie jak pozostałe elementy przez różne czynniki, w tym również przez dyfuzję kultur.

Istotną cechą języka jest to, że służy komunikacji werbalnej, a ta z kolei jest narzędziem integracji społecznej. Przenosząc ją na grunt etniczny, komunikacja między narodami będzie więc narzędziem integracji kulturowej. Aby jednak było to możliwe, potrzebny jest wysoki poziom kompetencji kulturowej, na którą składa się spośród wielu

⁴ Herbert Spencer (1820 – 1903) – brytyjski przedstawiciel nurtu socjologii ewolucjonizmu. W swych teoriach nawiązywał do dorobku Augusta Comte’a. Autor następujących dzieł: „Wstęp do socjologii”, „Statyka społeczna”, „System syntezy filozoficznej”, w którego skład wchodziły takie dzieła, jak: „Pierwsze zasady”, „Zasady biologii”, „Zasady psychologii”, „Zasady etyki” oraz „Zasady socjologii”. Zdaniem współczesnych socjologów dzieła Spencera stały się raczej symbolem niż przedmiotem inspiracji dla dalszego rozwoju ewolucjonizmu. Zob. J. Szacki, *op. cit.*, s. 290 – 304.

⁵ J. H. Turner, *Socjologia. Koncepcje....., op. cit.*, s. 13.

⁶ Emil Durkheim (1858 – 1917) – twórca francuskiej szkoły socjologicznej, profesor socjologii w Bordeaux, gdzie w 1896 roku objął pierwszą na świecie katedrę socjologii, a w 1902 roku na paryskiej Sorbonie. Autor dzieł: „Zasady metody socjologicznej”, „Samobójstwo”, „Elementarne formy życia religijnego” oraz wielu innych. Według niego właściwym przedmiotem socjologii są „fakty społeczne”, czyli normatywne i aksjologiczne przekonania, reguły, które dzielone są przez całą zbiorowość, są zewnętrzne wobec członków społeczeństwa i wywierają na nich przymuszający nacisk. Głównymi dziedzinami faktów społecznych są: moralność, religia i prawo, które obecnie stanowią samo sedno socjologii kultury. J. Szacki, *op. cit.*, s. 372 – 374. Również [w:] P. Sztompka, *Socjologia....., op. cit.*, s. 232.

⁷ J. H. Turner, *Socjologia. Koncepcje....., op. cit.*, s. 14.

elementów, również kompetencja komunikacyjna. Zdaje się, że to właśnie ona odgrywa najistotniejszą rolę w kształtowaniu interakcji wewnątrzstrukturalnych. W związku tym, język etniczny jako element kultury, stanowi o kompetencji komunikacyjnej. Naturalną więc kwestią zdaje się być rola kompetencji kulturowej w procesie komunikowania się między narodami.

Badania nad komunikacją międzykulturową uzasadnia również to, że ikoną i hasłem wywoławczym przełomu XX i XXI wieku jest zjawisko wielokulturowości – zjawisko wynikające z niekontrolowanych migracji i procesów integracyjnych zachodzących na wszystkich poziomach życia społecznego. Ich naturalną konsekwencją są zmiany społeczne⁸ i kulturowe zachodzące w efekcie zburzenia lub zachwiania dotychczasowego ładu społecznego obowiązującego na mega - i makropoziomie. Składniki kultury usankcjonowane w ramach ogólnie przyjmowanych zasad koegzystencji jednostek społecznych i całych narodów łagodzą skutki zmian społecznych i pozwalają utrzymać ich trwałość oraz stabilność. Istotne jest również, że zmiany o wymiarze globalnym ekstrapolowane są na płaszczyzny państwowe, czego doświadczają nie tylko narody uwikłane w transformacje ustrojowe, ale również państwa tzw. *starej demokracji*, których skala i intensywność zależą od dyfuzji składników kultury danego narodu i kultur mniejszości narodowych, tzw. *diaspor* rozproszonych w ramach narodowości stanowiącej większość, a także *protonarodów* – narodów bez państwa⁹.

Zmiana społeczna, jaka dokonała się w ramach transformacji ustrojowej w Polsce na przełomie lat 80. i 90. minionego wieku odnosi się również do kultury. Z jednej strony procesy integracyjne i niekontrolowane migracje uderzyły z niespotykaną do tej pory siłą we względnie homogeniczne kulturowo i etnicznie państwo, a z drugiej nowe trendy kulturowe napływające z Zachodu stały się przyczynkiem odejścia polskiego społeczeństwa od wartości autotelicznych opartych na poszanowaniu tradycji, religii oraz istniejącego porządku społecznego i przyjęcia wartości instrumentalnych (materialistycznych) modyfikujących dotychczasowy model życia społecznego o niepohamowaną konsumpcję. W taki sposób pojawił się nowy model społeczeństwa polskiego, uwikłanego w dwa typy kultury –

⁸ D. Niedźwiedzki, *Władza – tożsamość – zmiana społeczna*, Wyd. UNIVERSITAS, Kraków 2003, s. 27. Autor twierdzi, że: (...) *zmiana społeczna oznacza przejście do nowego porządku społecznego, w zależności od jej głębokości i zakresu mniej lub bardziej odmiennego od stanu wyjścia*, por. A. Giddens, *Socjologia*, PWN, Warszawa 2005, s. 65 i 67 - 68. A. Giddens twierdzi, że (...) *zmiana społeczna wyrasta na gruncie trzech zasadniczych czynników: ekonomicznych, politycznych i kulturowych. Należy do zjawisk, które trudno precyzyjnie zdefiniować, a podstawowym miernikiem zmiany społecznej będzie zakres przekształceń zachodzących w danej strukturze*.

⁹ Zob. A. Kłosowska, *Kultury narodowe u korzeni*, PWN, Warszawa 2005. Por. J. Wiatr, *Naród i państwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej*, KiW, Warszawa 1973, s. 337-350.

tradycyjnej i nowoczesnej, sukcesywnie poddawanego modyfikacjom przez inne, napływowe kultury z różnych zakątków świata. Zmieniać się zaczął historycznie ukształtowany, homogeniczny kulturowo model polskiego społeczeństwa, ukazując całą gamę zjawisk społecznych do tej pory nieznanych.

Należy zaznaczyć, że zmiana społeczna jaka dokonała się w omawianym okresie wpłynęła na zmiany w definiowaniu roli jednostki społecznej, jaką odgrywa w nowych uwarunkowaniach współczesnego świata, w tym również w postrzeganiu wartości życia ludzkiego, w skłonnościach do pokojowego rozstrzygnięcia konfliktów pomiędzy narodami, a także procesów integracyjnych, efektem których jest tworzenie struktur wielonarodowych, sojuszy i unii gospodarczych, których głównym celem jest utrzymanie poziomu bezpieczeństwa globalnego, zapewniającego całym narodom i jednostkom społecznym koegzystencję w ładzie i pokoju¹⁰. Efektem dążenia narodów do utrzymania wymaganego poziomu bezpieczeństwa globalnego jest koncepcja *kultury bezpieczeństwa* narodowego i międzynarodowego, która dotyczy sfery przekonań podzielanych przez społeczeństwa oraz elity polityczne odnoszących się do polityki bezpieczeństwa, czyli miejsca danego państwa w systemie reagowania na zagrożenia militarne¹¹. Założenia kultury bezpieczeństwa opierają się na koncepcji kultury strategicznej, której praktyczny wymiar – obok procesów integracyjnych – odnajdujemy w układach, traktatach i uniach różnego typu, zawieranych między państwami zainteresowanymi wspólną polityką bezpieczeństwa.

Praktyczny wymiar procesów integracyjnych i koncepcji kultury bezpieczeństwa znalazły swój wyraz w przystąpieniu Polski do Paktu Północnoatlantyckiego NATO (*ang. North Atlantic Treaty Organization*) 12 marca 1999 roku¹² oraz do Unii Europejskiej 1 maja 2004 roku¹³. Podpisanie Traktatu Waszyngtońskiego, stanowiące podstawę przystąpienia do

¹⁰ M. Bodziany, *Grupy dyspozycyjne a wielokulturowość. Socjologiczny aspekt dyfuzji kultur w dobie zmian społecznych*, [w:] J. Maciejewski, (red.), *Oficerowie grup dyspozycyjnych. Socjologiczna analiza procesów bezpieczeństwa narodowego*, Wyd. UWroc., Wrocław 2008, s. 143.

¹¹ K. Malinowski, *Kultura bezpieczeństwa narodowego: koncepcja i możliwości zastosowania*, [w:] K. Malinowski (red.) *Kultura bezpieczeństwa narodowego w Polsce i Niemczech*, Wyd. Instytutu Zachodniego, Poznań 2003, s. 16.

¹² M. Wągrowka, (red.), *Polska – NATO. Traktaty, gwarancje, zobowiązania*, Bellona, Warszawa 1999, s. 89. Traktat Waszyngtoński jest porozumieniem, na podstawie którego powstało NATO. Został on zawarty 4 kwietnia 1949 roku w Waszyngtonie, pomiędzy Belgią, Danią, Francją, Holandią, Islandią, Kanadą, Luksemburgiem, Norwegią, Portugalią, Stanami Zjednoczonymi, Wielką Brytanią i Włochami. Składa się z czternastu artykułów. Jego kluczowym elementem jest artykuł piąty, który mówi o tym, iż każdy atak na któregoś z członków NATO powinien być interpretowany przez pozostałe państwa członkowskie jako atak na nie same.

¹³ T. Grabowski, *Unia Europejska. Ekonomiczne mechanizmy integracji*, Wydawnictwo Płockie, Płock 2002, s. 28. Podstawą jej powołania jest *Traktat z Maastricht*, podpisany 7 lutego 1992 roku przez 12 państw członkowskich Wspólnot Europejskich. Zgodnie z postanowieniami tego traktatu miał on wejść w życie po ratyfikacji przez parlamenty narodowe wszystkich państw - sygnatariuszy, 1 stycznia 1993 roku. Ze względu jednak na pewne opóźnienia ratyfikacyjne zyskał on moc wiążącą dopiero 1 listopada 1993.

NATO, dało Polsce z jednej strony gwarancje bezpieczeństwa i współpracy, a z drugiej strony nałożyło na nią szereg zobowiązań. Oprócz gwarancji bezpieczeństwa zawartej w postanowieniach art. 5 Traktatu Waszyngtońskiego, przystąpienie do NATO narzuciło na państwa członkowskie, w tym również Polskę obowiązek wydzielania kontyngentów wojskowych przewidzianych do realizacji zadań w ramach operacji pokojowych i misji stabilizacyjnych. Konsekwencją takiego stanu rzeczy stała się konieczność stworzenia jednostek wojskowych o charakterze wielonarodowym, przewidzianych do tego rodzaju działań nie tylko w ramach NATO, ale również w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych – ONZ oraz Unii Europejskiej.

W efekcie kreowania wspólnej polityki bezpieczeństwa z omawianymi organizacjami doszło do utworzenia kilku formacji wojskowych o charakterze wielonarodowym, w skład których weszły również polskie komponenty. Należały do nich: Polsko – Ukraiński Batalion (POLUKRBAT), Polsko – Litewski Batalion (LITPOLBAT), Wielonarodowy Korpus Północny – Wschód (*ang. Multinational Corps Northern – East – MNC NE*) oraz Brygada Szybkiego Rozwinięcia do Operacji ONZ SHIRBRIG (*ang. Stand – by Forces High Readiness Brigade*)¹⁴. Wielonarodowy charakter omawianych jednostek wojskowych narzuca konieczność podjęcia analizy społecznych aspektów ich funkcjonowania, w tym również kulturowych i antropologicznych czynników wpływających na proces komunikowania się pomiędzy przedstawicielami różnych narodowości.

Głównym determinantem zainteresowania niniejszym obszarem badań był fakt, że zmiany w strukturze społecznej, rozpatrywane w makroskali, narzuciły konieczność dokonania rekonstrukcji poglądów na temat wielu znanych już zjawisk społecznych zachodzących w ramach wielokulturowości, a także ponownego zdefiniowania zjawisk, które do niedawna pozostawały w *uśpieniu*, a w obliczu dynamiki zmian społecznych i związanych z nią nowych wyzwań dla współczesnego świata, nabrały nowego znaczenia nie tylko w odniesieniu do całych narodów, ale również organizacji, do których niewątpliwie zaliczyć należy armię. Powyższe stwierdzenia doprowadzają do refleksji opierającej się na znaczeniu nadawanemu komunikacji międzykulturowej we współczesnym, dynamicznie zmieniającym się świecie. Intensywność procesów integracyjnych oraz niekontrolowana *budowa świata bez granic*, uzasadnia rolę komunikacji międzykulturowej w koegzystencji narodów, stanowiąc podstawowy czynnik życia w symbiozie społecznej dzięki dialogowi kultur.

¹⁴ Cz. Kącki, *Siły wielonarodowe do misji pokojowych*, AON, Warszawa 2003, s. 145.

Komunikacja międzykulturowa, mimo iż jest postrzegana jako najistotniejsze narzędzie dialogu między narodami, zależy od wielu czynników. Niewątpliwie zaliczyć do nich należy czynniki społeczne, ze względu na ich zdolność do ekstrapolacji z makrostruktur na mikrostruktury, gdzie następuje zderzenie ze specyfiką kultury organizacyjnej.

Przykładem takiego stanu rzeczy jest niewątpliwie armia rozpatrywana w sensie historycznym jako *instytucja totalna*¹⁵ charakteryzująca się względnie hermetyczną strukturą i specyficzną kulturą organizacyjną, która wraz z przystąpieniem Polski do NATO oraz Unii Europejskiej, a także wraz z aktywnym udziałem we wszelkich inicjatywach o charakterze międzynarodowym, zderzyła się ze zjawiskiem wielokulturowości – innym niż to, z jakim zderzała się w ramach członkostwa w Układzie Warszawskim. Różnorodność kulturowa, z jaką spotykają się obecnie polscy żołnierze zarówno w ramach służby w wielonarodowych strukturach, jak i w ramach operacji pokojowych i misji stabilizacyjnych, czynią niniejszą publikację z jednej strony próbę kompleksowej analizy teoretycznej zagadnień opisujących czynniki komunikacji międzykulturowej, a z drugiej pewnego rodzaju pilotaż ewaluacyjny diagnozujący szersze spektrum badań. Publikacja ta wyznacza jednocześnie kierunek kolejnych badań nad komunikacją międzykulturową, które – jak się zdaje są naturalną potrzebą funkcjonowania nowoczesnej armii i nie posiadają jasno wytyczonych granic czasowych. Uzasadnia to czynny udział polskich żołnierzy we wszelkich inicjatywach międzynarodowych, w ramach których dochodzi do kontaktu kultur. W perspektywie czasu i doświadczeń nabywanych przez żołnierzy w obcowaniu z innymi narodowościami, duże znaczenie z pewnością odegra czynnik asymilacji kulturowej, który w decydujący sposób wpływa na kontakty kultur.

¹⁵ *Instytucja totalna* jest organizacją społeczną stwarzającą dla osób z nią związanych rodzaj odrębnego świata, rządzącego się specyficznymi prawami i odseparowanym od reszty społeczeństwa barierami zarówno o charakterze fizycznym (mury), jak i obyczajowym opartym na zestawach zakazów i nakazów, regulaminów i sformalizowanych norm czy reguł postępowania, usankcjonowanym systemie kar i nagród, a także na uniformizacji, symbolice i kulturze organizacji. Problematyka instytucji totalnych znalazła swój wyraz w teorii Ervinga Goffmana (1922-1982) – socjolog amerykański pochodzenia kanadyjskiego, przedstawiciel interakcjonizmu symbolicznego (teorii gry) oraz porządku interakcyjnego, czyli siatki jawnych i ukrytych reguł kierujących interakcjami ludzi w obrębie spotkań, zgromadzeń, sytuacji i okazji społecznych. Autor publikacji m.in. „Instytucje społeczne”, „Człowiek w teatrze życia społecznego”, „Stygmat” oraz „Interakcja strategiczna”. Zob. P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wyd. ZNAK, Kraków 2007, s. 104.

ROZDZIAŁ 1.

WIELOKULTUROWE UWARUNKOWANIA FUNKCJONOWANIA POLSKIEJ ARMII NA PRZEŁOMIE XX I XXI WIEKU

1.1. Kulturowe i instytucjonalne aspekty funkcjonowania armii

1.1.1. Rola armii w kształtowaniu ładu społecznego

Nie ulega wątpliwości, że armia od zarania dziejów stanowiła narzędzie prowadzenia wojen o różnej skali i charakterze. Pozwalała również na zdobycie pozycji politycznej na arenie międzynarodowej, a także była gwarantem pokoju, dzięki wykorzystaniu siły, jako środka perswazji i osiągnięcia założonych celów politycznych. Słuszne jest więc stwierdzenie, że rola armii sprowadza się do utrzymania ładu społecznego, który według Z. Zagórskiego nie może być rozpatrywany jako: *skończony układ systemów i grup gwarantujących zawsze takie samo bezpieczeństwo, a tym samym takie samo subiektywne jego poczucie u poszczególnych aktorów życia społecznego*¹⁶. W szerszym kontekście ład społeczny dotyczy kooperacji czterech kluczowych obszarów funkcjonowania struktur państwowych: polityki, gospodarki, rodziny i kultury, stanowiąc tym samym fundament istnienia i funkcjonowania każdego społeczeństwa poprzez kreowanie wspólnych wartości¹⁷. Należy podkreślić, że armia w sposób ewolucyjny dostosowuje się do współczesnych zagrożeń, stając się w zasadzie najistotniejszym elementem struktur państw przeznaczonym do utrzymania ładu społecznego i bezpieczeństwa. Sens istnienia armii, jako gwaranta ładu społecznego, odzwierciedlają dane szacunkowe, w których stwierdza się, że w ciągu około 5600 lat istnienia ludzkości doszło do 15 tysięcy wojen, co wskazuje, że średnio co roku wybuchały trzy wojny o różnym zasięgu i charakterze¹⁸. Opinie historyków wskazują, że konflikty zbrojne charakteryzują się pewną powtarzalnością w czasie, a ich lokalny charakter w wielu przypadkach prowadził do rozprzestrzeniania się na wymiar globalny. Cykliczny i powtarzalny charakter konfliktów zdaje się uzasadniać sens istnienia armii, jako narzędzia

¹⁶ Z. Zagórski, *Socjologia bezpieczeństwa. O potrzebie nowej subdyscypliny*, [w:] T. Leczykiewicz, Z. Zagórski (red.) *Socjologiczne aspekty bezpieczeństwa narodowego*, Wyd. UWroc., Wrocław 1999, s. 14.

¹⁷ F. Znaniecki, *Nauka o kulturze*, PWN, Warszawa 1979, s. 26 – 27.

¹⁸ Z. Jagiełło, *Dylematy pokojowego rozwiązywania sporów międzynarodowych w pierwszej połowie XX wieku*, [w:] D. S. Kozerański (red.), *Udział jednostek wojska polskiego w międzynarodowych operacjach pokojowych w latach 1975 – 2003. Wybrane problemy*, Wyd. AON 2004, s. 21.

utrzymania ładu społecznego i pokoju na świecie, w którym w ostatnich latach uwidoczniły nowe, jakże niebezpieczne zjawiska społeczne wyrastające na niwie nierówności społecznych oraz historycznie ugruntowanych uprzedzeń.

Szczególne znaczenie armii uwidoczniło się po zakończeniu II wojny światowej, kiedy to diametralnie zmienił się układ sił politycznych na świecie, spolaryzowanym przez nowe zagrożenia dla ludzkości. Wyścig zbrojeń państw Układu Warszawskiego i Paktu Północnoatlantyckiego wpłynął na zmianę definicji wojny, a tym samym na zmianę filozofii postrzegania pokoju i bezpieczeństwa. Przewartościowane zostały również zapisy „Karty Narodów Zjednoczonych”, które nie przystawały już do ówczesnych potrzeb i interesów państw – członków Rady Bezpieczeństwa ONZ¹⁹. Jak się okazuje wyścig zbrojeń i dwubiegunowość świata, paradoksalnie stanowiły w tym okresie specyficzną formę gwarancji bezpieczeństwa globalnego. Brak jaskrawo zarysowanych luk technologicznych pomiędzy USA i Związkiem Radzieckim w dziedzinie militarnej spowodował swoisty *pat* polityczno – militarny w sferze globalnej, co w konsekwencji doprowadziło do wykreowania tzw. *polityki wzajemnego zastraszania*. Taki stan rzeczy utrzymywał się do końca lat 80. minionego wieku, czyli do *upadku Muru Berlińskiego*, którego zburzenie stało się symbolem nowej ery wolności, pokoju globalnego, integracji, a tym samym doprowadziło do swobodnej, niejednokrotnie niekontrolowanej dyfuzji kultur. Ta ostatnia sfera okazała się znamieną w skutkach, ponieważ doprowadziła do powstawania ognisk zapalnych w skali mikro, które dość łatwo mogły się przeistoczyć w konflikty lokalne, a nawet regionalne.

Wraz z rozpadem *dwubiegunowości świata*, który w ocenach współczesnych naukowców był jednym z czynników określanych miarą *zwrotnych punktów historii ludzkości*²⁰, zmieniło swój wymiar również bezpieczeństwo globalne, jak również zmienił się międzynarodowy ład społeczny we wszystkich obszarach życia zbiorowości²¹. Zmierzch i upadek totalitaryzmu w Związku Radzieckim, odbił swoje piętno na innych ustrojach totalitarnych pozostających pod wpływem ZSRR. Konsekwencją było zachwianie równowagi społecznej i gospodarczej w niektórych regionach naszego globu. Niemniej jednak, w obliczu nowej sytuacji polityczno – militarnej, świat ogarnęła – podobnie, jak po zakończeniu

¹⁹ W systemie tym najważniejszą rolę ma do spełnienia *Rada Bezpieczeństwa*. W jej skład wchodzi 5 stałych członków (Chiny, Francja, Federacja Rosyjska, Wielka Brytania i USA) oraz 10 członków niestałych, wybieranych przez Zgromadzenie Ogólne na dwuletnie kadencje. Zgodnie z art. 24 *Rada Bezpieczeństwa ONZ* ponosi główną odpowiedzialność za utrzymanie międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa.

²⁰ M. Bodziany, *Socjologiczny dylemat bezpieczeństwa narodowego w kontekście zmiany społecznej i wielokulturowości*, [w:] D. Czajkowska – Ziobrowska, A. Zduniak (red.) *Edukacja dla bezpieczeństwa. Bezpieczeństwo regionalne – wyzwania edukacyjne*, Wyd. WSB w Poznaniu, Poznań 2008, s. 499.

²¹ E. Rokicki, *Organizacja Narodów Zjednoczonych w systemie światowego bezpieczeństwa*, Wyd. AON, Warszawa 1994, s. 13.

II wojny światowej – euforia i powszechny optymizm w zakresie pojmowania pokoju globalnego, poszanowania praw człowieka i humanitarnego rozstrzygnięcia sporów pomiędzy narodami²². Paradoksalnie, nowy ład społeczny, w którym siła została zogniskowana wyłącznie w rękach Paktu Północnoatlantyckiego, doprowadził do pojawienia się nowych wyzwań w zakresie utrzymania pokoju globalnego. Wyodrębnienie się republik byłego ZSRR, rozpad Jugosławii oraz anarchia w byłych strefach wpływów Układu Warszawskiego w Afryce, Azji oraz innych zakątkach świata, uwidocznily nowego wroga, rosnącego w siłę na gruncie biedy i nierówności społecznych, czego dowodem są niedawne, lokalne konflikty w Somalii, Abchazji, Inguszetii, Karabachu, Czeczenii oraz na Bałkanach i w Afganistanie²³.

1.1.2. Armia w ujęciu instytucjonalnym i społecznym

Zmiana układu sił na świecie rozpatrywana jest w literaturze przedmiotu w kategoriach dwóch przeciwstawnych i zarazem uzupełniających się pojęć, mianowicie turbulencji i stabilizacji. Turbulencja wskazuje, że pokojowe rozstrzygnięcie konfliktów w warunkach współczesności jest raczej niemożliwe, ze względu na nowe zagrożenia dla bezpieczeństwa globalnego, natomiast stabilizacja wskazuje na wzrost znaczenia współzależności państw na płaszczyznach: gospodarczej, politycznej, ekologicznej, kulturowej a także na płaszczyźnie militarnej i bezpieczeństwa²⁴. Mimo, iż panuje powszechna zgodność naukowców, polityków oraz teoretyków wojskowych w zakresie definiowania wojny, jako *zła koniecznego*²⁵, to jednak w obliczu permanentnych zmian społecznych i transformacji ustrojowych współczesnego świata, wojna zmienia również swój wizerunek i formę²⁶. Nowy wymiar konfliktów zbrojnych, wskazuje na odmienną niż do niedawna – uznawaną za klasyczną – rolę armii w kreowaniu ładu społecznego. W związku

²² M. Bodziany, *Socjologiczny dylemat*, op. cit., s. 499.

²³ Zob. B. Barnaszewski, *Charakter kryzysów politycznych i militarnych w dobie postbiegunowego podziału świata w świetle uwarunkowań międzynarodowych*, [w:] D. S. Kozerański (red.), *Operacje pokojowe i antyterrorystyczne w procesie utrzymania bezpieczeństwa międzynarodowego w latach 1948 – 2004*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2006, s. 18 – 25. Pokłosiem braku stabilizacji w omawianych regionach było odrodzenie się terroryzmu, na którego niwie wybuchły kolejno dwie brzemienne w skutkach wojny: w Afganistanie w 2001 roku i w Iraku w 2003 roku. Potwierdzenie tezy, że *postzimno – wojenny świat* jest bardziej narażony na konflikty zbrojne różnej skali odnajdujemy w fakcie, że obecnie również obserwujemy wzrost zagrożeń powstających na gruncie odradzających się nurtów imperialistycznych w Rosji, których praktyczny wymiar uwidocznily się w ramach ostatniego konfliktu lokalnego w Gruzji i jej enklawach oraz w stosunku do Łotwy, Litwy i Estonii oraz Ukrainy. Również wybuch kolejnego konfliktu w strefie Gazy pomiędzy Izraelem a ugrupowaniami wspierającymi ruch narodowo – wyzwoleniczy Autonomii Palestyńskiej potwierdza konieczność nowego spojrzenia na kwestie bezpieczeństwa globalnego.

²⁴ O. Nowaczyk, *Konstruowanie ładu społecznego przez wojsko jako determinanta bezpieczeństwa narodowego*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe a grupy dyspozycyjne*, J. Maciejewski, O. Nowaczyk, (red.), Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005, s. 179.

²⁵ M. Bodziany, *Socjologiczny dylemat*, op. cit., s. 500.

²⁶ F. Fukuyama, *Koniec historii*, Wyd. Zysk i S – ka, Poznań 1996, s. 26.

z tym armię należy rozpatrywać w kilku perspektywach. Pierwsza określa armię jako grupę społeczną, druga jako instytucję, trzecia jako makro i mikrostrukturę, czwarta opisuje ją jako instytucję totalną wykreowaną przez Ervinga Goffmana, czyli instytucję o specyficznej zuniformizowanej kulturze, hermetycznej na zmiany w strukturze, systemie władzy opartym na systemie kar i wyróżnień usankcjonowanych w regulaminach i wewnętrznych przepisach.

Dokonując charakterystyki armii przez pryzmat grupy społecznej, należy ją widzieć, jako: (...) *zbiorowość, która przez określone środki identyfikacji, tj. mundur, regulamin, hierarchię, zwyczaje i obyczaje, odróżnia się od innych grup społecznych*²⁷. Nawiązując do definicji grupy zaproponowanej przez Samuela W. Smalla, w której czytamy, że jest to *wszelki zbiór osób, który możemy ujmować jako całość ze względu na jakiegokolwiek godne uwagi stosunki zachodzące pomiędzy jej członkami*²⁸, stwierdzamy, że armia stanowi zbiór osób uwikłanych interakcjami społecznymi zogniskowanymi we wspólnych celach. Rozpatrując armię w kategoriach grupy społecznej, należy wskazać na dwa kierunki rozważań opierające się na liczebności grupy społecznej. Rozumiana w kontekście całościowym, jest określana jako wielka grupa społeczna, natomiast w skali jednostki wojskowej, określana jest jako mała grupa społeczna. Armia może być również utożsamiana z grupą zawodową, natomiast w związku ze specyfiką specjalności wojskowych i wykonywanych zadań, ulega dekompozycji na mniejsze subgrupy zawodowe, charakteryzujące się pewną odrębnością.

Charakteryzując armię z perspektywy instytucjonalnej, należy ją definiować jako *instytucję, która otrzymała od społeczeństwa uprawnienia do zapewnienia szeroko pojmowanego ład społeczny i bezpieczeństwa narodowego*²⁹. Należy pamiętać, że instytucjonalny charakter armii związany jest z wypełnianymi przez nią funkcjami na rzecz innych zbiorowości społecznych, tj.: narodu, państwa, organizacji społecznych, klas i warstw społecznych oraz poszczególnych grup zawodowych³⁰. Funkcje te nie są bynajmniej jednostronne, posiadają charakter wielostronny, czyli polegają na wzajemnej współpracy armii z innymi elementami struktury państwowej. Instytucjonalny wymiar armii opiera się głównie na jej fundamentalnych zadaniach, mianowicie na zapewnieniu bezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego państwu poprzez utrzymywanie w gotowości do działań zarówno jednostek przewidzianych do prowadzenia działań zbrojnych i ich szkolenie, jak

²⁷ O. Nowaczyk, *Konstruowanie ład społeczny przez wojsko jako determinanta bezpieczeństwa narodowego*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe a grupy dyspozycyjne*, J. Maciejewski, O. Nowaczyk, (red.), Wyd. UWroc., Wrocław 2005, s. 182.

²⁸ B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003, s. 184.

²⁹ Por. J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, PWN, Warszawa 1970, s. 131 - 132.

³⁰ O. Nowaczyk, *op. cit.*, s. 182.

i jednostek i instytucji wojskowych przewidzianych do reagowania na zagrożenia *inne niż wojna*³¹. Armia jako instytucja i jednocześnie grupa zawodowa, tworzy również rynek pracy dla obywateli danego państwa, a obecność jednostek wojskowych w danym regionie w znaczący sposób wpływa na ich rozwój ekonomiczny.

Armia, jako makrostruktura, tworzy złożony system powiązań pomiędzy elementami struktury obronności państwa³². Makrostruktura jako kategoria nauk społecznych, jest pojęciem przeciwstawnym do mikrostruktury, które w ujęciu socjologicznym stanowi *sieć powiązań między elementami życia społecznego, które są ostateczne i nierozkładalne*³³. Makrostruktura ujmowana jest więc, jako tzw. *struktura drugiego rzędu*, czyli *sieć powiązań między złożonymi obiektami społecznymi, a więc takimi, które same są wyposażone w strukturę*³⁴. Ekstrapolując socjologiczne ujęcie makro- i mikrostruktury na grunt armii, dochodzimy do wniosku, że dualny charakter strukturalizmu armii jest kwestią nieuchronną i naturalną. Makrostrukturalne podejście do armii opisywać ją będzie w sensie maściowym, uwzględniającym strukturę Sił Zbrojnych RP, która ulega dekompozycji na komponenty (Wojska Lądowe, Siły Powietrzne, Marynarkę Wojenną, Wojska Specjalne) oraz takie elementy jak Sztab generalny, Dowództwo operacyjne, Inspektorat Wsparcia, Inspektorat Służby Zdrowia, a także wiele innych instytucji. W ujęciu mezostruktralnym, armię należy rozpatrywać w odniesieniu do komponentu sił zbrojnych. Ujęcie mikrostrukturalne sprowadza armię na grunt jednostki wojskowej i jej elementów. Należy przy tym zaznaczyć, że mówiąc o strukturze armii, widzimy nie jednostki społeczne – żołnierzy, ale układy pozycji społecznych zajmowanych przez żołnierzy, czyli stanowiska służbowe.

Nawiązując do określenia armii miarą wielkiej grupy społecznej, stwierdzamy, że w wielu przypadkach można postawić znak równości pomiędzy nią a makrostrukturą ze względu na fakt, że każda grupa społeczna posiada swoją formalną bądź nieformalną strukturę gwarantującą jej ład społeczny w wymiarze wewnątrzgrupowym. W konsekwencji rozważań mikrostruktura będzie utożsamiana z małymi grupami społecznymi, które stanowią element grup zawodowych.

Analizując armię, jako grupę społeczną, której podstawą działania jest pełna dyspozycyjność i poświęcenie, należy ją widzieć w kategoriach *grupy dyspozycyjnej*, która

³¹ Zagrożenia *inne niż wojna*, to pojęcie, w ramach którego zawierają się katastrofy naturalne, chemiczne i biologiczne (niewynikające z działań wojennych), będące efektem działania zarówno sił natury, jak i działalności człowieka.

³² Zob. M. Bodziany, *Grupy dyspozycyjne a wielokulturowość. Socjologiczny aspekt dyfuzji kultur w dobie zmian społecznych*, [w:] J. Maciejewski (red.), *Oficerowie grup dyspozycyjnych. Socjologiczna analiza procesu bezpieczeństwa narodowego*, Wyd. UWroc., Wrocław 2008, s. 144.

³³ P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wyd. ZNAK, Kraków 2007, s. 137.

³⁴ *Ibidem*, s. 138.

czyni wiarygodne swoje role społeczne, tj. działania na rzecz interesów bezpieczeństwa państwa w wysoko zorganizowanych, zhierarchizowanych strukturach³⁵. Według Zdzisława Zagórskiego, grupy dyspozycyjne przeznaczone są do stabilizacji systemu władzy państwowej i zabezpieczenia go przed zagrożeniami wewnętrznymi, zewnętrznymi i katastrofami o różnym charakterze³⁶. Utożsamianie armii jako grupy o charakterze dyspozycyjnym wskazuje na konieczność zdefiniowania pojęcia dyspozycyjności. Pojęcie to według Zdzisława Morawskiego, jest (...) szczególną podległością jednego aktora społecznego drugiemu aktorowi, obejmującą znaczną część potencjalnie możliwych zachowań aktora podległego, którą można sprowadzić do władzy jednego podmiotu nad drugim³⁷. W sensie prawnym dyspozycyjność żołnierzy przejawia się podległością sił zbrojnych Prezydentowi Rzeczypospolitej Polskiej, Ministrowi Obrony Narodowej, Szefowi Sztabu Generalnego oraz innym przełożonym w czasie pokoju, kryzysu i wojny. Niezależnie od nazewnictwa jej rola w systemie państwowym pozostaje taka sama, mianowicie obronność państwa i zapewnienie bezpieczeństwa jego obywateli³⁸.

1.1.3. Armia i jej kultura organizacyjna

W literaturze spotkać można również pojęcie określające armię jako warstwę lub segment struktury społecznej, który posiada swój własny, po części zhermetyzowany system elementów funkcjonalnych, tworzących jedną specyficzną całość. Nawiązując do przyjętej przez G. Hofstede koncepcji warstw kultury³⁹, armia tworząc warstwę społeczną, posiada swoją własną kulturę organizacyjną opartą na specyficznym systemie władzy, systemie wartości, systemie symboli grupowych, systemie językowym, tradycjach wpisanych w historię kraju i narodu, szczególnie w konflikty zbrojne, a także na bohaterach tworzących te tradycje. Kultura organizacyjna armii to również usankcjonowany w przepisach wojskowych ubiór, czyli umundurowanie oraz stopnie wojskowe wyznaczające hierarchię w organizacji prestiż społeczny i zawodowy.

³⁵ B. Barnaszewski, *Transformacja roli struktur dyspozycyjnych wobec ewolucji wyzwań o charakterze globalnym i wewnątrzstrukturalnym*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe a grupy dyspozycyjne*, J. Maciejewski, O. Nowaczyk, (red.), Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005, s. 109.

³⁶ Z. Zagórski, *Grupy dyspozycyjno – mundurowe w toku transformacji*, [w:] *Wojsko i inne grupy dyspozycyjne w perspektywie socjologicznej*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002, s. 25.

³⁷ Z. Morawski, *Siły zbrojne, jako organizacja dyspozycyjna w świetle cywilnej kontroli nad wojskiem. Aspekt prawno instytucjonalny*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe a grupy dyspozycyjne*, J. Maciejewski, O. Nowaczyk, (red.), Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005, s. 190.

³⁸ A. Łapa, *Negacja czy kontynuacja? Działalność grup dyspozycyjnych w okresie transformacji*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe a grupy dyspozycyjne*, J. Maciejewski, O. Nowaczyk, (red.), Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005, s. 125.

³⁹ G. Hofstede, *Kultury i organizacje*, Wyd. PWE, Warszawa 2000, s. 46. Autor wskazuje tu na warstwę społeczną, opartą na przynależności do grupy zawodowej i możliwościach uzyskania wykształcenia.

Armię, jako organizację o specyficznej kulturze organizacyjnej, charakteryzują następujące elementy:

- filozofia i polityka organizacji;
- wartości określające filozofię organizacji (system/ład *aksjonormatywny*);
- symbole, język, ideologia, rytuały, mity;
- klimat organizacyjny;
- *zasady gry* w osiągnięciu celów organizacji;
- postawy wynikające z tradycji;
- wzory procesów myślowych;
- systemy językowe;
- bohaterowie⁴⁰.

Armia, jako organizacja wojskowa, charakteryzuje się całą gamą specyficznych dla własnej działalności cech, które określają jej rolę i miejsce w strukturze państwa oraz definiują jej niepowtarzalny charakter. Do tych cech zaliczamy:

- dysponowanie środkami walki zbrojnej i zdolność jej prowadzenia;
- zorganizowanie w struktury pododdziałów, oddziałów, związków taktycznych i operacyjnych;
- hierarchia stanowisk i stopni wojskowych;
- dyscyplina i porządek wojskowy;
- scentralizowane dowodzenie;
- bazowanie na infrastrukturze wojskowej;
- jednolite umundurowanie;
- własny system szkolenia wojskowego – zawodowego i powszechnego;
- stała gotowość bojowa w czasie pokoju oraz zdolność mobilizacyjnego i operacyjnego rozwinięcia w czasie kryzysu i wojny⁴¹.

Niepodważalnym atrybutem kultury armii jest symbolika, która zdaje się nadawać jej adekwatne dla jej potrzeb ramy funkcjonalne. Systemy symboli grupowych posiadają tę charakterystyczną cechę, że nie powstają i nie funkcjonują w oderwaniu od innych elementów kultury organizacyjnej, a co więcej, posiadają swoje źródła poznawcze w kulturach narodowych. Należą do nich zarówno barwy narodowe poszczególnych państw wchodzących w skład struktury organizacyjnej, jak i odznaki ukończonych uczelni wojskowych, odznaki

⁴⁰ L. Zbiegień – Maciąg, *Kultura w organizacji*, Warszawa 1999, s. 15.

⁴¹ R. Jakubczak, *Obrońca narodowa w tworzeniu bezpieczeństwa III RP*, Wyd. AON, Warszawa 2004, s. 188.

jednostek wojskowych, *korpusówki* wpięte w klapy munduru (identyfikujące specjalność wojskową) oraz kolor munduru odzwierciedlający przynależność do danego komponentu sił zbrojnych. Inny typ symboli grupowych wpisanych w kulturę organizacyjną armii stanowią stopnie wojskowe oraz odznaczenia. Stopnie wojskowe posiadają zakodowany zapis informacji o randze żołnierza, która określa podległość służbową oraz miejsce w hierarchii zawodowej. Niezależnie od tego, stopnie wojskowe podobnie jak odznaczenia stanowią o prestiżu oraz zasługach⁴².

Tradycje jednostek wojskowych wpisane w kulturę organizacji stanowią integralny element historii narodu, w związku z czym utożsamiane są zwykle z dokonaniem na polu walki, a tym samym z bohaterami, którzy niejednokrotnie stają się bohaterami narodu. Z tradycjami nierozzerwalnie wiążą się symbole jednostek, które powstają w oparciu o historię i specyfikę specjalności wojskowej. Należą do nich sztandary wojskowe, które oprócz funkcji identyfikacyjnej i informacyjnej, posiadają również funkcję instytucjonalną. Sztandar od wieków, bowiem był symbolem zwycięstwa na polu walki lub klęski. Podobnie jak w odległych czasach, obecnie sztandar symbolizuje istnienie danej jednostki wojskowej.

Reasumując rozważania o armii, warto wskazać na najistotniejsze obszary jej funkcjonowania. Pierwszy dotyczy funkcjonowania w strukturze państw, jako elementu ich struktury organizacyjnej przeznaczonego do utrzymania ładu i porządku społecznego w obrębie granic państwowych oraz w ramach sojuszy, które kreują armię jako grupę dyspozycyjną. Drugi określa armię jako organizację o specyficznej kulturze, zadaniach, strukturze itd. Trzeci natomiast obszar określa armię jako grupę społeczną (warstwę), złożoną z jednostek społecznych, które przeszły proces socjalizacji pierwotnej i wtórnej w różnych środowiskach, dzięki czemu posiadają zróżnicowany system wartości, zasoby wiedzy, reprezentują różnorodne postawy, posiadają odmienną tożsamość indywidualną zintegrowaną jednak w jednym organizmie organizacyjnym, grupowym, strukturalnym oraz instytucjonalnym o charakterze totalnym. Niezależnie od podejścia do definiowania armii, ważną jej cechą jest to, że powinna być przygotowana do funkcjonowania w środowisku wielokulturowym, co zdeterminowane jest przynależnością do sojuszy i paktów o charakterze międzynarodowym. Ostatni z przedstawionych aspektów determinuje konieczność tworzenia wielokulturowych zespołów w organizacji wojskowej, które w skali makro mogą przyjąć formę konkretnej struktury przewidzianej do realizacji zadań w ramach wielonarodowej

⁴² Zob. M. Bodziany, J. Maciejewski, *Kształcenie oficerów w kontekście wielokulturowości. Wybrane aspekty socjologiczne*, [w:] J. Maciejewski, W. Horyń (red.), *Nauczyciel andragog w ujęciu interdyscyplinarnym*, Wyd. UWr., Wrocław 2007, s. 228.

organizacji wojskowej. Podstawą tworzenia takiego typu zespołu powinien być dobór odpowiedniej grupy ludzi, perfekcyjnie przygotowanych do realizacji zadań na danym stanowisku, a co ważniejsze, reprezentujących odpowiednie cechy osobowe i moralne. Wynika to z faktu, iż wszelkie działania indywidualne, w ramach etapów asymilacji kulturowej, przechodzą w naturalny sposób w działania grupowe⁴³.

W podejściu Marka Strzody odnajdujemy stwierdzenie, że: *powstawanie i kształtowanie zespołu wielokulturowego oparte jest na cyklu życia, czyli etapach od jego tworzenia poprzez okres działalności, aż do zakończenia funkcjonowania*⁴⁴. Okres działalności zespołu wielokulturowego podporządkowany jest – w zależności od okresu funkcjonowania – fazom lub etapom procesu asymilacji kulturowej – zwykle tylko samej akulturacji. Wynika to głównie z istnienia na płaszczyźnie wielonarodowej struktury wojskowej swoistego tygla kulturowego różnej skali i poziomu heterogeniczności kulturowej. Zarówno skala, jak i heterogeniczność kulturowa wpływają na interakcje zachodzące w ramach wielokulturowego zespołu, w tym na wzajemne relacje, więzi, bariery komunikacyjne, konflikty kultur itd.

Armia rozpatrywana jako gwarant bezpieczeństwa narodowego i ponadnarodowego oraz organizacja posiadająca swoją własną kulturę organizacyjną, wpływa na kreowanie *kultury bezpieczeństwa narodowego*, opartej na dostosowaniu interesów państw do wymagań kultury strategicznej sojuszu, w jakim dane państwo się znajduje⁴⁵. W kulturze bezpieczeństwa narodowego daje się wyodrębnić trzy zasadnicze kategorie składników ją opisujących, z których istotną rolę odgrywają *wzorce kulturowe*, stanowiące element kognitywny, zawierające poznanie historyczne, tj., wartości, doświadczenia i idee⁴⁶. W kreowaniu tego typu kultury nie bez znaczenia pozostaje nowa tożsamość bezpieczeństwa współczesnej Europy, której przejawów doszukiwać się należy w procesach integracyjnych zachodzących na kontynencie, w postaci tworzenia struktur militarnych mających służyć

⁴³ M. Strzoda, (red.), *Wielokulturowość w organizacji wojskowej*, Wyd. AON, Warszawa 2007, s. 26.

⁴⁴ M. Strzoda, *Zespoły zadaniowe w organizacji*, Wyd. AON, Warszawa 2005, s. 21 – 22.

⁴⁵ Zob. K. Malinowski, *Kultura bezpieczeństwa narodowego: koncepcja i możliwości zastosowania*, [w:] K. Malinowski (red.), *Kultura bezpieczeństwa narodowego w Polsce i Niemczech*, Wyd. PDN, Instytut Zachodni, Poznań 2003, s. 15 -46.

⁴⁶ O. Osica, *Polska wobec operacji NATO i polityki bezpieczeństwa i obronnej UE*, [w:] K. Malinowski (red.), *Kultura bezpieczeństwa narodowego w Polsce i Niemczech*, Wyd. PDN, Instytut Zachodni, Poznań 2003, s. 103. Z wzorcami kultury wiążą się *drogowskazy polityczne* (elementy normatywne), które będąc efektem interpretacji wzorca kulturowego, współkształtują percepcję środowiska międzynarodowego, określają zbiór możliwych opcji politycznych oraz sposoby (style) myślenia i legitymizowania decyzji politycznych (element ekspresywny), które transmitują zakodowane we wzorcu kulturowym doświadczenia, idee i wartości, w sposób dyktowany przez drogowskazy polityczne.

utrzymania ładu społecznego i bezpieczeństwa, a także kreować własną, niezależną od NATO politykę bezpieczeństwa Europy.

1.2. Procesy integracyjne i ich wpływ na tworzenie wielonarodowych struktur wojskowych

1.2.1. Zmiana społeczna a bezpieczeństwo międzynarodowe

Ideą niniejszego podrozdziału jest przedstawienie wpływu procesów integracyjnych na tworzenie wielonarodowych struktur wojskowych. Podstawą wyjściową rozważań nad tym zagadnieniem jest fakt, że na współczesny kształt ładu społecznego wpływają zjawiska społeczne występujące ponad strukturami państwowymi, których efektem są między innymi procesy integracyjne. Do tych zjawisk zaliczamy niewątpliwie transformacje ustrojowe, które w sensie ogólnym wpisują się w teorię zmian społecznych. Czym więc jest owa zmiana społeczna i w jakim stopniu wpływa na nowy kształt ładu społecznego? Według Zygmunta Baumana, zjawisko to nie jest czymś wyjątkowym, ponieważ: (...) *zmiany towarzyszą życiu społecznemu od zawsze – bywają tylko szybsze lub wolniejsze, głębsze lub płytsze*⁴⁷. Zgodnie z takim podejściem, stwierdzić należy, że zmiany towarzyszą człowiekowi we wszystkich jego działaniach, a ich ekstrapolacja na grunt zbiorowości determinuje zmiany ładu społecznego. Według Anthonego Giddensa, zmiana społeczna *wyrasta na gruncie czynników ekonomicznych, politycznych i kulturowych, a także jest podstawowym miernikiem zakresu przekształceń zachodzących w danej strukturze*⁴⁸. Jest więc *naturalną konsekwencją przemijania czasu, wraz z którym następują różnorodne zjawiska społeczne, posiadające odmienny charakter niż te, które były adekwatne do minionych epok*⁴⁹. Ze zmiany społecznej wynika również konieczność rekonstrukcji podejść do zjawisk społecznych, w tym również obszaru kulturalnej działalności jednostek i grup społecznych. Potwierdzeniem niniejszej myśli jest podejście Dariusza Niedźwiedzkiego, w którym czytamy: (...) *zmiana społeczna oznacza przejście do nowego porządku społecznego, w zależności od jej głębokości i zakresu mniej lub bardziej odmiennego od stanu wyjścia*⁵⁰. Autor eksponuje tu jedną zasadniczą cechę zmiany społecznej, mianowicie zmienność w czasie zjawisk zachodzących w strukturze społecznej.

⁴⁷ Z. Bauman, *Po co komu teoria zmiany?* [w:] *Zmiana społeczna. Teorie i doświadczenia polskie*, J. Kurczewska (red.), PWN, Warszawa 1999, s. 21.

⁴⁸ M. Bodziany, *Wielokulturowość i migracje w perspektywie zagrożeń cywilizacyjnych XXI wieku*, [w:] M. Żuber (red.) *Katastrofy naturalne i cywilizacyjne. Zagrożenia cywilizacyjne początku XXI wieku*, Wyd. WSOWL, Wrocław 2007, s. 26. Za: A. Giddens, *Socjologia*, PWN, Warszawa 2005, s. 65 i 67 – 68.

⁴⁹ M. Bodziany, *Socjologiczny dylemat*, *op. cit.*, s. 499.

⁵⁰ D. Niedźwiedzki, *op. cit.*, s. 27.

J. H. Turner zwraca uwagę, że podstawową siłą sprawczą zmiany społecznej stanowią technologie, które w decydujący sposób wpływają na rozwój cywilizacji⁵¹. W świetle takiego podejścia zasadnym jest przywołanie teorii Alvina Tofflera, który w publikacji „Trzecia fala”, potwierdza dynamiczny i ewolucyjny charakter zmiany społecznej, wskazując na podział historii ludzkości na trzy, a nawet cztery ery. Pierwsza z nich określona została jako era agrarna – trwająca najdłużej, bo aż do przełomu XVIII/XIX wieku naszej ery, druga – era industrialna, trwająca jeszcze do lat 80. naszego wieku, trzecia – informacyjno – technologiczna, zwana również *technotronic*, której zmierzch już daje się zaobserwować oraz czwarta – wchodząca w nasze życie, era inżynierii genetycznej i nanotechnologii⁵². Autor jednoznacznie stwierdza, że technologie i dostęp do nich, oprócz wpływu na rozwój cywilizacji, od wieków były źródłem konfliktów zbrojnych, jakie pojawiły się na przestrzeni dziejów. Inną znaczącą cechą technologii jest to, że w teoriach socjologii kultury, stanowi jeden z elementów kultury – artefakt pracy ludzkich rąk, który z jednej strony współtworzy kulturę danego narodu, a z drugiej pozwala na wzbogacanie istniejącej już kultury o nowe treści, w tym również te, które wspomagają proces komunikowania się. Wpływa niewątpliwie na styl życia narodów, świat symboli, systemy wartości, poglądy całych zbiorowości, zasoby wiedzy oraz postawy.

Zmiana społeczna rozpatrywana jako podświadoma i naturalna konsekwencja rozwoju społeczeństw, wpływa również na strukturę społeczną danego narodu, która przejawia się w powstawaniu nowych warstw społecznych o zróżnicowanym dostępie do technologii, zasobów wiedzy i środków finansowych. Rozpatrując ten obszar w kontekście powstawania konfliktów, należy pamiętać, że właśnie na gruncie nierówności społecznych i etnicznych od zawsze dochodziło do wszelkich antagonizmów zarówno na poziomie narodowym, jak i międzynarodowym. To właśnie konflikt, jako nieodłączny element zmiany społecznej, stał się głównym czynnikiem rozwoju cywilizacji poprzez dążenie jednych grup etnicznych lub narodów do osiągnięcia poziomu życia, jakim cieszą się inne, zwykle uprzywilejowane grupy etniczne lub narody. Nasuwa się wniosek, że na gruncie zmiany społecznej wyrastają nowe potrzeby człowieka, a w konsekwencji całych zbiorowości ludzkich, wśród których

⁵¹ J. H. Turner, *Socjologia...*, *op. cit.*, s. 216 – 218.

⁵² A. Toffler, *Trzecia fala*, Wyd. Kurpisz S.A., Poznań 2006, s. 47. Według Tofflera wszystkie wymienione ery – *Fale* nie zależą od epoki, lecz od poziomu zaawansowania technologicznego państw, co generuje zagrożenia wyrastające na gruncie wciąż powiększającej się luki w poziomie życia pomiędzy krajami III Świata a państwami tzw. *Trzeciej i Czwartej Fali*. Por. M. Bodziany, *Socjologiczny dylemat...*, *op. cit.*, s. 500.

szczególne znaczenie posiadają potrzeby osiągnięcia wymaganego poziomu bezpieczeństwa w obliczu wciąż narastających zagrożeń⁵³.

1.2.2. Procesy integracyjne w ujęciu historycznym

Zmiana społeczna wpływa na zmiany w podejściu do zagadnień z obszaru bezpieczeństwa, zależnego od uwarunkowań danej epoki. Z etymologicznego punktu widzenia, pojęcie *bezpieczeństwo* wywodzi się z języka łacińskiego – *securitas*. Składa się bowiem się z członów: *sine (bez) i cura (zmartwienie, strach, obawa)*⁵⁴. W uproszczonym znaczeniu oznacza *brak zmartwień i przykrego poczucia strachu*⁵⁵. Abstrahując od uwarunkowań epoki, w ogólnym ujęciu bezpieczeństwo oznacza: (...) *naczelną potrzebą człowieka i grup społecznych i jest zarazem podstawową potrzebą państwa i systemów międzynarodowych; jego brak wywołuje niepokój i poczucie zagrożenia*⁵⁶. Sprowadzając rozważania na grunt zmian społeczno – ustrojowych, stwierdzić należy, że determinantem poziomu bezpieczeństwa adekwatnego dla potrzeb danego regionu, są procesy integracyjne zachodzące w ramach makrostruktur. Ich militarny wymiar przejawia się w dążeniu do budowania wielonarodowych struktur wojskowych do potrzeb utrzymania ładu społecznego.

Współcześnie tworzenie wielonarodowych struktur wojskowych nie zmieniło swoich fundamentalnych idei. Podobnie, jak w odległych czasach, również obecnie posiadała swoje odniesienie do prób integracji wysiłku państw zainteresowanych wspólnym dobrem, jakim był i jest pokój. Zarówno w odległych czasach, jak i współcześnie służyć temu miały unie, traktaty i pakt sojusznicze zawierane odkąd człowiek w integracji zauważył sposób na bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe. Już w starożytności przejawiało się różnymi formami unii politycznych i wynikało z naturalnej potrzeby ograniczania ekspansji różnych narodów poszukujących dogodnych do życia enklaw. Sztandarowym przykładem integracji była *federacja dla pokoju* funkcjonująca pomiędzy XI – VII w. p.n.e. i założona przez greckie miasta – państwa jak forma zapobiegania aktom wzajemnej agresji⁵⁷.

Duże zasługi dla integracji wysiłku przeciwko zagrożeniom zewnętrznym regionu Europy Wschodniej miał w średniowieczu polski król Władysław Jagiełło, który 14 sierpnia

⁵³ M. Bodziany, *Socjologiczny dylemat*, op. cit., 499.

⁵⁴ J. Maciejewski (red.), *Socjologiczne aspekty bezpieczeństwa narodowego*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2001, s. 19.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 19.

⁵⁶ J. Stańczyk, *Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa*, PWN, Warszawa 1996, s. 16. Por. M. Bodziany, T. Smal *Bezpieczeństwo narodowe w kontekście założeń edukacji obronnej*, [w:] D. Czajkowska – Ziobrowska, A. Zduniak (red.), *Edukacja dla Bezpieczeństwa. Edukacja wobec zagrożeń szkolnych*, Wyd. Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa w Poznaniu, Poznań 2007, s. 499.

⁵⁷ Cz. Dęga, *Udział wojska polskiego w misjach pokojowych ONZ*, Wyd. BELLONA, Warszawa 1993, s.10.

1385 roku, zawarł pierwszą Unię Polsko - Litewską w miejscowości Krewo. W konsekwencji, na początku XV wieku miała miejsce druga unia zwana wileńsko - radomską, której efektem było stworzenie koalicji antykrzyżackiej dla wojny z Zakonem. W tym okresie dla potrzeb bitwy pod Grunwaldem, w 1410 roku stworzono wielonarodową armię, złożoną z komponentów: czeskiego – zaciężnego, polskiego, mołdawskiego, smoleńskiego, litewsko – ruskiego oraz tatarskiego⁵⁸. Należy podkreślić, że taka struktura armii była poniekąd naturalną konsekwencją ówczesnego układu sił w Europie. Zakon Krzyżacki stanowił bowiem zagrożenie dla większości państw i narodów graniczących z Polską, a w związku z tym, że posiadał poparcie Watykanu dla idei zwalczania pogaństwa, posiadał również poparcie większości państw zachodnich. W ten sposób armia Zakonu posiadała również wielonarodową strukturę. W konsekwencji niepełnego sukcesu wojny, w roku 1413 w Horodle zawarto kolejną unię między Polską i Litwą, zwaną unią horodelską, a następnie w Grodnie, która miała miejsce w 1432 roku, która trwała aż do śmierci Władysława Jagiełło w 1434 roku⁵⁹.

Zarówno w starożytnym, jak i średniowiecznym świecie integracja polityczna militarna była poniekąd regułą, co uwarunkowane było stosunkami międzynarodowymi panującymi w ówczesnym świecie. Niektóre z inicjatyw integracyjnych wynikały z zagrożeń zewnętrznych, jak np. koncepcja czeskiego króla Jerzego z Podiebradu z 1464 r. stworzona w postaci koalicji dla obrony państw chrześcijańskich przed ekspansją turecką. Podobne inicjatywy miały miejsce w XVII wieku zainicjowane przez Państwo Papieskie. Przykładem jednej z nich była koalicja antyturecka – Liga Naddunajska, której efektem była Bitwa pod Wiedniem 1683 roku, w której brały udział wojska sojusznicze dowodzone przez króla polskiego Jana III Sobieskiego.

Teoretyczne koncepcje integracji międzynarodowej nadał filozof czeski Jan Amos Komeński, który w XVII wieku zaproponował *stałe straże* złożone z koalicjantów, których

⁵⁸ M. Strzoda, *Wielokulturowość w organizacji wojskowej*, Wyd. AON, Warszawa 2007, s. 74.

⁵⁹ Zob. M. Derwich, *Monarchia Piastów*, Wyd. Dolnośląskie, Warszawa – Wrocław 2003. Po śmierci Jagiełły na tron polski wybrano jego syna – Władysława, nazwanego później Warneńczykiem. Zmiana nastąpiła również na Litwie, kiedy zamordowanego w 1440 Zygmunta Kiejstutowicza roku zastąpił brat polskiego króla, Kazimierz Jagiellończyk. Zob. również [w:] M. Derwich, *Monarchia Jagiellonów*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław 2004. Rosnące zagrożenia końca XV wieku doprowadziły do podpisania w 1499 roku unii krakowsko – wileńskiej zwanej też *układem wileńskim*. Jej główne postanowienia to zobowiązanie do wzajemnej pomocy militarnej, wypowiedanie wojny państwu trzeciemu wyłącznie za zgodą obu stron oraz udział drugiej strony w wybieraniu władcy jednego z państw. W 1501 roku zmarł Jan Olbracht, co pozwoliło na podjęcie decyzji, w której podjęto decyzję o budowie jednego wspólnego państwa. Wprowadzono wtedy zapis, dotyczący połączenia Litwy i Polski w jedno *nierozzerwalne ciało, aby był jeden lud, jeden naród, jedno braterstwo i wspólne narady*. W 1569 roku w sierpniu ogłoszono, po wielomiesięcznych obradach, akt kolejnej unii, zwanej lubelską, na mocy której powstała Rzeczpospolita Obojga Narodów, której zmierzch odnotowano dopiero w ramach rozbiorów Polski.

celem powołania miało być utrzymanie porządku publicznego⁶⁰. Integracja wysiłku w zakresie bezpieczeństwa międzynarodowego stała się również przedmiotem zainteresowania Jana Jacquesa Rousseau. Nawoływał on do powołania powszechnej *Ligi*, opartej na integracji zaangażowania różnych państw w zakresie bezpieczeństwa i pokoju. Podobne idee odnajdujemy w rozważaniach francuskiego dyplomaty i filozofa – Charlesa de Saint – Pierre, propagującego koncepcje zakładające utworzenie konfederacji państw, która przy użyciu wspólnych sił zbrojnych broniłaby swoich interesów⁶¹.

Przełom w integracji wysiłku w zakresie utrzymania pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego nastąpił w 1815 roku, kiedy na Kongresie Wiedeńskim oprócz ukonstytuowania nowego ładu w Europie po wojnach napoleońskich podjęto wyzwanie tworzenia wielonarodowych struktur dla potrzeb nadzorowania warunków przestrzegania pokoju zawartego pomiędzy Francją i Austrią⁶². Od tego czasu podobne inicjatywy coraz częściej zaczęły pojawiać się w newralgicznych regionach Europy. Należy jednocześnie podkreślić, że inicjatywy te nie miały charakteru stałego. Dopiero skutki I wojny światowej narzuciły konieczność stworzenia prawnych mechanizmów międzynarodowych, które służyć miały reagowaniu na wszelkie akty agresji ze strony innych państw. W efekcie, 28 czerwca 1919 r. podpisano *Pakt Ligi Narodów* – organizację, która od początku swojego istnienia rozpoczęła proces tworzenia wielonarodowych sił zbrojnych dla potrzeb reagowania na potencjalne konflikty zbrojne⁶³. Niemalże od początku funkcjonowania tej organizacji pojawiły się trudności w tworzeniu wielonarodowych struktur wojskowych oraz jej słabość wynikająca z nieobecności w niej USA i Niemców, a także z decentralizacji podejmowania decyzji o użyciu przewidzianych środków przymusu⁶⁴.

Na zmiany w podejściu do problemu bezpieczeństwa międzynarodowego w Europie i na świecie wpłynęła w dużym stopniu sytuacja polityczna okresu międzywojennego. Rodzący się w Niemczech i we Włoszech faszyzm oraz ekspansywna polityka Adolfa Hitlera, wpłynęła na intensyfikację dążeń społeczności międzynarodowej do stworzenia

⁶⁰ L. Zapałowski, *Operacje pokojowe ONZ*, Kraków 1989, s. 11. Inna koncepcja integracji sił zbrojnych różnych państw, wykreowana przez angielskiego uczonego Williama Penn'a z 1693 r. zakładała utworzenie związku państw, który byłby instrumentem rozstrzygania sporów pomiędzy zwaśnionymi państwami.

⁶¹ Zob. I. Wolska – Zogata, M. Marian, M. Bodziany, *Media a bezpieczeństwo narodowe. Komunikowanie w świecie bez granic*, Agencja Wydawnicza ARGi, Wrocław 2012, s. 116-117.

⁶² A. Skowroński, *Siły pokojowe i operacje utrzymania pokoju Organizacji Narodów Zjednoczonych*, Wyd. AON, Warszawa 1997, s. 9.

⁶³ *Pakt Ligi Narodów*, [w:] K. Kocot, K. Wolfke, *Wybór dokumentów do nauki prawa międzynarodowego*. PWN, Warszawa 1978, s. 47 – 58. *Pakt Ligi Narodów* wszedł w życie 10 stycznia 1920 r. Głównym celem *Ligi* było zapewnienie pokoju i bezpieczeństwa oraz współpracy między narodami.

⁶⁴ R. Sonnenfeld, *Peace - keeping w modelu bezpieczeństwa zbiorowego ONZ*, [w:] T. Łoś – Nowak (red.), *Narody Zjednoczone. Między oczekiwaniem a spełnieniem*, Wrocław 1995, s. 109.

mechanizmów skutecznie przeciwdziałającym tego typu zagrożeniom. W efekcie podjęto działania w kierunku powołania organizacji międzynarodowej, zdolnej do reagowania na rosnące zagrożenia wybuchu konfliktu nie tylko o zasięgu regionalnym, ale co istotne również światowym. Działania te podyktowane były w dużym stopniu nieskutecznością *Paktu Ligi Narodów*, która okazała się organizacją w dużym stopniu marionetkową i w konsekwencji zbędną. Na gruncie takich okoliczności pojawiła się inicjatywa skutkująca podpisaniem 14 sierpnia 1941 r. *Karty Atlantyckiej* przez Prezydenta Stanów Zjednoczonych Franklina D. Roosevelta i Premiera Wielkiej Brytanii Winstona Churchilla⁶⁵. Zawarto w niej ogólne ramy przyszłego systemu zbiorowego bezpieczeństwa, w którym znalazły się treści wskazujące na możliwość użycia sił wielonarodowych dla potrzeb przywracania ładu społecznego⁶⁶.

1.2.3. Wpływ procesów integracyjnych na tworzenie współczesnego ładu społecznego

Efektorem dalszych inicjatyw w zakresie integracji wysiłku w budowaniu ładu społecznego było powołanie *Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ)*, która w oparciu o fundamentalne założenia „Karty Narodów Zjednoczonych”, podpisanej w San Francisco, 26 czerwca 1945 r., stała się podstawową organizacją, na której do chwili obecnej spoczywa obowiązek kreowania idei pokojowego rozstrzygnięcia sporów pomiędzy narodami. W efekcie kolejnych inicjatyw w zakresie utrzymania pokoju na świecie, 17 czerwca 1992 r. ONZ wprowadziła w życie dokument o nazwie „Program dla Pokoju. Dyplomacja prewencyjna, tworzenie pokoju i utrzymanie pokoju”, w którym nakreślono szeroki program umocnienia zdolności ONZ do działania na rzecz utrzymania pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego w nowej sytuacji międzynarodowej⁶⁷. Jednym z obszarów tematycznych tego dokumentu było określenie nowych ram prawnych użycia sił poza granicami krajów macierzystych, podział operacji wojskowych oraz zakres i tryb powoływania sił wielonarodowych dla potrzeb konfliktów zbrojnych⁶⁸. Mimo to, „Program dla Pokoju” ujawnił wiele słabości wynikających ze stosunkowo małego zaangażowanie państw w realizację jego postanowień, co wpływało na ograniczone możliwości reagowania na konflikty wybuchające z zaskoczenia. W obliczu takiej sytuacji zaistniała potrzeba powołania stałych jednostek wojskowych, które utrzymywałyby odpowiedni poziom gotowości bojowej w czasie pokoju, dając w ten sposób

⁶⁵ *Karta Narodów Zjednoczonych, podpisana w San Francisco, 26 czerwca 1945 r.* [w:] M. Flemming, *Międzynarodowe prawo konfliktów zbrojnych*, Warszawa 1991, s. 204.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 204.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 60 – 62.

⁶⁸ I. Wolska – Zogata, M. Marian, M. Bodziany, *op. cit.*, s. 119.

możliwość natychmiastowego reagowania na konflikt. Na gruncie takiej potrzeby, w 1991 r. pojawiła się inicjatywa utworzenia *Systemu Sił Dyspozycyjnych* – UNSAS (ang. *UN Stand – by Arrangements System*), opartego na zobowiązaniu się członków ONZ do dostarczenia w możliwie krótkim czasie wydzielonych sił i środków do celów operacji utrzymania pokoju⁶⁹. Koncepcja ta opierała się na utrzymywaniu w stanie gotowości określonych jednostek wojskowych i policji oraz personelu pomocniczego, do szybkiego ich użycia w operacjach utrzymania pokoju⁷⁰.

Oprócz ONZ, działania na rzecz bezpieczeństwa międzynarodowego stały się fundamentem funkcjonowania innych organizacji, takich jak: *Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie*, *Pakt Północnoatlantycki* oraz *Unia Zachodnioeuropejska* (UZE). Pierwsza z nich - *Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie* (OBWE) powołana została na *Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie* (KBWE) z 1973 roku. Podstawowym celem jej działania było szeroko pojmowane bezpieczeństwo europejskie⁷¹. W okresie Zimnej Wojny KBWE miała raczej ograniczone pole działania, ze względu na rolę Stanów Zjednoczonych w utrzymaniu ładu społeczno – politycznego na kontynencie europejskim. Po rozpadzie ZSRR i zakończeniu Zimnej Wojny KBWE zmieniła swoją strategię, która była efektem zmiany układu sił na świecie. Pierwszym znaczącym krokiem na drodze do kształtowania nowego ładu społeczno – politycznego w Europie było podpisanie 21 listopada 1990 r. *Paryskiej Karty Nowej Europy*⁷². W ramach podpisania dokumentu powstała inicjatywa nie tylko w zakresie podejmowania działań w celu wypracowania skutecznych sposobów zapobiegania możliwym konfliktom przy pomocy środków politycznych, ale również ustanowienia mechanizmów pokojowego załatwiania wszelkich

⁶⁹ K. Piątkowski, *Międzynarodowe siły szybkiego reagowania ONZ*, Wyd. MON, Warszawa 1997, s. 13.

⁷⁰ F. Gańor, M. Paszkowski, *Międzynarodowe operacje pokojowe w doktrynie obronnej RP*, Warszawa 1998, s. 123 - 124. Por. K. Piątkowski, *op. cit.*, s.20 – 23. Por. Cz. Kącki, *Siły Wielonarodowe do misji pokojowych*, Wyd. AON, Warszawa 2003, s. 145 - 546. W efekcie zmian, w grudniu 1994 roku doszło do spotkania ministrów obrony Danii, Niemiec i Polski, w ramach którego strona duńska przedstawiła inicjatywę utworzenia z pododdziałów zgłoszonych do *Systemu Sił Dyspozycyjnych*, *Wielonarodowej Brygady Sił Szybkiego Rozwinięcia ONZ* (ang. *The Multinational UN Stand – by Forces High Readiness Brigade – SHIRBRIG*) o składzie wielonarodowym. Brygada SHIRBRIG obecnie nie posiada żadnych komponentów stacjonujących w Polsce, jednak jeden z batalionów 12 Brygady Zmechanizowanej wchodzącej strukturalnie w skład 12 Dywizji Zmechanizowanej, a dalej Wielonarodowego Korpusu Północny – Wschód, wcześniej stanowił element struktury SHIRBRIG.

⁷¹ R. Zięba, *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego*, Wyd. Nauk. SCHOLAR, Warszawa 1999, s. 277. Por. Cz. Marcinkowski, *Kodeks Postępowania w Polityczno - Militarynych Aspektach Bezpieczeństwa*, Warszawa 1996, s. 4. W ramach procesów zmierzających ku osiągnięciu wymaganego poziomu bezpieczeństwa w Europie i na świecie doszło do podpisania w dniu 01 sierpnia 1975 r. w Helsinkach *Aktu Końcowego KBWE* stanowiącego program wspólnych działań państw na rzecz zapewnienia pokoju i bezpieczeństwa w Europie. Program ten zapoczątkował proces KBWE/OBWE (tzw. *proces helsiński*).

⁷² *Ibidem*, s. 282. W dokumencie tym oświadczone, że państwa obu bloków przestają traktować się wzajemnie, jako przeciwnika oraz potwierdzili żywotność postanowień zawartych w *Akcie Końcowym*, jako kierunku rozwoju dalszej współpracy. Por. *Paryska Karta Nowej Europy*, [w:] Cz. Marcinkowski., *op. cit.*, s. 28.

sporów, jakie mogą mieć miejsce⁷³.

Duże znaczenie dla utrzymania pokoju w Europie miała *Unia Zachodnioeuropejska (UZE)*. Początki działalności tej organizacji przypadają na okres po II wojnie światowej, kiedy na mocy tzw. *Traktatu Brukselskiego*, podpisanego 17 marca 1948 r. przez Francję, Wielką Brytanię, Holandię, Belgię i Luksemburg, zawarto sojusz o nazwie *Unia Zachodnia*, oparty na współpracy gospodarczej, społecznej, kulturalnej oraz kolektywnej obrony⁷⁴. W konsekwencji działań w zakresie stworzenia europejskiego systemu bezpieczeństwa, 23 października 1954 r. powołano *Unię Zachodnioeuropejską (UZE)*, którą tworzyły oprócz dotychczasowych członków: Republika Federalna Niemiec oraz Włochy⁷⁵. Jednym z obszarów jej działania na rzecz bezpieczeństwa międzynarodowego była współpraca między *UZE* i *NATO*⁷⁶, która zaowocowała umacnianiem bezpieczeństwa Europy w kooperacji z USA. Należy przy tym podkreślić, że udział *UZE* w umacnianiu bezpieczeństwa europejskiego był raczej symboliczny. Uwidocznilo się to po latach, kiedy Ronald Reagan – ówczesny prezydent USA, ogłosił *Inicjatywę Obrony Strategicznej* (ang. *Strategic Defence Initiative – SDI*), która znalazła swój formalny wyraz w *Deklaracji Rzymskiej*, przyjętej 27 października 1984 roku. Jej celem było stworzenie systemu bezpieczeństwa i obrony opartej na hegemonii militarnej USA⁷⁷. Dopiero w dniach 7 – 8 listopada 1991 r., w Rzymie, podczas kolejnego spotkania przywódców państw *NATO* określone zostały relacje między *UZE* a *NATO*. W ramach tego spotkania powstała inicjatywa *Europejskiej Tożsamości Bezpieczeństwa i Obrony – ESDI* (ang. *European Security and Defence Identity*), której istotą było stworzenie europejskiego filaru bezpieczeństwa *NATO*⁷⁸. Zmiana podejścia USA do odgrywania znaczącej roli państw europejskich w tworzeniu

⁷³ *Paryska Karta Nowej Europy*, [w:] Cz. Marcinkowski, *op. cit.*, s. 28.

⁷⁴ *Układ w sprawie gospodarczej, społecznej i kulturalnej współpracy oraz kolektywnej obrony podpisany w Brukseli 17 marca 1948 r.*, [w:] L. Łukaszuk, A. Skowroński, *op. cit.*, s. 224 – 225. W związku z faktem, iż na kontynencie europejskim ponownie pojawiła się realna groźba wystąpienia nowego konfliktu o zasięgu globalnym, będąca efektem zaognienia stosunków pomiędzy państwami zachodnimi a Związkiem Radzieckim, podjęto decyzję o wzmocnieniu pozycji Unii Zachodniej. Pierwszym krokiem w tym zakresie było przemianowanie *Traktatu Brukselskiego* w *Organizację Traktatu Brukselskiego*, której zadaniem było przygotowanie planów wspólnych działań na wypadek agresji. Jednym z zabiegów była próba powołania *Komitetu Naczelnego Dowództwa Sił Lądowych, Morskich i Powietrznych Unii Zachodniej*, pod dowództwem marszałka Bernarda Law Montgomery'ego. Por. A. Ciupiński, *Procesy integracyjne w Europie – rola czynników społecznych i polityczno-wojskowych*. [w:] L. Łukaszuk, *Dyplomacja współczesna a problemy prawa i bezpieczeństwa międzynarodowego*, Wyd. AON, Warszawa 1999, s. 36.

⁷⁵ R. Zięba, *op. cit.*, s. 164.

⁷⁶ W ramach uzgodnień uznano zwierzchność kompetencji *NATO* w zakresie spraw wojskowych oraz zobowiązano się do ścisłej współpracy. Tym samym pozbawiono *UZE* możliwości utworzenia własnych sił zbrojnych, uzależniając ją w tym względzie od *NATO* na ponad trzydzieści lat.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 164 – 167.

⁷⁸ B. Męcarska, *Polityka Unii Europejskiej w zapobieganiu konfliktom zbrojnym i sytuacjom kryzysowym*, [w:] D. S. Kozerański (red.), *Udział jednostek Wojska Polskiego w międzynarodowych operacjach pokojowych w latach 1973 - 2003*, Wyd. AON, Warszawa 2004, s. 127 – 128.

bezpieczeństwa europejskiego była efektem zmiany układu sił na świecie i zaniku naturalnych zagrożeń płynących ze strony Układu Warszawskiego. W efekcie kolejnych działań na rzecz budowania pokoju w Europie, w dniach 9 – 10 grudnia 1991 r., w Maastricht rozpoczęto nowy etap w dziejach Europy. W wyniku rokowań uzgodniono treść *Traktatu o Unii Europejskiej* (tzw. *Traktat z Maastricht*), który podpisano 7 lutego 1992 r. Przewidywał on ustanowienie *Wspólnej Polityki Zagranicznej Bezpieczeństwa* (ang. *Common Foreign and Security Policy – CFSP*). Jednym z jej celów miało być zachowanie pokoju i umacnianie bezpieczeństwa międzynarodowego zgodnie z zasadami *Karty Narodów Zjednoczonych*, *Aktu Końcowego KBWE* oraz celami *Paryskiej Karty Nowej Europy*. W poświęconym kwestiom bezpieczeństwa i obrony art. J.4. stwierdzono, że *UZE* stanowi integralną część rozwoju *Unii Europejskiej (UE)*, oraz upoważniono ją do opracowywania i wdrażania decyzji i działań *UE* w zakresie obrony⁷⁹.

Kolejnym etapem stworzenia skutecznego systemu bezpieczeństwa w Europie, było przyjęcie 19 czerwca 1992 r. przez *Radę UZE* tzw. *Deklaracji Petersberskiej*, w ramach której upoważniono *UZE* do podejmowania działań w celu zapobiegania konfliktom i opanowywania sytuacji kryzysowych wraz z działaniami podejmowanymi przez *KBWE* lub *Radę Bezpieczeństwa ONZ*⁸⁰. W efekcie działań na rzecz integracji wysiłku członków na rzecz bezpieczeństwa europejskiego, 22 listopada 1993 r., w raporcie o strukturze sił europejskich, wyróżniono dwie kategorie jednostek:

- *narodowe siły europejskie* – jednostki i sztaby wydzielane przez państwa do dyspozycji *UZE*;
- *wielonarodowe siły europejskie* – utworzone lub będące w procesie formowania jednostki i sztaby o składzie międzynarodowym⁸¹.

W efekcie inicjatyw w zakresie tworzenia sił wielonarodowych powstały między innymi:

- *Europejskie Siły Morskie* (ang. *European Maritime Force – EUROMARFOR*) – utworzone również na mocy decyzji *Rady UZE* z maja 1995 r., jako wielonarodowe doraźne zgrupowanie sił morskich Włoch, Francji i Hiszpanii, formowane z doraźnie wydzielanych na każdą operację okrętów wojennych państw członkowskich;

⁷⁹ S. Stebelski, *Wspólna polityka zagraniczna i bezpieczeństwa UE*, [w:] *Sprawy Międzynarodowe*, 1997, nr 3, s. 33.

⁸⁰ R. Kupiecki, *Od Londynu do Waszyngtonu. NATO w latach dziewięćdziesiątych*. Wyd. ASKON, Warszawa 1998, s. 92. Por. A. Demkowicz, *Europa Zachodnia wobec konfliktu na Bałkanach*, [w:] D. S. Kozerański (red.), *Udział jednostek Wojska Polskiego w międzynarodowych operacjach pokojowych w latach 1973 - 2003*, Wyd. AON, Warszawa 2004, s. 148.

⁸¹ *Ibidem*, s. 191.

- *Korpus Europejski (Eurokorpus)* – osiągnął gotowość do działania w listopadzie 1995 r.;
- *Wydzielone Siły Powietrzne Beneluxu* (ang. *Benelux Deployable Air Task Force – DATF*) – utworzone we wrześniu 1996 r. przez Belgię, Holandię i Luksemburg i przeznaczone do udziału w misjach pokojowych w ramach *ONZ, OBWE i NATO* oraz do wypełnienia porozumień zawartych w ramach *UZE*;
- *Europejskie Siły Reagowania* (ang. *European Reaction Force – EUROFOR*) – powołane z inicjatywy Włoch, Francji i Hiszpanii decyzją *Rady UZE* z maja 1995 r., o utworzeniu wielonarodowego związku taktycznego sił lądowych *EUROFOR*, liczącego około 5 – 10 tys. żołnierzy, dysponującego własnym zapleczem logistycznym;
- *Brytyjsko – Holenderskie Siły Desantowe* (ang. *The Dutch – British Amphibious Force – DBAF*) – powstały w maju 1993 r. jako siły dyspozycyjne Unii Zachodnioeuropejskiej;
- *I Korpus Niemiecko – Holenderski* – powołany w marcu 1996 r. wspólnie przez Niemcy i Holandię do sił europejskich (przekazany do dyspozycji *UZE* pod koniec 1997 r.) z przeznaczeniem do wypełniania zadań w ramach *misji petersberskich*;
- *Francusko – Brytyjskie Europejskie Zgrupowanie Lotnicze* (ang. *The Franco – British Euro Air Group – FBEAG*) – utworzone w listopadzie 1994 r. Jednostki wydzielone do użycia, w tym zgrupowaniu rozlokowane są w swoich stałych miejscach dyslokacji i w razie potrzeby wydzielane do doraźnie formowanych wielonarodowych zgrupowań lotniczych w celu realizacji *misji petersberskich*;
- *Zgrupowanie Belgijsko – Holenderskich Operacyjnych Sił Morskich* (ang. *Admiral Benelux*) – powstało 1 stycznia 1996 r.⁸².

Szczególną rolę w kreowaniu polityki bezpieczeństwa nie tylko w Europie, ale na świecie odgrywał i odgrywa *Pakt Północnoatlantycki – NATO*, który zawarto na mocy

⁸² S. Miłosz, W. Zajdziński, *Rola sił zbrojnych wybranych państw w polityce bezpieczeństwa*, Wyd. AON Warszawa 1998, s. 215 – 244. r. Por. R. Zięba, *op. cit.*, s. 192. Jesienią 1997 powstała koncepcja zainicjowana przez Hiszpanię i Włochy dotycząca wydzielenia dla potrzeb *UZE*, utworzonych *Hiszpańsko – Włoskich Sił Amfibijnych* (ang. *Spain – Italy Amphibious Force – SIAF*), z przeznaczeniem do realizacji zadań wspólnej obrony i *misji petersberskich*. Inna inicjatywa w zakresie tworzenia wielonarodowych sił zbrojnych powstała w maju 1998 r. za sprawą Włoch, Węgier i Słowenii. Państwa te zapowiedziały utworzenie *Wielonarodowych Sił Lądowych* (ang. *Multinational Land Forces – MLF*), również z przeznaczeniem do realizacji *misji petersberskich* w ramach *UZE*.

Traktatu Waszyngtońskiego 4 kwietnia 1949 r.⁸³. NATO powstało w realiach tworzenia się dwubiegunowości świata i realnego zagrożenia konfrontacją sił Sojuszu ze Związkiem Radzieckim. Przez długie lata Sojusz odgrywał rolę strażnika pokoju na świecie oraz występował jako przeciwwaga dla *Układu Warszawskiego*. Dopiero rozpad Związku Radzieckiego i rozwiązanie 01 lipca 1991r. *Układu Warszawskiego* spowodowały, że zastanawiano się nad sensem jego dalszego istnienia w warunkach braku równorzędnego przeciwnika⁸⁴. Nowe uwarunkowania polityczne ówczesnego świata, podbudowane ogólną euforią wizji globalnego pokoju zburzyły, w pewien sposób istniejące koncepcje bezpieczeństwa propagowane przez NATO. Choć teoretycznie sens istnienia NATO został naruszony, jednak okazało się, że pokój globalny wcale nie jest tak oczywisty. Potwierdziły to konflikty, do jakich doszło w latach 90⁸⁵.

Nowe zagrożenia wynikające z zaniku naturalnego wroga dla NATO, wpłynęły na zmianę w podejściu do bezpieczeństwa europejskiego. Debata nad tymi zagrożeniami owocowała posiedzeniem w Kopenhadze w dniach 06 – 07 czerwca 1991 r., na którym przyjęto deklarację o nazwie „Partnerstwo z Krajami Europy Środkowej i Wschodniej”, na mocy której postanowiono, że bezpieczeństwo państw Sojuszu jest nierozzerwalnie związane z bezpieczeństwem wszystkich innych państw w Europie⁸⁶. W efekcie dalszych działań, na szczycie NATO w Rzymie w dniach 07 – 08 listopada 1991 r. przyjęto nową „Koncepcję Strategiczną Sojuszu”, na którym zdefiniowano nowe zagrożenia dla współczesnego świata. w ramach Szczytu określono również główny cel Sojuszu oparty na zapewnieniu wolności i bezpieczeństwa wszystkim państwom członkowskim środkami politycznymi i wojskowymi, zgodnie z „Kartą Narodów Zjednoczonych”, na zasadach unikania ofensywnych działań⁸⁷. W ramach Szczytu zmodyfikowano również doktrynę militarną NATO, która przestała się już opierać o funkcjonującą do tej pory strategię *wysuniętej obrony* na rzecz strategii *szybkiego*

⁸³ Rozmowy w sprawie zapewnienia bezpieczeństwa dla obszaru północnoatlantyckiego zainicjowano 6 lipca 1948 r. w Waszyngtonie, w grupie państw sygnatariuszy *Traktatu Brukselskiego* oraz Kanady i Stanów Zjednoczonych. *Traktat* zawarto na czas nieograniczony, z możliwością wystąpienia po 20 latach, po upływie roku od złożenia wypowiedzenia Rządowi Stanów Zjednoczonych. *Rada Północnoatlantycka* (ang. *The North Atlantic Council*), jako najwyższy organ sojuszu, ukonstytuowała się 17 września 1949 r. W jej skład weszli ministrowie spraw zagranicznych państw stron *Traktatu*. *Vademecum NATO*, *op. cit.*, s. 405. 4 kwietnia 1949 r. *Traktatu Waszyngtońskiego*, pomiędzy Belgią, Danią, Francją, Holandią, Islandią, Kanadą, Luksemburgiem, Norwegią, Portugalią, Stanami Zjednoczonymi, Wielką Brytanią i Włochami, stanowiącego podstawę do utworzenia 20 grudnia 1950 r. *Paktu Północnoatlantyckiego – NATO*.

⁸⁴ R. Kupiecki, *op. cit.*, s. 8 – 13.

⁸⁵ M. Bodziany, *Zmiana społeczna i jej wpływ na procesy integracyjne w perspektywie tworzenia wielonarodowych struktur wojskowych*, [w:] M. Bodziany, K. Dojwa, J. Maciejewski (red.), *Grupy dyspozycyjne w obliczu wielkiej zmiany. Kulturowe i społeczne aspekty grup dyspozycyjnych społeczeństwa w dobie procesów integracyjnych*, Wyd. UW, Wrocław, s. 197.

⁸⁶ *Vademecum NATO*, *op. cit.*, s. 445.

⁸⁷ M. Bodziany, *Zmiana społeczna i jej wpływ*, *op. cit.*, s. 198.

reagowania przy użyciu sił wielonarodowych⁸⁸. Wyrażono też gotowość uczestnictwa kontyngentów wojskowych państw członkowskich w operacjach pokojowych ONZ⁸⁹. Efektem finalnym szczytu było podpisanie „Deklaracji Rzymskiej w Sprawie Pokoju i Współpracy”, w postanowieniach której stwierdzono, że problemy bezpieczeństwa europejskiego nie mogą być rozwiązywane tylko w ramach jednej organizacji, lecz istnieje konieczność współdziałania NATO z innymi organizacjami regionalnymi, tj.: z KBWE/OBWE, Wspólnotą Europejską, UZE i Radą Europy⁹⁰. W tym celu także postanowiono powołać Północnoatlantycką Radę Współpracy (ang. *The North Atlantic Co – Operations Council – NACC*), jako forum dwu – i wielostronnych kontaktów państw Sojuszu z innymi państwami europejskimi⁹¹. W ramach nowej strategii szybkiego reagowania uległa modyfikacji struktura organizacyjna NATO. Przyjęto zintegrowaną strukturę wojskową, której ogólny kształt oparty został na trzech zasadniczych typach sił (tabela 1).

Tabela 1. Zestawienie sił szybkiego reagowania NATO

I. Siły Reagowania (ang. Reaction Forces – RF) - około 10 – 15 % ogólnego stanu sił NATO:			
1.	<i>Siły Natychmiastowego Reagowania</i> (ang. <i>Immediate Reaction Forces – IRF</i>)	ok. 15 tys. żołnierzy w gotowości do działania w ciągu 72 godzin.	Występowały w składzie Brygady Desantowo – Szturmowej wraz z okrętami wsparcia oraz kilkunastu eskadr lotnictwa taktycznego, trzech stałych zespołów sił morskich
2.	<i>Siły Szybkiego Reagowania</i> (ang. <i>Rapid Reaction Forces – RRF</i>)	ok. 150 tys. żołnierzy, będących w gotowości do użycia w ciągu 5 – 7 dni	W ich skład wchodził Korpus Sił Szybkiego Reagowania, w składzie ośmiu dywizji wojsk lądowych
II. Główne Siły Obrony (ang. Main Defence Forces – MDF)		stanowiące około 65% sił NATO	Występowały w składzie czterech wielonarodowych korpusów oraz w wypadku narastania konfliktu – wzmocnionych siłami Eurokorpusu
III. Siły Wzmocnienia (ang. Augmentation Forces – AF) –		składały się z jednostek wojsk lądowych i lotniczych Stanów Zjednoczonych oraz Kanady, stacjonujące na ich terytorium.	

Źródło: opracowanie własne na podstawie: S. Miłosz, W. Zajdziński, *Rola sił zbrojnych wybranych państw w polityce bezpieczeństwa*, Wyd. AON Warszawa 1998, K. Piątkowski, *NATO. Informator dla żołnierzy*, Wyd. MON, Departament Społeczno – Wychowawczy, Warszawa 1997, Cz. Kącki, *Siły wielonarodowe do misji pokojowych*, Wyd. AON, Warszawa 2003.

Dynamika zmian w koncepcjach struktur militarnych wskazuje, że proces dostosowania systemów bezpieczeństwa do rzeczywistości społecznej nie posiada wyraźnych granic. Jak wcześniej wspomniano, zmiana społeczna towarzyszy człowiekowi od zawsze, w związku z czym jej pierwotny sens istnienia potwierdza nieskończony wymiar przeobrażeń i transformacji struktur militarnych. Posiada to swoje odzwierciedlenie w obecnym modelu funkcjonowania NATO. Należy podkreślić, że pojawiła się również, wykreowana w latach

⁸⁸ *Ibidem*, 198.

⁸⁹ R. Zięba, *op. cit.*, s. 120.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 120.

⁹¹ A. Ciupiński, *Kształtowanie się współczesnych...., op. cit.*, s. 33.

90. koncepcja tworzenia wielonarodowych sił do operacji pokojowych i misji stabilizacyjnych⁹². W ramach tej koncepcji wyznaczono dwa dowództwa regionalne:

- *RC North* w Brunssum;
- *RC South* w Neapolu,

oraz *Dowództwo Floty Uderzeniowej Atlantyku* (ang. *Striking Fleet Atlantic – STRIKFLTANT*)⁹³.

Podobnie jak poprzednia, również i ta koncepcja uległa zmianie. W ramach dalszych transformacji Sojuszu doszło do utworzenia:

- *Dowództwa Połączonych Sił Zbrojnych Europy* (ACE) (ang. *Allied Command Europe*) pod dowództwem *Naczelnego Dowódcy Połączonych Sił Zbrojnych NATO Europy* (ang. *Supreme Allied Commander Europe – SACEUR*) z siedzibą w Mons koło Brukseli;
- *Dowództwa Połączonych Sił Zbrojnych NATO Atlantyku* (ang. *Allied Command Atlantic – ACLANT*), pod dowództwem *Naczelnego Dowódcy Połączonych Sił Zbrojnych NATO Atlantyku* (ang. *Supreme Allied Commander Atlantic – SACLANT*), z siedzibą w Norfolk w USA⁹⁴.

Struktura NATO kolejny raz uległa zmianie po tym, jak bezpieczeństwo międzynarodowe zostało w brutalny sposób zagrożone po zamachu z 11 września 2001 roku na *World Trade Center* w Nowym Jorku. Atak ten obnażył wszystkie słabości ówczesnego systemu bezpieczeństwa globalnego, a tym samym spowodował sytuację, w której utrzymywanie dotychczasowego modelu wielonarodowych sił zbrojnych jest niezasadne⁹⁵. Efektem było zwołanie kolejnego szczytu NATO, tym razem w Pradze w dniach 21 – 22 listopada 2002 roku, na którym, oprócz zaproszenia do Sojuszu nowych członków: Bułgarii, Estonii, Łotwy, Litwy, Rumuni, Słowacji i Słowenii, podjęto decyzję o utworzeniu *Sił Odpowiedzi NATO* (ang. *NATO Response Force – NRF*)⁹⁶. W tabeli 2 przedstawiono

⁹² Por. A. Cragg, *The Combined Joint Task Force Concept: A Key Component of the Alliance's Adaptation*. [w:] *NATO Review*, no. 4, July 1996, s. 7

⁹³ A. Cragg, *Internal Adaptation. Reshaping NATO for the Challenges of Tomorrow*. [w:] *NATO Review*, no. 4, July/August 1997, s. 34.

⁹⁴ K. Piątkowski, *op. cit.*, s. 25 – 25. W skład ACE weszły trzy dowództwa: *Dowództwo Połączonych Sił Zadaniowych (PSZ) Europy Północno – Zachodniej AFNORTHWEST*, z siedzibą w High Wycombe, w Wielkiej Brytanii, *Dowództwo PSZ NATO Europy Środkowej AFCENT*, z siedzibą w Brunssum w Holandii oraz *Dowództwo PSZ Europy Południowej AFSOUTH*.

⁹⁵ M. Bodziany, *Zmiana społeczna i jej wpływ*, *op. cit.*, s. 199.

⁹⁶ *Siły Odpowiedzi NATO – SON (NATO Response Force - NRF)* są komponentem o wysokim wskaźniku Gotowości Bojowej (od 5 do 30 dni) utworzonym z międzynarodowych, połączonych sił zbrojnych państw stowarzyszonych w pakcie północnoatlantyckim – zostały utworzone na mocy decyzji szczytu praskiego NATO. Liczebność sił oszacowano na ok. 25 tys. żołnierzy wchodzących w skład trzech komponentów:

strukturę dowództw NATO.

Tabela 2. Struktura dowództw NATO ustalona na Szczycie w Pradze w 2002 roku

1. Sojusznicze Dowództwo Operacyjne – ACO (ang. <i>Allied Comand Operations</i>) z Kwaterą Główną NATO w Mons w Belgii (ang. <i>SHAPE – Supreme Headquarter Allied Power of Europe</i>)	
Dowództwo Sił Połączonych z siedzibą w Brunssum, w Holandii (ang. <i>JFC – Joint Forces Comman</i>):	Dowództwo Komponentu Lądowego (ang. CC – Land), z siedzibą w Heidelbergu, w Niemczech,
	Dowództwo Komponentu Morskiego (ang. CC – Mar), z siedzibą w Northwood w Wielkiej Brytanii
	Dowództwo Komponentu Powietrznego (ang. CC – Air), z siedzibą w Rammstein, w Niemczech
Dowództwo Sił Połączonych z siedzibą w Neapolu we Włoszech	Dowództwo Komponentu Lądowego (ang. CC – Land), z siedzibą w Madrycie w Hiszpanii
	Dowództwo Komponentu Morskiego (ang. CC – Mar), z siedzibą w Neapolu we Włoszech
	Dowództwo Komponentu Powietrznego (ang. CC – Air), z siedzibą w Izmirze w Turcji
Połączone Dowództwo (ang. <i>Joint Command</i>) z siedzibą w Lizbonie w Portugalii	Korpus Szybkiego Reagowania (ang. ARRC – ACE Rapid Reaction Corps)
	Morskie Siły Natychmiastowego Reagowania (ang. JRFM – Immediate Reaction Forces Maritime)
	Siły Powietrzno-desantowe (ang. NAEWF – NATO Airborn Early Warning Force)
	Centrum Programowania (ang. NPC – NATO Programming Centre)
2. Sojusznicze Dowództwo Transformacji (angl. ACT – Allied Command Transformation) z siedzibą w Norfolk w USA:	
<i>Centrum Działań Bojowych (angl. JWC – Joint War Center) z siedzibą w Stavanger w Norwegii</i>	
<i>Centrum Szkolenia Sił Połączonych (ang. JFTC – Joint Force Training Center) z siedzibą w Bydgoszczy w Polsce</i>	
<i>Połączone Centrum Analiz i Doświadczeń (angl. JALLC) z siedzibą w Monsanto w Portugalii</i>	
<i>Centrum Badań Podmorskich (angl. URC) z siedzibą w La Spezia, we Włoszech, Agencja NATO ds. Konsultacji Dowodzenia i Kierowania z siedzibą w Hadze w Holandii</i>	
<i>Organizacja Badań i Technologii z siedzibą w Paryżu we Francji</i>	
<i>Centra Doskonalenia:</i>	
<i>Akademia Obrony NATO w Rzymie, we Włoszech, Szkoła NATO w Oberammergau, w Niemczech, Szkoła Systemów Łączności i Informatyki NATO w Latina, we Włoszech</i>	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: J. L. Jones, *Przekształcenie struktury wojskowej NATO*, Przegląd NATO – Sprawy Wojskowe nr 1, 2004.

Cechą charakterystyczną Sił Odpowiedzi NATO jest to, że posiadają wysoki stopień zaawansowania technologicznego i zdolność do natychmiastowego przerzutu w dowolny region świata⁹⁷. W efekcie postanowień szczytu powołano do życia innowacyjne *Dowództwo Sojusznicze ds. Transformacji ACT* (ang. *Allied Command Transformations*) w Norfolk, a także trzecie połączone dowództwo w Lizbonie, którego oficjalna działalność rozpoczęła się

lądowego, powietrznego, morskiego. M. Kawalkowski, *Grupy bojowe Unii Europejskiej*, [w:] Bellona, nr 1/2007 (649), Warszawa, s. 49.

⁹⁷ M. Strzoda, *Wielokulturowość*, op. cit., s. 90. Podczas Szczytu w Pradze, oprócz podjętych dwóch perspektywicznych koncepcji rozwoju Sojuszu, czyli rozwijania programu „Partnerstwo dla Pokoju” i współpracy z Unią Europejską, podjęto decyzję o zakończeniu działalności Naczelnej Kwatery Głównej Sił Sojuszniczych NATO Atlantyku (ang. *Allied Command Atlantic – ACLAND*) z siedzibą w Norfolk. Całość kompetencji przekazano operacyjnemu Dowództwu Sojuszniczemu ds. Operacji ACO (ang. *Allied Command Operations*), które zastąpiło Naczelną Kwaterę Główną Sił Sojuszniczych NATO w Europie (ang. *Supreme Allied Commander Europe – SACEUR*) z siedzibą w Mons, w Belgii.

w marcu 2004 roku⁹⁸. Członkostwo Polski w Sojuszu zapoczątkowało formalny jej udział we wszystkich zadaniach realizowanych przez NATO na rzecz utrzymania globalnego pokoju. Jako pełnoprawny członek od 12 marca 1999 roku Polska weszła formalnie do większości struktur militarnych, dając w ten sposób wyraz gotowości do czynnego udziału w procesie tworzenia ładu społecznego na świecie. Podpisanie Traktatu Waszyngtońskiego dało Polsce z jednej strony gwarancje bezpieczeństwa i współpracy, a z drugiej strony nałożyło na nią szereg zobowiązań⁹⁹. Praktyczny wymiar udziału Polski w Sojuszu przyjął postać wydzielenia polskich komponentów wojskowych do struktur wielonarodowych przewidzianych do działania poza terytorium kraju w ramach misji stabilizacyjnych i operacji pokojowych¹⁰⁰.

Udział Polski w tworzeniu ładu społecznego w Europie i na świecie znalazł również swój wyraz w wydzieleniu komponentów narodowych do zadań realizowanych w ramach operacji pokojowych i misji stabilizacyjnych nie tylko w ramach NATO, ale również ONZ i UE. W efekcie nawiązania współpracy z omawianymi organizacjami doszło do utworzenia kilku formacji wojskowych o charakterze wielonarodowym, w skład których weszły również polskie komponenty tj.: Polsko – Ukraiński Batalion (POLUKRBAT), Polsko – Litewski Batalion (LITPOLBAT)¹⁰¹, Wielonarodowy Korpus Północny – Wschód (*ang. Multinational Corps Northern – East – MNC NE*). Oprócz tego udział Polski w tworzeniu ładu społecznego uwidocznił się wydzieleniem komponentu narodowego do *Wielonarodowej Brygady Szybkiego Rozwinięcia do Operacji ONZ SHIRBRIG* (*ang. The Multinational UN Stand – by Forces High Readiness Brigade*)¹⁰². Planowano również powołanie Czesko – Polsko – Słowackiej Brygady, której głównym celem miał być udział w operacjach pokojowych

⁹⁸ *Ibidem*, s. 90 - 94. por. J. L. Jones, *Przeształcenie struktury wojskowej NATO*, Przegląd NATO – Sprawy Wojskowe nr 1, 2004.

⁹⁹ M. Wągrowa, (współred.), *Polska – NATO. Traktaty, gwarancje, zobowiązania*, Bellona, Warszawa 1999, s. 89. Traktat Waszyngtoński jest porozumieniem, na podstawie którego powstało NATO. Został on zawarty 4 kwietnia 1949 roku w Waszyngtonie, pomiędzy Belgią, Danią, Francją, Holandią, Islandią, Kanadą, Luksemburgiem, Norwegią, Portugalią, Stanami Zjednoczonymi, Wielką Brytanią i Włochami. Składa się z czternastu artykułów. Jego kluczowym elementem jest artykuł piąty, który mówi o tym, iż każdy atak na któregoś z członków NATO powinien być interpretowany przez pozostałe państwa członkowskie jako atak na nie same.

¹⁰⁰ Cz. Kącki, *Siłły wielonarodowe do misji pokojowych*, AON, Warszawa 2003, s. 9.

¹⁰¹ LITPOLBAT został rozformowany w dniu 29 czerwca 2007 roku, a w jego miejsce planowane jest powołanie nowej wielonarodowej jednostki wojskowej, w której skład wejdą zarówno komponenty polski, jak i litewskie oraz ukraińskie. Obecnie żołnierze zawodowi LITPOLBAT - u pełnią służbę wojskową w strukturze 15 Giżyckiej Brygady Zmechanizowanej, a wcześniej strukturalnie batalion ten wchodził w skład struktury organizacyjnej tej brygady.

¹⁰² Wielonarodowa Brygada Szybkiego rozwinięcia do Operacji ONZ została utworzona na mocy listu intencyjnego podpisanego 15 grudnia 1996 roku przez Austrię, Holandię, Kanadę, Norwegię, Polskę i Szwecję. Obecnie w skład SHIRBRIG wchodzi jednostki wojskowe z 15 państw, w tym oprócz państw założycielskich: Dania, Finlandia, Hiszpania, Irlandia, Litwa, Włochy, Portugalia, Rumunia i Słowenia (bez Austrii, która już nie wydziela swoich sił do SHIRBRIG). Brygada, zgodnie z założeniami planistycznymi powinna posiadać zdolność do wysłania w dowolny region potencjalnego konfliktu w ciągu 15 – 30 dni oraz w gotowości do utrzymania sił na teatrze działań do 60 dni. M. Kawalkowski, *op. cit.*, s. 48.

i misjach stabilizacyjnych. Gotowość do działań, brygada miała osiągnąć do 1 stycznia 2005 roku, a jednostki tworzące jej strukturę miały stacjonować w krajach macierzystych, jedynie sztab brygady planowano umieścić na Słowacji¹⁰³. Niestety, powołanie brygady pozostało w sferze koncepcji, gdyż brak porozumienia pomiędzy państwami spowodował, że jednostka ta nigdy nie powstała.

Inną inicjatywą z udziałem Polski w zakresie budowania wielonarodowych struktur wojskowych do potrzeb tworzenia ładu społecznego, była próba stworzenia Polsko – Ukraińskiej Brygady Ramowej, która została zgłoszona przez Polskę na potrzeby operacji kryzysowych Unii Europejskiej w ramach tzw. celu operacyjnego UE o nazwie *Headline Goal*, w obszarze *Wspólnej Europejskiej Polityki* w dziedzinie *Bezpieczeństwa i Obrony* (ang. *Common European Security and Defence Policy – CESDP*)¹⁰⁴. Podstawowym zadaniem omawianej brygady miał być jej udział w ramach tzw. *misji petersburskich*, czyli zadań typu CRO (ang. *Crises Response Operation*). Niestety, mimo wielu zabiegów z obu stron, nigdy nie powołano do życia tej brygady.

Jedną z koncepcji wspólnego bezpieczeństwa Unii Europejskiej, zainicjowana w dniach 5 – 6 kwietnia 2004 roku na spotkaniu państw członkowskich w Brukseli, dotyczyła stworzenia systemu grup bojowych¹⁰⁵ w ramach *Europejskiego Celu 2010* (EHG 2010)¹⁰⁶, który narzucał osiągnięcie wstępnej gotowości bojowej zintegrowanych sił europejskich już w roku 2005, a pełnej w roku 2007. W ramach *Europejskiego Celu 2010* zaproponowano współpracę grup bojowych z elementami systemu bezpieczeństwa zarówno NATO, jak i ONZ. Szczególnego znaczenia nabrały problemy interoperacyjności z Siłami Odpowiedzi NATO – SON (*NATO Respose Force NRF*) oraz Brygadą SHIRBRIG. Określono również dyżury grup bojowych na lata 2005 – 2011 tworzonych samodzielnie przez dane państwo lub przez jednostki z kilku krajów¹⁰⁷.

¹⁰³ Cz. Kącki, *op. cit.*, s. 168 – 172.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 172. Inicjatywa ta była konsekwencją dążeń do zaciśnięcia dialogu Rosji z NATO i UE, a także efektem wspierania dążeń Ukrainy do integracji z Zachodem zarówno w sferze gospodarczej, jak i militarnej. Zob. M. Kawalkowski, *op. cit.*, s. 46. Jednym z powodów inicjatywy powołania europejskich sił zbrojnych była słabość sojuszników NATO, która w namacalny sposób ukazała się podczas konfliktu w Kosowie. Praktyczny charakter inicjatyw integracji europejskich sił zbrojnych przedstawiono na francusko – brytyjskim szczycie w Saint Molo, na którym podpisano deklarację pt. *Joint Declaration on European Defence issued AT the British – French Summit*, Saint Molo, France, 3 – 4 December 1998.

¹⁰⁵ Przykładem grupy bojowej stworzonej w ramach Europejskiego Celu 2010 jest Nordycka Grupa Bojowa UE, w skład której wchodzi: Finlandia, Szwecja, Estonia, i Norwegia. Zob. K. Mieszczak, *Grupy Bojowe – Europejskie Siły Szybkiego Reagowania, Przegląd Środkoeuropejski*, lipiec 2005, nr 40. 26 stycznia 2007 roku powstała *Wyszehradzka Grupa Bojowa*, której członkami stały się komponenty sił zbrojnych Polski, Czech, Słowacji i Węgier, które postawiły sobie za cel powstanie grupy bojowej gotowej do działań do 2015 roku. M. Kawalkowski, *op. cit.*, s. 52.

¹⁰⁶ *Progress Report on the Battlegroup Concept*, Brussels, 9 June 2004.

¹⁰⁷ M. Kawalkowski, *op. cit.*, s. 49.

Służbę żołnierzy polskich w strukturach sojusznicznych determinuje kilka czynników. Pierwszy to środowisko kulturowe – zwykle obce i heterogeniczne. Drugi, to struktura wielonarodowych jednostek - heterogeniczna kulturowo. Trzeci, to konfrontacja odmiennych kultur narodowych nie tylko w odmiennym środowisku kulturowym, ale również w realiach specyficznej kultury organizacji armii. Narodowe składniki kultury opisujące charakter narodowy przedstawicieli różnych armii, indywidualne składniki kultury opisujące indywidualny profil kulturowy żołnierzy, kultura organizacji oparta na symbolice, regulaminach, systemie kar i wyróżnień, tradycjach i uniformizacji, a także wzajemne historyczne doświadczenia różnych państw i powstające na ich gruncie uprzedzenia są wielce uogólnionym konglomeratem czynników determinujących funkcjonowanie wielonarodowych struktur wojskowych. Funkcjonowanie w wielokulturowym środowisku w realiach instytucji totalnej niesie ze sobą szereg zagrożeń natury społecznej, w związku, z czym zasadne jest podjęcie głębokiej analizy czynników wpływających na komunikację międzykulturową pomiędzy przedstawicielami różnych kultur oraz na interakcje¹⁰⁸ wewnątrzstrukturalne (wewnątrzgrupowe).

1.3. Wielonarodowe struktury wojskowe w Polsce

Wielonarodowy Korpus Północny – Wschód

Jedną z wielonarodowych jednostek wojskowych, której geneza wynika z naturalnej potrzeby budowania ładu społecznego jest Wielonarodowy Korpus Północny – Wschód ze Szczecina (*ang. Multinational Corps Northern – East – MNC NE*). Idea jego utworzenia zrodziła się, jako efekt współpracy pomiędzy polską 12 Dywizją Zmechanizowaną ze Szczecina im. Księcia Bolesława Krzywoustego (liczącą 12 tys. żołnierzy), niemiecką 14 Dywizją Zmechanizowaną zwaną również 14 Dywizją Grenadierów Pancernych z Neubrandenburga (liczącą ówczesnie 19 tys. żołnierzy) oraz Jutlandzką Dywizją Duńską z Fredericji (liczącą 18 tys. żołnierzy)¹⁰⁹. Początki współpracy pomiędzy omawianymi narodowymi dywizjami datuje się już od 1995 roku, czyli od chwili włączenia polskich

¹⁰⁸ *Interakcja społeczna* to według M. Webera, nic innego jak „działania społeczne” lub według F. Znanieckiego „czynności społeczne”. B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003, s. 121.

¹⁰⁹ Cz. Kącki, *op. cit.*, s. 114. Dowództwo 12 Dywizji Zmechanizowanej mieści się w Szczecinie, podobnie jak 12 Brygada Zmechanizowana ze swoimi batalionami, Sztab niemieckiej 14 Dywizji Grenadierów Pancernych ma swoją siedzibę w Neubrandenburgu, natomiast wchodzące w jej skład: 40 Brygada Grenadierów Pancernych – Szwerinie, 41 Brygada Grenadierów Pancernych „Vorpommern” – w Eggesin, 18 Brygada Pancerna „Holstein” – w Neumunster. W strukturze Jutlandzkiej Dywizji Duńskiej znajdują się trzy brygady zmechanizowane, batalion rozpoznania, batalion czołgów, szwadron śmigłowców przeciwpancernych oraz jednostki zabezpieczenia i wsparcia.

jednostek do programu *Partnerstwo dla Pokoju*¹¹⁰. Jednak data rozpoczęcia rozmów dotyczących powołania Korpusu przypadła na sierpień 1997 roku, w którym rozpoczęto negocjacje Polski dotyczące przystąpienia do NATO. Doszło wtedy do spotkania ministrów obrony Polski, Danii i Niemiec w Omulewie pod Warszawą, na którym podjęto decyzję o utworzeniu tej wielonarodowej jednostki wojskowej¹¹¹. Ostatecznie jednostka rozpoczęła działalność 18 września 1999 roku, a pełną gotowość do działań osiągnęła w 2000 roku. Podstawowym determinantem utworzenia tej wielonarodowej jednostki były zobowiązania wobec sojuszników wynikające z postanowień Traktatu Waszyngtońskiego, szczególnie artykułu 5., mówiącego o obronie kolektywnej w razie agresji, jak również o realizacji zadań w ramach operacji kryzysowych lub wsparcia pokoju.

Dowództwo oraz kluczowe kierownicze stanowiska w sztabie Korpusu są obsadzone przez przedstawicieli Polski, Danii i Niemiec na zasadzie trzyletniej kadencji. Inną cechą charakterystyczną tej wielonarodowej jednostki wojskowej, jest wielonarodowy skład we wszystkich oddziałach tzw. *divisions* (G1 do G6) sztabu korpusu, w których skład wchodzi Duńczycy, Polacy i Niemcy¹¹². Oprócz tego w strukturze omawianej jednostki znajduje się kompania zabezpieczenia sztabu korpusu, która posiada charakter jednorodny, czyli w jej skład wchodzi tylko Polacy.

Polska część Wielonarodowego Korpusu Północny – Wschód, czyli jednostki 12 Dywizji Zmechanizowanej współpracują ze sztabem Korpusu i narodowymi jednostkami Danii i Niemiec w ramach wspólnych ćwiczeń oraz zadań poza granicami kraju. Mimo, iż jej liczebność oscyluje wokół 12 tys. żołnierzy, to jednak nie wszystkie jednostki wchodzące w

¹¹⁰ *Partnerstwo dla Pokoju*, PdP, Partnership for Peace, PfP, program współpracy państw Paktu Północnoatlantyckiego z państwami OBWE spoza NATO, koncepcja zainicjowana w 1993 przez Stany Zjednoczone. Ostateczna decyzja w tej sprawie zapadła na szczycie NATO w 1994. Pierwszą operacją przeprowadzoną przez państwa – sygnatariuszy tego programu była, przeprowadzona wraz z siłami NATO, operacja pokojowa sił IFOR w Bośni i Hercegowinie (1995–1996). K. Piątkowski, *op. cit.*, s. 33 – 34.

¹¹¹ Zob. G. Ciechanowski, *Korpus Północny – Wschód: NATO*, Wiarus nr 13, Warszawa 1999. Por. E. Pietrzyk, *Wielonarodowy Korpus Północny – Wschód – początek nowego rozdziału polskiej tradycji wojskowej*, [w:] Materiały Konferencji Naukowej nt. *Żołnierz Polski na Pomorzu Zachodnim X – XX wiek*, Szczecin 2001, s. 251 – 252.

¹¹² Według danych z 2009 roku, w skład części polskiej struktury organizacyjnej Wielonarodowego Korpusu Północny – Wschód wchodziły, oprócz jednostek podporządkowanych 12 Dywizji Zmechanizowanej, również jednostki logistyczne i wspierające, a także 104 batalion zabezpieczenia i 100 batalion dowodzenia z Walcza stanowiące integralną część Wielonarodowej Brygady Wsparcia Dowodzenia. Obecnie Korpus posiada również w swojej strukturze 4 Centrum Koordynacji Operacji Powietrznych. Na początku działalności Korpusu ustalono ramowe liczby żołnierzy z różnych państw na poszczególnych stanowiskach w oddziałach (*divisions*), co na początku działalności sztabu Korpusu dawało następujące liczby: Polacy – 39 żołnierzy, 18 pracowników cywilnych, Duńczycy – 31 żołnierzy i 1 pracownik cywilny, Niemcy – 42 żołnierzy i 2 pracowników cywilnych. Jednak z czasem liczby powyższe ulegały zmianie, aż do obecnego kształtu, w którym globalnie służy 170 oficerów, chorążych i podoficerów oraz 20 pracowników cywilnych, z większością polskich żołnierzy. Uwzględniając wszystkie jednostki wchodzące w skład Korpusu, po pełnym rozwinięciu, liczba żołnierzy wynosi około 50 tys.

skład 12 Dywizji Zmechanizowanej przewidziane są do realizacji zadań w układzie wielonarodowym. Największy zakres zadań wykonuje 12 Brygada Zmechanizowana (ze składu 12 Dywizji Zmechanizowanej), która jeszcze do niedawna wydzielala jeden batalion do Brygady Sił Szybkiego Rozwinięcia ONZ (ang. *UN Stand – by Forces High Readiness Brigade – SHIRBRIG*)¹¹³. Wielonarodowy Korpus Północny Wschód w sensie całościowym, wchodzi w skład sił sojuszu, jednak jego sztab znajduje się poza strukturą dowodzenia NATO i stanowi odrębny organizm przewidziany nie tylko do realizacji zadań w układzie sojuszniczym, ale również w ramach współpracy z innymi organizacjami. Jego sztab stacjonuje w Szczecinie. Inną cechą charakterystyczną tej jednostki wielonarodowej jest to, że poszczególne dywizje narodowe (polska, duńska i niemiecka) stacjonują w krajach macierzystych. Podstawowe komponenty Wielonarodowego Korpusu Północ – Wschód (ang. *Multinational Corps Northern – East – MNC NE*) reprezentują trzy państwa: Polska, Dania i Niemcy. W strukturze sztabu Wielonarodowego Korpusu Północny – Wschód od września 2004 roku znajdują się również oficerowie z Estonii, Litwy i Łotwy, od stycznia 2005 roku ze Słowacji, a od października 2005 roku również i z Czech. W ramach dalszych działań ku rozszerzeniu zasięgu etnicznego Korpusu, w jego skład włączono przedstawicieli Stanów Zjednoczonych i Ukrainy, jako oficerów do pełnienia funkcji łącznikowych.

Ze względu na wielonarodowy charakter omawianej jednostki wojskowej, istotne znaczenie mają kulturowe i antropologiczne aspekty jej funkcjonowania. W kształtowaniu wewnętrznej kultury organizacyjnej duże znaczenie posiadają składniki kultur poszczególnych narodowości wchodzących w jej skład. Należą do nich systemy wartości żołnierzy usytuowane w kulturach narodowych, kompetencje kulturowe ich przedstawicieli (w tym kompetencje komunikacyjne i językowe) oraz inne składniki kultury, które wpływają na proces komunikowania się. Proces komunikowania się w ramach struktury Wielonarodowego Korpusu Północny – Wschód opiera się na języku angielskim, który jest językiem urzędowym NATO.

Istotne znaczenie posiada tożsamość narodowa żołnierzy. Tożsamość narodowa, a także grupowa odzwierciedlona jest, zatem w symbolach narodowych i grupowych żołnierzy, pozwalających na identyfikację potencjalnego rozmówcy. Zaliczyć do nich należy

¹¹³ Cz. Kącki, *op. cit.*, s. 145. Nazwa obowiązuje dopiero od 1 marca 2001 r. Wielonarodowa Brygada Szybkiego Rozwinięcia do Operacji ONZ (SHIRBRIG) (ang. *Stand – by Forces High Readiness Brigade*), której powstanie i istnienie jest nieodłącznie związane z systemem Szybkiego Rozmieszczenia ONZ (angl. *UN Stand – by Armngements System – UNSAS*). Oficjalną działalność tego systemu datuje się na 2 września 1997 roku, kiedy to założono w Danii Grupę Planowania SHIRBRIG.

język etniczny, jak i symbole, czyli odznaki i naszywki formacji, jakie reprezentują poszczególni żołnierze, sztandary jednostek wojskowych, a także tradycje bojowe¹¹⁴.

Istotnym elementem wpływającym na proces komunikacji międzykulturowej pomiędzy przedstawicielami różnych narodowości, jest poziom kompetencji kulturowej (zasobów wiedzy) żołnierzy wchodzących w skład omawianej jednostki, a także poziom kompetencji językowej. Z jednej strony wiedza pozwala nawiązywać kontakty międzykulturowe, powodując w ten sposób powstawanie więzi pomiędzy przedstawicielami poszczególnych armii i wzajemny szacunek, a drugiej strony niweluje powstawanie konfliktów kultur powstających na gruncie błędnej interpretacji treści zawartych w symbolach formacji wojskowych. Warto podkreślić, że wiedza na temat kultury innych państw to nie tylko znajomość symboliki grupowej i narodowej, ale również znajomość wspólnej historii państw tworzących wielonarodową strukturę. W tym przypadku problem wiedzy jest niezwykle złożony, ponieważ dotyczy wspólnej historii kilku narodowości. Nie bez znaczenia pozostają zaszłości historyczne w odniesieniu do narodowości niemieckiej, wynikające z doświadczeń II wojny światowej, szczególnie te, które odbiły swoje piętno na rodzinach żołnierzy tworzących wielonarodową strukturę. Zaszłości historyczne ugruntowane negatywnymi doświadczeniami własnej rodziny stanowią poważny dylemat w sensie antropologicznym, ponieważ leży on w sferze mentalnej danej jednostki społecznej i charakteryzuje się względną stałością. Taki stan rzeczy może prowadzić do powstawania konfliktów kultur i barier komunikacyjnych. Nie bez znaczenia pozostaje w tym przypadku, również tożsamość narodowa, czyli przynależność do grupy etnicznej, która sama w sobie stanowić może źródło wszelkich negatywnych zjawisk, w tym również barier komunikacyjnych powstających na gruncie uprzedzeń i stereotypów narodowych.

Polsko Litewski Batalion – LITPOLBAT

Jednostkę tę powołano w efekcie współpracy polsko – litewskiej w ramach integracji wysiłku zmierzającego do wypełniania wspólnych zadań poza granicami kraju w ramach operacji pokojowych i misji stabilizacyjnych, organizowanych zarówno pod auspicjami *NATO*, *ONZ*, *OBWE* i *UZE*. Polsko – Litewski Batalion powstał z inicjatywy prezydenta Litwy Algirdasa Brazaskusa, która po raz pierwszy została przedstawiona podczas wizyty w Polsce w dniach 18 – 19 lutego 1995 roku¹¹⁵. Oprócz Polski i Litwy, które w naturalny

¹¹⁴ Zobacz – załącznik 5. Symbole – odznaki formacji wojskowych wchodzących w skład wielonarodowych jednostek wojskowych.

¹¹⁵ Batalion oficjalnie rozpoczął działalność 14 kwietnia 1999 roku po osiągnięciu gotowości operacyjnej na mocy porozumień pomiędzy Litwą a Polską oraz szereg decyzji resortowych, normujących ramy prawne

sposób zaangażowały się w proces tworzenia LITPOLBAT, brało w nim udział kilka innych państw takich jak USA, Kanada, Wielka Brytania i Francja.

W skład struktury organizacyjnej batalionu weszły komponenty polskie wywodzące się z 4 Brygady Kawalerii Pancерnej w Orzyszu (w sumie na podstawie danych z roku 2003 – 433 żołnierzy) oraz litewskie z Brygady Piechoty Zmotoryzowanej *Żelazny Wilk* w Alytus na Litwie (na podstawie danych z 2003 roku – 353 żołnierzy)¹¹⁶. Struktura organizacyjna batalionu charakteryzowała się tym, że w większości przypadków sekcji i pododdziałów stanowili ją przedstawiciele Litwy i Polski. Do momentu rozformowania (28 czerwca 2007 roku) cały batalion liczył 786 żołnierzy obu narodowości. Obydwa komponenty batalionu, mimo, iż stacjonowały w macierzystych krajach, prowadziły wspólne cykliczne ćwiczenia na terenie Litwy i Polski o charakterze międzynarodowym¹¹⁷.

W 2000 roku pojawiła się koncepcja wykorzystania batalionu (zgodnie z przeznaczeniem) w operacji pokojowej lub misji stabilizacyjnej. Jedną z nich przewidywała wykorzystanie go, jako elementu Wielonarodowej Brygady Sił Szybkiego Rozwinięcia ONZ (SHIRBRIG) w miejsce zdeklarowanego przez 12 Brygadę Zmechanizowaną ze Szczecina batalionu. LITPOLBAT miał zostać wysłany do Libanu w składzie sił SHIRBRIG do misji Tymczasowych Sił ONZ w Libanie – UNIFIL (ang. *United Nations Interim Force*)¹¹⁸. Udział LITPOLBAT w misji stabilizacyjnej w Libanie podyktowany był potrzebą wzmocnienia sił pokojowych po wycofaniu się Sił Obronnych Izraela. Inicjatywa powyższa nie została jednak zrealizowana w efekcie postępującej stabilizacji w Południowym Libanie¹¹⁹. W ramach dalszych koncepcji, przewidywano użycie LITPOLBAT w misji w Kosowie KFOR (ang. *Kosovo Forces*), jednak problemy ze sfinansowaniem tego przedsięwzięcia przez stronę litewską uniemożliwiły udział batalionu w tej misji.

Nawiązując do kulturowych aspektów funkcjonowania LITPOLBAT, należy podkreślić, że w ogólnym kształcie dotyczą tych samych problemów, jakie omówiono

i organizacyjne funkcjonowania tej jednostki wojskowej. Już na wstępie negocjacji ustalono, że językiem oficjalnym batalionu będzie język angielski, co znalazło swoje odzwierciedlenie w szkoleniu językowym dla żołnierzy zawodowych organizowane w Centrum Szkolenia Uzbrojenia i Elektroniki w Olsztynie. *Umowa między Rządem RP a Rządem Litwy w sprawie utworzenia wspólnej jednostki wojskowej dla utrzymania i przywracania pokoju i bezpieczeństwa*, podpisana przez Ministra Obrony Narodowej RP i Litwy w Trokach na Litwie w dniach 25 – 26 czerwca 1997 roku oraz zatwierdzona Uchwałą Rady Ministrów nr 87/97 z 15 października 1997 roku.

¹¹⁶ *Ibidem*, s. 127.

¹¹⁷ W 1997 roku batalion zorganizował ćwiczenie *Bursztynowa Nadzieja* na Litwie, w 1998 roku *Dzielny Orzeł* w Polsce, treningi sztabowe na terenie obu państw, szkolenia w ramach przygotowania wspólnych działań w ramach operacji pokojowych i misji stabilizacyjnych, ćwiczenie taktyczne batalionu *Wiatr Grunwaldu*, również przeprowadzono konferencję planistyczną do ćwiczenia *Amber Hope* o charakterze międzynarodowym z wojskami.

¹¹⁸ T. Brach, *Udział Polski w pokojowych operacjach ONZ*, Praca studyjna, AON Warszawa 1997, s. 15 – 16.

¹¹⁹ Cz. Kącki, *op. cit.*, s. 129.

w przypadku Wielonarodowego Korpusu Północny – Wschód. W kontaktach międzykulturowych istotną rolę odgrywa stosunkowa bliskość cech kulturowych narodowości polskiej i litewskiej oraz wspólna historia, w którą uwikłane były od wieków obie narodowości. Pokłosie historii nadal jest odczuwalne w stosunkach międzynarodowych pomiędzy Litwą i Polską, a także w stosunkach transgranicznych pomiędzy narodowościami. Jednym z obszarów odniesień jest również status polskiej mniejszości narodowej na Wileńszczyźnie, budzący nadal wiele kontrowersji¹²⁰. Istotne okazały się również wspólne dążenia do oderwania się spod wpływów ZSRR i utworzenia demokratycznych państw, które ujawniły się w postaci dążeń do wejścia do NATO, udziału w operacjach pokojowych i misjach stabilizacyjnych oraz w innych inicjatywach na rzecz utrzymania pokoju na świecie.

Polsko Ukraiński Batalion – POLUKRBAT

Analizując procesy integracyjne w kontekście tworzenia wielonarodowych struktur wojskowych, szczególną uwagę należy zwrócić na niemal bliźniaczą jednostkę (w stosunku do wcześniej omawianej) o charakterze dwunarodowym, którą jest Polsko – Ukraiński Batalion – POLUKRBAT. Inicjatywa utworzenia tej jednostki zrodziła się podczas spotkania w Solinie Ministrów Obrony Narodowej obu państw w dniach 4 – 5 października 1995 roku¹²¹. Decyzja o utworzeniu POLUKRBAT zapadła na mocy *Umowy między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą w sprawie tworzenia wspólnej jednostki wojskowej do udziału w międzynarodowych operacjach pokojowych i humanitarnych pod egidą międzynarodowych organizacji*, którą podpisano 26 listopada 1997 roku¹²².

W ramach szczegółowych uzgodnień dotyczących kształtu etatu batalionu, określono ogólne jej ramy liczbowe i organizacyjne. Ogólna liczba etatów w POLUKRBAT wynosiła 748 żołnierzy, w tym 192 żołnierzy zawodowych i 556 żołnierzy służby zasadniczej (w tym żołnierzy nadterminowych) po stronie polskiej. W polskiej części batalionu pełni służbę 390 żołnierzy, w większości zawodowych i nadterminowych. W strukturze ukraińskiej części

¹²⁰ Zob. Z. Kurcz, *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie*, Wyd. Uwr., Wrocław 2005.

¹²¹ Cz. Kącki, *op. cit.*, s. 130. Por. T. Krząstek, *Ukraina*, Wyd. MON, Warszawa 2002, s. 284. Idea utworzenia wspólnych sił zbrojnych Polski i Ukrainy powstała już w 1920 roku, której geneza wywodziła się z doświadczeń wojny polsko - bolszewickiej 1918 – 1920.

¹²² Umowa ta podlegała ratyfikacji, w ramach której Prezydent RP podpisał dokument ratyfikacyjny 20 kwietnia 1999 roku, Rada Najwyższa Ukrainy 6 kwietnia 2000 roku. Dodatkowo podstawę prawną powołania i funkcjonowania POLUKRBAT stanowią następujące dokumenty: *Zarządzenie Ministra Obrony Narodowej nr 038/Org. z 28 lipca 1997 roku w sprawie sformowania polsko – ukraińskiego batalionu sił pokojowych; Zarządzenie Ministra Obrony Narodowej nr pf72/Org. z 28 lipca 1997 roku w sprawie unieważnienia zarządzenia Ministra Obrony Narodowej nr 038/Org. z 28 lipca 1997 r. oraz sformowania Polsko – Ukraińskiego Batalionu Sił Pokojowych w Przemyślu; Rozkaz Szefa Sztabu Generalnego WP nr pf77/Org. z 4 grudnia 1997 r. w sprawie sformowania Polsko – Ukraińskiego Batalionu sił Pokojowych w Przemyślu.*

batalionu znajduje się 359 żołnierzy, w tym 98 zawodowych. Podobnie, jak w przypadku Wielonarodowego Korpusu Północny – Wschód, jak i LITPOLBAT, w omawianym batalionie językiem oficjalnym jest angielski.

Polska część batalionu posiada swoje korzenie w tradycjach 14 Brygady Pancерnej z Przemyśla, natomiast ukraińska część batalionu czerpie tradycje zarówno z 310 Pułku Zmechanizowanego w Jaworowie, jak i 208 batalionu zmechanizowanego z 24 *Żelaznej* Dywizji Zmechanizowanej z Jaworowa. Obecnie polska część batalionu wchodzi w skład struktury organizacyjnej 21 Brygady Strzelców Podhalańskich z Rzeszowa.

Batalion od początku funkcjonowania podjął wyzwanie, uczestnicząc w operacji *KFOR* – (*ang. Kosovo Force*) w Kosowie¹²³. Sam udział w operacji pokojowej w Kosowie poprzedzony był procesem zgrywania obu komponentów narodowych, którego charakter uwidocznili się w wielu międzynarodowych inicjatywach. Jedną z nich były ćwiczenia międzynarodowe mające na celu zgranie narodowych komponentów do potrzeb wspólnych działań poza granicami krajów macierzystych¹²⁴. Głównym celem tych ćwiczeń było osiągnięcie pełnej interoperacyjności zadaniowej przez obydwie komponenty narodowe oraz wypracowanie procedur pozwalających osiągnąć pełną gotowość do działań przez cały batalion w ciągu 30 dni od momentu otrzymania zadania.

Przyjmując, że na styku kultur prawie zawsze dochodzi do barier komunikacyjnych i konfliktów kultur różnej skali, należy przyjąć, że miały one miejsce, ponieważ są nieodłącznym elementem kontaktów kultur. Otwartą kwestią pozostaje ich forma i intensywność. Udział batalionu w operacji pokojowej wskazuje na zdobycie przez niego doświadczeń bojowych, co w decydujący sposób wpływa na tworzenie tradycji bojowych tej jednostki. Wspólne doświadczenia bojowe żołnierzy polskich i ukraińskich w znaczący sposób wpływają również na przyspieszenie procesu integracji kulturowej poprzez tworzenie wspólnych więzi. Oprócz tradycji czerpanych z doświadczeń narodowych jednostek, na bazie których powstały narodowe komponenty batalionu, wspólne działania w ramach operacji pokojowej pozwoliły stworzyć własne tradycje i własne symbole grupowe, z którymi niezależnie od narodowości, utożsamiają się żołnierze całego batalionu. Do najważniejszych wyróżnień batalionu należą: *Nagrodą Pojednania Polsko – Ukraińskiego* – nadana przez *Kapitułę Pojednania Polsko – Ukraińskiego* oraz nadany przez Prezydenta RP, *Honorowym Znak Sił Zbrojnych RP*.

¹²³ Por. M. Bodziany, P. Dobrovolsky, *Analiza problemów zabezpieczenia logistycznego w czasie wojny w KOSOWIE na podstawie doświadczeń POLUKRBAT*, Zeszyty Naukowe WSO WŁąd, nr 3/2006, s. 30.

¹²⁴ Cz. Kącki, *op. cit.*, s. 132.

Niniejszy rozdział stanowi próbę analizy zagadnień dotyczących wielokulturowych aspektów funkcjonowania armii w ramach tworzeniu ładu społecznego na świecie. Ich podstawą jest fakt, że nowe zagrożenia oraz wybuchające nieustannie lokalne konflikty na świecie wymusiły na społeczności międzynarodowej konieczność stworzenia systemu bezpieczeństwa, którego istotą było tworzenie paktów i organizacji międzynarodowych zdolnych do utrzymania ładu społecznego na świecie, w wymiarze przystającym do realiów współczesności. Doprowadziło to do powstania jednostek o charakterze wielonarodowym, których fundamentem była zdolność reagowania na konflikty zbrojne w ramach operacji pokojowych i misji stabilizacyjnych organizowanymi pod auspicjami ONZ, OBWE, UZE, NATO czy również Unii Europejskiej.

Procesy integracyjne wpłynęły również na nowy kształt polskiej armii, która, jako pełnoprawny członek NATO, w naturalny sposób weszła w skład państw współtworzących ład społeczny na świecie. Praktycznym wymiarem było powołanie do życia trzech wielonarodowych jednostek wojskowych. Należy zwrócić uwagę, że integracja narodowych komponentów wojskowych niesie za sobą pewien bagaż problemów społecznych, które w decydujący sposób determinują funkcjonowanie tychże jednostek. Dyfuzja kultur, bez względu na jej zakres i formę, zawsze generowała antagonizmy, będące naturalną konsekwencją różnic kulturowych wynikających z koincydencji¹²⁵ tych samych zjawisk kulturowych w różnych środowiskach etnicznych, a także wynikających z antropologicznych czynników ugruntowanych wspólną historią i doświadczeniami.

¹²⁵ Koincydencja (fr. *coïncidence*) – jednoczesne występowanie kilku zjawisk lub zdarzeń niemających ze sobą związków, zbieżność lub współwystępowanie ich niezależne od siebie. *Słownik Wyrazów Obcych*, t. 7, PWN, Warszawa 2007, s.188.

ROZDZIAŁ 2.

KULTUROWE UWARUNKOWANIA KOMUNIKACJI MIĘDZY NARODAMI

2.1. Kultura – różnorodność pojęciowa

Pojęcie *kultura* stanowi obiekt zainteresowania wielu nauk i dyscyplin naukowych, wśród których sztanदारową pozycję zajmuje socjologia kultury. Podstawy teoretyczne tej dziedziny wiedzy nadał Emil Durkheim, który twierdził, że podstawą funkcjonowania społeczeństw są *fakty społeczne*, czyli normatywne i aksjologiczne przekonania i reguły, dzielone przez całą zbiorowość, na które składają się takie obszary, jak moralność, religia i prawo¹²⁶. Polską prekursorką tej subdyscypliny socjologii jest Antonina Kłoskowska, która zwróciła uwagę na związki socjologii z kulturą symboliczną. Z punktu widzenia socjologii i komunikacji społecznej, pojęcie *kultura* stanowi swoisty łącznik obu tych dyscyplin naukowych, tworzący nowy obszar naukowych dociekań, nazwany komunikacją międzykulturową. W odniesieniu do zjawisk społecznych zachodzących w wymiarze międzynarodowym, a w tym do ich kulturowych aspektów, należy dodać, że u podstaw komunikacji międzykulturowej leży właśnie pojęcie kultury wraz z całym spektrum składników ją współtworzących.

Pojęcie *kultura* nie jest proste i jednoznaczne w swym znaczeniu i formie, o czym świadczy jego wieloznaczność i interdyscyplinarność. Wskazują na to niezliczone teorie myślicieli z różnych epok, a potwierdzeniem niech będą słowa Johana G. Herdera¹²⁷, który w przedmowie do „Myśli o filozofii dziejów” napisał: *Nie ma nic bardziej nieokreślonego, jak słowo kultura*¹²⁸. Powyższy cytat wskazuje jednoznacznie na złożoność zagadnień z tego obszaru i zmusza do wnikliwych analiz problematyki dotyczącej kultury, jako dziedziny wiedzy i jej pochodnych, a także jej wpływu na kształtowanie kontaktów kulturowych.

¹²⁶ P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wyd. ZNAK, Kraków 2007, s. 232.

¹²⁷ Johan Gotfried von Herder (1744 – 1803) – wybitny przedstawiciel niemieckiego oświecenia, niemiecki filozof, pastor i pisarz autor dzieła pt.: *Myśli o filozofii dziejów*. Jego poglądy wpłynęły znacząco na późniejszy rozwój idei narodu (konceptcja *Volk*) oraz filozofii i historii kultury. Był jednym z *klasyków weimarskich*. Jego imieniem nazwano ulice Olsztyna, Ostródy i Morąga. Wprowadził do filozofii romantycznej pojęcie ludowości, ponieważ był zafascynowany jej naturalnością i pierwotnością. Była przez niego traktowana, jako źródło prawdy i tożsamości. Rozumiał historię jako ciągłość realizującą boski plan. Świat opiera się na ładzie, przyroda jest wzniosła, piękna i bogata w sens. Człowiek posiada rozum i wolność. Współuczestniczy w dziejach, poprzez swe działania tworzy tradycję, którą Herder nazwał łańcuchem kultury. J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, PWN, Warszawa 2006, s. 125.

¹²⁸ A. Kłoskowska, *Socjologia kultury*, PWN, Warszawa 2007, s. 14.

Etymologiczne korzenie pojęcia *kultura* sięgają starożytnego Rzymu, kiedy to za sprawą Cyserona (*lat. Marcus Tullius Cicero, 106 – 43 p.n.e.*), uległo przewartościowaniu dotychczasowe podejście do tego pojęcia, pojmowanego ówczesnie, jako uprawę ziemi, hodowlę, czyli przekształcanie poprzez ludzką pracę naturalnego stanu zjawisk przyrody w stan inny, bardziej pożądanym i użytecznym dla człowieka. Cyseron w „Rozprawach Tuskulańskich” użył słowa *cultura* w wyrażeniu *cultura animi*, które dosłownie oznaczało *uprawianie umysłu*¹²⁹. Od tej pory termin *kultura* utożsamiano z pielęgnowaniem umysłu, kształceniem, doskonaleniem dążącym do wykreowania w jednostce ludzkiej ideału człowieczeństwa posługującego się językiem, jako narzędziem przekazu treści kulturowych zarówno w czasie rzeczywistym, jak i z pokolenia na pokolenie.

Prekursorami ery nowożytnej opisującymi zagadnienia z obszaru kultury, byli Samuel von Pufendorf i Johan G. Herder. Teoria S. Pufendorfa reprezentuje nurt racjonalistyczny rozważań nad stanem i prawem natury oraz wskazuje na słuszność podejścia Cyserona do kultury, jako *uprawiania umysłu*. Natomiast podejście J. G. Herdera pojmowane jest, jako etap ewolucyjnego procesu bytu związany z powstawaniem gatunku ludzkiego, na gruncie genetycznym, czyli realizuje się na drodze tradycji – przekazywania dorobku między jednostkami i pokoleniami, natomiast w aspekcie organicznym, tradycji odpowiada zdolność recepcji, czyli przyjmowania dziedziczonych elementów. Podkreślał on również rangę języka werbalnego, a także niewerbalnego przekazu informacji, które – jego zdaniem, manifestują możliwość rozwoju umysłowego człowieka, poprzez nabywanie i emisję treści kulturowych¹³⁰.

W XIX wieku humanista, Matthew Arnold, określił kulturę jako (...) *studium doskonałości, (...) wewnętrznej kondycji ducha i umysłu, która (...) nieustrudzenie próbuje przybliżyć każdego do zrozumienia, czym jest*¹³¹. Rozumiana w tym kontekście dąży do określenia tożsamości człowieka w otaczającej go rzeczywistości społecznej. Abstrahując od

¹²⁹ M. Filipiak, *Socjologia kultury. Zarys zagadnień*, Wyd. UMCS, Lublin 2000, s. 9.

¹³⁰ A. Kłoskowska, *Socjologia ...*, *op. cit.*, s. 16-17. S. Pufendorf wprowadził również termin *kultura ducha*, stanowiący moralne zobowiązanie człowieka do kierowania własnymi popędami, sądami i opiniami zgodnie z zasadami sprawiedliwego rozumu. por. M. Filipiak, *op. cit.* s. 29. Natomiast w teorii J. G. Herdera doszukać się można wielu akcentów stanowiących o wyższości człowieka nad światem zwierzęcym ze względu na jego możliwości przystosowawcze i percepcyjne. Twierdzi on, że zasadą człowieczeństwa są siły biologiczne i tradycja, które kształtują kulturę, jako wyróżnik człowieka. Kultura w tym kontekście stanowi swoisty ludzki aparat przystosowania do środowiska, dzięki któremu człowiek góruje nad otaczającym go światem zwierzęcym, a przystosowanie to realizuje się w walce, w ciągłym sporze przeciwstawnych interesów i samozachowawczych dążeń gatunków.

¹³¹ Matthew Arnold (1822 - 1888) – angielski poeta i krytyk kulturalny. W latach 1867-1869 napisał krytyczne dzieło *Culture and Anarchy*, w którym określił część wiktoriańskiego społeczeństwa mianem *filistynów* w sensie ludzi pogardzających intelektem, sztuką i pięknem na rzecz materialnie wyrażonego dobrobytu i kiczu. G. Mathews, *Supermarket kultury*, PIW, Warszawa 2005, s. 14.

powyższych interpretacji, podkreślić należy, że wyspecjalizowana wiedza o kulturze pojawiła się dopiero w drugiej połowie XIX wieku. Znalazła swoje źródła poznawcze w etnologii – dziedzinie wiedzy opartej na porównawczych badaniach nad społeczeństwami ludów pierwotnych, których prekursorem był Edward Burnett Tylor. Autor, w dziele z 1871 roku „Cywilizacja pierwotna” (ang. *Primitive Culture*), podjął się zdefiniowania pojęcia w następujący sposób: *kultura lub cywilizacja jest to złożona całość obejmująca wiedzę, wierzenia, sztukę, prawo, moralność, obyczaje i wszystkie inne zdolności i nawyki nabyte przez człowieka, jako członka społeczeństwa*¹³². Definicja ta ukazuje całe spektrum materialnych i niematerialnych elementów kultury, które w sensie całościowym wpływają na rozwój społeczeństw. Nawiązując do definicji E. B. Tylora, zauważamy, że obydwie terminy w literaturze przedmiotu są wręcz generalizowane, o czym świadczyć może wypowiedź Jacquesa Maritain’a¹³³. Stwierdza on, że: (...) *kultura i cywilizacja stały się niemal synonimami (...) jednak kultura odnosi się do życia rozumnego i moralnego, natomiast cywilizacja do życia politycznego i organizacyjnego*¹³⁴. Uogólniając, o kulturze mówimy wtedy, ilekroć człowiek trzyma się nad samym sobą, natomiast ilekroć przekształca świat, mówimy o cywilizacji¹³⁵. Bazując na powyższym, nasuwa się konkluzja, że kultura, we wszystkich jej kontekstach, stanowi siłę sprawczą rozwoju cywilizacji i posiada dynamiczny charakter, ze względu na zdolność do zmian pod wpływem czasu. Odmienne podejście w tej kwestii reprezentuje Władysław Tatarkiewicz¹³⁶, według którego cywilizacja oznacza *to wszystko, co ludzkość stworzyła, dodała do natury dla ułatwienia i ulepszenia życia i co wielu*

¹³² Edward Burnett Tylor (1832 - 1917) - angielski archeolog, antropolog i etnolog, od 1871 roku członek *Royal Society*, w latach 1896 - 1909 profesor antropologii społecznej *Balliol College* w Oksfordzie. Zajmował się przede wszystkim genezą powstania kultury (podał jedną z pierwszych jej definicji) i religii. Był jednym z twórców ewolucjonizmu. Sądził, że pierwotną formą religii jest animizm, czyli wiara w istoty duchowe (*spiritual beings*), stanowiący podstawę monoteizmu. Tylor wniósł również znaczący wkład w rozwój teorii przeżytków kulturowych. J. Szacki, *Historia myśli ...*, op. cit., s. 305.

¹³³ J. Szmyda, op. cit., s. 314. Maritain Jacques (1882 – 1973) – francuski filozof, tomista, twórca tzw. „humanizmu integralnego”. Autor dzieł: „O nową cywilizację chrześcijańską”, „Nauka i mądrość”, „Humanizm integralny”. Podkreślał potrzebę określenia i rozgraniczenia „porządku doczesnego” od „porządku duchowego” oraz określał szczególną wartość osoby. Jego zdaniem pokój społeczny powinien być zachowany za wszelką cenę. Negował podziały klasowe.

¹³⁴ M. Filipiak, op. cit., s. 32.

¹³⁵ *Ibidem*, s. 32

¹³⁶ Władysław Tatarkiewicz (1886 – 1980) – filozof i historyk filozofii, estetyk i etyk, historyk sztuki, członek Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk. Opracował semantyczną analizę *szczęścia*. Przeprowadził rozważania psychologiczne na temat przeżyć człowieka szczęśliwego i nieszczęśliwego. Dowodził, że nie istnieją wartości poza konkretnymi dobrami, choć mają charakter obiektywny. W swych pracach zawarł zagadnienia z teorii muzyki, poezji i plastyki. Zajmował się również estetyką i historią sztuki. Omówił szczegółowo genezę, rozwój i znaczenie podstawowych pojęć estetyki: sztuki, piękna, formy, twórczości, odtwórczości i przeżycia estetycznego. Zapisał się w historii nauki polskiej głównie jako etyk i aksjolog, autor cenionych i tłumaczonych na wiele języków dzieł, m.in. 3-tomowej *Historii filozofii*, monumentalnej i nowatorskiej „Historii estetyki” oraz przystępnej filozofii moralności. za: J. Szmyda, op. cit., s. 480.

ludziom jest wspólne, kultura, to przeżycia i czynności poszczególnych ludzi, którzy stworzyli cywilizację i z cywilizacji korzystają¹³⁷. Rozpatrywana w takim kontekście cywilizacja dotyczy ludzi posiadających kulturę, a zarazem jest adekwatna dla społeczeństw złożonych z jednostek społecznych o określonej kulturze. W odniesieniu do *tylorowskiej* interpretacji pojęcia *kultura* (utożsamianej z cywilizacją) należy zwrócić uwagę, że choć niezasadnym jest łączenie ze sobą terminów *kultura* i *cywilizacja*, to jednak nie należy ich przeciwwazyć. Ani kultura nie miałaby prawa istnieć bez cywilizacji, ani cywilizacja bez kultury. W związku z tym, kultura musi być rozpatrywana w układzie dynamicznym, jako zjawisko podlegające ewolucji wraz ze zmianą społeczną, determinujące kreowanie cywilizacji poprzez wytwory materialne i niematerialne jednostek społecznych oraz ich dyfuzję pomiędzy społeczeństwami dzięki komunikacji zarówno werbalnej i niewerbalnej.

Według polskiego antropologa Bronisława Malinowskiego¹³⁸, pojęcie kultury powinno być ujmowane w ramy ludzkiej formy zaspokajania potrzeb (podstawowych, wtórnych i intergratywnych)¹³⁹. Kultura według niego jest pojmowana, jako charakterystyczny sposób reagowania na własne potrzeby i jest równocześnie: (...) *środkiem do osiągnięcia celu i zrozumiana może być tylko instrumentalnie lub funkcjonalnie*¹⁴⁰. Autor stwierdził, że obejmuje zarówno odziedziczone ludzkie wytwory materialne, jak i też dobra, procesy techniczne, idee, nawyki i wartości¹⁴¹.

W teorii Heinricha Rickerta¹⁴² nauka o kulturze utożsamiana jest z wartościami. Według niego: *kultura obejmuje wszystko, cokolwiek człowiek bezpośrednio wytwarza, działając zgodnie z podlegającymi wartościowaniu celami, lub, jeżeli chodzi o już istniejącą*

¹³⁷ W. Tatarkiewicz, *Cywilizacja i kultura*, [w:] *Parerga*, Warszawa 1978, s. 74 – 77.

¹³⁸ Bronisław Malinowski (1884 – 1942) – polski antropolog społeczny, mieszkający w Wielkiej Brytanii i na Polinezji. Przedmiotem jego badań była kultura, rozumiana jako całokształt dziedzictwa społecznego: urządzenia, dobra, procesy techniczne, idee, zwyczaje i wartości, a także mit, magia i religia. Według niego kultura ma cztery właściwości: stanowi całość, jest wewnętrznie zintegrowana, jej elementy spełniają swoje funkcje, stanowi instrumentalny aparat zaspokajania ludzkich potrzeb. Jest autorem takich dzieł, jak: *Życie seksualne dzikich w północno – zachodniej Melanezji* oraz *Naukowa teoria kultury*. Szerzej zob. [w:] Szmyda J., *Leksykon filozofów współczesnych*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz – Kraków 2004, s. 306 – 307. P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wyd. Znak, Kraków 2007, s. 247.

¹³⁹ B. Malinowski, *Nauka teoria kultury*, [w:] *Szkice z teorii kultury*, Warszawa 1958, za: M. Filipiak, *op. cit.*, s. 30. Potrzeby podstawowe to potrzeby wynikające z faktu, że człowiek jest gatunkiem biologicznym (reprodukcja, bezpieczeństwo, zaspokojenie głodu itd.); potrzeby wtórne warunkowane są przez fakt, że człowiek jest istotą społeczną, z czego wynika jego działalność np. gospodarcza, polityczna, edukacyjna. Potrzeby intergratywne wynikają ze specyfiki kulturowej danej jednostki społecznej i zaliczymy do nich wiedzę, religię, wartości, etykę, moralność, sztukę itd.

¹⁴⁰ *Ibidem*, s. 30.

¹⁴¹ B. Malinowski, *Kultura*, [w:] Szacki J., (red.), *Sto lat socjologii polskiej*, PWN, Warszawa 1995, s. 497.

¹⁴² Heinrich Rickert (1863 - 1936) – filozof niemiecki, profesor uniwersytetów we Fryburgu Bryzgowijskim i Heidelbergu przedstawiciel neokantowskiej szkoły badawczej. Uważał, że funkcjonują transcendentne, ponadczasowe wartości, które muszą obowiązywać niezależnie od wszelkiego doświadczenia. Wartości według niego nie posiadają ani cielesnego, ani duchowego bytu; ich byciem ma być obowiązywanie. *Ibidem*, s. 429.

rzeczywistość – wszystko, co przynajmniej jest świadomie podtrzymywane w imię określonych wartości¹⁴³. To dzięki wartościom, człowiek funkcjonuje w życiu społecznym zgodnie z przyjętymi przez siebie samego lub środowisko kulturowe zasadami postępowania, dokonując wyborów zgodnie z przyjętą wcześniej hierarchią wartości.

We współczesnej literaturze przedmiotu doszukać się można wielu analogii i podobieństw w definiowaniu pojęcia *kultura*. Dość interesujące podejście proponuje Anthony Giddens, który mówiąc o kulturze, ma na myśli *wyuczone, nie zaś dziedziczne aspekty społeczeństw ludzkich. Są to wspólne wszystkim członkom społeczeństwa elementy kultury, dzięki którym mogą oni współpracować i porozumiewać się ze sobą*¹⁴⁴. Na pierwszy plan wysuwa się z jednej strony ewolucja, z drugiej natomiast proces socjalizacji kulturowej, w ramach której przebiega proces komunikacji społecznej stanowiącej warunek konieczny wszelkich interakcji zachodzących w grupach społecznych i strukturach różnej skali.

Podobny kierunek rozważań nad kulturą przyjęła Barbara Szacka, która definiuje pojęcie *kultura*, jako: (...) *wszystko to, co jest stworzone przez człowieka, co jest przez niego nabywane przez uczenie się i przekazywane innym ludziom, a także innym pokoleniom w drodze informacji pozagenetycznej*¹⁴⁵. Należy więc stwierdzić, że kultura i jej składniki są swoistym przekazem treści definiujących ogólny, przybliżony i uproszczony obraz jednej jednostki społecznej w opinii innej jednostki społecznej. Na słuszność ww. podejścia wskazuje również teoria Władysława J. H. Kunickiego – Goldfingera, który twierdzi, że: (...) *kultura jest narzędziem poznania i opanowania świata przez człowieka*¹⁴⁶. W dalszych rozważaniach nad kulturą autor twierdzi, że (...) *kultura stanowi pozagenetyczny szlak przekazywania cech, będący w rzeczywistości przekraczaniem ewolucji biologicznej*¹⁴⁷. Kultura w tym przypadku jest określona jako warunek konieczny dziedziczenia dorobku minionych pokoleń, przez pokolenia nowej generacji, który przebiega w formie przekazu treści kulturowych (w tym również języka etnicznego) w określonych ramach czasowych.

Zagadnieniom z obszaru *kultury* wiele uwagi poświęcał Piotr Sztompka, który pojęcie to zdefiniował, jako (...) *całościowy sposób życia charakterystyczny dla danej zbiorowości, na który składa się wszystko to, co ludzie robią, myślą i posiadają, jako członkowie*

¹⁴³ H. Rickert, *Człowiek i kultura*, [w:] Mencwel A. (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005, s. 23 – 24.

¹⁴⁴ A. Giddens, *Socjologia*, PWN, Warszawa 2005, s. 45.

¹⁴⁵ B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003, s. 75.

¹⁴⁶ W. J. H. Kunicki – Goldfinger, *Znikąd donikąd*, PIW, Warszawa 1993, s. 231. W. J. H. Kunicki – Goldfinger (1916 - 1995) – polski profesor, nauczyciel akademicki, mikrobiolog. Autor kilku podręczników akademickich m.in. *Życie bakterii*. W 1989 roku Uniwersytet Wrocławski, a w 1990 Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej przyznały mu tytuł *doktora honoris causa*.

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 232.

społeczeństwa (wzory działania, myślenia i wyposażenia materialnego)¹⁴⁸. Powyższe definiowanie kultury określa ją, jako zbiór wspólnych dla danego narodu cech kulturowych wplecionych w proces socjalizacji oraz w interakcje zachodzące pomiędzy jednostkami i całymi zbiorowościami. Interakcje zachodzące w społeczeństwach determinowane są również procesem komunikacji, w którym zachodzi wymiana treści kulturowych zarówno werbalnych, jak i niewerbalnych.

Według Stefana Czarnowskiego¹⁴⁹: *kultura jest dobrem zbiorowym i zbiorowym dorobkiem, owocem twórczego i przetwórczego wysiłku niezliczonych pokoleń*¹⁵⁰. W dalszych rozważaniach czytamy: (...) *kultura, to całokształt zbiektywizowanych elementów dorobku społecznego, wspólnych szeregowi grup i z racji swej obiektywności ustalonych i zdolnych rozszerzać się przestrzennie*¹⁵¹. Podejście S. Czarnowskiego jednoznacznie wskazuje na zdolność kultury do rozprzestrzeniania się jej treści w ramach jednostek społecznych, grup społecznych oraz całych narodowości, a także na zdolność do ich dyfuzji zachodzącej pod wpływem różnych czynników, tj.: czasu, środowiska kulturowego oraz warunków społecznych. Potwierdzenie powyższego podejścia odnajdujemy w definicji przyjętej na Drugim Soborze Watykańskim, w której czytamy: *kulturą oznacza się wszystko, czym człowiek doskonali i rozwija wielorakie uzdolnienia swego ducha i ciała; stara się drogą poznania poddać sam świat pod swoją opiekę (władzę); czyni bardziej ludzkim życie społeczne tak w rodzinie jak i w całej społeczności państwowej i narodowej poprzez postęp obyczajów i instytucji; wreszcie w dziejach w ciągu wieków wyraża, przekazuje i zachowuje wielkie doświadczenia duchowe i dążenia w tym celu, aby służyły one postępowi wielu, a nawet całej ludzkości*¹⁵².

Kultura w ujęciu zaproponowanym przez B. Szacką, została wkomponowana w ramy zbiorowego, a nie indywidualnego tworu, który powstaje i rozwija się w wyniku kontaktów między osobnikami przekazującymi sobie różne informacje i uczącymi się od siebie

¹⁴⁸ P. Sztompka, *Socjologia* ..., *op. cit.*, s. 255.

¹⁴⁹ Stefan Zygmunt Czarnowski (1879 - 1937) - polski socjolog i historyk kultury, profesor Uniwersytetu Warszawskiego. Zajmował się metodologią badań socjologicznych, socjologią kultury, historią kultury celtyckiej i irlandzkiej oraz religioznawstwem i socjologią religii. Podał własną definicję pojęcia kultura, określając ją jako: *całokształt zbiektywizowanych elementów dorobku społecznego, wspólnych szeregowi grup i z racji swej obiektywności ustalonych i zdolnych rozszerzać się przestrzennie*. Uchodził za jednego z najwybitniejszych znawców Celtów w Europie; na podstawie sylwetki św. Patryka opracował klasyfikację bohaterów narodowych i przedstawił teorię heroizacji jako procesu społecznego i historycznego. J. Szmyda, *op. cit.*, s. 86.

¹⁵⁰ S. Czarnowski, *Kultura*, [w:] A. Mencwel (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005, s. 26.

¹⁵¹ *Ibidem*, s. 33.

¹⁵² F. Adamski, *Tożsamość narodu przez kulturę*, [w:] *Kultura, wartości, kształcenie*, D. Kubinowski (red.), Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2003, s. 212.

*nawzajem*¹⁵³. Podejście to opisuje komunikację, jako siłę sprawczą budowania kultury. Według autorki, *kulturą, jako zbiorowym tworem społecznym, można interesować się, jako zobiektywizowanym systemem, czyli jako czymś zewnętrznym w stosunku do ludzi, którzy ją stworzyli oraz jako procesem tworzenia kultury*¹⁵⁴. Pojedynczy człowiek staje się więc współtwórcą kultury tylko wtedy, gdy to, co wymyśli lub stworzy, stanie się akceptowalne przez społeczeństwo i zostanie wprowadzone w obieg społeczny.

Interesujący kierunek definiowania pojęcia *kultura* przyjął Geert Hofstede, utożsamiając ją – podobnie jak E. B. Tylor – z cywilizacją lub pewnym wyrafinowaniem intelektualnym, którego przejawem są takie elementy, jak wykształcenie, sztuka i literatura¹⁵⁵. Takie pojmowanie kultury jest dość lapidarne i zostało nazwane, przez G. Hofstede mianem *kultury numer jeden*. Zdaniem autora, *kultura numer dwa* odgrywa prawdziwą rolę w intelektualnym życiu człowieka i jest (...) *zaprogramowaniem umysłu*¹⁵⁶. To właśnie zaprogramowanie umysłu kształtuje rozwój intelektualny jednostek społecznych, jego zdolności, kształtuje kompetencję kulturową i komunikacyjną.

Dokonując syntezy i podsumowania do określenia zakresu pojęciowego kultury, dochodzimy do wniosku, że kultura posiada wieloraki kontekst. Opisują go następujące typy definicji:

- definicje historyczne – oparte na dziedziczeniu i tradycjach (np. Stefan Czarnowski);
- definicje normatywne – podkreślające funkcje kultury (np. Talcott Parsons);
- definicje psychologiczne – oparte na psychicznych mechanizmach kształtowania kultury, roli uczenia, funkcjach przystosowawczych (np. Johan G. Herder);
- definicje strukturalistyczne – kładące nacisk na holistyczne (całościowe) ujęcie kultury, systemowe przedstawienie jej składników (np. Ruth Benedith);
- definicje genetyczne – wskazujące na rolę społecznych źródeł kultury, jako produkt życia społecznego (np. Edward Tylor).

2.2. Składniki kultury - typologia

Kultura ujmowana w ramy cech indywidualnych, grupowych i narodowych posiada swoją wewnętrzną strukturę złożoną z konglomeratu składników opisujących profil kulturowy

¹⁵³ B. Szacka, *op. cit.*, s. 77.

¹⁵⁴ *Ibidem*, s. 77.

¹⁵⁵ G. Hofstede, *Kultury i organizacje*, PWE, Warszawa 2000, s. 39.

¹⁵⁶ *Ibidem*, s. 39.

jednostki, organizacji czy narodu. Taki stan rzeczy ukazuje złożoność problemów związanych z precyzyjnym opisem cech kulturowych człowieka. Wynika to z faktu, że człowiek jest nośnikiem cech kulturowych zarówno własnych (indywidualnych), grupowych – narzucanych przez organizację lub społeczność, w której został socjalizowany, a także narodowych – typowych dla narodu cech ukształtowanych przez tradycje i historię. Inną kategorią jest płeć, której w sensie kulturowym poświęca się obecnie coraz więcej uwagi. W związku z tym, poświęcono temu zagadnieniu osobny podrozdział książki.

Odchodząc od ogólnych opisów warstw kultury, autor skupia własną uwagę na składnikach kultury, które posiadają tę specyficzną cechę, że są usytuowane we wszystkich wymienionych wcześniej obszarach aktywności człowieka. Rozważania na temat składników kultury warto rozpocząć od podziału zaproponowanego przez Norman Goodman. Zgodnie z nim, do składników kultury zaliczamy: *wiedzę, przekonania, wartości, normy, zwyczaje, obyczaje, tabu, prawa, znaki, symbole, znaki, język i gesty*¹⁵⁷. Ten jakże wielopłaszczyznowy podział ukazuje kulturę, jako dziedzinę wiedzy skupiającą swym zainteresowaniem wszelkie niematerialne elementy życia społecznego. Materialne aspekty kultury według autora, to: (...) *wszystkie dotykalne, konkretne wytwory społeczeństwa*”, natomiast niematerialne, to: (...) *duchowe wytwory społeczeństwa przekazywanych przez pokolenia*¹⁵⁸. Autor nie pomija materialnych składników kultury, ale nie przypisuje im dominującej roli w rozwoju człowieka. Podkreśla również, że kultura posiada swój kontekst komunikacyjny na symbole, które zarówno w sensie werbalnym, jak i niewerbalnym, posiadają siłę sprawczą tworzenia kultury. Sam język etniczny i niewerbalny, dzieła sztuki, sposób bycia i wygląd zewnętrzny ludzi, walory estetyczne artefaktów kulturowych, są nośnikami treści zrozumiałych lub nie przez odbiorcę.

Oprócz przywołanego wcześniej podziału składników kultury, w literaturze przedmiotu odnaleźć można wiele różnorodnych ich ujęć i klasyfikacji. W wielu przypadkach posiadają one wiele analogii i podobieństw, szczególnie w odniesieniu do symboli. W krótkiej i zarazem precyzyjnej definicji Jonathana H. Turnera czytamy, że: (...) *kultura jest sumą systemów symboli w całej ludzkiej populacji*¹⁵⁹. Definicja ta kładzie nacisk na symbole, jako nośniki werbalnej i niewerbalnej informacji. Autor zwraca również uwagę na takie obszary,

¹⁵⁷ N. Goodman, *Wstęp do socjologii*, Poznań 2001, s. 42.

¹⁵⁸ *Ibidem*, s. 39.

¹⁵⁹ J. H. Turner, *Socjologia. Koncepcje i ich zastosowanie*, Wyd. ZYSK i S – ka, Poznań 2005, s. 40.

jak: wytwory ludzkie, przedmioty materialne, i sposoby organizacji, rozróżniając tym samym kulturę materialną i niematerialną¹⁶⁰.

W definicji kultury A. Giddensa widzimy pewne różnice w stosunku do poprzednich. Wśród materialnych składników kultury, widzimy symbole, przedmioty i narzędzia, natomiast do niematerialnych autor zaliczył wierzenia, przekonania, idee i wartości¹⁶¹. Różnica tkwi w usytuowaniu symboli w zestawie materialnych składników kultury. Są one traktowane jako wytwory ludzkiej pracy, co w dużym stopniu jest słuszne. Takie rozumienie kultury uświadamia nam, że analizowanie materialnych obiektów jest próbą odkrycia reguł, które pozwoliły na ich wytworzenie oraz próbą zrozumienia nadanych im znaczeń¹⁶². Na przeciwległym biegunie rozważań jawi się podejście Jerzego Kmity, określające kulturę, jako rzeczywistość myślową, akcentująca interpretacyjny a nie materialny jej charakter. Dalsza konkretyzacja definicji prowadzi do rozumienia kultury jako *swoistej organizacji wzorów działań, wartości i ich uzasadnień*¹⁶³. W tabeli 3 przedstawiono współczesną klasyfikację materialnych i niematerialnych obszarów definiowania kultury.

Tabela 3. Klasyfikacja kultury materialnej i niematerialnej

Autor podejścia	Kultura materialna	Kultura niematerialna
J. H. Turner	Wytwory ludzkie	Sposoby organizacji
N. Goodman	Wszystkie dotykalne, konkretne wytwory społeczeństwa	Duchowe wytwory społeczeństwa przekazywane przez pokolenia
A. Giddens	Symbole, przedmioty i narzędzia	Wierzenia, przekonania, idee i wartości

Źródło: opracowanie własne na podstawie: N. Goodman, *Wstęp do socjologii*, Poznań 2001, J. H. Turner, *Socjologia. Koncepcje i ich zastosowanie*, Wyd. ZYSK i S – ka, Poznań 2005, A. Giddens, *Socjologia*, PWN, Warszawa 2005.

Skupmy jednak uwagę na aspektach komunikacyjnych kultury, czyli na symbolach i ich systematyce. Dość transparentny, choć w dużym stopniu uproszczony podział składników kultury, przedstawił Geert Hofstede, który dokonał ich podziału na cztery

¹⁶⁰ *Ibidem*, s. 41.

¹⁶¹ Giddens A., *Socjologia*, PWN, Warszawa 2005, s. 45 – 46.

¹⁶² H. Mamzer, *Tożsamość w podróży. Wielokulturowość a kształtowanie tożsamości jednostki*, Wyd. UAM, Poznań 2002, s. 29.

¹⁶³ J. Kmita, *Kultura i poznanie*, PWN, Warszawa 1985, s. 73. Autor twierdzi, że (...) *kultura nie jest zjawiskiem materialnym i nie stanowią jej rzeczy, zachowania, czy przeżycia emocjonalne. Jest to raczej organizacja tych zjawisk. Stanowią ją formy rzeczy w umysłach ludzi – modele ich percypowania, inaczej – interpretowania ich.* por. P. Bagby, *Pojęcie kultury*, [w:] A. Mencwel (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005, s. 50 – 51. Potwierdzenie odnajdujemy w podejściu Philipa Bagby, określającym kulturę jako pewną szczególną klasę regularności zachowań wewnętrznych i zewnętrznych, ale tylko tych, które nie są wynikiem dziedziczenia cech biologicznych.

zasadnicze sfery wkomponowane w tzw. *diagram cebuli*. Na skrajnym obszarze diagramu autor sytuuje – podobnie jak J. H. Turner i N. Goodman – symbole (jako werbalne i niewerbalne elementy komunikacyjne), następnie wymienia bohaterów, dalej rytuały, a w samym centrum umiejscawia wartości¹⁶⁴. Symbole w interpretacji G. Hofstede, to nic innego, jak (...) *słowa, gesty, obrazy lub przedmioty, które mają szczególne znaczenie i są rozpatrywane tylko przez członków danej kultury*¹⁶⁵. Symbole, jako elementy tegoż systemu, traktowane są jako odpowiednik funkcjonalny kodów genetycznych, kształtujących działania ludzkie i wzory organizacji społecznych. Jak zatem zdefiniować symbol? Ogólnie mówiąc, symbol to znak, który na mocy uzgodnień lub zwyczajowego rozumienia, otrzymuje konkretne znaczenie, przez co stanowi swoisty nośnik informacji odczytywanych jedynie przez jednostki społeczne, które posiadają dostateczny poziom kompetencji kulturowej, by je rozumieć.

Systemy symboli stanowią samo centrum zainteresowania kultury symbolicznej, której sferą immanentną – jak twierdzi Jerzy Mikułowski Pomorski – jest *odrębność człowieka*¹⁶⁶. Kultura symboliczna, to nic innego, jak kultura niematerialna lub też duchowa¹⁶⁷. Każdy człowiek tworzy bowiem wokół siebie indywidualny świat symboli, adekwatny do jego wewnętrznej kultury. Symbole stanowią również podstawę teorii interakcjonizmu symbolicznego Georga H. Meada, według którego interakcja i komunikacja w społeczeństwie stanowią podstawę jego egzystencji, jest podstawową formą transakcji, wymiany symboli, zachowań i czynności społecznych¹⁶⁸. W interakcjach społecznych symbole stanowią podstawę akceptacji lub jej braku innej osoby jako partnera do komunikacji. Wynika to z prozaicznej przyczyny, mianowicie z subiektywnej oceny człowieka, jego aparycyjnych cech. Cechy te są niczym innym, jak symbolami odbieranymi jako pożądane lub nie. Podejście takie zdaje się potwierdzać J. H. Turner, który twierdzi, że symbole nie są jednorodnym tworem. Zorganizowane są bowiem w systemy i nie są genetycznie zaprogramowane, ale tworzone są w wyobraźni, posługujemy się nimi i zmieniamy we wzajemnych kontaktach ze środowiskiem¹⁶⁹. Według autora, w ramach systemów symboli, występują: systemy językowe, systemy wartości, systemy przekonań, systemy norm i zasoby

¹⁶⁴ G. Hofstede, *op. cit.*, s. 43 (rys. 1. 2.)

¹⁶⁵ *Ibidem*, s. 43.

¹⁶⁶ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa*, Wyd. AE w Krakowie, Kraków 2003, s. 34.

¹⁶⁷ Zob. J. Kmita, *O kulturze symbolicznej*, Warszawa 1982.

¹⁶⁸ P. Sztompka, *Socjologia*, *op. cit.*, s. 73.

¹⁶⁹ J. H. Turner, *Socjologia*, *op. cit.*, s. 41.

wiedzy¹⁷⁰. Systemy językowe stanowią podstawową formę werbalnego i niewerbalnego przekazu komunikacyjnego.

Systemy wartości, jako elementy systemów symboli, narzucają konieczność dokonania przeglądu podejść do definiowania samych wartości. Według Jana Szczepańskiego, wartości to: (...) *dowolny przedmiot materialny lub idealny, w stosunku, do którego jednostki lub zbiorowości przyjmują postawę szacunku, przypisują mu ważną rolę w swoim życiu i dążenie do jego osiągnięcia odczuwają, jako przymus*¹⁷¹. Natomiast według Maxa Schelera, wartości mogą być obiektywne lub normatywne i posiadają pewną hierarchię. Hierarchię tę tworzą następujące typy wartości: utylitarne (użyteczne - nieużyteczne), hedonistyczne (często zmysłowe) wpływające na poziom przyjemności, witalne, jak np. zdrowie lub wiek, duchowe, a w nich: poznawcze, prawne, estetyczne, a także absolutne, wchodzące w sferę świętości¹⁷². Inny podział wartości kategoryzuje je na: autoteliczne – same w sobie, jak wolność, niepodległość i instrumentalne – służące realizacji wytyczonych celów.

Marian Filipiak wskazuje na trzy podstawowe koncepcje wartości. Pierwsza, nazwana *platońską*, określa byt i idee, druga – przedmiotowa, pochodzi od obiektywistów, twierdząc, że wartościami są pewne rzeczy, zespoły (układy) rzeczy i są od człowieka niezależne, choć urzeczywistniają się w jego życiu, trzecia – podmiotowa koncepcja subiektywistów głosi, że wartości są funkcją ludzkiej percepcji, ze sfery świadomości człowieka, które poza nią nie istnieją¹⁷³. Według G. Hofstede, wartości stanowią sferę oceny i definiowania zjawisk zachodzących w rzeczywistości społecznej pod kątem wyobrażenia o tym, co złe, a co dobre, co właściwe, a co nie, co istotne, a co nieistotne, czyli tworzą system standardów, kryteriów służących ocenie moralnej postępowania¹⁷⁴. Stanowią również podstawę oceny działań społecznych oraz siłę sprawczą wyborów dokonywanych przez każdego człowieka¹⁷⁵. W interpretacji A. Giddensa odnajdujemy określenie wartości miarą (...) *idei określających, co uchodzi za ważne, wartościowe i pożądane, dające ludziom poczucie sensu i są dla nich drogowskazem w interakcjach ze światem społecznym*¹⁷⁶. Według N. Goodmana, (...) *wartości są abstrakcyjnymi pojęciami mówiącymi o tym, co społeczeństwo uważa za dobre,*

¹⁷⁰ *Ibidem*, s. 48. Por. L. M. Nijakowski, *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Wyd. SCHOLAR, Warszawa 2006, s. 109. Autor rozszerzył pojęcie symboli o zasięg terytorialny, wprowadzając do nomenklatury z obszaru kultury pojęcie *domeny symbolicznej*. Domena symboliczna według autora jest niczym innym, jak obszarem opanowanym poprzez pewną kulturę.

¹⁷¹ B. Szacka, *op. cit.*, s. 79.

¹⁷² Zob. M. Scheler, *Wolność, miłość, świętość. Pisma wybrane z filozofii religii*, Wyd. Znak, Kraków 2004.

¹⁷³ M. Filipiak, *op. cit.*, s. 125.

¹⁷⁴ J. H. Turner, *Socjologia ...*, *op. cit.*, s. 43.

¹⁷⁵ N. Goodman, *op. cit.*, s. 40.

¹⁷⁶ A. Giddens, *op. cit.*, s. 45 – 46.

*szluszne i pożądanę*¹⁷⁷. Pewną podkategorią wartości są wartości kulturowe, które według „Słownika Socjologicznego”, to: (...) *kulturowo uwarunkowane, ustanowione i przekazywane poglądy na to, co pożądanę, korzystne i wartościowe w danej rzeczywistości społecznej; poglądy te wchodzą we wzajemne relacje według hierarchii tworząc w obrębie określonej kultury system wartości i norm*¹⁷⁸. Niezależnie od interpretacji przedstawionych w literaturze, pojęcie wartości należy rozumieć w kategoriach rozróżniania pozytywnych i negatywnych zjawisk społecznych i nadawania im odpowiedniej wagi, w zależności od indywidualnych cech kulturowych. Można je również rozpatrywać w kontekście dynamiki, która opisuje to pojęcie, jako zmienny składnik kultury zdeterminowany procesem socjalizacji kulturowej. Posiada on szczególne znaczenie w przypadku zmiany środowiska kulturowego lub kontaktu z inną kulturą.

Innym elementem systemu symboli są normy, które choć posiadają wiele cech wspólnych z wartościami, to stanowią formę ich doprecyzowania i uszczegółowienia. Normy to nic innego, jak reguły zachowań, które odzwierciedlają, czy też zawierają w sobie wartości danej kultury¹⁷⁹. Opisują zachowanie człowieka w zastosowaniu do szczególnych sytuacji lub kształtują zachowanie ludzi wobec siebie¹⁸⁰. Elliot Aronson wyróżnił kategorię o nazwie *normy społeczne (ang. social norms)*, które określił, jako (...) *ukryte albo jasno sprecyzowane reguły grupy dotyczące akceptowanych zachowań, wartości i przekonań jej członków*¹⁸¹. Według N. Goodmana, normy społeczne posiadają specyficzną strukturę, w której skład wchodzi takie elementy, jak: zwyczaje, obyczaje, tabu i prawa¹⁸². Normy opisują sposoby zachowań przedstawicieli danej kultury w otaczającym środowisku kulturowym. Stanowią specyficzną formę dekalogu kulturowego, będącego zwyczajowo narzuconym przez daną kulturę zestawem reguł postępowania.

Ważnym składnikiem kultury, zawartym w systemie symboli i kształtującym odrębność kulturową, jest system przekonań. Definiowany jest jako: (...) *zbiór poglądów oraz idei, które ludzie stosują do poszczególnych rodzajów sytuacji – system kształcenia, pracy, rodziny, przyjaźni, polityki, religii (...) i wszystkich innych podstawowych rodzajów sytuacji społecznych*¹⁸³. Przekonania odwołują się do konkretnych wartości lub stanowią formę postawy wobec konkretnej sytuacji. Nie zawsze są pozytywną sferą mentalności człowieka

¹⁷⁷ N. Goodman, *op. cit.*, s. 40.

¹⁷⁸ K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik Socjologiczny*, Wyd. Graffiti BC, Toruń 1997, s. 239.

¹⁷⁹ *Ibidem*, s. 46.

¹⁸⁰ N. Goodman, *op. cit.*, s. 40 – 41.

¹⁸¹ E. Aronson, T. D. Wilson, R. M. Akert, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Wyd. Zysk i S – ka, Poznań 1997, s. 7 i 680.

¹⁸² N. Goodman, *op. cit.*, s. 41.

¹⁸³ J. H. Turner, *op. cit.*, s. 45.

i zwykle cechuje je głęboki subiektywizm, w związku z czym powodują bariery komunikacyjne.

2.3. Tożsamość jednostkowa, społeczna i narodowa

Podjmując rozważania nad pojęciem *tożsamość*, zasadne jest przywołanie myśli Zygmunta Baumana, których treść jest następująca: *Tożsamości nie dostaje się ani w prezencie, ani z wyroku bezapelacyjnego; jest ona czymś, co się konstruuje, i co można (przynajmniej w zasadzie) konstruować na różne sposoby, i co nie zaistnieje w ogóle, jeśli się jej na któryś ze sposobów nie konstruuje. Tożsamość jest zatem zadaniem do wykonania, i zadaniem, przed jakim nie ma ucieczki*¹⁸⁴. W innej myśli autora czytamy, że: *tożsamość – i potrzeba jej posiadania – dociera do świadomości dopiero wtedy, gdy pytamy, kim jestem i gdzie jest moje miejsce – a pytamy wówczas, gdy prosta, natychmiastowa i jednoznaczna odpowiedź nie przychodzi łatwo, przysparza kłopotu, wymaga zastanowienia*¹⁸⁵. Słowa te dowodzą, że określenie własnej tożsamości w skomplikowanym i dynamicznym świecie staje się bardzo trudne i złożone. Wynika to z faktu, że tożsamość człowieka tworzy się przez całe jego życie i jest konglomeratem różnych tożsamości wynikających z pełnienia różnych ról społecznych w różnym środowisku.

Interesujące podejście do tożsamości, potwierdzające jej złożoność, zaproponował Charles H. Cooley, który stwierdził, że człowiek posiada *tożsamość lustrzaną* (tzw. *zwierciadło osobowości*), tworzoną jako własny osąd o sobie na podstawie opinii innych¹⁸⁶. To oznacza, że tożsamość jest trudna do określenia, ponieważ współtworzy ją wiele zjawisk społecznych usytuowanych na różnych poziomach. Trudność ta wynika również z braku możliwości oddzielenia od siebie indywidualnych i zbiorowych cech tożsamości, czego powodem jest ich dyfuzja, zachodząca w ramach wypełniania różnych ról społecznych i zaproponowanych przez G. Hofstede, warstwami kultury¹⁸⁷ i piętrami tożsamości. Należy podkreślić, że tożsamość w największym uproszczeniu, to świadomość bycia sobą, świadomość specyficzności grupy odniesienia, którą uważamy za swoją i którą jesteśmy gotowi współtworzyć, czujemy się za jej istnienie i zachowanie specyficzności

¹⁸⁴ H. Mamzer, *op. cit.*, s. 8.

¹⁸⁵ Z. Bauman, *Tożsamość. Teraz, wtedy, po co?*, [w:] E. Nowicka, M. Chałubiński (red.) *Idee a urządzenie świata społecznego*, PWN, Warszawa, 1999, s. 43.

¹⁸⁶ Zob. J. Mucha, *Cooley*, Wiedza Powszechna, seria *Myśli i Ludzie*, Warszawa 1992.

¹⁸⁷ G. Hofstede, *op. cit.*, s. 46.

współodpowiedzialni¹⁸⁸. Określa ją również statyka i dynamika, rozpatrywana w kontekście stałych i zmiennych czynników zewnętrznych.

H. Mamzer zwraca uwagę, że tożsamość jako sfera nieodłącznie związana z człowiekiem, jest ujmowana jako wynik oddziaływania otoczenia społeczno – kulturowego na procesy poznawcze przedstawiciela społeczności, ulegające w ten sposób modyfikacji¹⁸⁹. Podejście to sytuuje tożsamość wśród zjawisk, które ulegają ewolucji w czasie i przestrzeni. Zmiany w środowisku kulturowym mogą w znaczący sposób wpłynąć na tożsamość danej jednostki społecznej. Interesujące podejście reprezentuje Zbigniew Bokszański. Twierdzi on, że (...) tożsamość jednostki stanowi bardzo złożoną całość, będącą efektem dążeń do powiązania wcześniej nabytych ról społecznych w osobowość, która przerasta sumę cząstkowych identyfikacji¹⁹⁰. W dalszych rozważaniach autor wskazuje, że rozpad poczucia integralności wszystkich tożsamości powoduje, że jednostka społeczna posiada kilka różnych, niepowiązanych ze sobą tożsamości, co w efekcie prowadzi do konfliktu. Takie podejście do problemu określane jest przez A. Piotrowskiego mianem interakcyjnego modelu tożsamości¹⁹¹, w którym kluczową rolę odgrywa powiązanie wszystkich cząstkowych tożsamości w jedną całość, tworząc jeden, niepowtarzalny, unikalny i uniwersalny typ indywidualnej (jednostkowej) tożsamości, adekwatnej do wizerunku i ról społecznych wypełnianych przez daną jednostkę społeczną.

Tożsamość nie jest jednorodna, czyli należy rozpatrywać ją na dwóch powiązanych ze sobą poziomach. Pierwszy, to tożsamość społeczna dotycząca cech, jakie jednostce przypisują inni, w tym również cechy charakterystyczne do sposobu porozumiewania i stosowania form językowych adekwatnych dla modelu kulturowego danej grupy. Cechy te można rozpatrywać jako wyznaczniki tego, kim jest osoba, do jakiej grupy społecznej przynależy (a właściwie, do ilu z nich przynależy)¹⁹². Mając na uwadze, że każdy z nas wypełnia określoną ilość ról społecznych, nietrudno zauważyć, jak złożona jest tożsamość człowieka. W związku z tym, że jest adekwatna do całych zbiorowości, nazywana jest również tożsamością zbiorową. Drugi poziom dotyczy tożsamości jednostkowej, zwanej również osobistą, czy indywidualną. Opisuje ona naszą odrębność, wyjątkowość w stosunku do innych przedstawicieli danej

¹⁸⁸ E. Skotnicka – Illasiewicz, *Czynniki formacji i deformacji tożsamości narodowej Polaków*, [w:] P. Gulczyński, B. Loba (red.), *Tożsamość Polaków w przyszłej Europie*, Fundacja „Instytut Lecha Wałęsy”, Warszawa 2002, s. 38.

¹⁸⁹ H. Mamzer, *op. cit.*, s. 10.

¹⁹⁰ Z. Bokszański, *Tożsamość – integracja – grupa. Tożsamość jednostki w perspektywie socjologicznej* Wyd. UŁ, Łódź 1989, s. 26.

¹⁹¹ Zob. A. Piotrowski, *Pojęcie tożsamości w tradycji interakcjonizmu symbolicznego*, [w:] *Kultura i Społeczeństwo*, t. 29, 1985, nr 3, s. 53-55.

¹⁹² A. Giddens, *op. cit.*, s. 52.

kultury. Dotyczy procesów samorozwoju, w których wykształca się nasze wyjątkowe poczucie bycia sobą i niepowtarzalny stosunek do otaczającego świata. Cechy te można rozpatrywać jako wyznaczniki tego, kim jest osoba, do jakiej grupy społecznej przynależy (a właściwie, do ilu z nich przynależy)¹⁹³. Tożsamość jednostkowa, według P. Sztompki, została zdefiniowana jako tożsamość indywidualna, opisująca tylko te cechy człowieka, których z nikim nie dzieli¹⁹⁴. Zagadnieniami tożsamości zajmował się również Max Weber¹⁹⁵, który tożsamość indywidualną określił jako składową danej tożsamości grupowej (społecznej). W dalszych rozważaniach stwierdził, że mikrospołeczny poziom tożsamości indywidualnej decyduje o tym, w jaki sposób jednostka jest usytuowana etnicznie w danym społeczeństwie¹⁹⁶.

Tożsamość jednostkowa rozpatrywana w sensie komunikacyjnym, klasyfikuje przedstawiciela danej narodowości wśród innych poprzez odmienność języka etnicznego oraz charakterystyczny nie tylko dla danej narodowości, lecz również dla danej jednostki społecznej, sposób przekazywania treści przekazu. Istotne jest również to, że tożsamość jednostkowa nie opiera się na stabilnych fundamentach, lecz może ulegać modyfikacjom w zależności od tego, z kim wchodzi w interakcje i z kim się komunikuje, na jaki temat, w jakich uwarunkowaniach kulturowych, a także na jakim poziomie występuje.

Rozpatrując tożsamość w kontekście społecznym (zbiorowym), należy zwrócić uwagę na jej światopoglądowy model, w którym czytamy, że: (...) *tożsamość społeczna to zbiór trwałych właściwości charakteryzujących sposoby autopercepcji ukształtowane wśród członków dostatecznie dużej zbiorowości, przy czym sposoby postrzegania siebie wywodzone są z cech struktury społecznej lub całościowo, antropologicznie pojmowanej kultury właściwej rozpatrywanej zbiorowości*¹⁹⁷. Tożsamość społeczna traktowana jest w różnorodny sposób. Pierwsza koncepcja ujmuje ją, jako podstawę społecznego działania, drugie dotyczy kolektywnej identyfikacji, trzecie wskazuje na tożsamość, jako podstawowy aspekt osobowości człowieka, czwarte natomiast traktuje tożsamość, jako produkt społecznych lub politycznych działań oraz piąte, wskazuje na efemeryczność, przelotność tożsamości, jako produktu różnorodnych sprzecznych oddziaływań otoczenia na jednostkę¹⁹⁸.

¹⁹³ *Ibidem*, s. 52.

¹⁹⁴ P. Sztompka, *Socjologia* ..., *op. cit.*, s. 181.

¹⁹⁵ *Ibidem*, s. 54. Max Weber (1864 – 1920) – socjolog, historyk i ekonomista niemiecki, po śmierci uznany za jedną z największych postaci w historii socjologii. Jego największe dzieła to *Etyka protestancka i duch kapitalizmu* (1904 – 1905) oraz *Ekonomia i społeczeństwo* (1922). Jest prekursorem nurtu antypozytywistycznego socjologii przeciwstawiającego tę dziedzinę wiedzy naukom przyrodniczym.

¹⁹⁶ W. Żelazny, *op. cit.*, s. 58.

¹⁹⁷ Z. Bokszański, *Tożsamość – integracja*..., *op. cit.*, s. 34.

¹⁹⁸ D. Niedźwiedzki, *op. cit.*, s. 101 -102,

Tożsamość społeczna (zbiorowa) znalazła swój wyraz w teorii Henri'ego Tajfela. Opiera się na myśleniu, że podstawowym procesem orientowania się człowieka w świecie jest kategoryzacja, czyli łączenie zjawisk i przedmiotów, postrzeganych jako podobne i oddzielanie ich od siebie w przypadku postrzegania ich, jako odmienne¹⁹⁹. Teoria ta dała podstawy pod tworzenie podziału na grupy i zbiorowości, co w konsekwencji pozwoliło zdefiniować tożsamość społeczną, jako przynależność do określonej grupy, czy zbiorowości społecznej. Jest to bardzo lapidarne i powierzchowne podejście do problemu. Tożsamość społeczną należy zawsze widzieć w kategoriach związków z tożsamością indywidualną (jednostkową), ponieważ przynależność do określonej grupy społecznej nadaje człowiekowi pewien wachlarz cech, które stają się indywidualnymi²⁰⁰.

Oprócz powiązań pomiędzy omawianymi rodzajami tożsamości, pod uwagę należy wziąć również antropologiczny kontekst tożsamości społecznej, reprezentowany przez Z. Bokszańskiego. Zgodnie z tym podejściem, tożsamość społeczna określana jest mianem tożsamości kolektywnej jakiejś zbiorowości i wyrasta w naturalny sposób z cech członków zbiorowości²⁰¹. H. Mamzer twierdzi, że pierwszym z poziomów tożsamości, jaki kształtuje się u jednostki społecznej, jest tożsamość społeczna, a dopiero po niej, w wyniku doboru elementów tożsamości z różnych sfer wypełniania ról społecznych, kształtuje się tożsamość indywidualna (jednostkowa).

Specyficzną formą tożsamości jest tożsamość narodowa. Według Jerzego Błuszkowskiego, (...) *tożsamość narodowa określa postawę egzystencjalną narodu, jako samodzielnej zbiorowości społecznej*²⁰². Jest formą wyodrębnienia siebie, jako przedstawiciela narodu z pozostałych grup i zbiorowości, do których przynależymy, identyfikując własną narodowość, np. *Ja jako Polak, Ja jako Portugalczyk*²⁰³. Poczucie tożsamości narodowej manifestuje się często w wydobyciu i wyeksponowaniu różnic pomiędzy swoim narodowym samookreśleniem, a cechami innych narodów²⁰⁴. Formą eksponowania tych różnic jest język etniczny danej narodowości, a także style komunikacyjne przez nią preferowane i stosowane w kontaktach międzykulturowych. Walter Lippmann wskazuje na związki tożsamości narodowej ze stereotypami, które w procesie komunikowania

¹⁹⁹ H. Mamzer, *op. cit.*, s. 101.

²⁰⁰ H. Malewska – Peyre, *Ja wśród obcych*, [w:] P. Boski, M. Jarymowicz, H. Malewska – Peyre (red.), *Tożsamość a odmienność kulturowa*, Wyd. IP PAN, Warszawa 1992, s. 23.

²⁰¹ Z. Bokszański, *Tożsamość aktora społecznego a zmiana społeczna*, [w:] J. Kurczewska (red.) *Zmiana społeczna*, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 1999, s. 61.

²⁰² J. Błuszkowski, *Stereotypy a tożsamość narodowa*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2005, s. 9.

²⁰³ M. Kofta, *Wprowadzenie do psychologii stereotypów i uprzedzeń. Podstawy życia społecznego w Polsce*, ISS, Warszawa 1996, s. 200.

²⁰⁴ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa*, *op. cit.*, s. 89.

się między narodami stanowią kluczowy czynnik powstawania barier komunikacyjnych i konfliktów kultur. Autor stwierdza, że tożsamość narodowa jest to: (...) *system czy model stereotypów stanowiący projekcję naszej wartości, pozycji i praw w świecie*²⁰⁵.

U podstaw tożsamości narodowej leży świadomość różnic kulturowych, istniejących pomiędzy poszczególnymi grupami etnicznymi²⁰⁶. Jednym z nich jest niewątpliwie język etniczny danej narodowości oraz sposób komunikowania się. Potwierdzenie powyższego odnajdujemy w myśli M. Szopskiego, który twierdzi, że: *tożsamość nie jest przekazywana człowiekowi raz na zawsze, ale kształtowana jest w procesie komunikowania, w różnych ramach czasowych (...) konstruowanie tożsamości jako takiej jest długotrwałe i bezustanne; ponadto w ramach tego procesu wytwarzamy wiele tożsamości, które są wynikiem naszych doświadczeń i relacji społecznych, mają więc one dynamiczny charakter*²⁰⁷. Podkreślić należy, że tożsamość w ogólnym znaczeniu jest sferą immanentną każdej jednostki społecznej i każdego narodu, w związku z czym, w decydujący sposób determinuje to, jak jesteśmy postrzegani w otoczeniu kulturowym i rzeczywistości społecznej dzięki naszym postawom, światopoglądowi i co najistotniejsze, naszemu językowi etniczemu oraz werbalnemu i niewerbalnemu sposobowi przekazywania myśli.

Tożsamość narodowa stała się również przedmiotem dociekań Lecha Kołakowskiego. Twierdzi on, że (...) *żaden naród nie może trwać, nie będąc świadomy, że jego obecna egzystencja jest przedłużeniem istnienia w przeszłości, i że im dalej w przeszłość sięgają te rzeczywiste i urojone wspomnienia, tym mocniej ugruntowana jest jego tożsamość narodowa*²⁰⁸. Autor utożsamia swoje myśli z symboliką przypisaną danemu narodowi, w którym pomniki, grobowce bohaterów oraz świątynie stanowią immanentną sferę egzystencji narodu określanego, jako: (...) *pewna populacja, zamieszkująca historyczne terytorium, posiadająca wspólną pamięć i mity początku, jednolitą kulturę masową, wspólną gospodarkę i mobilność terytorialną oraz wspólne prawa i obowiązki dla wszystkich członków zbiorowości*²⁰⁹. W konsekwencji, tożsamość narodowa jest najwyższą formą integracji wszystkich rodzajów tożsamości, które jako elementy powtarzalne i stałe, kreują dany naród. Tożsamość narodową należy również rozpatrywać w kontekście kolektywizmu²¹⁰. Biorąc pod

²⁰⁵ J. Błuszkowski, *op. cit.*, s. 9.

²⁰⁶ E. Kosowska, *Przestrzenie tożsamości*, [w:] W. Kalaga (red.), *Dylematy wielokulturowości*, Wyd. UNIVERSITAS, Kraków 2007, s. 67.

²⁰⁷ M. Szopski, *op. cit.*, s. 26.

²⁰⁸ L. Kołakowski, *O tożsamości zbiorowej*, [w:] K. Michalski (red.) *Tożsamość w czasach zmiany*, Wyd. ZNAK, Kraków 1995, s.162.

²⁰⁹ J. Mikułowski – Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa ...*, *op. cit.*, s. 89.

²¹⁰ A. Kłóskowska, *Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej*, Kultura i Społeczeństwo, nr 1, Warszawa 1992, s. 132.

uwagę interakcje przedstawicieli danego narodu, należy stwierdzić, że kolektywizm stanowić będzie o sile narodu w sensie społecznym, ekonomicznym, kulturowym, a także w kontekście bezpieczeństwa.

W literaturze przedmiotu dużo uwagi poświęca się *zależnościom tożsamościowym*, które w najogólniejszym wymiarze określają związki pomiędzy poszczególnymi *piętami tożsamości*, tj. środowiskiem naturalnym, środowiskiem kulturowym i przynależnością państwową²¹¹. Przynależność do konkretnego piętra tożsamości określana jest przez składniki kultury, a w tym przez język i sposób komunikacji werbalnej i niewerbalnej. Jednym z przedstawicieli nurtu opartego na przedstawionych zależnościach, jest Roland Breton, który wprowadził zależności terytorialno – etniczne do zagadnień z obszaru tożsamości. Przynależność terytorialna określa segmentację terytorialną, w zależności od rozpatrywanej skali i związane z nią aspekty językowe (miasto i region – slang, gwara, języki mniejszości narodowych, kraj – język etniczny, kontynent – grupy językowe itd.). Podkreślić należy, że w ramach przynależności cywilizacyjno – kulturowej w pierwszej kolejności określana jest przynależność do jakiejś wielkiej wspólnoty, następnie do grupy językowej, dalej do państwa, a w konsekwencji do grupy etnicznej i czasami do podgrupy etnicznej²¹². Ranga nadawana przynależności do grupy językowej znajduje również odzwierciedlenie w podejściu E. T. Halla, który uważa, że kultura jest w pewnym sensie drugą stroną komunikowania się, w związku z czym tożsamość, jako produkt środowiska społecznego, jest wytwarzana w procesie komunikowania się²¹³. Potwierdzenie takiego podejścia znajduje uzasadnienie w tym, że izolacja kulturowa pewnych grup społecznych powoduje ograniczenia w poczuciu tożsamości i odwrotnie, kontakty międzykulturowe stanowią czynnik wzmacniający lub też modyfikujący poczucie tożsamości²¹⁴.

Rozpatrując tożsamość w kategoriach jej związków z kulturą, należy zwrócić uwagę, że tożsamość kulturowa jest bardzo rzadko definiowana w literaturze. Niemniej jednak, *tożsamość kulturowa jest wiedzą o sobie, swoich, obcych budowana w ciągu trwania w określonej czasoprzestrzeni*²¹⁵. Jedna z nielicznych definicji, przyjęta na Światowej Konferencji Polityki Kulturalnej w Meksyku, która odbyła się w 1982 roku, określa ten rodzaj tożsamości, jako: *obronę tradycji, historii i moralności, duchowych i etnicznych wartości, które są przekazywane z pokolenia na pokolenie, nie mogą jednak nigdy oznaczać*

²¹¹ W. Żelazny, *Etniczność. Ład – konflikt – sprawiedliwość*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2006, s. 52.

²¹² *Ibidem*, s. 53.

²¹³ M. Szopski, *op. cit.*, s. 27.

²¹⁴ *Ibidem*, s. 27 – 28.

²¹⁵ A. Kunce, *Zlokalizować tożsamość!* [w:] W. Kalaga (red.) *Dylematy wielokulturowości*, Wyd. UNIVERSITAS, Kraków 2007, s. 81.

*nieograniczonej wierności wobec tradycji i przeszłości, nie mówiąc o stagnacji*²¹⁶. W definicji doszukiwać się należy, z jednej strony - jej dynamicznego wymiaru, a z drugiej - integracji dwóch omawianych wcześniej poziomów (rodzajów) tożsamości (jednostkowej i społecznej). W efekcie socjalizacji i asymilacji kulturowej, powstaje odrębny wizerunek tożsamości kulturowej danej jednostki społecznej, która wynika z przyswajania cech kulturowych różnych warstw kultury²¹⁷. Tożsamość kulturowa stanowi sferę tożsamości, dzięki której dokonuje się zakorzenienie jednostki w życie danej społeczności²¹⁸. Istotne wydaje się również, że tożsamość społeczna powiązana jest nierozłącznie ze zbiorowościami społecznymi, natomiast tożsamość kulturowa opiera się na istnieniu norm i wartości oraz na zgodzie na taką, a nie inną interpretację świata niekoniecznie w powiązaniu ze społeczeństwem²¹⁹.

W ujęciu antropologicznym, związek tożsamości narodowej z komunikacją międzykulturową przejawia się z jednej strony w powstawaniu barier komunikacyjnych oraz postaw etnocentrycznych, dystansów etnicznych, uprzedzeń i wielu innych negatywnych zjawisk, a z drugiej strony w szacunku i uznaniu innych narodowości, jako potencjalnych rozmówców. Z. Bokszański ukazuje antropologiczny kontekst tożsamości, również jako część zainteresowań transformacjami współczesnych narodów i zróżnicowaniami etnicznymi występującymi w granicach państw – narodów²²⁰. Jest to szczególnie uzasadnione wszędzie tam, gdzie w efekcie transformacji dochodzi do masowych migracji i dyfuzji kultur. W takiej sytuacji, zacierają się różnice między narodami i zanika syntagma (rdzeń) kultury. W efekcie tworzy się nowy rodzaj tożsamości społecznej, o konotacjach etnicznych. Również na styku kultur w mikro skali, czyli w organizacjach o strukturze międzynarodowej, tożsamość narodowa może zostać poddana modyfikacjom.

Związki tożsamości z komunikacją międzykulturową znajdują swoje odniesienie do procesów integracyjnych. Warto podkreślić, że mimo powszechnej mody na język angielski, jako urzędowy w większości struktur międzynarodowych oraz szybko rozprzestrzeniający się imperializm językowy, od niedawna panuje tendencja do utrzymania odrębności językowej w międzynarodowych strukturach. Przykład stanowi polityka Unii Europejskiej, która wykreowała pojęcie *tożsamości językowej*. Opiera się ono na poszanowaniu i równouprawnieniu wszystkich języków etnicznych członków Wspólnoty

²¹⁶ H. Mamzer, *op. cit.*, s. 108.

²¹⁷ *Ibidem*, s. 11.

²¹⁸ F. Adamski, *op. cit.* s. 219.

²¹⁹ *Ibidem*, s. 111.

²²⁰ Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, PWN, Warszawa 2005, s. 101.

Europejskiej²²¹. Wskazuje to jednoznacznie, że mimo rosnącego imperializmu językowego w wielokulturowym świecie, duży nacisk kładzie się na utrzymanie *tożsamości językowej*, mimo, że powoduje ona naturalne bariery komunikacyjne.

²²¹ D. Schimer, *Kłopoty z tożsamością w Europie. Nowe ujęcie problemu demosu, zróżnicowania kulturowego i granic integracji*, [w:] B. Markiewicz, R. Wonicki (red.), *Kryzys tożsamości politycznej a proces integracji europejskiej*, Wyd. Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2006, s. 64 – 66.

ROZDZIAŁ 3.

RÓŻNORODNOŚĆ I ODMIENNOŚĆ KULTUROWA WE WSPÓŁCZESNYM ŚWIECIE

3.1. Typologie kultur i odmienność kulturowa

Dalsze rozważania nad kulturą ukierunkowują uwagę na zróżnicowania kulturowe, występujące na różnych poziomach życia społecznego. Zróżnicowania te posiadają swój związek z warstwami kultury, których podstawą wyjściową jest wypełnianie ról społecznych. Na powyższy aspekt zwrócił uwagę G. Hofstede, który wyróżnił pięć warstw kultury, konkretyzowanych przez poziomy przynależności jednostek do poszczególnych grup społecznych. Należą do nich:

- poziom kultury narodowej;
- poziom kultury związany z przynależnością do grupy regionalnej, etnicznej, religijnej lub językowej;
- poziom kultury związany z przynależnością do danej płci;
- poziom kultury klasy społecznej, związanej z możliwościami zdobycia wykształcenia i zawodu;
- poziom kultury organizacyjnej lub korporacyjnej, związanej z rolą i stanowiskiem w danym miejscu pracy²²².

Istotne dla badań nad kulturą jest umiejscowienie jednostki społecznej na jednym lub kilku poziomach kultury. Uzasadnia to fakt, że ludzie wypełniają zwykle po kilka ról społecznych jednocześnie, które wynikają z zajmowanych pozycji społecznych tworzących pewnego rodzaju konglomerat. W takim układzie pozycji, jedna zawsze jest najważniejsza w danym kontekście sytuacyjnym. Jest to pozycja naczelna, czyli taka, na którą jednostka społeczna kładzie szczególny nacisk i jest dla niej najważniejsza. Jednocześnie wypełnia rolę społeczną, przypisaną do tej pozycji i wszystkich pozostałych. Odnosząc je do warstw kultury, widzimy, że pozycje i role społeczne w dużym stopniu mają związek z tym, co człowiek w danej sytuacji robi. Krzyżują się wtedy poziomy kultury: indywidualnej, organizacyjnej (grupowej), płci oraz narodowej. Taki stan rzeczy, poprzez odmienność priorytetów, jakimi kierują się ludzie na poszczególnych poziomach kultury, prowadzi zwykle

²²² G. Hofstede, *op. cit.*, s. 46.

do konfliktów interesów zachodzących po między nimi. Uogólniając, jednostka społeczna wypełniając pewne role społeczne, otrzymuje z otoczenia wachlarz cech kulturowych, adekwatnych dla danej grupy. W związku z tym, że w większości przypadków cechy kulturowe poszczególnych grup różnią się od siebie, następuje konflikt na poziomie pogodzenia ze sobą ich interesów. Kwestia powyższa dotyczy wszelkich składników kultury, od systemu wartości, poprzez obyczaje (narodowe) i zwyczaje danej jednostki społecznej, tradycje, aż do bohaterów, symboli narodowych i języka, zarówno etnicznego (na poziomie wielokulturowym), jak i języka organizacji. Na uwagę zasługuje *teoria kultury organizacyjnej* G. Hofstede, która zdefiniowana została jako: *specyficzny sposób patrzenia na rzeczywistość, w której żyjemy, oparty na tych samych przekonaniach, wartościach i zasadach stanowiących podstawowe wzory zachowań członków danej zbiorowości, które zostały wykształcone i wyuczone przez nich w trakcie wspólnej realizacji zadań, przyczyniając się do ich efektywnego funkcjonowania w tej rzeczywistości, co pozwoliło na ich utrwalenie i przekazywanie nowym członkom organizacji*²²³.

Kultura i jej składniki są atrybutem każdej jednostki społecznej i każdej zbiorowości. Kreują bowiem indywidualny, niepowtarzalny wizerunek człowieka, grupy społecznej lub etnicznej. Według Everetta M. Rogers'a, jest (...) *całkowitym sposobem życia ludu, złożonym z ich wyuczonych i podzielonych wspólnie wzorów zachowań, wartości, norm i przedmiotów materialnych*²²⁴. Kultura w całym spektrum elementów (składników), kreuje wszelkie interakcje, w tym wpływa na poziom komunikacji międzykulturowej. Świadczyć o tym mogą takie elementy, jak: systemy językowe, symbole, systemy wartości, zwyczaje i obyczaje, normy oraz tradycje. To właśnie wymienione elementy kultury w decydujący sposób wpływać będą, z jednej strony na powstawanie barier komunikacyjnych i konfliktów kultur, z drugiej zaś strony w decydujący sposób determinować będą proces integracji i asymilacji kulturowej. Składniki kultur w konfiguracji z antropologicznymi czynnikami komunikacji międzykulturowej tworzą swoisty *tygiel kulturowo – antropologiczny* skupiony pierwotnie w jednostce społecznej, a wtórnie w grupie czy narodzie, wpływający na całokształt interakcji zachodzących w ramach struktur o charakterze wielokulturowym.

Różnorodność kulturowa poszczególnych grup etnicznych nadaje narodom pewien zespół charakterystycznych cech, określane w literaturze przedmiotu charakterem

²²³ J. Łucewicz, *Rola kultury organizacyjnej w pokonywaniu barier w komunikacji międzykulturowej*, [w:] Różański J., Sułkowski Ł. (red.), *Rola komunikacji międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, Przedsiębiorczość i Zarządzanie, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001, s. 163.

²²⁴ Everett M. Rogers, Thomas M. Steinfatt, *Intercultural Communication*, Waveland Press, 1999, s. 78 – 79.

narodowym, który kształtowany jest przez składniki kultury, w tym przez język etniczny i sposób przekazywania komunikatu werbalnego i niewerbalnego. Pojęcie to trwale powiązane jest z charakterem społecznym danej zbiorowości, którą Florian Znaniecki²²⁵ ujął w ramy działania grupy i uosabiania się z nią jednostek społecznych. W definicji przedstawionej przez Davida Riesmana, czytamy: (...) *charakter społeczny jest częścią charakteru, która jest powiązana z innymi grupami społecznymi i która, jak to większość współczesnych psychologów społecznych określa, jest wytworem doświadczeń tych grup (...) pozwala nam mówić o charakterze klas, grup, regionów i narodów*²²⁶. Charakter narodowy jest więc głównym determinantem klasyfikacji kultur, a jego ogólne ujęcie opisuje go jako szczególny przypadek charakteru społecznego. Należy podkreślić, że głównym determinantem powstania typologii kultur jest różnorodność i odmienność jednej w stosunku do innej kultury, czyli odmienność charakteru narodowego poszczególnych narodów. Innymi czynnikami, które wpłynęły na powstanie typologii kultur są warunki społeczne i środowisko, w jakich na przestrzeni wieków powstawały kultury poszczególnych grup etnicznych i narodów. Cechy kulturowe różnych narodowości, w tym ich język etniczny ukazują zróżnicowania, które w decydujący sposób wpływają na komunikację międzykulturową między nimi.

Jedną z pierwszych typologii kultur zaproponowaną przez amerykańskich badaczy kultury – Kevina Sitaram i Thomasa Roy’a – był podział na kulturę zachodnią, reprezentowaną przez protestanckie narody europejskie i północnoamerykańskie, oraz kulturę wschodnią, której przykładem były narody Półwyspu Indyjskiego²²⁷. Obydwa typy kultur opisują znaczące różnice w pojmowaniu tych samych zjawisk i stosunku do życia. Badania światowe wskazują, że przedstawiciele kultury zachodniej cenią sobie takie wartości, jak: indywidualizm, szczerść, przebojowość, wykształcenie, wydajność, punktualność, godność ludzka, równouprawnienie kobiet, szacunek dla młodych i pieniądze. W opozycji do nich stoją następujące wartości, uznawane przez przedstawicieli kultury wschodniej: autorytaryzm, macierzyństwo, okazywanie wdzięczności, skromność, pokój, poszanowanie środowiska

²²⁵ Florian Witold Znaniecki (1882 - 1958) – polski filozof i socjolog, twórca polskiej socjologii akademickiej. Był jednym z głównych przedstawicieli socjologii humanistycznej. Międzynarodową sławę przyniosła mu praca napisana wspólnie z Williamem Thomasem – „Chłop polski w Europie i Ameryce”. Znaniecki wysunął postulat rozpatrywania zjawisk społecznych, jako aktualnego lub potencjalnego przedmiotu czyichś czynności (zasada współczynnika humanistycznego). Zgodnie z tym postulatem, socjolog powinien patrzeć na rzeczywistość „oczyma jej uczestników” (podejście subiektywne), nie zaś „absolutnego obserwatora” (podejście obiektywne). Znaniecki, jako jeden z pierwszych socjologów, zastosował metodę badania dokumentów osobistych, takich jak autobiografie, listy czy pamiętniki, w ten sposób analizował polskich emigrantów, przebywających w Stanach Zjednoczonych. P. Sztompka, *Socjologia op. cit.*, s. 52. Por. J. Szmyda, *op. cit.*, s. 544.

²²⁶ J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się między sobą w komunikacji międzykulturowej i komunikowaniu medialnym*, Wyd. UNIVERSITAS, Kraków 2007, s. 262

²²⁷ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa ...*, *op. cit.*, s. 101 – 102.

i patriotyzm. W obu kulturach doszukać się również można wspólnych wartości, jednak ich interpretacja zwykle opiera się na odmiennych fundamentach poznawczych. Hierarchia w kulturze zachodniej opiera się na kryteriach indywidualizmu, natomiast w kulturze wschodniej związana jest z porządkiem społecznym. Męskość w kulturze zachodniej polega na pozycjonowaniu roli mężczyzny, jako głównego producenta, wytwórcy dóbr, a w kulturze wschodniej rola mężczyzny opiera się na fundamentalnym przekonaniu o jego pierwszeństwie. Kolor skóry w kulturze zachodu utożsamiany jest z uznaniem emancypacyjnych dążeń ludzi odmiennej rasy, zaś w kulturze wschodniej wiąże się z uznaniem równouprawnienia ludzi o innym kolorze skóry. Religia w obu kulturach również kieruje się odmienną filozofią podejścia. W kulturze zachodniej oznacza głównie *kult boga*, a we wschodniej *filozofię życia*. Przedstawiciele kultury zachodniej opisuje agresywny indywidualizm, pragmatyzm i predykcja połączona z wyrachowaniem, a także racjonalność w gospodarowaniu zasobami. Podstawową wartością jest wykształcenie, gwarantujące zdobycie intratnej profesji, która w konsekwencji zapewni odpowiedni poziom życia. Ludzie kultury zachodniej są kreatywni i pomysłowi w budowaniu dobra społecznego. Przedstawiciele kultury wschodniej są pasywni w działaniu, zorientowani na przeszłość i tradycje, hołdujący uznawanym powszechnie autorytetom. Oprócz tego cenią spokój i skromność. Żyją w zgodzie z przyrodą i ogólnie przyjętymi zasadami życia społecznego. Niewątpliwie charakteryzuje ich afirmacja własnym krajem i grupą etniczną.

Różnice kulturowe wynikają z kilku czynników, z których pierwszym i zasadniczym jest poziom zamożności, wynikający z dostępu do dóbr materialnych, a także do technologii. Luka technologiczna, jaka powstaje w wyniku ubóstwa niektórych narodów kultury wschodniej, wpływa bowiem na powstawanie negatywnych zjawisk makrosocjalnych, do których zaliczamy między innymi:

- dystanse etniczne;
- wartościowanie;
- podziały na narody *gorsze i lepsze*;
- stratyfikację etniczną;
- odrzucenie etniczne,

a także na negatywne postawy, do których zaliczamy:

- szowinizm narodowy;
- megalomanię narodową;
- etnocentryzm;

- nietolerancję;
- rasizm;
- ksenofobię.

Nawiązując do wartości materialnych i technologii rozpatrywanych w kategoriach składników kultury, stwierdzić należy za Samuelem P. Huntingtonem, że kultura wpisana jest w rozwój cywilizacji i stanowi jego siłę sprawczą. Uwzględniając historyczny aspekt rozwoju społeczeństw, stwierdzić należy, że współczesne kultury posiadały zróżnicowane szanse w dostępie do dóbr materialnych, a tym samym w rozwoju technologicznym. Właśnie te czynniki wpłynęły na wszelkie nierówności makrospołeczne, które należy rozpatrywać w ujęciu retrospektywnym²²⁸.

Nie bez znaczenia pozostaje również to, że kultury powstawały w relatywnym odizolowaniu od siebie, co wskazuje nie tylko na brak wymiany treści kulturowych, w tym artefaktów technologicznych, ale również na poważne zróżnicowania w składnikach kultury niematerialnej, w tym również zróżnicowanie językowe. Ich źródeł poznawczych doszukiwać się należy w dwóch przeciwstawnych stanowiskach: *nominalistycznym* i *relatywistycznym*. Pierwsze twierdzi, że język jest narzędziem oddawania myśli podobnych wśród przedstawicieli różnych kultur, a różnice zachodzą w przekładzie ich z jednego języka na inny, natomiast drugie stanowisko opiera się na twierdzeniu, że rodzaj i struktura języka wpływają na odmienną postrzegania rzeczywistości w różnych kulturach dzięki temu, że powstają w odizolowaniu – podobnie jak kultura – od innych języków²²⁹.

Stanowisko relatywistyczne znalazło swój wyraz w hipotezie Edwarda Sapira i Benjamina Lee Worf'a (zwanej również prawem relatywizmu językowego), zgodnie z którą użytkownicy różnych języków myślą inaczej na skutek różnic językowych²³⁰. Potwierdzenie istnienia związku różnic kulturowych z różnicami komunikacyjnymi odnajdujemy również w podejściu Edwarda T. Halla, który zauważył konieczność nadania typologiom kultur kontekstu ograniczeń w obszarze komunikacji międzykulturowej. Według niego *ludzie*

²²⁸ M. Ostrowski, *Bóg jest Japończykiem*, [w:] Polityka, nr 51/52 (2634), 22 – 29 grudzień 2008, s. 69. S. P. Huntington zaproponował podział kultur na: islamską, hinduską, latynoamerykańską, chińską, japońską, prawosławną, zachodnią i afrykańską. Szerszy kontekst związków cywilizacji z kulturami zawarty został w publikacji S. P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Wyd. MUZA S.A., Warszawa 2006.

²²⁹ Zob. M. Szopski, *Komunikowanie międzykulturowe*, Wyd. WSiP, Warszawa 2005, s. 88.

²³⁰ Zob. D. Matsumoto, L. Juang, *Psychologia międzykulturowa*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007, s. 331 – 332. Hipoteza powyższa została sformułowana w latach pięćdziesiątych XX wieku przez Edwarda Sapira i Benjamina Whorf'a. Jej podstawę stanowił fakt, że przedstawiciele różnych kultur posługujący się różnymi językami, w naturalny sposób posługują się innymi systemami interpretowania zjawisk społecznych. Autorzy twierdzili również, że ludzie posługujący się kilkoma językami, lepiej rozumieją zjawiska społeczne zakorzenione w danej kulturze.

różnych kultur mają problemy w porozumiewaniu się ze sobą, ponieważ żyją w odmiennych światach, a ich codzienne interakcje mogą tworzyć kontrkulturę²³¹ w stosunku do innej kultury. Jego zdaniem, komunikacja nie stanowi wyłącznie wymiany komunikatu werbalnego, lecz jest przekazem kulturowym złożonym z symboli, znaków i gestów, czyli w dużym stopniu opiera się na niewerbalnych aspektach komunikacji. Według niego, podstawowym kryterium nadawania kulturze odpowiedniego wymiaru jest czas, który stał się głównym determinantem powstania podziału kultur na *wysokiego* i *niskiego kontekstu*²³².

Kultura wysokiego kontekstu charakteryzuje się tym, że treści kultury zapisywane są w zwyczajach grupy i granica pomiędzy osobami należącymi do grupy i tymi, którzy są spoza niej, jest wyraźnie zarysowana. W sferze komunikacji kluczową rolę odgrywa intuicja i szacunek dla rozmówcy, a także skłonność do niwelowania barier w procesie komunikowania się. Przekaz zawarty jest w całym pakiecie komunikacyjnym, czyli znaczenie jest sygnalizowane przez przekaz werbalny i niewerbalny, umiejscowione w kontekście sytuacyjnym i kulturowym²³³. Oprócz tego, przedstawiciele tego typu kultury mają większe wymagania wobec bliskich osób, posiadają poczucie odpowiedzialności za nich, wyrażają skłonność do stosowania zwrotów grzecznościowych. Niezależnie od tego, posiadają poczucie honoru i szacunku dla samego siebie, utożsamiając to z honorem grupy i szacunkiem do niej.

Kultura niskiego kontekstu charakteryzuje się tym, że treści wyrażane są indywidualnie, a przedstawiciele tego typu kultury są indywidualistami w działaniu, ponoszą za nie pełne konsekwencje i posiadają poczucie odpowiedzialności za siebie. W przekazie komunikatu zarysowuje się przewaga werbalnych elementów komunikacji nad niewerbalnymi. Niedopuszczalne są takie elementy, jak wyrazista mimika, gestykulacja oraz wokalizacje językowe tzw. *paralanguage*. Styl komunikacyjny jest raczej wyrazisty, bezpośredni i dosłowny, co sprawia, że przedstawiciele kultur niskokontekstowych są oceniani w negatywny sposób przez przedstawicieli innych kultur. Poczucie honoru i szacunku do samego siebie leży w indywidualnej sferze przedstawiciela kultury, bez utożsamiania własnych działań z działaniami grupy. Należy jednak podkreślić, że obie przedstawione typologie nie istnieją w oderwaniu od siebie. Kultury wysokiego i niskiego

²³¹ Kontrkultura – sposób życia świadomie i celowo przeciwstawiany dominującej w danym społeczeństwie kulturze. P. Sztompka, *Socjologia*, *op. cit.*, s. 254.

²³² Zob. I. Wolska-Zogata, M. Marian, M. Bodziany, *Media a bezpieczeństwo narodowe. Dialog kultur w świecie bez granic*, Agencja Wydawnicza ARG1, Wrocław 2012, s. 104.

²³³ M. Szopski, *op. cit.*, s. 90 – 91. Kultury wysokiego kontekstu to: Daleki Wschód, kraje arabskie, kraje śródziemnomorskie, kraje afrykańskie. Kultury pośrednie to: kraje Ameryki Południowej, Europa Środkowo – Wschodnia, Australia i Ameryka Północna. Kultury niskiego kontekstu to: Skandynawia, Niemcy i Szwajcaria.

kontekstu znajdują swój wyraz w typologii kultur wschodnich i zachodnich, w związku z czym należy nadawać im zbliżone cechy charakterystyczne procesu komunikowaniu się, jak w przypadku kultur niskiego i wysokiego kontekstu²³⁴.

Niezwykle oryginalne podejście do klasyfikacji kultur przyjął G. Hofstede. Swoje rozważania nad typologią kultur oparł na *Konfucjańskim syndromie kultury*, w którym na pierwszy plan wysuwają się zróżnicowane stosunki społeczne oraz pojmowanie rodziny, jako organizacji społecznej. Obecnie model powyższy został uzupełniony, za sprawą Michaela Harrisa Bonda, o orientację długo – lub krótkoterminową. Orientacje te, w nawiązaniu do konfucjańskiej teorii, zostały oparte na dynamicznym charakterze kultur Dalekiego Wschodu, charakteryzujących się wytrwałością w dążeniu do osiągnięcia celu, kształtowaniu relacji międzyludzkich według statusu jednostek oraz potrzebą zachowania twarzy i poszanowania tradycji²³⁵. Podstawowym wyróżnikiem kultury wschodniej i zachodniej jest przewaga indywidualizmu w kulturze zachodniej nad kolektywizmem, charakteryzującym kulturę wschodnią²³⁶. Według G. Hofstede, cechą charakterystyczną kultury zachodniej jest poszukiwanie prawdy, natomiast wschodniej – kształtowanie cnót, a poszukiwanie prawdy determinuje unikanie niepewności.

W konsekwencji swoich dociekań, G. Hofstede dokonał podziału na typologię czterech wymiarów. Należą do nich: dystans władzy, kolektywizm i indywidualizm, kobiecość i męskość oraz unikanie niepewności²³⁷. Wymienione kryteria pomiaru kultur tworzą czterowymiarowy model różnic kulturowych, w których określone narodowości zajmują określone miejsce na skali danego wymiaru. Dystans władzy charakteryzuje się tym, że w poszczególnych kulturach mniej wpływowi członkowie społeczeństwa uznają, że władza nie jest równo dystrybuowana, co klasyfikuje kultury ze względu na duży i mały dystans władzy. Pojęcie dystansu władzy to zakres oczekiwań i akceptacji dla nierównego rozkładu władzy, wyrażany przez mniej wpływowych (podwładnych) członków instytucji lub organizacji²³⁸. Kategoria ta określa, w jakim stopniu osoby podporządkowane akceptują ten stan rzeczy i uważają go za normalny²³⁹. Najogólniej rzecz ujmując, w obu typologiach zauważamy różnice w pojmowaniu władzy, relacji pomiędzy przełożonym i podwładnym, pieniądza, hierarchii i zaufania. Kultury, które charakteryzują się wysokim dystansem władzy, odznaczają się sztywniejszą strukturą społeczną, a przywileje i zaszczyty ograniczają się do

²³⁴ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa*, op. cit., s. 106.

²³⁵ M. Szopski, op. cit., s. 63.

²³⁶ Por. J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się*, op. cit., s. 268.

²³⁷ G. Hofstede, op. cit., s. 51.

²³⁸ *Ibidem*, s. 62.

²³⁹ M. Szopski, op. cit., s. 64.

tw. *grupy trzymającej władzę*, natomiast ci, którzy są tej władzy pozbawieni, akceptują taką sytuację²⁴⁰. W sensie politycznym, kultury reprezentujące wysoki dystans władzy charakteryzują się raczej preferencjami w autorytarnych formach rządów. Natomiast kultury o niskim dystansie władzy postulują równość wszystkich ludzi, a przedstawiciele tych kultur cenią sobie niezależność oraz nie oczekują posłuchu²⁴¹. Decyzje w tych kulturach podejmowane są demokratycznie, w oparciu o równość głosu i wzajemny dialog. W konsekwencji, polityczny aspekt ich funkcjonowania raczej hołduje demokracji, niż rządowi autorytarnemu²⁴².

G. Hofstede zaproponował również typologię kultur opartą o kryterium kolektywizmu i indywidualizmu. Kolektywizm charakteryzuje się tym, że jej członkowie stanowią spójny kolektyw połączony wzajemnym zaufaniem i lojalnością. Tożsamość członków determinowana jest systemem społecznym, zorientowanym na interesy organizacji. W takim typie kultury życie prywatne podporządkowane jest życiu organizacji, a opinie jednostki zdeterminowane są opinią ogółu. Systemy przekonań i wartości podporządkowane są ogólnie przyjętym modelom w danej organizacji. Indywidualizm natomiast zdeterminowany jest odmiennym pojmowaniem dbałości o siebie i rodzinę, a także wizją własnego *ja*. Głównym wyróżnikiem kultur nastawionych na indywidualizm jest zaspokojenie własnych potrzeb, w oderwaniu od potrzeb organizacji. Tożsamość również określana jest indywidualnym kształtem wizerunku własnej osoby, prawem do głoszenia indywidualnych opinii i prywatnego życia. Decyzja podejmowana przez jednostkę jest efektem własnych wartości i przekonań, a nie wynikiem narzucanych przez organizację modeli funkcjonowania i pojmowania rzeczywistości społecznej. W podejściu G. Hofstede, indywidualizm w narodowych kulturach dzieli się na trzy poziomy: wysoki, średni i niski²⁴³.

²⁴⁰ D. Matsumoto, L. Juang, *op. cit.*, s. 523.

²⁴¹ M. Szopski, *op. cit.*, s. 62.

²⁴² G. Hofstede, *op. cit.*, s. 65. Kraje kultur o dużym dystansie władzy to m.in.: Malezja, Gwatemala, Panama, Filipiny, Meksyk, Wenezuela, Arabia Saudyjska, Ekwador, Indonezja, Afryka Wschodnia, Indie, Kraje byłej Jugosławii, Singapur. Mały dystans władzy reprezentują kraje: Austria, Izrael, Dania, Nowa Zelandia, Irlandia, Szwecja, Norwegia, Finlandia, Szwajcaria, Niemcy, Wielka Brytania, Kostaryka, Holandia, Australia, Kanada i USA.

²⁴³ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa*, *op. cit.*, s. 114. Do kultur reprezentujących wysoki poziom indywidualizmu zaliczamy takie państwa, jak: USA, Kanada, Holandia, Nowa Zelandia, Włochy, Belgia, Dania, Francja, Szwecja, Irlandia, Norwegia, Szwajcaria, Niemcy, Południowa Afryka i Finlandia. Średni poziom indywidualizmu przypisano dla kultur reprezentowanych przez: Australię, Izrael, Hiszpanię, Indie, Japonię, Arabię Saudyjską, Iran, Jamajkę, Brazylię, Grecję, Turcję, Urugwaj, Filipiny, Meksyk, Portugalię, państwa byłej Jugosławii, Afrykę Wschodnią, Hongkong i Chile. Niski poziom indywidualizmu charakteryzuje natomiast kultury reprezentowane przez: Gwatemalę, Ekwador, Panamę, Wenezuelę, Kolumbię, Kostarykę, Pakistan, Indonezję, Peru, Tajwan, Koreę Południową, Salwador, Singapur, Tajlandię oraz Afrykę Zachodnią. Por. G. Hofstede, *op. cit.*, s. 128 – 131.

Kolejnym z kryteriów typologii kultur zaproponowanym przez G. Hofstede, jest unikanie niepewności determinowane poczuciem zagrożenia przez nieokreślone sytuacje oraz przez brak mechanizmów instytucjonalnych, broniących przed takimi zagrożeniami. W kulturach o wysokim stopniu unikania niepewności, zauważamy brak tolerancji wobec niepewności i dewiacji oraz tendencję do poszukiwania prawdy wszelkimi możliwymi środkami. Kultura o wysokim stopniu unikania niepewności toleruje zachowania agresywne i nie akceptuje zmian oraz dwuznaczności. Cechą charakterystyczną jest również obawa o przyszłość własną i rodziny oraz niższe skłonności do ponoszenia ryzyka, powodowania sytuacji konfliktowych i do niezdrowej konkurencji. Według autora, cnotą przedstawicieli takiego typu kultury jest również lojalność w stosunku do pracodawcy. Kultury o niskim stopniu unikania niepewności charakteryzuje większa tolerancja do wszelkich dewiacji i odmiennych poglądów, a także skłonność do akceptacji niepewności o przyszłość. Przedstawiciele tego typu kultury mają poczucie spokoju, a czas traktują, jako drogę do wolności. Negują agresywne zachowania, hołdując zdrowej konkurencji i rywalizacji zawodowej. W kulturze o niskim stopniu unikania niepewności, pojęcie *pracy* nie stanowi najwyższej wartości, ale jest koniecznością człowieka. Przedstawiciele tej kultury wykazują skłonność do ponoszenia ryzyka, a twarde, restrykcyjne zasady nie są akceptowane. Te z zasad, których się nie przestrzega, powinno się zmienić. Charakteryzuje ich pozytywne podejście do życia i innych ludzi²⁴⁴.

W ramach typologii kultur, G. Hofstede wprowadził również jako wyróżnik typologii kultur, cechy męskie i żeńskie (kobiece), wskazując na ich wpływ na funkcjonowanie w społeczeństwie wielokulturowym. Według autora, męskość determinują takie wartości społeczne, jak sukces, pieniądze i wartości materialne. Żeńskość (kobiecość) natomiast jest wykładnią jakości życia i troski o innych²⁴⁵. W obszarze cech charakterystycznych kultur męskich znajdują się takie elementy, jak patriarchy w rządzeniu i dominacji zarówno w rodzinie, jak i w społeczeństwie, role wychowawstwa przypisane kobiecie, życie podporządkowane jest pracy, a pieniądze posiadają szczególną rolę, niezależność i ambicje są podstawą wszelkich działań, a sukces stanowi o szacunku społecznym.

²⁴⁴ Por. D. Matsumoto, L. Juang, *op. cit.*, s. 525. Wysoki stopień unikania niepewności charakteryzuje m. in. kultury następujących państw: Grecja, Portugalia, Japonia, Jugosławia, Turcja, Peru, Panama, Hiszpania, Argentyna, Francja, Chile. Państwa o cechach pośrednich to: Włochy, Austria, Tajwan, Niemcy, Finlandia, Szwajcaria, Holandia, Australia, Norwegia, Kanada, USA oraz Filipiny. Niski stopień unikania niepewności przypisano: Singapurowi, Jamajce, Danii, Szwecji, Hongkongowi, Wielkiej Brytanii, Irlandii, Malezji i Indiom.

²⁴⁵ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa*, *op. cit.*, s. 117.

W ramach kultur żeńskich występują takie cechy, jak równouprawnienie kobiet w podejmowaniu decyzji i w przyjmowaniu ról wychowawczych, płęć sama w sobie nie determinuje podziału na wypełnianie ról społecznych przypisanych dla kobiet i mężczyzn, duży nacisk kładzie się na środowisko naturalne i jakość życia, a praca jest dobrem samym w sobie, pozwalającym podnosić standardy życia, wzajemna zależność obu płci jest wyznacznikiem sukcesu na gruncie zawodowym i rodzinnym, empatia i współczucie determinują życie w symbiozie społecznej²⁴⁶. Uzupełnieniem omówionych wcześniej obszarów rozważań, jest typologia definiująca kultury zorientowane na osiągnięcie celów bliskich i dalekich. Podział ten nawiązuje do wszystkich omawianych typów kultur, z czego podstawowym wyznacznikiem jest w tym przypadku podział na kultury wschodnie i zachodnie.

Inny podział rozróżnia typologię kultur ze względu na sposób działania. Zgodnie z podziałem Davida Lewisa, kultury dzielimy na: aktywne linearnie, multiaktywne i reaktywne²⁴⁷. W tabeli 4 przedstawiono wybrane cechy charakterystyczne omawianych kultur.

Tabela 4. Wybrane cechy przedstawicieli kultur aktywnych linearnie, multiaktywnych i reaktywnych

Aktywne linearnie	Multiaktywne	Reaktywne
<ul style="list-style-type: none"> • Introwertyczność • Opanowanie • Małomówność • Działania ograniczone do własnej grupy • Skupianie uwagi na jednym zadaniu • Punktualność • Zorientowanie na pracę • Brak emocji • Logika w podejmowaniu decyzji • Ograniczona mowa ciała 	<ul style="list-style-type: none"> • Ekstrawertyczność • Niepokój • Rozmowność • Mieszanie się w sprawy innych • Skupianie uwagi na kilku zadaniach naraz • Niepunktualność • Zorientowanie na ludzi • Przewaga emocji • Uczucia w podejmowaniu decyzji • Nieograniczona mowa ciała 	<ul style="list-style-type: none"> • Introwertyczność • Opanowanie • Milczenie • Reakcja wyłącznie na zadane problemy • Reakcja na zadania • Punktualność • Zorientowanie na ludzi • Spokój • Unikanie konfrontacji • Subtelna mowa ciała

Źródło: G. Hofstede, *The Meaning of Culture Dimesions In International Management* [w:] J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa. Wprowadzenie*, Wyd. AE w Krakowie, Kraków 2003, s. 120 – 121.

Przedstawiciele kultur aktywnych linearnie charakteryzuje to, że koncentrują się na jednym, konkretnym zadaniu. Przedstawiciele kultur multiaktywnych dzielą swoją uwagę między kilka spraw w tym samym czasie, natomiast przedstawiciele kultur reaktywnych nie

²⁴⁶ Por. G. Hofstede, *op. cit.*, s.136 – 167. Do krajów zorientowanych na kultury męskie zaliczymy m. in.: Japonię, Austrię, Szwajcarię, Włochy, Meksyk, Irlandię, Niemcy, USA, Belgię i Kanadę. Kraje zorientowane na kultury charakteryzujące się cechami pośrednimi, to: Brazylia, Afryka Zachodnia, Iran, Francja, Peru, Hiszpania, Afryka Wschodnia. Kultura żeńska charakteryzuje takie państwa jak: Szwecja, Norwegia, Holandia, Dania, państwa byłej Jugosławii, Kostaryka, Finlandia.

²⁴⁷ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa...., op. cit.*, s. 120.

przejawiają inicjatywy w działaniu, zanim nie zapoznają się z opinią drugiej strony i nie wyrobią sobie zdania na dany temat²⁴⁸.

Wśród typologii kultur, znaczącą pozycję zajmuje typologia zaproponowana przez Alfonsa Trompenaarsa, który dokonał podziału na kultury charakteryzujące się pięcioma przeciwstawnymi poziomami:

- uniwersalizm i partykularyzm – przestrzeganie praw obowiązujących wszystkich/skłonność do lekceważenia i zmian w prawie;
- kolektywizm i indywidualizm – orientacja na grupowe działanie/orientacja na działanie indywidualne;
- neutralność i emocjonalność – kontrola uczuć/otwarte okazywanie uczuć;
- rozproszenie i konkretność – wieloznaczność działania/jednoznaczność działania;
- osiągnięcia i przypisanie – orientacja na rzeczywiste osiągnięcia i ich merytoryczne znaczenie/orientacja na tytuły i stopnie hierarchii bez ich merytorycznego uzasadnienia²⁴⁹.

Zaproponowane przez A. Trompenaarsa poziomy nadają komunikacji społecznej kontekst kulturowy, poprzez przypisywanie uczestnikom procesu komunikowania się cech kulturowych zawartych w danej typologii.

Jedną z typologii kultur (tabela 5), która nawiązuje do problematyki komunikacji międzykulturowej, jest zaproponowana przez Florence'a Kluckhohna i Freda Strodtbecka klasyfikacja oparta na pięciu pytaniach, na które odpowiadali przedstawiciele różnych kultur²⁵⁰. Z odpowiedzi na pytania wynikają różnicowanie kulturowe w zakresie różnych postaw do życia, jego natury i celów działania. Jednocześnie dają podstawy do twierdzenia, że większość narodowych lub też cywilizacyjnych cech kulturowych posiada względną trwałość i nie ulega modyfikacji. To oznacza, że mimo asymilacji kulturowej, zawsze pozostanie niezmienny zestaw cech kulturowych tworzący rdzeń kultury, tzw. syntagmę.

²⁴⁸ *Ibidem*, s. 120 – 122. Warto zauważyć, że niektóre z wymienionych narodów reprezentują wszystkie trzy typy kultur. Do narodów charakteryzujących się linearno – wieloaktywnym modelem kultury G. Hofstede zaliczył m.in.: Niemców, Szwajcarów, Amerykanów, Skandynawów, Austriaków, Brytyjczyków, Kanadyjczyków, Japończyków, Holendrów, Belgów, Żydów, Włochów, Rosjan, Polaków, Francuzów i wszystkie narody wywodzące się z ludów słowiańskich. Narody reaktywne reprezentują: Japończycy, Chińczycy, Tajwańczycy, mieszkańcy Singapuru i Hongkongu, Finowie, Koreańczycy, Turcy, Szwedzi i Brytyjczycy.

²⁴⁹ J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się*, *op. cit.*, s. 307.

²⁵⁰ M. Szopski, *op. cit.*, s. 65.

Tabela 5. Typologie kultur wg F. Kluckhohna i F. Strodtbecka

Orientacja kulturowa	Kultura Islamu	Kultura Dalekiego Wschodu	Kultura Zachodu
<ul style="list-style-type: none"> • 1. Jaka jest relacja między ludźmi a przyrodą? • 2. Jaki jest sposób ludzkiego działania? • 3. Jaki aspekt zjawiska czasu jest kluczowy dla grupy? • 4. Jaki ma charakter natura ludzka? • 5. Jaki jest stosunek jednostki do grupy? 	<ul style="list-style-type: none"> • 1. Ludzie są niewolnikami przyrody • 2. Spontaniczne dawanie wyrazu pragnieniom • 3. Przeszłość • 4. Jest zła • 5. Cele grupy mają priorytet 	<ul style="list-style-type: none"> • 1. Ludzie żyją w harmonii z przyrodą • 2. Działanie motywowane holistyczną wizją świata • 3. Teraźniejszość • 4. Złożone ze zła i dobra • 5. Cele jednostki mają priorytet 	<ul style="list-style-type: none"> • 1. Ludzie są panami przyrody • 2. Działanie ukierunkowane na sukces • 3. Przyszłość • 4. Jest dobra • 5. Cele grupy mają priorytet

Źródło: F. Kluckhohn, F. Strodtbeck, *Variations In Value Orientations*, Chicago 1961, s. 11, [w:] M. Szopski, *op. cit.*, s. 65.

W celu dokonania analizy cech kulturowych narodowości, wchodzących w skład badanych wielonarodowych jednostek wojskowych, jako podstawę przyjęto typologie kultur E. T. Halla: niskiego i wysokiego kontekstu oraz typologie zaproponowane przez G. Hofstede. Nawiązując do typologii zaproponowanej przez G. Hofstede, dokonano oceny cech kulturowych według następujących kryteriów: dystans władzy – mały i duży, kolektywizm i indywidualizm, cechy kobiece i męskie i unikanie niepewności – od słabego do silnego²⁵¹.

W świetle typologii kultur Kevina Sitarama i Thomasa Roy'a, Polakom przypisuje się następujące cechy:

- indywidualizm w działaniu,
- poszanowanie ładu społecznego i hierarchii,
- nastawienie na przeszłość,
- nastawienie na profesjonalizm i wykształcenie,
- aktywność i twórczość,
- poszanowanie pieniądza, jako największej wartości²⁵².

W świetle typologii *wysokiego i niskiego kontekstu*, Polacy usytuowani są wśród narodowości o charakterze pośrednim²⁵³. Ogólna charakterystyka cech kulturowych Polaków w odniesieniu do ww. typologii, opisywana jest przez następujące cechy:

²⁵¹ G. Hofstede, *op. cit.*, s. 51.

²⁵² J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się...*, *op. cit.*, s. 284. Por. I. Wolska – Zogata, M. Marian, M. Bodziany, *op. cit.*, s. 133.

²⁵³ M. Szopski, *op. cit.*, s. 90.

- treści kulturowe są zapisywane zarówno w zwyczajach grupy, jak i osób indywidualnych;
- kolektywizm adekwatny dla kultur wysokiego kontekstu miesza się z indywidualizmem występującym w kulturach niskiego kontekstu;
- komunikacja opiera się na intuicji i ekspresji, co opisuje kultury wysokiego kontekstu;
- poczucie honoru jest sprawą indywidualną jednostki społecznej, co opisuje kultury niskiego kontekstu;
- styl komunikacyjny raczej adekwatny dla kultur wysokiego kontekstu, czyli pojednawczy, nastawiony na uczucia;
- sposób komunikacji pośredni;
- akt mowy pośredni;
- akt niewerbalny: otwarty, indywidualistyczny, kontekstualny i pośrednio ekspresyjny²⁵⁴.

Uzasadnienie sklasyfikowania Polaków w pośrednim polu typologii wysokiego i niskiego kontekstu wynika z faktu, że Polska i jej społeczeństwo jeszcze niedawno wpisywała się w typologie kultur o cechach adekwatnych dla społeczeństw tradycyjnych. Bowiern po transformacji ustrojowej, polskie społeczeństwo zderzyło się z konsumpcją i diametralnie zmieniło system wartości²⁵⁵. Treści kultury polskiej uległy pewnego rodzaju dyfuzji na dwóch poziomach, mianowicie na poziomie pokoleń usytuowanych w polskim społeczeństwie i na poziomie relacji z kulturami państw zachodnich.

Podobnie należy rozpatrywać charakterystykę kultury polskiej w odniesieniu do typologii czterech wymiarów G. Hofstede. W związku z powyższym, rozpatrując Polaków w kontekście dystansu wobec władzy, dochodzimy do wniosku, że Polacy reprezentują cechy adekwatne dla kultur pośrednich, choć nie brakuje takich, które opisują dystans władzy z perspektywy wysokiego lub niskiego stopnia. (tabela 6).

²⁵⁴ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja*, *op. cit.*, s. 107.

²⁵⁵ Należy zauważyć, że badania kultur narodowych G. Hofstede prowadzone w latach 70. i 80., uległy pewnemu przewartościowaniu, w związku ze zmianami systemowymi, jakie miały miejsce w Europie i na świecie. Analizując typologię kultur w kontekście zaszerogowania w nich kultury polskiej, jednoznacznie należy stwierdzić, że zmiany systemowe jakie miały miejsce w Polsce na przełomie lat 80. i 90. w decydujący sposób wpłynęły na zmiany kulturowe. Według ówczesnych badań, G. Hofstede dokonał klasyfikacji Polaków jako kultury o dużym dystansie władzy, cechach indywidualnych, przewadze cech męskich nad żeńskimi, oraz o silnym stopniu unikania niepewności.

Tabela 6. Charakterystyka cech kulturowych Polaków w odniesieniu do dystansu władzy

Wysoki poziom dystansu władzy	Niski poziom dystansu władzy
<ul style="list-style-type: none"> – akceptacja nierówności w dysponowaniu władzą i przywilejami z niej wynikającymi; – uznanie władzy za istotny składnik życia społecznego; – stosunkowo niski poziom zaufania pomiędzy współpracownikami; – powszechna akceptacja wyraźnej granicy pomiędzy przełożonym, a podwładnym; – przewaga autorytarnych stylów zarządzania organizacjami; – traktowanie hierarchii, jako naturalnego porządku społecznego; – akceptacja współzależności jednostek społecznych. 	<ul style="list-style-type: none"> – uznawanie władzy jako prawnego środka oddziaływania na społeczeństwo; – poszanowanie pieniądza, jako źródła dobrobytu i sukcesu; – tendencja do niwelowania nierówności społecznych; – brak poczucia zagrożenia ludzi na różnych szczeblach hierarchii mimo wyraźnych różnic pomiędzy nimi

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja*, *op. cit.*, s. 111.

W świetle klasyfikacji opartej na kolektywizmie i indywidualizmie, Polaków opisują cechy kulturowe o charakterze pośrednim²⁵⁶. Z jednej strony zauważamy wiele aspektów kultur kolektywistycznych, adekwatnych dla dawnego systemu, a z drugiej strony pojawiają się trendy charakterystyczne dla kultur indywidualistycznych. Nawiązując do dynamiki zmian zachodzących w Polsce, w związku z przejściem do nowego ładu społeczno – politycznego, zauważamy, że coraz więcej cech kultur indywidualistycznych opisuje rzeczywistość społeczno – kulturową Polaków, szczególnie młodego pokolenia²⁵⁷. Omawiane cechy przedstawiono w tabeli 7.

Tabela 7. Charakterystyka cech kulturowych Polaków w odniesieniu do kolektywizmu i indywidualizmu

Kolektywizm	Indywidualizm
<ul style="list-style-type: none"> – tożsamość określana jest przez system społeczny; – emocjonalność jednostki zależy od organizacji lub instytucji; – cenione jest zaangażowanie w życie organizacji; – przynależność do organizacji jest podstawą kształtowania tożsamości grupowej; – przyjaźnie są określane przez stabilne stosunki społeczne. 	<ul style="list-style-type: none"> – jednostka i jej interesy mają pierwszeństwo przed interesami grupowymi; – indywidualny sukces jest ważniejszy niż sukces grupy; – najważniejsze jest dobro własne jednostki społecznej i jego rodziny; – jednostka społeczna jest zdana tylko na siebie; – hołdowanie wszelkiej wolności i swobody wyboru; – własne przekonania kreują indywidualne decyzje; – ceniona jest prywatność; – poczucie własnej tożsamości opiera się na

²⁵⁶ G. Hofstede, *op. cit.*, s. 96 – 101.

²⁵⁷ I. Wolska – Zogata, M. Marian, M. Bodziany, *op. cit.*, s. 134-135.

	indywidualnych przekonaniach; – podstawowymi składnikami życia społecznego są: autonomia, różnorodność, indywidualne przyjemności oraz bezpieczeństwo finansowe; – panuje powszechny uniwersalizm norm etycznych i prawnych; – życie towarzyskie i przyjaźnie wynikają wyłącznie z woli jednostki społecznej.
--	--

Źródło: opracowanie własne na podstawie: G. Hofstede, *op. cit.*, s. 96 – 101.

Konsekwencją analizy cech kulturowych Polaków w świetle typologii czterech wymiarów jest próba sklasyfikowania ich w kategoriach cech męskich i żeńskich. Odnosząc się do tego kryterium, dochodzimy do wniosku, że opisują ją cechy o pewnym stopniu uniwersalizmu. Polacy rozpatrywani jako grupa kulturowa, reprezentują raczej kulturę o cechach męskich, choć w ostatnich latach obserwowalny jest trend przejmowania przez kobiety ról społecznych, które do niedawna zarezerwowane były dla mężczyzn. Przykładem takiego stanu rzeczy, oprócz takich sfer jak biznes i polityka, są służby mundurowe, szczególnie wojsko, w którego strukturach służy około 1% kobiet, w odniesieniu do wszystkich żołnierzy zawodowych. Należy więc przyjąć, że obecnie dochodzi do stopniowej zmiany porządku społecznego w Polsce, którego efektem jest zanik cech męskich w polskim społeczeństwie²⁵⁸. Zmiany te posiadają swoje źródła poznawcze w kilku obszarach. Jednym z nich jest odejście od tradycyjnego modelu społeczeństwa do nowoczesności. W społeczeństwach tradycyjnych panuje wyraźny podział ról pomiędzy kobietą a mężczyzną, wynikających z kulturowych cech tych społeczeństw oraz wyuczonych zachowań wynikających z różnic biologicznych pomiędzy nimi.

Według Rolanda Ingleharta i Pippy Norris, (...) *tam gdzie przeważają wartości tradycyjne, kobiety ogranicza nie tylko społeczeństwo- one same, z wyboru, ograniczają swoje szanse*²⁵⁹. Autorzy twierdzą jednocześnie, że sama zmiana kulturowa nie wystarczy do egalitaryzacji płci, jednak w dużym stopniu pozwala odejść od kanonów tradycji, w której kobieta wykonuje prace domowe, a mężczyzna pracuje na utrzymanie rodziny. Jednym z czynników, który wpłynął na zmiany w tym modelu są również zwyczajne realia gospodarki wolnorynkowej, w której utrzymanie rodziny dzięki pracy rąk wyłącznie mężczyzny jest niemożliwe. W związku z tym, kobiety w naturalny sposób przejęły wiele ról przypisywanych w tradycyjnym społeczeństwie wyłącznie mężczyznom. Szczególnie odnosi się to do

²⁵⁸ *Ibidem*, s. 135.

²⁵⁹ R. Inglehart, P. Norris, *Wzbierająca fala. Równouprawnienie płci a zmiana kulturowa na świecie*, PIW, Warszawa 2009, s. 17.

społeczeństw, które przeszły transformację ustrojową, takich jak polskie i inne z regionu Europy Środkowo – Wschodniej. W ogólnym ujęciu, Polaków opisują cechy usytuowane w oby typologiach. (tabela 8)

Tabela 8. Charakterystyka cech kulturowych Polaków w odniesieniu do cech męskich i żeńskich

Cechy męskie	Cechy żeńskie
<ul style="list-style-type: none"> – dominacja kultu pracy, jako podstawowej wartości bytu; – funkcją pracy jest sukces, a funkcją sukcesu są pieniądze; – uznanie niezależności; – podstawą działań są ambicje. 	<ul style="list-style-type: none"> – przejmowanie funkcji wychowawczych przez mężczyzn; – wyraźny nacisk na równość między płciami; – uznanie jakości życia; – poszanowanie dla środowiska naturalnego; – motywacją do pracy jest powołanie

Zródło: opracowanie własne na podstawie: J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja*, *op. cit.*, s. 117 – 118.

Ostatnie kryterium oceny polskiej kultury to poziom unikania niepewności, czyli stopnia zagrożenia odczuwanego przez członków danej kultury w obliczu sytuacji nowych, nieznanych lub niepewnych²⁶⁰. To kryterium przyporządkowuje kulturę polską do grupy narodów o niskim stopniu unikania niepewności, choć istnieją cechy, które sytuują Polaków wśród kultur wykazujących cechy kultur o wysokim stopniu unikania niepewności. W tabeli 9 przedstawiono cechy opisujące Polaków w oparciu o to kryterium.

Tabela 9. Charakterystyka cech kulturowych Polaków w odniesieniu do stopnia unikania niepewności

Wysoki stopień unikania niepewności	Niski stopień unikania niepewności
<ul style="list-style-type: none"> – niski poziom tolerancji; – poczucie niepokoju o przyszłość; – kierowanie się uczuciami; – stosunkowo niski poziom skłonności do podejmowania ryzyka; – unikanie sytuacji konfliktowych i konkurencji. 	<ul style="list-style-type: none"> – wyraźna zgoda na istniejący porządek społeczny; – oswojenie ze zmiennością; – hołdowanie wolności; – umiarkowane poszanowanie pracy; – brak akceptacji dla zachowań agresywnych; – spontaniczność w działaniu; – poszanowanie autorytetów.

Zródło: opracowanie własne na podstawie: J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja*, *op. cit.*, s. 303 – 304, M. Szopski, *op. cit.*, s. 61.

Biorąc pod uwagę potrzebę dokonania klasyfikacji narodowości wchodzących w skład badanych wielonarodowych jednostek, w tabeli 13 dokonano zestawienia 29. narodowości europejskich, według wartości rangowych w zależności od czterech wymiarów kultur. Należy

²⁶⁰ D. Matsumoto, L. Juang, *op. cit.*, s. 525.

przy tym podkreślić, że wśród wziętych pod uwagę narodowości, G. Hofstede pominął Litwę, Estonię oraz Słowację. W dużym stopniu uproszczenia, cechy kulturowe wymienionych narodowości można ekstrapolować z innych. Niektóre cechy kulturowe Czechów można ekstrapolować na Słowaków, natomiast cechy łotewskie na estońskie i litewskie. Takie pojmowanie problemu, z jednej strony ukazuje oczywiście uproszczony model kulturowy brakujących w zestawieniu narodowości, z drugiej jednak strony daje wykładnię dla badań porównawczych.

W tabeli 10 przedstawiono zestawienie wartości rangowych cech kulturowych, opisujących omawiane wymiary kultury, w odniesieniu do bliskości cech kulturowych badanych narodowości. Spośród badanych przez G. Hofstede narodowości, wyodrębniono wyłącznie te, które stanowią przedmiot badań własnych. Analiza cech kulturowych ukazuje pewien ich poziom w odniesieniu do niektórych narodowości. Największy stopień rozproszenia cech kulturowych, w zależności od rangi i wymiaru kultury, reprezentują Ukraińcy, których charakteryzują następujące elementy:

- najwyższy stopień dystansu władzy (ranga 1);
- charakterystyczny dla kultur pośrednich stopień kolektywizmu (ranga 20);
- przeważający rozkład cech kulturowych żeńskich (ranga 17);
- umiarkowany poziom unikania niepewności (ranga 13).

W przypadku omawianej narodowości, zachodzi związek pomiędzy umiarkowanym kolektywizmem, cechami żeńskimi i umiarkowanym poziomem unikania niepewności, natomiast duży dystans władzy pozostaje w oderwaniu od ww. cech.

Stosunkowo duże rozproszenie cech kulturowych reprezentują również Duńczycy, których charakteryzują następujące cechy:

- niski dystans władzy (ranga 28);
- wysoki poziom cech żeńskich (ranga 26);
- niski poziom unikania niepewności (ranga 29);
- wysoki poziom indywidualizmu (ranga 5)²⁶¹.

Cechy kulturowe w hierarchii ważności, w zależności od wymiarów kultury dla Polaków:

- umiarkowany poziom dystansu władzy (ranga 15);
- stosunkowo równomierny rozkład cech adekwatnych dla kultur indywidualistycznych i kolektywistycznych (ranga 14);

²⁶¹ I. Wolska – Zogata, M. Marian, M. Bodziany, *op. cit.*, s. 137-138.

- wysoki poziom cech męskich (ranga 5);
- stosunkowo niski poziom unikania niepewności (ranga 24)²⁶².

Tabela 10. Bliskość cech kulturowych w odniesieniu do wymiarów kultury G. Hofstede

Ranga	Duży dystans władzy	Indywidualizm	Męskość	Silne unikanie niepewności
1	Ukraina	Wielka Brytania	Albania	Grecja
2	Rosja	Holandia	Austria	Portugalia
3	Rumunia	Włochy	Węgry	Serbia
4	Albania	Belgia	Polska	Belgia
5	Serbia	Dania	Włochy	Słowenia
6	Bulgaria	Szwecja	Szwajcaria	Francja
7	Chorwacja	Francja	Irlandia	Hiszpania
8	Słowenia	Łotwa	Wielka Brytania	Turcja
9	Francja	Irlandia	Niemcy	Węgry
10	Turcja	Norwegia	Grecja	Bulgaria
11	Belgia	Szwajcaria	Łotwa	Chorwacja
12	Portugalia	Niemcy	Belgia	Rosja
13	Grecja	Finlandia	Bulgaria	Ukraina
14	Hiszpania	Polska	Turecja	Rumunia
15	Polska	Czechy	Chorwacja	Włochy
16	Włochy	Węgry	Rosja	Albania
17	Czechy	Austria	Ukraina	Austria
18	Łotwa	Hiszpania	Rumunia	Niemcy
19	Holandia	Rosja	Czechy	Czechy
20	Wielka Brytania	Ukraina	Serbia	Finlandia
21	Niemcy	Turcja	Francja	Szwajcaria
22	Szwajcaria	Chorwacja	Hiszpania	Łotwa
23	Finlandia	Grecja	Portugalia	Holandia
24	Norwegia	Portugalia	Finlandia	Polska
25	Szwecja	Słowenia	Słowenia	Norwegia
26	Irlandia	Serbia	Dania	Wielka Brytania
27	Węgry	Bulgaria	Holandia	Irlandia
28	Dania	Albania	Norwegia	Szwecja
29	Austria	Rumunia	Szwecja	Dania
	Mały dystans władzy	Kolektywizm	Żeńskość	Słabe unikanie niepewności

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się*, op. cit., s. 325 – 326.

Dokonując analizy cech kulturowych Łotwy w oparciu o przyjęte wymiary kultury, należy widzieć tę narodowość w kontekście:

- zrównoważonego dystansu władzy (ranga 18);
- wysokiego poziomu indywidualizmu (ranga 8);
- przewagi cech męskich nad żeńskimi (ranga 11);
- niskiego stopnia unikania niepewności (ranga 22).

W przypadku Niemców, rozkład rang cech kulturowych w zależności od wymiarów kultury wskazuje na:

²⁶² *Ibidem*, s. 138.

- stosunkowo mały dystans władzy (ranga 21);
- przewagę cech charakterystycznych dla kolektywizmu (ranga 12);
- stosunkowo wysoki wskaźnik cech męskich (ranga 9);
- umiarkowany poziom unikania niepewności (ranga 18).

Ostatnią analizowaną narodowością są Czesi, których charakteryzuje najniższy stopień rozproszenia cech kulturowych, w ramach wymiarów zaproponowanych przez G. Hofstede. W oparciu o rozkład wartości rang nadanych narodowościom, kulturę czeską należy scharakteryzować jako tę, którą w ramach wymiarów kultury opisuje zrównoważony poziom cech: dystans władzy (ranga 17), równowaga cech kulturowych indywidualistycznych i kolektywistycznych (ranga 15), stosunkowo zrównoważony poziom cech męskich i żeńskich (ranga 19) oraz zrównoważony poziom unikania niepewności (ranga 19)²⁶³.

Polacy należą do kultury o charakterze emocjonalnym, w której (w przeciwieństwie do kultur neutralnych) istnieje stosunkowo niski poziom kontroli uczuć, u których przeważają cechy adekwatne dla kultur rozproszenia, charakteryzujących się (w przeciwieństwie do kultur konkretności) dyfuzją stosunków służbowych z prywatnymi i jednocześnie reprezentujących kulturę o charakterze multiaktywnym, charakteryzującą się wielopłaszczyznowym działaniem.

Kulturę polską należy rozpatrywać również z perspektywy charakterystycznych składników kultury, do których zaliczymy takie elementy, jak: przywiązanie do tradycji narodowych, obyczajów i historii państwa, wysoki stopień religijności, szacunek do symboli narodowych, bohaterów narodowych, oraz poszanowania narodowych artefaktów kultury, a także wartości intelektualnych. J. Mikułowski Pomorski twierdzi, że Polacy stanowią dość skomplikowany obiekt badawczy, który wynika z niedawnej zmiany systemowej. Niezależnie od tego, narodowość tę należy rozpatrywać w dwóch kontekstach. Pierwszy wskazuje na takie elementy jak: wytrwałość, determinacja, pracowitość i społeczną solidarność. Drugi kontekst ukazuje negatywne cechy narodu polskiego, tj. egoizm i kłótność²⁶⁴. Polska jako kraj, posiada raczej niejednorodny charakter narodowy, który ulega modyfikacjom pod wpływem zmian społeczno – ustrojowo – gospodarczych. W związku z faktem, że leży na styku trzech kultur, czyli: tradycyjnej, narzuconej (komunistycznej) i przyjmowanej (zachodniej), charakteryzuje ją turbulentny charakter opisywany w literaturze przedmiotu jako *tygiel kultur*, uzupełniany przez kultury mniejszości narodowych.

²⁶³ *Ibidem*, s. 138.

²⁶⁴ J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się*, *op. cit.*, s. 345.

Typologie kultur, przedstawione w niniejszym rozdziale, pozostają w związku z systemami komunikacyjnymi poszczególnych narodowości. Składniki kultur narodowych posiadają swoje odzwierciedlenie w procesie komunikowania się, w tym werbalnym i niewerbalnym języku danego narodu. W sposobie komunikowania się, kryją się bowiem cechy charakterystyczne dla poszczególnych kultur, uwypuklone przez kontekst sytuacyjny oraz czas. Korespondują one w bezpośredni sposób ze stylami komunikacyjnymi²⁶⁵ i liniami lingwistycznymi danych narodowości, a także ze stylami poznawczymi.

3.2. Wielokulturowość w ujęciu historycznym i współczesnym

Pojęcie wielokulturowości jest ujmowane w różnorodny sposób. Dość uniwersalne stało się obecnie stwierdzenie, że *XXI wiek jest wiekiem wielokulturowości – wiekiem styku, dialogu i ścierania się różnych kultur, ich wzajemnych relacji, oraz konieczności współistnienia społeczeństwa danego kraju*²⁶⁶. Choć w istocie słowa te oddają rzeczywistość współczesności, to należy zdać sobie sprawę, że wcale nie jest domeną wyłącznie współczesności. Od wieków, z różną siłą dawało znać o sobie, mimo, że nie nadawano mu ram zainteresowań naukowych.

Zagadnienia wielokulturowości są naturalną konsekwencją różnicowań kulturowych na świecie, które ze względu na dynamikę zjawisk społecznych zostały zogniskowane na jednym terytorium geograficznym, w konkretnym kontekście sytuacyjnym. Dynamikę tę opisują niewątpliwie migracje oraz procesy integracyjne, których naturalną konsekwencją jest zderzenie kultur. Jaką rangę należy nadawać temu zjawisku, pokazuje Ryszard Kapuściński²⁶⁷, w następujących słowach: *Zderzenie kultur okazało się kontaktem wyjątkowo trudnym. Ludziom jednej kultury bardzo trudno przychodzi wyzbywanie się jej, przyjmowanie nowej, odmiennej. Zazwyczaj zderzenie kulturowe rodzi konflikt, opozycje. Nawet zmieniając*

²⁶⁵ M. Szopski, *op. cit.*, s. 92 – 93.

²⁶⁶ M. Koziń, *Wielokulturowość – modele i praktyka społeczna*, [w:] Materiały z konferencji pt.: *Wielokulturowość migracje*, Koziń M. (red.), PROXENIA, Warszawa 10 sierpnia 2005, s. 40.

²⁶⁷ Zob. R. Kapuściński, *Autoportret reportera*, Wyd. ZNAK, Kraków 2003. Ryszard Kapuściński (1932 – 2007) urodził się 04 marca 1932 roku w Pińsku. Znany publicysta, reporter, fotograf, dziennikarz i poeta. Posiada bardzo bogaty dorobek literacki m.in.: *Busz Po Polsku. Historie Przygodne, Czarne Gwiazdy, Gdyby Cała Afryka..., Dlaczego Zginął Karl Von Sprei, Chrystus z Karabinem na Ramieniu, Jeszcze Dzień Życia, Cesarz, Wojna Futbolowa, Szachinszach, Zaproszenie Do Gruzji, Notes (Wiersze), Heban, Autoportret Reportera, Podróże Z Herodotem, i wiele innych*. Wybrany Dziennikarzem wieku przez swych kolegów w plebiscycie miesięcznika *Press*. Laureat Nagrody im. Dariusza Fikusa za rok 2004. Doktor *honoris causa* Uniwersytetu Śląskiego (17 października 1997), Uniwersytetu Wrocławskiego (2001), Uniwersytetu Jagiellońskiego (2004) i Gdańskiego (29 stycznia 2004). Laureat ponad 40 nagród i wyróżnień. Był członkiem Stowarzyszenia Pisarzy Polskich. Zmarł w wieku 74 lat w Warszawie, 23 stycznia 2007 roku, na zawał serca.

*swoje miejsce pod słońcem ludzie pragną zachować własne korzenie, swoją tożsamość*²⁶⁸. W myśli tej zawarta została istota wielokulturowości, która rodzi refleksje nad złożonością zagadnień ją opisujących. W sensie przedmiotowym, tworzy ona symboliczny obraz świata, widziany jako mityczna *Wieża Babel*. To właśnie ten symbol staje się ikoną złożoności problemów społecznych w heterogenicznym kulturowo świecie i właśnie on zdaje się opisywać związki dialogu kultur z różnorodnością kulturową. Wobec powyższego, zagadnienia wielokulturowości podejmowane w niniejszym rozdziale stanowią wyłącznie tło teoretyczne do głębszych analiz zagadnień komunikacji międzykulturowej.

Rozpoczynając rozważania nad wielokulturowością, zasadne jest dokonanie teoretycznej analizy pojęć je opisujących oraz przedstawienie przeglądu i ewolucji teorii z tego obszaru. Współcześnie panuje pogląd, że kluczowym problemem wielokulturowości jest określenie granic kulturowych i identyfikacji narodowej, wynikającej ze wspólnego dziedzictwa kulturowego i wspólnych wartości rdzennych takich, jak: język, religia czy terytorium. W rozważaniach Antoniny Kłoskowskiej znajdujemy dwa pojęcia, które opisują omawiane obszary wiedzy. Są to: *identyfikacja narodowa* oraz *walencja*, czyli przyswajanie kultury narodowej. *Identyfikacja narodowa* odnosi się do samookreślenia przez jednostkę w kategoriach narodowych i etnicznych np. „jestem Polakiem”, *walencja* natomiast oznacza poczucie związku z kulturą etniczną lub narodową, uznaną za własną²⁶⁹. Nadając obu pojęciom kontekst komunikacyjny, należy stwierdzić, że język etniczny z jednej strony stanowi podstawę *walencji*, a z drugiej strony jest narzędziem *identyfikacji narodowej*. A. Kłoskowska określa kilka typów walencji kulturowej:

- biwalencję, polegającą na współuczestnictwie w dwóch kulturach;
- poliwalencję, oznaczającą akceptację większej ilości kultur;
- ambiwalencję, czyli niepewności w identyfikacji z kulturami;
- uniwalencję, oznaczającą odrzucenie innych kultur²⁷⁰.

Jednym z kluczowych zjawisk tworzących wielokulturowość, jest dyfuzja kultur. Zjawisko to zostało zauważone już w V w. p.n.e. przez greckiego filozofa Herodota

²⁶⁸ I. Jaruga – Nowacka, *Polityka wielokulturowości*, Wystąpienie Wiceprezes Rady Ministrów – Minister Polityki Społecznej, [w:] Materiały z konferencji pt.: *Wielokulturowość i migracje*, Koziński M. (red.), PROXENIA, Warszawa 10 sierpnia 2005, s. 16.

²⁶⁹ M. Konopczyński, *Od wielokulturowości do międzykulturowości. Czas zmiany*, [w:] Gulczyński P., Loba B. (red.), *Tożsamość Polaków w przyszłej Europie*, Fundacja „Instytut Lecha Wałęsy”, Warszawa 2002, s. 61.

²⁷⁰ Zob. A. Kłoskowska, *Kultury narodowe u korzeni*, PWN, Warszawa 2005 oraz w: A. Kłoskowska, *Kultura narodowa i narodowa identyfikacja*, [w:] A. Kłoskowska (red.) *Oblicza polskości*, Wyd. UW, Warszawa 1990.

z Halikarnasu (ok. 485 – ok. 425 p.n.e.)²⁷¹. Niemniej jednak, jej źródeł poznawczych należy doszukiwać się w kulturze Ameryki Północnej, gdzie powstała koncepcja twierdząca, że wielokulturowość zrodziła się na drodze dyfuzjonizmu, czyli na drodze wzajemnego przenikania się kultur. Inna koncepcja wskazywała, że wielokulturowość powstała na drodze paralelizmu, czyli na drodze niezależnego, równoległego rozwoju jednej kultury obok drugiej²⁷². To właśnie ta teoria cieszyła się powodzeniem aż do XIX wieku, ustępując miejsca teorii dotyczącej przyswajania tylko użytecznych elementów jednej kultury przez inną na drodze szeroko pojmowanej asymilacji kulturowej.

Ostatecznie wielokulturowość zdefiniowano, jako funkcjonowanie w określonych granicach politycznych czy geograficznych, więcej niż dwóch obszarów kulturowych, identyfikowanych poprzez wartości rdzenne przy założeniu, że granice poszczególnych kultur są w miarę wyraźnie określone, a zachodzące procesy dyfuzyjne mają charakter raczej statyczny i reaktywny²⁷³. Nawiązując do związków wielokulturowości z komunikacją społeczną, stwierdzamy, że obie koncepcje zdają się odnajdywać odzwierciedlenie w komunikacji międzykulturowej. Dyfuzjonizm potwierdzony jest w tym, że elementy języka jednej kultury posiadają swoje odzwierciedlenie w elementach języka innej kultury, natomiast paralelizm językowy przejawia się w fakcie, że języki etniczne powstawały w odizolowaniu od siebie (relatywnej koincydencji). W obu przypadkach decydującą rolę odgrywa czynnik terytorialności, wpływający na bliskość kulturową.

W pionierskiej teorii dyfuzjonizmu Friedricha Ratzela (1844 – 1904) odnajdujemy związek niektórych składników kultury ze środowiskiem geograficznym. Kształtują się one bowiem w relatywnej izolacji i tylko przepływ ludzi pozwala na ich mieszanie i modyfikacje. Związki kultury ze środowiskiem geograficznym dostrzegali również Leo Frobenius (1873 – 1938). Swoje rozważania – w przeciwieństwie do F. Ratzela – oparł na kompleksowej analizie wpływu środowiska geograficznego na składniki kultury²⁷⁴. Odnosił się do materialnych i niematerialnych składników kultury, kształtowanych dzięki zasobom i warunkom klimatycznym, jakie dają miejsce egzystencji narodów. Na uwagę zasługuje również teoria twierdząca, że mniejsze kultury tworzone były pod wpływem większych, bardziej ekspansywnych. Teoria ta opiera się na twierdzeniu, że istnieje pewna ograniczona liczba kultur zasadniczych, które odegrały znaczącą rolę w kształtowaniu kultury ludzkiej.

²⁷¹ T. Leczykiewicz, T. Wiland, (red.), *Komunikacja społeczna*, [Cz. 4]: *Komunikacja międzykulturowa*, WSO – TK, Wrocław 2001, s. 27. Helikarnas – miasto w Turcji nad Morzem Egejskim, dzisiejsze Bodrum.

²⁷² *Ibidem*, s. 28.

²⁷³ M. Konopczyński, *op. cit.*, s. 61.

²⁷⁴ Zob. J. Szacki, *Historia myśli*, *op. cit.*, s. 632.

Teoria ta dała podwaliny pod pojęcie *kręgów kulturowych*, zaproponowane przez Fritza Graebnera (1877 – 1934) i Bernharda Ankermanna (1859 – 1943). Dalsze konotacje tej teorii odnajdujemy w badaniach *szkoły wiedeńskiej*, zwanej również *szkołą kulturowo – historyczną* ojca Wilhelma Schmidta (1868 – 1954). Pojęciu *kręgów kulturowych* nadał on rangę teorii, zorientowanej na kulturę ludzką traktowaną, jako rezultat rozszerzania się i krzyżowania ograniczonej liczby kręgów kulturowych²⁷⁵.

Pojęcie *kręgów kulturowych* znalazło również swój wyraz i odniesienie do komunikacji międzykulturowej. Ekstrapolowane na ewolucję języków etnicznych, pozwala twierdzić, że istnieje pewna grupa języków, które dały podstawy do tworzenia dominujących do dziś języków. Przykładem może być język angielski i hiszpański, które posiadają największy zasięg terytorialny. Stało się tak za sprawą ekspansji terytorialnej, w czasach odkryć geograficznych. Całkowicie odmienne poglądy na temat dyfuzjonizmu zaproponował Bronisław Malinowski, który twierdził, że wędrówki składników kultury nie mają charakteru przypadkowości i nie należy ich traktować jako nieokreślonego zbioru, lecz w kategoriach ograniczonego systemu²⁷⁶. Autor wskazuje, że przepływ składników kultury podporządkowany jest pewnym regułom, a nie przypadkowości. Składniki kultur posiadają, bowiem zdolność adaptacyjną w innych kulturach, w zależności od kontekstu sytuacyjnego, bliskości kulturowej i czasu.

Zjawisko dyfuzji kultur, jako funkcja spotkań²⁷⁷ i kontaktów kulturowych²⁷⁸ opisujących wszelkie interakcje międzykulturowe, zapisane zostało w historii cywilizacji, jako migracje grup etnicznych w poszukiwaniu nowych, dogodniejszych warunków do egzystencji²⁷⁹. Należy podkreślić, że w ramach spotkań i kontaktów kultur, zwykle miała miejsce niezamierzona dyfuzja kultur, przebiegająca bez świadomej chęci socjalizacji²⁸⁰. Spotkania kulturowe wynikały głównie z zainteresowania *obcą* kulturą, a ich efektem była

²⁷⁵ *Ibidem*, s. 633.

²⁷⁶ B. Malinowski, *Antropologia*, [w:] *Dzieła*, t. 8, Warszawa 2000, s. 30 [w:] J. Szacki, *Historia myśli ...*, *op. cit.*, s. 634.

²⁷⁷ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa ...*, *op. cit.*, s. 46.

²⁷⁸ P. Sztompka, *Socjologia ...*, *op. cit.*, s.255. Kontakt kultur – jest nawiązaniem interakcji i stosunków społecznych przez zbiorowości żyjące w obrębie odmiennych kultur.

²⁷⁹ M. Bodziany, *Wielokulturowość i migracje w perspektywie zagrożeń XXI wieku*, [w:] M. Żuber (red.), *Katastrofy naturalne i cywilizacyjne. Zagrożenia cywilizacyjne XXI wieku*, Wyd. WSOWL, Wrocław 2007, s. 27.

²⁸⁰ Zob. M. Bodziany, *Socjologiczny dylemat bezpieczeństwa narodowego w kontekście zmiany społecznej i wielokulturowości*, [w:] D. Czajkowska – Ziobrowska, A. Zduniak (red.), *Edukacja dla bezpieczeństwa. Bezpieczeństwo regionalne. Wyzwania edukacyjne*, Wyd. WSB w Poznaniu, Poznań 2008, s. 504. Socjalizacja – interakcje, które kształtują w człowieku podstawowe składniki jego osobowości, umożliwiające mu uczestniczenie w społeczeństwie. J. H. Turner, *op. cit.*, s. 259. Por. P. Sztompka, *Socjologia ...*, *op. cit.*, s. 416. Socjalizacja – proces, dzięki któremu jednostka wdraża się do sposobu życia swojej grupy i szerszego społeczeństwa przez uczenie się reguł i idei zawartych w kulturze. Por. A. Giddens, *op. cit.*, s. 50. Autor twierdzi, że proces socjalizacji jest podstawowym kanałem przekazu kulturowego poprzez czasy i pokolenia.

świadoma lub nieświadoma wymiana składników kultury, w tym głównie artefaktów – materialnych wytworów pracy ludzkich rąk. Na gruncie wymiany towarowej dochodziło nie tylko do dyfuzji składników kultury. Immanentną ich sferą były antagonizmy, wynikające z chęci zdobycia bogactwa i władzy nad innym grupami etnicznymi oraz konflikty kultur, które w szerszym kontekście prowadziły do wojen²⁸¹. Kluczową rolę w kontaktach i spotkaniach odmiennych kultur odgrywała komunikacja między grupami etnicznymi, szczególnie niewerbalna, ponieważ powstające w odizolowaniu języki etniczne różniły się od siebie. Uniwersalizm komunikacji niewerbalnej pozwalał na przyswajanie języka etnicznego zbiorowości, z którą doszło do kontaktu lub spotkania przez inną ze zbiorowości. W konsekwencji dochodziło do podwyższania kompetencji kulturowej przedstawicieli grup etnicznych.

Współczesne pojmowanie wielokulturowości opiera się na celebracji poszanowania wszelkiej odmienności kulturowej. Potwierdza to myśl Frederica Jamesona, w której czytamy, że: (...) *po raz pierwszy w dziejach ludzkości powstała możliwość szczególnej celebracji różnicy, inności, odmienności. Wbrew doświadczeniom historycznym, celebracja ta nie generuje podziałów, lecz sprzyja uprawomocnieniu kultur dotychczas marginalizowanych, oraz budowaniu nowych konfiguracji pozostających w tolerancyjnym kontekście wzajemnym*²⁸². Stwierdzamy więc, że we współczesnym świecie wizytówką wielokulturowości jest równość i tolerancja. Zastanowić się jednak należy, czy rzeczywiście jest to prawdą. W opozycji do optymizmu F. Jamesona pozostaje stwierdzenie S. Huntingtona, według którego współczesny heterogeniczny świat, opiera się głównie na napięciach i konfliktach powstających nie tylko na styku kultur, ale również w ich obrębie²⁸³. Autor zwraca uwagę, że konflikt kultur jest głównym czynnikiem rozwoju cywilizacji, dzięki dążeniu jednych grup etnicznych do zdobycia artefaktów kultury, będących w posiadaniu innych grup etnicznych, a także ze względu na zderzenie odmiennych – niematerialnych treści kulturowych, w tym również odmiennych języków etnicznych. Andrzej Szahaj twierdzi, że: *ideologia wielokulturowości jest odpowiedzią na trapiącą ludzi niepewność*

²⁸¹ J. H. Turner, *Socjologia*, op. cit., s. 49. Por. P. Sztompka, *Socjologia*, op. cit., s. 254. Według autora, zjawisko konfliktu kultur, traktowane jest jako „(...) niechęć, wrogość lub walkę między stykającymi się ze sobą zbiorowościami o odmiennych, kulturowo dyktowanych sposobach życia”. Autor twierdzi, że konflikty kultur powstają w efekcie zróżnicowania kultur różnych narodów żyjących w zróżnicowanym środowisku.

²⁸² W. Burszta, *Różnorodność i tożsamość. Antropologia jako kulturowa refleksyjność*, Poznań 2004, s. 99.

²⁸³ E. Dąbrowa, *Wrażliwość międzykulturowa w kontekście modelu M. Benneta jako możliwość przezwyciężania napięć i konfliktów współczesnego świata*, [w:] D. Czajkowska – Ziobrowska, A. Zduniak, *Edukacja dla bezpieczeństwa. Bezpieczna szkoła bezpieczny uczeń. Edukacja wobec zagrożeń szkolnych*, Wyd. WSB w Poznaniu, Poznań 2007, s. 523.

w zaautomatyzowanym i ryzykownym świecie płynnej ponowoczesności²⁸⁴. Wobec takich poglądów, istnieje przyzwolenie na wysunięcie tezy, że wielokulturowość przebiega niezależnie od polityki państw reprezentowanych przez uczestników dyfuzji kultur oraz jest naturalną konsekwencją potrzeb ludzkich.

Wielokulturowość określana jest również mianem pluralizmu kulturowego, transkulturowości, czy też multikulturowości. Różnorodność podejść zawartych w literaturze przedmiotu sugeruje, że należy je rozpatrywać w wielu kontekstach. Na dualny charakter omawianego zjawiska zwraca uwagę P. Sztompka, który z jednej strony opisuje je, jako (...) *wielość i różnorodność kultur, zarówno w następujących po sobie w wymiarze historycznym, jak i koegzystencjalnym współcześnie*, a z drugiej strony określa je, jako: (...) *stanowisko ideologiczne podkreślające prawo różnych społeczności do odmiennych sposobów życia, a nawet lansujące tezę o pełnej równości wszystkich kultur*²⁸⁵.

Mimo, iż źródła poznawcze zjawiska wielokulturowości sięgają starożytności, a ich pierwotne usankcjonowanie odnajdujemy dopiero w początkach historii Stanów Zjednoczonych, należy podkreślić, że do niedawna było ono zjawiskiem pozostającym w uśpieniu. Świadczy o tym fakt, że dopiero w latach osiemdziesiątych XX wieku stało się ono przedmiotem naukowych dociekań i kompleksowych badań. Niemniej jednak, w 1915 roku, za sprawą amerykańskiego filozofa żydowskiego pochodzenia, Horace Kallena²⁸⁶, pojawiło się pojęcie *kulturowego pluralizmu*, które w wielu opracowaniach jest traktowane jako synonim wielokulturowości. Należy zwrócić uwagę, że istnieje między nimi osobiwa różnica. Według Petera Kivisto, Johna Rexa czy Leo Kupera, społeczeństwa pluralistyczne to takie, w których różne grupy etniczne żyją obok siebie, nie kontaktując się ze sobą poza ogólnie pojmowanym rynkiem, z kolei społeczeństwa wielokulturowe to takie, które rozszerzają interakcję również na inne sfery²⁸⁷.

Podkreślić należy, że to właśnie procesy związane z przemieszczaniem się ludzi, zarówno o podłożu polityczno – społecznym, jak i poznawczym czy edukacyjnym, stały się punktem wyjścia do ukształtowania obecnej formy nauki nad wielokulturowością²⁸⁸. Podwaliny pod precyzyjne zdefiniowanie zjawiska wielokulturowości położył Charles Taylor,

²⁸⁴ A. Szahaj, *E Pluribus Unum? Dylematy wielokulturowości i politycznej poprawności*, Wyd. UNIVERSITAS, Kraków 2004, s. 132.

²⁸⁵ P. Sztompka, *Socjologia*, *op. cit.*, s. 255.

²⁸⁶ A. Szahaj, *op. cit.*, s. 21. H. Kallen swoje podejście zbudował na obserwacjach zjawisk zachodzących wśród imigrantów, którzy, mimo procesu asymilacji kulturowej, zawsze będą zachowywać pewien wachlarz cech kulturowych, adekwatnych dla danej narodowości.

²⁸⁷ J. Mucha, *Wielokulturowość etniczna i nieetniczna* [w:] *Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa*, 1999, zeszyt 14 – 15, s. 45

²⁸⁸ H. Mamzer, *op. cit.*, s. 32.

autor teorii *polityki uznania*, opartej na kształtowaniu tożsamości człowieka w wyniku dialogu, interakcji z otoczeniem społecznym i kulturowym. Twierdzi on, że (...) *właściwe uznanie nie jest tylko wyrazem szacunku, który należy się ludziom. Jest to podstawowa ludzka potrzeba*²⁸⁹. Autor wskazuje również – w nawiązaniu do podejścia F. Jamesona – na dwa skrajne typy polityki, gdzie mieszają się idee równości, poszanowania, godności i praw jednostek, z odmiennością tożsamości grup etnicznych, ich obyczajami, tradycjami, językiem etnicznym oraz wszelkimi, względnie stałymi i niezmiennymi składnikami kultury. Dualizm poglądów Ch. Taylora ukazuje swoisty paradoks w pojmowaniu wielokulturowości, w którym z jednej strony uwypuklone są idee równości i tolerancji do wszelkiej odmienności kulturowej, z drugiej strony twierdzi, że nie ma możliwości uznania równości innych kultur, ponieważ prowadzi to do napięć i konfliktów²⁹⁰. Ch. Tylor wskazuje, że zjawisko wielokulturowości (...) *nie opiera się o układy społeczno – polityczne i zachodzące w nich interakcje, ale ogranicza się do spotkania różnych, często odległych od siebie etnicznych czy narodowych kultur, rzekomo wewnątrznie jednolitych struktur kulturowych, o utrwalonych przez tradycje stałych cechach specyficznych*²⁹¹.

Wielokulturowość, jako zjawisko adekwatne dla społeczeństw XXI wieku, znalazła również swoje miejsce w rozważaniach Willa Kimlicki'ego. Istotą tego podejścia jest poszanowanie innej kultury, jako rekompensaty za wyrządzone na niej krzywdy i za historię narodu²⁹². Takie podejście hołduje tezie, że wszelkie antagonizmy na poziomie międzynarodowym wynikają z poczucia krzywd historycznych, a ich rekompensata pozwala na dialog kultur i wzajemne poszanowanie. W dalszych rozważaniach autor podkreśla, że *multikulturalizm* pozwala ludziom identyfikować się publicznie ze swoją grupą etniczną, podtrzymując swoją narodową tożsamość²⁹³.

Wzajemny szacunek, równość i tolerancja w wielokulturowym świecie znalazły swoje potwierdzenie w tym, że idea wielokulturowości, z jednej strony stała się pojęciem określającym pewien stan społeczny, fakt lub ideał współistnienia wielu kultur w obrębie jednej społeczności, a z drugiej stała się konkretnym projektem polityki społecznej, zinstytucjonalizowanym i usankcjonowanym pod patronatem państwa²⁹⁴. Wszelka akceptacja odmienności kulturowej jest, więc warunkiem koniecznym koegzystencji narodów

²⁸⁹ A. Szahaj, *op. cit.*, s.24 – 25.

²⁹⁰ M. Bodziany, *Socjologiczny dylemat*, *op. cit.*, s. 503.

²⁹¹ E. Możejko, *Wielka szansa, czy iluzja: wielokulturowość w dobie ponowoczesności*, [w:] W. Kalaga (red.) *Dylematy wielokulturowości*, Wyd. UNIWERSITAS, Kraków 2007, s. 144.

²⁹² *Ibidem*, s. 28.

²⁹³ *Ibidem*, s. 28.

²⁹⁴ W. Kalaga (red.), *Dylematy wielokulturowości*, Wyd. UNIVERSITAS, Kraków 2007, s. 6.

i jednocześnie potrzebą współczesności. Obydwa aspekty prowadzą nieuchronnie do celowego i świadomego tworzenia mozaiki kulturowej społeczeństw, związanej bezpośrednio z migracjami społeczeństw. Ryszard Kapuściński zwraca uwagę na dualny wymiar zjawiska migracji, w którym z jednej strony obserwujemy napływ nowych grup etnicznych na terytoria starych demokracji, a z drugiej strony poszukiwanie swoich własnych korzeni i tożsamości narodowych, przez społeczeństwa już dawno zasymilowane²⁹⁵. Odnosząc się do myśli autora, stwierdzamy, że w ramach procesu asymilacji kulturowej następuje sytuacja, w której społeczeństwa zasymilowane z inną kulturą, poszukują możliwości powrotu do korzeni kulturowych.

Wielokulturowość należy również rozpatrywać w kategoriach współistnienia odmiennych wartości i tradycji określonych w ramach jednego organizmu państwowego, co w odniesieniu do rzeczywistości społecznej współczesnego świata nabiera coraz większego znaczenia i skłania do głębokiej refleksji nad tolerancją i zrozumieniem wszelkiej odmienności, wyzbyciem się uprzedzeń i stereotypów²⁹⁶. Wielokulturowość jest pojmowana w kategoriach szacunku do samego siebie i innych kultur, co pozwala na uniknięcie wielu negatywnych postaw, tj.: etnocentryzm, szowinizm narodowy, rasizm oraz ograniczenie dystansów etnicznych, stratyfikacji etnicznej, wartościowania i odrzucenia etnicznego, które w podejściu Z. Baumana posiada charakter podziału na *My* i *Oni*, czyli przedstawicielei własnej i obcej kultury²⁹⁷. Idee szacunku dla odmienności kulturowej propaguje także Magdalena Ratajczyk, która za podstawę jego budowania w stosunku do odmienności kulturowej, wskazuje zrozumienie własnego postępowania²⁹⁸. Autorka odnosi się do tezy, że poznanie obcej kultury jest pytaniem o sens własnej, zatem, podstawą pojmowania kultury innych narodów zdeterminowane jest stanem świadomości o własnej kulturze oraz ugruntowaną wiedzą o kulturze obcej²⁹⁹. Takie podejście jednoznacznie ukierunkowuje na rolę kompetencji kulturowej w kontaktach kultur, wpływ na kształtowanie interakcji pomiędzy przedstawicielami odmiennych kultur.

²⁹⁵ I. Jaruga – Nowacka, *Polityka wielokulturowości*, Wystąpienie Wiceprezes Rady Ministrów – Minister Polityki Społecznej, [w:] Materiały z konferencji pt.: *Wielokulturowość i migracje*, Koziń M. (red.), PROXENIA, Warszawa 10 sierpnia 2005, s. 15.

²⁹⁶ G. Socha, *Wielokulturowość jako wyzwanie współczesności*, Referat odczytany na Międzynarodowym Forum Dialogu Kultur zorganizowanym w dniach 18 – 23 sierpnia 2003 r. w Oscypolu.

²⁹⁷ Z. Bauman, *Socjologia*, Wyd. ZYSK I S – KA, Poznań 1996, s. 44 – 48.

²⁹⁸ M. Ratajczyk (red.), *Pomiędzy kulturami. Szkice z komunikacji międzykulturowej*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006, s. 7.

²⁹⁹ Ch. Hambden – Turner, F. Trompenaars, *Siedem wymiarów kultury*, Kraków 2002, s. 232, [w:] M. Ratajczyk (red.) *Pomiędzy kulturami. Szkice z komunikacji międzykulturowej*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006, s. 7.

Dość interesujące podejście do zjawiska wielokulturowości reprezentuje Marian Golka, który określa je miarą (...) *współwystępowania na tej samej przestrzeni (albo w bezpośrednim sąsiedztwie bez wyraźnego rozgraniczenia, albo w sytuacji aspiracji do zajęcia tej samej przestrzeni) dwóch lub więcej grup społecznych o odmiennych cechach dystynktywnych: wyglądzie zewnętrznym, języku, wyznaniu religijnym, układzie wartości, itd., które przyczyniają się do wzajemnego postrzegania odmienności z różnymi tego skutkami*³⁰⁰. Autor zwraca jednak uwagę, że stosunki panujące pomiędzy przedstawicielami różnych narodowości w ramach kontaktów kultur, prawie zawsze obciążone są negatywnymi zjawiskami, jak np.:

- agresja – otwarty antagonizm;
- niechęć – pasywny antagonizm;
- niezrozumienie – segregacja jawna lub skrywana;
- obojętność (ignorowanie) – koegzystencja pozorna polegająca na wzajemnej akomodacji.

Oprócz tego, kontakty kultur niosą ze sobą pozytywne zjawiska. Zaliczył do nich zainteresowanie (poszukiwanie informacji) – asymilacja połączona z pełną wzajemną akceptacją i współdziałaniem³⁰¹.

Według E. Możejko: (...) *wielokulturowość odnosi się do społeczeństwa charakteryzującego się daleko posuniętą etnicznością i kulturową heterogenicznością oraz, że oznacza ideał równości i poszanowania mniejszości etnicznych oraz grup kulturowych, niezależnie od tego, obejmuje całą gamę badań w zakresie kulturoznawstwa, historii, literaturoznawstwa, etnologii, co z kolei pociąga za sobą rewizje programów nauczania*³⁰². Jest obecnie postrzegana, jako zjawisko adekwatne do otaczającej nas, jakże dynamicznie zmieniającej się, rzeczywistości społecznej. W dobie migracji, procesów integracyjnych o różnej skali i lapidarnie rzecz ujmując, *kurczenia się świata*, wielokulturowość stała się koniecznością, u podstaw której leżą takie obszary, jak poszanowanie składników innych kultur, tolerancja dla wszelkiej odmienności i szeroko pojmowany relatywizm kulturowy. Inną sferą wielokulturowości są procesy integracyjne, zachodzące w różnych skalach, które stanowią siłę sprawczą tworzenia struktur o charakterze wielonarodowym w różnych płaszczyznach życia społecznego. Taki stan rzeczy ukazuje dynamikę wielu zjawisk społecznych, do których niewątpliwie należy tożsamość jednostkowa i społeczna ulegające

³⁰⁰ M. Golka, *Oblicza wielokulturowości*, [w:] M. Kempny, A. Kapciak, S. Łodziński, *U progu wielokulturowości. Nowe oblicza społeczeństwa polskiego*, Wyd. Oficyna Naukowa, Warszawa, 1997, s. 54.

³⁰¹ *Ibidem*, s. 55.

³⁰² E. Możejko, *op. cit.*, s. 150.

modyfikacjom pod wpływem nabywania nowych treści kulturowych, w ramach asymilacji kulturowej.

3.3. Integracja i asymilacja kulturowa

We współczesnym, jakże dynamicznie zmieniającym się świecie, nieodłączną sferą kontaktów kultur zachodzących w różnych skalach, jest zjawisko integracji kulturowej. W sensie teoretycznym stanowi ono dość złożone zagadnienie, ze względu na różnorodność podejść do jego definiowania. Trudność w precyzyjnym ujęciu pojęcia wynika z faktu, że integracja kulturowa wielokrotnie mylna jest z asymilacją kulturową. W związku z tym, celem niniejszego rozdziału jest usystematyzowanie zagadnień opisujących integrację kulturową i określenie jego zakresu pojęciowego.

Nie ulega wątpliwości, że pierwszym i zarazem koniecznym warunkiem integracji kulturowej jest dialog kultur, a właściwie sama chęć podjęcia komunikacji pomiędzy przedstawicielami odmiennych kultur. Nawiązanie kontaktu werbalnego pozwala na poznanie i zrozumienie innej kultury i jej składników, przez co staje się narzędziem niwelowania napięć i antagonizmów. Cechą charakterystyczną integracji kulturowej jest długi czas jej trwania. Zwykle mówi się o niej, kiedy przynajmniej jedno pokolenie przejdzie przez wszystkie fazy i stanie się częścią innej kultury.

Integracja kulturowa utożsamiana jest często z procesem socjalizacji, która według M. Filipiaka obejmuje procesy internalizacji, to jest nabywania czy przyjmowania przez jednostkę wartości i norm z nich wynikających, następnie procesy uczenia się i tworzenia wzorów zachowań, a wśród nich wzorów ról społecznych³⁰³. Fred. E. Jandt wskazuje na pięć etapów integracji kulturowej:

Etap I – kontakt, w którym członkowie większości stają się świadomi istnienia grupy mniejszościowej i uznają, że różnice rasowe i kulturowe nie są istotne;

Etap II – dezintegracja, w trakcie której osoba aspirująca przyjmuje do wiadomości istniejące w społeczeństwie uprzedzenia i dyskryminację lub faworyzowanie jednej osoby wobec innych na podstawie jej przynależności do grupy i zgodna z opinią, że nastawienia te wynikają z różnic rasowych, kulturowych lub przypisywanych płci;

Etap III – reintegracja, gdy aspirujący, czując się członkiem większości, gotów jest obwiniać członków grup mniejszościowych, walczących z dyskryminacją o przyczynienie się do powstawania problemów;

³⁰³ M. Filipiak, *op. cit.*, s. 89 – 90.

Etap IV – pseudoniezależność, w której osoba taka akceptuje obecność grup mniejszościowych i staje się zainteresowana zrozumieniem różnic wynikających z odmienności rasowych i kulturowych;

Etap V – autonomia, osiągnana w chwili, gdy osoba staje się świadoma podobieństw rasowych i kulturowych. Akceptuje przedstawicieli zarówno większości, jak i mniejszości³⁰⁴.

A. Giddens zwraca uwagę na trzy formy integracji kulturowej, z których pierwsza, to *asymilacja*, druga dotyczy modelu *tygla narodów* i trzecia to *pluralizm kulturowy*³⁰⁵. Bazując więc na tym podejściu, widzimy, że proces integracji kulturowej tworzą trzy formy wielokulturowości.

Odnosząc się do asymilacji kulturowej jako etapu, czy fazy integracji kulturowej, należy wskazać, że ona sama posiada własną strukturę i dekomponuje się na pewnego rodzaju fazy. Asymilację kulturową poprzedza zwykle proces adaptacji, który może przybierać różnorodne formy. Najogólniejsza definicja asymilacji kulturowej opisuje ją jako: (...) *uznanie grupy mniejszościowej przez większość, gdy grupa ta przyjmuje wartości i normy kultury dominującej*³⁰⁶. Ponieważ asymilacja kulturowa wiąże się nieodłącznie z nabywaniem pewnych elementów kultury, do której jednostka asymilowana partycypuje, należy ją traktować jako zjawisko adekwatne do zjawisk opisujących wielokulturowość. Posiada również związek z komunikacją międzykulturową, która stanowi warunek konieczny jej prawidłowego przebiegu.

P. Sztompka wskazuje, że zjawisko asymilacji kulturowej powinno być postrzegane, jako: (...) *roztopienie się mniejszości etnicznej czy rasowej w grupie większościowej i tym samym uzyskanie pełnej partycypacji w jej szansach życiowych*³⁰⁷. Takie rozumienie asymilacji kulturowej dotyczy świadomego procesu adaptacyjnego, zmierzającego do osiągnięcia takiego poziomu akceptacji i absorpcji elementów innej kultury, w tym języka etnicznego, które pozwolą na pełną integrację kulturową, a tym samym na przyjmowanie ról społecznych dla kultury asymilującej. Asymilacja kulturowa definiowana jest również, jako: *proces, w którym jednostka lub grupy o różnej spuściznie etnicznej są wchłaniane przez kulturę lub społeczność dominującą*³⁰⁸. Asymilację kulturową należy rozpatrywać, jako pewien etap integracji kulturowej, opartej na przyswajaniu elementów danej kultury i utożsamianiu się z obcą kulturą pod wpływem czynników zewnętrznych oraz czasu. Jednym

³⁰⁴ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa* ..., op. cit., s. 48.

³⁰⁵ A. Giddens, op. cit., s. 279.

³⁰⁶ *Ibidem*, s. 718.

³⁰⁷ P. Sztompka, *Socjologia*..., op. cit., s. 352.

³⁰⁸ *Encyklopedia Britannica*, tom 2, Wyd. KURPISZ, Poznań 1997, s. 315.

z elementów przyswajanych w ramach asymilacji kulturowej jest język etniczny narodowości, z kulturą której dochodzi do kontaktów, a także sposoby komunikowania się na poziomie niewerbalnym.

Podając zagadnienia opisujące asymilację kulturową, należy podkreślić, że prekursorem definiowania zjawiska był Robert Park. W latach 20 – tych XX wieku zwrócił on uwagę na końcową fazę zjawiska określanego, jako *cykle rasowe* (ang. *race – cycle*). Podejście to opierało się na obserwacjach procesu *wchłaniania* kolejnych fal imigrantów przez społeczeństwo amerykańskie. Proces ten składał się z następujących etapów: kontaktu, rywalizacji, akomodacji i asymilacji jednej grupy do drugiej³⁰⁹. Zmiany w definiowaniu pojęcia asymilacji kulturowej na przełomie XX i XXI wieku wymusiły konieczność skoncentrowania badań, nie tylko na analizie poszczególnych jej etapów, ale na płaszczyznach, w jakich może asymilacja zachodzić, czyli: ekonomicznej, politycznej, społecznej, psychologicznej, kulturowej i symbolicznej³¹⁰.

Jedną z koncepcji opisującą zjawisko asymilacji kulturowej zaproponowaną przez Davida Moynihan'a i Nathana Glazer'a opierała się o obserwację, że to nie grupy jako całości, lecz pojedyncze osoby ulegają adaptacji oraz wpływom asymilacyjnym. Grupa etniczna pozostając sama niejako na zewnątrz procesów homogenizacji, charakteryzuje się większą lub mniejszą ilością *zasymilowanych* członków³¹¹. Poziom asymilacji przedstawicieli odmiennych kultur zależy więc od stopnia przyswojenia obcych treści kulturowych, w tym języka etnicznego, chęci ich akceptacji oraz odwzajemnionej akceptacji ze strony kultury asymilującej.

David M. Gordon wyodrębnił warunki tzw. *asymilacji pełnej*, do których należą:

- **akulturacja**, polegająca na przyjęciu przez przedstawicieli kultury asymilowanej wzorów zachowań kultury asymilującej;
- **asymilacja strukturalna**, dotycząca przenikania przedstawicieli jednej kultury do drugiej;
- **asymilacja identyfikacyjna** (osobowościowa), polegająca na rozwinięciu przez przedstawicieli obcej kultury poczucia przynależności do nowej kultury³¹².

³⁰⁹ E. R. Barkan, *Race Religion, and Nationality in American Society: A Model of Ethnicity – From Contact to Assimilation*, "Journal of American Ethnic History", Vol. 14, no 2/1995, p. 40. Koncepcja ta spotkała się z krytyką innych socjologów, najpełniej wyrażoną przez Williama Warner'a i Leo Srole'a. Już w 1945 roku badacze ci stwierdzili, że proces asymilacji nie przebiega jednakowo we wszystkich grupach etnicznych, a zatem należy go opisywać i analizować oddzielnie dla każdej zbiorowości rasowo-etnicznej.

³¹⁰ J. Rokicki, *Asymilacja, panetniczność, pluralizm* [w:] „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa”, 2000, zeszyt 16 – 17, s. 35.

³¹¹ *Ibidem*, s. 36.

³¹² J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa* ..., *op. cit.*, s. 48.

D. M. Gordon scharakteryzował również kolejne etapy, przez które przechodzi każda zbiorowość etniczna, podążając ku finalnemu stadium, jakim jest *asymilacja obywatelska*, oparta na całkowitym zaniku konfliktu etnicznego pomiędzy grupą asymilowaną, a grupą asymilującą³¹³. Cechą charakterystyczną asymilacji pełnej jest to, że nie dotyczy krótkookresowych procesów integracyjnych, ale procesu integracji na poziomie nawet dwóch pokoleń. Zwykle na poziomie jednego pokolenia zachodzi jedynie jeden etap asymilacji, czyli akulturacja, która definiowana jest jako przyjmowanie treści kulturowych odmiennych od tych, jakie jednostka nabyła wcześniej³¹⁴. Niemniej jednak, akulturacja pozwala na nabycie szerokiej gamy cech kulturowych grupy asymilującej, w tym również pozwala nabyć kompetencje kulturowe oraz komunikacyjne na poziomie pozwalającym przejść grupie do kolejnych etapów asymilacji kulturowej.

Odnosząc się do badanych wielonarodowych jednostek wojskowych jednoznacznie należy stwierdzić, że ze względu na kadencyjność służby (około 3 lata), proces asymilacji kulturowej jest ograniczony. Opiera się na kilku jej etapach, z których pierwszy, to *szok kulturowy*, definiowany jako *stan dezorientacji i załamania uznawanych za oczywiste norm i wartości oraz wyobrażeń na temat rzeczywistości społecznej, przeżywany przez jednostkę w trakcie kontaktu z inną kulturą*³¹⁵. Istota zjawiska szoku kulturowego pozwala uświadomić sobie przyjęte w wyniku procesu socjalizacji ukryte założenia i zwyczaje uznawane za naturalne, w związku z czym, zetknięcie się z odmienną kulturą pozwala na lepsze poznanie kultury rodzimej oraz czynników warunkujących kształt socjalizacji³¹⁶. W ramach szoku kulturowego dochodzi do zderzenia z nową rzeczywistością kulturową, a także do umacniania lub niwelowania stereotypów i uprzedzeń do innych narodowości. Dochodzi również do zderzenia kompetencji komunikacyjnej przedstawicieli różnych narodowości, która w kolejnych etapach asymilacji może ulegać zmianie. Szok kulturowy, według G. Hofstede nie stanowi pierwszego etapu asymilacji kulturowej, ale jest fazą *akulturacji*. Dla potwierdzenia swoich rozważań, posługując się wykresem – *krzywą akulturacji*, dokonał podziału tego procesu na cztery fazy. Pierwsza to *euforia*, druga – *szok kulturowy*, trzecia – *adaptacja* i czwarta – *stan równowagi*³¹⁷. Zaproponowany przez autora podział okresów akulturacji jest adekwatny do procesów integracyjnych zachodzących w stosunkowo krótkich

³¹³ *Ibidem*, s. 48.

³¹⁴ P. Sztompka, *Socjologia.....*, *op. cit.*, s. 249 - 250.

³¹⁵ M. Pacholski, A. Słaboń, *Słownik pojęć socjologicznych*, Wyd. ZNAK, Kraków 1997, s. 186. Por. P. S. Adler, *Culture-shock and the cross-cultural learning experience*, Cambridge, Newbury, 1987.

³¹⁶ Por. Advocade S. i M., *Bridging Cross – Cultural Differences In Business Encounters. The Polish American Experiences*, [w:] Różański J., Sułkowski Ł. (red.), *Rola komunikacji międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, Przedsiębiorczość i Zarządzanie, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001, s. 41.

³¹⁷ G. Hofstede, *op. cit.*, s. 305, rys. 9.1.

okresach. Według autora, istotną rolę w kontaktach kultur odgrywa zjawisko **zwrotnego szoku kulturowego**, mającego miejsce w sytuacji, gdy następuje powrót do poprzedniego środowiska kulturowego³¹⁸.

Abstrahując od podejścia G. Hofstede, drugi etap asymilacji kulturowej – po **szoku kulturowym** – stanowi **akulturacja**. Należy ją rozumieć w kategoriach procesu zmian kulturowych, zachodzącego w następstwie bezpośredniej konfrontacji odmiennych systemów kulturowych, w sytuacji ich ciągłego i bezpośredniego kontaktu, który prowadzi do stopniowych przekształceń w jednym lub we wszystkich wchodzących w interakcję systemach. Przekształcenia te polegają na adaptacji obcych treści do własnej kultury (dyfuzja kultur), eliminacji niektórych treści rodzimych, modyfikacji elementów pozostałych i tworzenia treści synkretycznych, co w efekcie prowadzi do wzrostu podobieństw i zmniejszenia się różnic w konfrontujących się systemach (...) ³¹⁹. W odniesieniu do komunikacji międzykulturowej, akulturacja stanowi etap asymilacji, który pozwala na podwyższenie własnej kompetencji kulturowej, w tym również kompetencji komunikacyjnej, poprzez permanentny kontakt z przedstawicielami innych narodowości i poznanie ich składników kultury. Uogólniając, akulturacja jest *procesem zmian wytworów, zwyczajów i wierzeń będących rezultatem kontaktów społeczności o różnych tradycjach kulturowych*³²⁰. Według E. Nowickiej, zjawisko *zachodzi w warunkach bliskiego, wielostronnego, trwałego kontaktu między względnie autonomicznymi zbiorowościami, głęboko różniącymi się między sobą kulturowo*³²¹. Jej cechą charakterystyczną jest to, że prowadzi zwykle do stopniowych zmian w jednym lub wszystkich systemach wchodzących w interakcję.

W odróżnieniu od koncepcji *krzywej akulturacji*, zaproponowanej przez G. Hofstede, E. Nowicka wyróżnia trzy typy: akulturację konieczną, wskazaną i pełną³²². Akulturacja konieczna opisuje wstępny etap adaptacji w nowym środowisku kulturowym i jest niezbędna dla każdego, kto chce w nim koegzystować. Jest to akulturacja wymuszona przez właściwości nowego środowiska. W początkowym okresie opiera się na imitowaniu zachowań społeczeństwa przyjmującego – nawet bez ich rozumienia i dotyczy takich elementów, jak: poznanie nowych znaczeń i nazw (np. żywności czy ubioru), narzędzi pracy i jej organizacji,

³¹⁸ *Ibidem*, s. 306.

³¹⁹ *Nowa Encyklopedia Powszechna*, T. 1, PWN, Warszawa 1994, s. 81. Por. G. Marshall (red.), *Słownik socjologii i nauk społecznych*, PWN, Warszawa 2005, s. 4. Słownik socjologii i nauk społecznych traktuje ten termin, jako synonim socjalizacji, ujmując go w ramy ogólnie pojętego przystosowania do warunków funkcjonowania w danej grupie, poprzez permanentną edukację formalną i nieformalną, w zakresie wzorów zachowań kulturowych nakazanych przez tę kulturę.

³²⁰ *Encyklopedia Britannica*, tom 1, Wyd. KURPISZ, Poznań 1997, s. 220.

³²¹ Zob. E. Nowicka, *Akulturacja*, [w:] *Encyklopedia Socjologii*, t. I, Warszawa 1998, s. 17.

³²² Zob. *Ibidem*, s. 18-19.

opanowanie umiejętności poruszania się środkami transportu. Akulturacja wskazana nie jest niezbędna do życia w danym społeczeństwie, niemniej jest korzystna do lepszej adaptacji w nowym środowisku. Obejmuje ona poznanie idiomów i wyrażen slangowych, pewnych zwyczajów w pracy, których wypada przestrzegać, itp. przy jednoczesnym zachowaniu pewnych pierwotnych cech narodowych. Akulturacja pełna obejmuje akceptację i przyjęcie przez jednostkę nowych norm i wartości, samoidentyfikację ze społeczeństwem przyjmującym oraz uznanie jednostki *za swój* przez członków społeczeństwa przyjmującego.

Jak już wspomniano na wstępie rozważań nad integracją kulturową, klasyfikacja pojęć ją opisujących stanowi poważne wyzwanie. Szczególnie dotyczy to pojęcia asymilacji kulturowej i akulturacji, które doczekały się wielu analogii i wielokrotnie potraktowane zostały synonimicznie. W związku z tym, istnieje potrzeba uporządkowania warsztatu pojęciowego z tego obszaru. Do potrzeb książki przyjęto koncepcję D. M. Gordona, w której akulturacja jest pierwszą fazą asymilacji kulturowej, a szok kulturowy stanowi etap akulturacji. Niemniej jednak, istotnym zadaniem jest również określenie różnic w rozumieniu niektórych z poruszonych pojęć. Nasuwa się więc pytanie, jaka jest różnica pomiędzy pojęciami akulturacja i asymilacja? Jedna z koncepcji twierdzi, że asymilacja kulturowa jest procesem jednostronnym, zmierzającym w kierunku zmiany tożsamości, natomiast akulturacja może opierać się na obustronnym procesie adaptacji jednostek społecznych. Innym istotnym wyróżnikiem obu pojęć jest to, że asymilacja kulturowa ukierunkowana jest na wartości danej grupy i wyzbycie się własnych, co w akulturacji wcale nie jest konieczne, wręcz dopuszczalne jest ich mieszanie. Również identyfikacja z grupą i pełna akceptacja przedstawicieli innych kultur, jest domeną procesu asymilacji. W akulturacji natomiast identyfikacja z grupą przyjmującą raczej nie nastąpi, a drogą do względnej akceptacji będzie jedynie upodabnianie się do przedstawicieli grupy przyjmującej. Podstawowa różnica pomiędzy akulturacją i asymilacją tkwi w tym, że pierwsza polega na przyjmowaniu kultury danej grupy bez identyfikacji z nią, druga natomiast polega na pełnej identyfikacji jednostki społecznej z grupą³²³.

Proces integracji kulturowej związany jest również z pojęciem adaptacji, która komponuje się z tym procesem jako etap lub faza asymilacji kulturowej. Koncepcje określające procesy adaptacji jednostek społecznych w obcym, odmiennym kulturowo środowisku, są bardzo zróżnicowane, jednak ich pierwotny sens jest bardzo zbliżony bez względu na terminologię. W jednej z koncepcji wyróżniamy następujące etapy adaptacji:

³²³ W. Żelazny, *op. cit.*, s. 42.

- etap *miesiąca miodowego* – stan definiowany przez G. Hofstede mianem euforii;
- etap irytacji i wrogości – powstający w wyniku niespełnionych oczekiwań kulturowych;
- stopniowe dostosowanie się – stan, w którym następuje przewyższenie niechęci i przyjęcie cech kulturowych danej kultury;
- biculturalizm – zrozumienie lokalnych elementów kultury i akceptacja ich³²⁴.

Podkreślenie znaczenia integracji kulturowej i zakładanie, że każda jednostka staje się uczestnikiem procesu internalizacji różnych wartości kulturowych, ma na celu doprowadzenie do uruchomienia stałej wymiany międzykulturowej, jest czynnikiem rozwoju społecznego, jako sposób przepływu myśli i wartości, prowadzący m. in. do zaciśnięcia więzów życia społecznego³²⁵. Niewątpliwie zaciskanie więzów społecznych w wymiarze wielokulturowym determinowane jest całą gamą czynników kulturowych i antropologicznych, które sprzyja, bądź nie dialogowi kultur.

Nieodłączną sferą integracji kulturowej jest akceptacja wszelkiej odmienności, która wiąże się z przyjęciem postawy szacunku wobec przedstawicieli innych kultur, ich zachowań werbalnych i pozawerbalnych oraz wartości. Oznacza również wzbogacanie własnej tożsamości o nowe elementy. Integracja kulturowa zapewnia współistnienie różnych układów odniesienia, stanowiących podstawę formułowania przez jednostkę ocen oraz podejmowania działań, tworząc w ten sposób układ kulturowy. W tej perspektywie człowiek staje się *zintegrowanym outsiderem* uwikłanym w swoisty paradoks – nie przynależąc do żadnej kultury, potrafi odnaleźć się w odmiennych konstelacjach światopoglądowych³²⁶. Bez względu na to, jak przebiega integracja kulturowa, procesy adaptacyjne przebiegają zwykle w obecności wielu negatywnych zjawisk leżących u podstaw antropologii, socjologii, psychologii, historii stosunków międzynarodowych, a także, co ważne, w komunikacji międzykulturowej, która zdaje się być pierwszym i kluczowym jej determinantem.

W ramach procesów adaptacyjnych znaczącą rolę odgrywają zakorzenione w zaszczościach historycznych i subiektywnym pojmowaniu obcej kultury, uprzedzenia oparte na stereotypach narodowych, które z kolei prowadzą do odrzucenia, dystansu etnicznego, postaw etnocentrycznych, a także szowinizmu narodowego i ksenofobii. Istotne jest również to, że warunkiem koniecznym pełnej integracji kulturowej jest znajomość języka etnicznego

³²⁴ J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się*, op. cit., s. 358.

³²⁵ M. Kozień, op. cit., s. 41.

³²⁶ E. Dąbrowa, op. cit., s. 526.

danej narodowości, natomiast w procesie asymilacji – ze względu na czas – można raczej mówić o nabywaniu kompetencji językowej, przyswajaniu języka i jego doskonaleniu.

3.4. Relatywizm kulturowy i tolerancja w komunikacji międzykulturowej

3.4.1. Relatywizm kulturowy

Analizując zagadnienia z obszaru kontaktów kultur, a tym samym komunikacji międzykulturowej, zasadne jest dokonanie interpretacji pojęcia *relatywizmu kulturowego*. Ogólnie należy stwierdzić, że relatywizm kulturowy stanowi narzędzie niezbędne do prawidłowego rozumienia treści kulturowych przedstawicieli innych grup społecznych lub etnicznych, szczególnie w kontaktach kulturowych³²⁷. Z etymologicznego punktu widzenia, pojęcie to nawiązuje do terminu relatywizm (*łac. relativus*), czyli *względny, warunkowy, nierozstrzygnięty, nierozwikłany*.

Twórcą teorii *relatywizmu kulturowego* był Franz Boas (1858 – 1942), który przeciwstawił ją wszelkiej nietolerancji i etnocentryzmowi³²⁸. Oparł swoje rozważania na zasadzie, w której podstawą oceny innej kultury jest miara kryteriów przez nią przyjętych, a nie kryteriów własnych. Z relatywizmu kulturowego, w bezpośredni sposób wynika hipoteza Sapira – Whorfa, zwana również *prawem relatywizmu językowego*, która opiera się na twierdzeniu, że użytkownicy różnych języków myślą inaczej, ze względu na zróżnicowanie funkcji i struktury języków etnicznych i sposoby interpretacji tych samych zjawisk³²⁹. Z tego wynika, że postrzeganie składników innej kultury prawie zawsze pozostawać będzie w związku z różnicami językowymi. W związku z tym, zasadnym zdaje się stwierdzenie, że zjawisko relatywizmu kulturowego nie powinno być rozpatrywane w oderwaniu od stylów języka adekwatnych dla danej kultury. Potwierdza to fakt, że jednostki społeczne posługujące się więcej niż jednym językiem etycznym, w większym stopniu wykazują skłonność do stosowania zasad relatywizmu kulturowego, w ocenie zachowań przedstawicieli innych kultur³³⁰.

Należy również podkreślić, że relatywizm kulturowy to taka postawa poznawcza, która zakłada poznawanie i rozumienie innych kultur według właściwych danej kulturze, kategorii i wartości, które w dużym stopniu zawarte są w werbalnym i niewerbalnym

³²⁷ Zob. R. Benedith, *Relatywizm kulturowy*, [w:] G. Godlewski (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005, s. 631- 634.

³²⁸ J. Szacki, *Historia myśli ...*, *op. cit.*, s. 640. Zjawisku etnocentryzmu poświęcono rozdział dotyczący barier w komunikacji międzykulturowej.

³²⁹ D. Matsumoto, L. Juang, *op. cit.*, s. 331.

³³⁰ Zob. *Ibidem*, s. 337 – 338.

sposobie wyrażania myśli. Istotą relatywizmu kulturowego jest to, że ocena innej kultury nie opiera się na kryteriach własnej kultury, lecz wyłącznie na kryteriach kultury ocenianej. Nie oznacza to wcale rezygnacji z własnego modelu kultury, ani tym bardziej ocen natury moralnej³³¹. W praktyce rozumiany jest jako zawieszenie własnych, głęboko zakorzenionych przekonań kulturowych i ocena sytuacji za pomocą standardów innej kultury³³². Rozumiany jest również w kategoriach tolerancyjnego stosunku do świata, umożliwiającego harmonijne współzycie z innymi, w którym szanuje się wszelką odmienność i traktuje się ją, jako wartość wzbogacającą nas samych. W odniesieniu do procesu komunikowania się na poziomie międzykulturowym, relatywizm kulturowy stanowi postawę szacunku i zrozumienia wobec wszelkich odmienności kulturowych towarzyszącym dialogowi kultur, w tym wobec odmienności stylów komunikacyjnych oraz znaczeń werbalnych i niewerbalnych języka.

Relatywizm kulturowy klasyfikowany jest w dwóch płaszczyznach: poznawczej – opartej na poznaniu obcej kultury w jej własnych kategoriach i etycznej – opartej na unikaniu osądzania i wartościowania na kultury gorsze. Poznanie innej kultury podkreśla rangę edukacji pro-kulturowej, natomiast etyka pozwala uniknąć wszelkich negatywnych zjawisk wpływających na konflikty kultur i bariery w komunikacji międzykulturowej. Relatywizm kulturowy zakłada również, że kultury są ze sobą nieporównywalne i nie mogą być rozpatrywane w oderwaniu od kontekstu społecznego, z którego się wywodzą. P. Sztompka wskazuje na rozumienie relatywizmu kulturowego w kategoriach dostrzegania wielkości i różnorodności kultur i uznaje, że sposoby działania i myślenia różnych społeczności, dadzą się rozumieć tylko w odniesieniu do ich własnego, specyficznego kontekstu reguł, symboli, znaczeń czy wartości³³³.

Interesujące jest podejście H. Mamzer, która określiła zjawisko relatywizmu kulturowego, jako (...) *postulat, by pozwolić wszystkim możliwym kulturom na taką egzystencję, jakiej chcą, na życie swoim życiem (...)*³³⁴. Takie podejście ukierunkowuje jednostki społeczne na całkowitą tolerancję wobec przedstawicieli innej kultury, dając im równe szanse na osiągnięcie własnych życiowych celów. W dalszych rozważaniach P. Sztompki odnaleźć można dwa obszary definiowania pojęcia. Pierwszy obszar określany jest, jako wielość i różnorodność kultur, zarówno następujących po sobie w wymiarze historycznym, jak i koegzystujących w ramach rzeczywistości społecznej. Drugi obszar opisuje je, jako stanowisko ideologiczne podkreślające prawo różnych społeczności do

³³¹ M. Szopski, *op. cit.*, s. 71.

³³² A. Giddens, *op. cit.*, s. 50.

³³³ P. Sztompka, *Socjologia*, *op. cit.*, s. 245.

³³⁴ H. Mamzer, *op. cit.*, s. 38.

odmiennych sposobów życia, a nawet lansujące tezę o pełnej równości wszystkich kultur³³⁵. Dualizm rozważań P. Sztompki ukazuje złożoność znaczeniową pojęcia *relatywizm kulturowy*, w którym zauważamy związek wielokulturowości z tolerancją do wszelkiej odmienności kulturowej. W innym ujęciu, P. Sztompka wskazuje na negatywne – w sensie stabilności rodzimych kultur – zjawiska, do których zakwalifikował *imperializm kulturowy*, w którym podkreśla takie kwestie, jak utrata autonomii kulturowej społeczeństw zależnych i ogólne ubożenie kulturowe³³⁶. Zbliżone stwierdzenie odnajdujemy w rozważaniach Hillary'ego Putnama: *relatywizm kulturowy stanowi wstęp do imperializmu kulturowego i w swej pierwotnej formie ulega samonegacji*³³⁷. Zjawisko imperializmu kulturowego, rozpatrywane w kategoriach narzucania składników kultury dominującej innym, mniejszym kulturom, posiada swój wyraz w języku, którego dominacja nad innymi nazwane zostało imperializmem językowym.

Relatywizm kulturowy należy postrzegać w kategoriach poglądu, według którego prawda, dobro i piękno mają charakter względny i zależą od czasu, miejsca i kręgu kulturowego³³⁸. Zakłada on również, że każda kultura ma prawo istnieć, nawet jeśli nie wykazuje żadnych prób zrozumienia innych kultur³³⁹. Zgodnie z takim podejściem, relatywizm kulturowy zezwala na obojętną koegzystencję kultur w jednym środowisku, bez kontaktów kulturowych i dyfuzji kultur. Ekstrapolując powyższe na grunt komunikacji międzykulturowej, stwierdzamy, że każda narodowość ma prawo do posługiwania się własnym językiem, zachowując jego osobliwy i niepowtarzalny charakter.

Złożoność pojęcia *relatywizmu kulturowego* wskazuje na zasadność dokonania egemplifikacji tego problemu. B. Szacka podkreśla, za *International Encyclopedia*, kilka z nich:

1. Relatywizm kulturowy jako zasada metodologiczna – oznacza wymóg, aby badacz, obserwując i opisując jakąś kulturę, stosował perspektywę uczestnika danej kultury; aby na praktyki danej kultury nie patrzył z punktu widzenia norm i wartości kultury własnej, ale zwracał uwagę na znaczenia, jakie przypisują im

³³⁵ P. Sztompka, *Socjologia*, *op. cit.*, s. 255.

³³⁶ P. Sztompka, *Socjologia zmian.....*, *op. cit.*, s. 98.

³³⁷ Imperializm kulturowy według P. Sztompki wiąże się z narzucaniem kultury dominującej w skali regionalnej, kontynentalnej, czy globalnej; jest również ideologią zmierzającą do wyniszczenia innych kultur, utraty autonomii innych społeczeństw, zubożenia ich wartości kulturowych. P. Sztompka, *Socjologia*, *op. cit.*, s. 255 i 590. Por H. Putnam, *Wiele twarzy realizmu i inne eseje*, PWN, Warszawa 1998, s. 278 – 279. Imperializm kulturowy według Putnama opiera się na twierdzeniu, że jeśli uznajemy prawdy określone tylko przez jedną kulturę, to nie ma sensu brania pod uwagę innych prawd. Będą one bowiem twierdzeniami innych, nie przynależących do danej, rozpatrywanej kultury.

³³⁸ *Słownik Języka Polskiego*, T. 4, PWN, Warszawa 2007, s. 414.

³³⁹ H. Mamzer, *op. cit.*, s. 39.

uczestnicy badanej kultury, oraz na funkcje, jakie praktyki te pełnią w życiu danej zbiorowości.

2. Relatywizm kulturowy jako element światopoglądu – polega na przekonaniu, że wszystkie kultury są równe i opiera się na porównywaniu i wskazywaniu podobieństw oraz różnic między nimi, z jednoczesnym unikaniem wartościowania na kultury niższe czy wyższe, gorsze czy lepsze; przejawia się nie tylko w uznaniu równouprawnienia kultur, ale i w towarzyszącym mu postulacie tolerancji wobec wszelkich praktyk rozmaitych kultur.
3. Relatywizm kulturowy jako teoria i filozofia człowieka – pogląd, że człowiek jest bez reszty wytworem kultury, a jego sposób postrzegania, wartościowania i zachowania zależy tylko i wyłącznie od kultury, w jakiej się wychował i w jakiej żyje; pogląd ten jest określany mianem *kulturalizmu*.
4. Relatywizm kulturowy jako relatywizm wartości – pogląd, w którym manifestowany jest brak wartości uniwersalnych, gdyż wywodzą się z różnych kultur³⁴⁰.

3.4.2. Tolerancja

Analiza obszaru tematycznego relatywizmu kulturowego skłania do refleksji nad jego podobieństwami i różnicami z tolerancją. Nie ulega wątpliwości, że obydwie pojęcia w teorii stanowią narzędzie unikania konfliktów kultur, kształtowania poprawnych stosunków pomiędzy grupami etnicznymi i interakcji pomiędzy ich przedstawicielami. Jak, w związku z tym w praktyce stosować zasady relatywizmu kulturowego i tolerancji w sytuacjach, gdy obce treści kulturowe kolidują z własnym systemem wartości, przekonaniem oraz światopoglądem? Ponieważ relatywizm kulturowy od wieków utożsamiany był i nadal jest z antropologią, stał się jej znakiem rozpoznawczym, a samo opowiedzenie się za nim zakłada hołdowanie ideałom życia w *cnocie tolerancji*³⁴¹. Nasuwa się wniosek, że relatywizm kulturowy posiada wiele wspólnych cech z tolerancją, która w szczególności sposób determinuje wszelkie kontakty kulturowe i wpływa na komunikację międzykulturową. Na związki te wskazuje światopoglądowe podejście do relatywizmu, w którym głoszone są idee równouprawnienia wszystkich kultur i ich poszanowania. Hasłem przewodnim takiego nurtu są słowa Ryszarda Legutko, który stwierdził, że: *tolerancja to wartość demokratyczna, której*

³⁴⁰ B. Szacka, *op. cit.*, s. 84.

³⁴¹ W. J. Burszta, *Tolerancja w dyskursie antropologicznym*, [w:] A. Posern – Zieliński (red.) *Tolerancja i jej granice w relacjach międzykulturowych*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2004, s. 19.

popularność porównać można jedynie z tą, jaką cieszy się we współczesnym świecie wolność³⁴².

Czym, więc jest zjawisko tolerancji i gdzie są jej granice w kontaktach kultur oraz w komunikacji międzykulturowej? Aby dokonać teoretycznej analizy zagadnień z tego obszaru, warto przytoczyć raz jeszcze słowa F. Jamesona, w których czytamy, że: *po raz pierwszy w dziejach ludzkości powstała możliwość szczególnej celebracji różnicy, odmienności, inności*³⁴³. Celebracja idei tolerancji oparta jest na uprawomocnieniu kultur dotychczas marginalizowanych oraz budowaniu nowych konfiguracji, pozostających w tzw. *tolerancyjnym kontekście wzajemnym*³⁴⁴. W opozycji do entuzjazmu F. Jamesona pozostają rozważania zawarte w publikacji S. Huntingtona pt.: *Zderzenie cywilizacji*, w której autor przedstawił zjawiska towarzyszące konfrontacji kultur, w szczególności tych, które charakteryzują skrajnie odmienne cechy. Idee tolerancji głoszone przez F. Jamesona pozostają więc w konflikcie z rzeczywistością współczesności, postulowaną przez S. Huntingtona, w której na każdym kroku – obok – teorii równości, poszanowania odmienności i szacunku – spotykamy konflikty, prowadząc w wielu przypadkach do *czystek etnicznych*. Konfrontacja teorii z praktyką stanowi swoisty paradoks XXI wieku.

Zjawisko tolerancji zwykle odnosi się do wymiaru poznawczego oraz traktuje się je raczej jako deklarację pewnych zachowań, a nie zachowań samych w sobie³⁴⁵. Według W. Burszty, pojęcie to nierozzerwalnie wiąże się z zagadnieniami relatywizmu kulturowego³⁴⁶. Samo zdefiniowanie pojęcia nastrocza wiele problemów, o czym świadczyć może różnorodność podejść do problemu. Izabela Lazari – Pawłowska wskazuje na obecność aż 40 definicji pojęcia *tolerancja*³⁴⁷. Etymologicznie wywodzi się z języka łacińskiego, w którym słowo *tolera* oznacza *wspierać, utrzymywać i chronić*, a także *wytrzymywać, znosić i cierpieć*³⁴⁸. Tolerancja opiera się na ideach i zasadach szacunku oraz akceptacji wszelkiej odmienności. Istotą tolerancji jest więc prawo człowieka do postępowania zgodnego

³⁴²B. Pająk, *Tolerancja – jej zakres, znaczenie i realizacja w nowych demokracjach Europy Środkowoschodniej*, [w:] A. Posern – Zieliński (red.), *op. cit.*, s. 73

³⁴³E. Dąbrowa, *Wrażliwość międzykulturowa w kontekście modelu M. Benneta jako możliwość przewycięzania napięć i konfliktów współczesnego świata*, [w:] D. Czajkowska – Ziobrowska, A. Zduniak, *Edukacja dla bezpieczeństwa. Bezpieczna szkoła bezpieczny uczeń. Edukacja wobec zagrożeń szkolnych*, Poznań 2007, s. 523.

³⁴⁴W. Burszta, *Różnorodność i tożsamość. Antropologia jako kulturowa refleksyjność*, Poznań 2004, s. 99.

³⁴⁵J. Nikitorowicz, *Pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa*, Wyd. Trans Humana, Białystok 2001, s. 22 i 25.

³⁴⁶W. Burszta, *Tolerancja w dyskursie...*, *op. cit.*, s. 15.

³⁴⁷B. Pająk, *op. cit.*, s. 74.

³⁴⁸A. Chwieduk, *Tolerancja wśród alzackich elit*, [w:] A. Posern – Zieliński (red.), *op. cit.*, s. 140.

z wyrażanymi przez niego przekonaniem, nawet, jeśli nie podobają się one innym³⁴⁹. Ocenia się, że sama zasada tolerancji jest jedną z podstawowych dyrektyw społecznego współżycia, ważną szczególnie dla narodów budujących nowy ład polityczny, oparty na demokracji i dążących do poszukiwania nowych wzorców porozumiewania się między swoimi obywatelami, żyjącymi w warunkach coraz bardziej uwidaczniającej się wielokulturowości³⁵⁰. Zasada tolerancji wypływa między innymi, z koncepcji antropologicznego relatywizmu kulturowego, który stanowi samo sedno egzystencji demokratycznych społeczeństw.

Pojęcie *tolerancja* nie jest domeną współczesności, istniało już w czasach starożytnych. Prekursorem idei tolerancji był Perykles, który uznał, że stanowi ona jedną z podstaw stabilności demokratycznego państwa³⁵¹. W czasach nowożytnych, prawdziwy jej sens nadały wojny religijne XVI i XVII wieku, zakończone Pokojem Westfalskim w 1648 roku, w którego ramach określono kształt tolerancji dla innych religii oraz zadeklarowano odstąpienie od prześladowań na tle religijnym³⁵². Aleksander Posern – Zieliński wskazuje na wkład Polski w budowę tolerancji, podkreślając okres Rzeczypospolitej Obojga Narodów, tzw. *państwa bez stosów*³⁵³. Efektem dążenia do tolerancji było podpisanie podczas Konfederacji Warszawskiej z 1573 roku dokumentu, który gwarantował tolerancję religijną na ziemiach polskich i litewskich. Z pojęciem tolerancji wiąże się również historia Stanów Zjednoczonych, która znalazła odzwierciedlenie w dążeniu do równości religijnej wszystkich obywateli. W efekcie podpisano dwa dokumenty, które położyły podwaliny pod współczesne pojmowanie tolerancji. Pierwszym z nich był dokument (*ang. Tolerantion Act*), uchwalony przez zgromadzenie parlamentarne stanu Maryland w 1689 roku, zakazujący dyskryminacji

³⁴⁹ J. Ambrosewicz – Jacobs, *Tolerancja. Jak uczyć siebie i innych*, Wyd. VILLA DECIUS, Kraków 2003, s. 21.

³⁵⁰ A. Posern – Zieliński, *Negocjowanie tolerancji, czyli między groźbą konfliktu a dążeniem do współdziałania*, [w:] A. Posern – Zieliński (red.) *Tolerancja i jej granice w relacjach międzykulturowych*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2004, s. 25.

³⁵¹ Perykles (gr. Περικλῆς *Perikles* – otoczony chwałą, ur. ok. 495, zm. 429 p.n.e.) – największy ateński polityk, doskonały mówca i twórca ateńskiej demokracji. Działalność rozpoczął u boku Efiatesa, przywódcy stronnictwa demokratycznego, z którym przeprowadził w 462 p.n.e. ustawę ograniczającą działalność areopagu. Po śmierci Efiatesa i wygnaniu przez sąd skorupkowy Kimona (461 p.n.e.), Peryklesa wybierano wielokrotnie strategiem (od 444 p.n.e. prawie co rok). Wprowadził on równouprawnienie dla obywateli Aten w zakresie wolności osobistych i praw, bez względu na przynależność klasową. Praca zbiorowa, *Wielka Historia Świata*, t.7, Polskie Media Amer.Com, 2005, s. 128. Zob. A. Posern – Zieliński, *Negocjowanie tolerancji*, *op. cit.*, s. 27. W literaturze odnajdujemy również odwołania do indyjskiego władcy Asioka, który w III w. p.n.e. opracował pierwszy znany w historiografii dokument określający zasady wzajemnego współżycia swych poddanych w celu uniknięcia i zapobiegania konfliktom religijnym pomiędzy wyznawcami hinduizmu i buddyzmu.

³⁵² J. Ambrosewicz – Jacobs, *op. cit.*, s. 21.

³⁵³ J. Tazbir, *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w.*, Warszawa 1967, s. 18. za: A. Posern – Zieliński, *op. cit.*, s. 27. Tolerancja w tym okresie przejawiała się poszanowaniem wszystkich mniejszości narodowych.

na tle religijnym, a drugi to Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki z 1787 roku, głosząca idee państwa stojącego na straży tolerancji, a w jej ramach równości ludzi wobec prawa do wolności, pokoju i szczęścia³⁵⁴. Źródła poznawcze współczesnej teorii tolerancji odnajdujemy w rozważaniach Jana Locke'a, które zawarł ją w kilku dziełach: „Szkic o tolerancji” (1667) oraz „List o tolerancji” (1685) z kolejnymi kontynuacjami. Wskazywał na niedoskonałość dokumentu (*ang. Tolerantion Act*), twierdząc, że tolerancja skierowana jedynie w kierunku ortodoksyjnych protestantów jest niepełna, w związku z czym powinna obejmować wszystkie wyznania oraz grupy społeczne i zawodowe³⁵⁵.

Współczesne znaczenie pojęcia *tolerancja* należy rozpatrywać z dwóch perspektyw. Z jednej strony, należy je traktować jako uszanowanie czyichś poglądów lub zachowań, zwłaszcza innych niż nasze własne, a z drugiej strony pobłażanie dla negatywnych zachowań lub zjawisk albo dla osób, które zachowują się negatywnie³⁵⁶. P. Sztompka miarą tolerancji określa stan, w którym następuje akceptacja odmienności kulturowej lub nawet traktowanie jej, jako wartości wzbogacającej repertuar sposobów życia³⁵⁷. Tolerancja z natury rzeczy nawiązuje do akceptacji języków etnicznych innych narodowości, które bez względu na stosunki makrosocjalne, powinny być szanowane i traktowane na równi z tymi, które historycznie narzuciły modele kulturowe innym narodowościom, kreując zjawisko szowinizmu językowego. Potwierdzenie odnajdujemy w wielu inicjatywach Unii Europejskiej, które hołdują tolerancyjnemu podejściu do stosowania języków etnicznych w Parlamencie Europejskim.

Opisując tolerancję jako atrybut życia w demokratycznych zbiorowościach w wymiarze narodowym i ponadnarodowym, należy podkreślić, że dotyczy jednostek społecznych, a nie państw. Nasuwa się więc pytanie dotyczące podłoża klasyfikacji narodów na mniej i bardziej tolerancyjne. Odpowiedź jest prosta i złożona zarazem. Jej prostota wynika z faktu, że państwo tworzone jest przez naród, a naród przez jednostki społeczne, co sugeruje, że to właśnie suma postaw jednostek społecznych wchodzących w skład danego narodu buduje jego subiektywny lub obiektywny obraz - również w zakresie tolerancji. Złożoność zagadnienia wynika natomiast z różnorodności postaw wobec odmienności zapisanych w kulturowym wizerunku danego narodu. Istnieje jeszcze jeden dylemat dotyczący tolerancji, mianowicie, czy należy ją rozpatrywać w układzie statycznym, czy

³⁵⁴ Por. A. Warmiński, *O niektórych filozoficznych i psychospołecznych uwarunkowaniach zjawiska tolerancji/nietolerancji* [w:] T. Fałęcki (red.), *Kontakty i konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowej. Skąd przychodzi Antychryst?* Wyd. Naukowe AP, Kraków 2004, s. 40 – 41.

³⁵⁵ *Ibidem*, s. 40 – 41.

³⁵⁶ *Słownik Języka Polskiego*, T. 5, PWN, Warszawa 2007, s. 367.

³⁵⁷ P. Sztompka, *Socjologia...., op. cit.*, s. 256.

dynamicznym? Jak większość zjawisk społecznych, również i tolerancja posiada zarówno tendencje do zmian pod wpływem różnych czynników, jak i do statyki. Dynamika zjawiska rozpatrywana w kontekście dyfuzji kultur, wynika niewątpliwie z samego kontaktu kultur i poznania treści kulturowych przedstawiciela innej kultury. Statyka zjawiska opiera się na założeniach, że w naturze człowieka istnieje pewna grupa cech i poglądów, które bez względu na bodźce środowiskowe nie ulegną zmianie.

Tolerancję tę charakteryzują cztery obszary:

- jest istotna wówczas, gdy odnosi się do norm i praktyk religijnych oraz powinna się opierać na zasadach wolności wyznania i być akceptowana powszechnie w demokratycznym świecie;
- postrzegana jest jako zastosowanie wobec odmienności zasad i wolności ideologicznych;
- jest sferą manifestowania norm i praktyk obyczajowych, czyli zachowań, upodobań, stylów życia, które stanowią obecnie najbardziej konfliktogenny twór;
- stanowi przestrzeń norm i praktyk prawnych³⁵⁸.

Jest również zjawiskiem, które rozpatrywać należy zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i grupowym. Wymiar indywidualny to nic innego jak indywidualny akt decyzji, co do akceptacji pewnych zachowań lub postaw. Wymiar grupowy wynika ze sfer tożsamości całych zbiorowości. S. Huntington twierdzi, że: *obrona tożsamości w perspektywie indywidualnej i społecznej wymaga rozwinięcia świadomości własnej kultury i jej podstawowych wyznaczników, ale również zarzucenia kulturowego absolutyzmu oraz zaakceptowania różnic*³⁵⁹.

W pojęciu *tolerancja* tkwi pewien paradoks, wynikający z dualizmu w pojmowaniu wszelkiej odmienności. Z jednej strony tolerancja traktowana jest, jako postawa szacunku wobec odmienności i opiera się na przekonaniu, że pokojowe współistnienie grup czy jednostek odmiennych kulturowo lub religijnie, jest możliwe. Z drugiej strony – twierdzi Monika Bobako – *absolutna tolerancja, czyli bezwarunkowy szacunek dla odmienności, jest pojęciem samowywrotowym*³⁶⁰. Wynika to głównie z braku możliwości akceptowania i szacunku do odmienności, która nie wykazuje tolerancyjnych postaw dla innej odmienności. Na tym gruncie rozważań należy stwierdzić, że granice tolerancji posiadają dwa wymiary,

³⁵⁸ A. Posern – Zieliński, *Negocjowanie tolerancji*, *op. cit.*, s. 33.

³⁵⁹ S. P. Huntington, *Jesteśmy skazani na konflikt cywilizacyjny*, [w:] B. Wildstein, *Profil wieku (publikacja rozmowy z autorem)*, Warszawa 2002, s. 23.

³⁶⁰ M. Bobako, *Tolerancja a władza. O kształtowaniu tożsamości kulturowych w przestrzeni polityki*, [w:] A. Posern – Zieliński (red.), *op. cit.*, s. 51.

mianowicie są traktowane, jako *szttywne*, czyli wynikającymi z systemu prawnego, tradycji kulturowych, zasad ideologiczno – filozoficznych oraz *miękkie*, czyli takie, które mogą podlegać negocjacjom³⁶¹.

Jaki jest więc związek tolerancji z relatywizmem kulturowym? Tolerancja, najogólniej rzecz ujmując, opiera się na poszanowaniu wszelkiej odmienności, bez względu na stan wiedzy o tej odmienności – jest postawą ideologiczną, a nie metodologią oceny. Relatywizm kulturowy po części wynika z tolerancji, jednak swoją istotę opiera na wiedzy na temat danej kultury, która posłuży do oceny jej, zgodnie z ogólnie przyjętymi w danej kulturze kanonami. Tolerancja w swym praktycznym wymiarze, jest kształtowana poprzez kontakty kulturowe i wzajemne poznanie przedstawicieli innej kultury. Każdy kontakt kultur jest swoistym eksperymentem, ponieważ nie ma możliwości predykcji interakcji, do jakich dojdzie pomiędzy osobami wchodzącymi w kontakt. Mimo to należy założyć, że kontakty i dialog kultur stanowią podstawową metodę kształtowania tolerancji.

3.5. Konflikt kultur

Konflikt kultur czerpie swoje źródła poznawcze w szeroko pojmowanej *teorii konfliktu społecznego*, a w tym, w konflikcie społecznym wyrastającym na gruncie nierówności klasowych³⁶². Samo pojęcie *konflikt społeczny* doczekało się wielu różnych interpretacji. Definiowane jest, jako: *przedłużająca się niezgoda między dwoma lub więcej osobami bądź organizacjami, wynikła zwykle z ważnego powodu*³⁶³.

Każdy konflikt posiada charakter cykliczny, oparty na przechodzeniu sporu pomiędzy jednostkami lub grupami społecznymi w konflikt ukryty lub bierny, a w konsekwencji braku porozumienia, również w konflikt otwarty – jawny. Stanisław Chęłpa i Tomasz Witkowski

³⁶¹ A. Posern – Zieliński, *Negocjowanie tolerancji*, *op. cit.*, s. 37.

³⁶² Por. J. Szacki, *Historia myśli*, *op. cit.*, s. 828 – 844. Teoria konfliktu – jeden z podstawowych paradygmatów w socjologii, konkurujący przede wszystkim z funkcjonalizmem. Właściwie nie jest to jedna spójna teoria, lecz zbiór podejść teoretycznych, które eksponowały pomijany często w analizach funkcjonalistów konflikt społeczny. Geneza teorii konfliktowych wywodzi się w głównej mierze z opracowań teoretycznych Karola Marksa i Maxa Webera. Według M. Webera, zbiorowości zdominowane prędzej będą wchodzić w konflikt ze zbiorowościami dominującymi, jeśli odmówią im legitymizacji władzy.

³⁶³ *Słownik Języka Polskiego*, t. 2, PWN, Warszawa 2007, s. 283. Konflikt może mieć wymiar wewnętrzny, definiowany jako stan psychiczny człowieka, który nie jest w stanie podjąć decyzji, gdyż dostrzega sprzeczne racje i żadnej nie może uznać za nadrzędną. Również wyróżniamy konflikt wartości, idei, postaw, który dotyczy różnic między nimi, których nie można usunąć. W najogólniejszy sposób konflikty dzielimy: na interpersonalne i grupowe (małe grupy: mikrokonflikty, duże: makrokonflikty); ze względu na ich treść i formę: ekonomiczne, polityczne, ideologiczne, religijne; ze względu na formę: racjonalne i nieracjonalne, jawne i ukryte, zorganizowane i niezorganizowane; porządkując je względem zasięgu: konflikty ról, konflikty grupowe, konflikty np. etniczne, konflikty międzynarodowe, konflikty między blokami państw; ze względu na stosunki między podmiotami: równość podmiotów, nierówność, konflikt między całością a częścią (np. grupą i podgrupą).

wskazują na detektory konfliktów interpersonalnych, które, zdaniem autorów, pozwalają wykrywać konflikty jeszcze nieujawnione. Należą do nich następujące przesłanki:

- unikanie bezpośredniego kontaktu z partnerem;
- nasycaenie wzajemnych kontaktów formalizmem, niecierpliwością i drażliwością oraz brakiem tolerancji na popełnione – nawet drobne – błędy;
- nieprzestrzeganie utrwalonych rytuałów i podstawowych zasad regulujących koegzystencję;
- prowokowanie impulsywnych zachowań partnera, czyhanie na jego potknięcia i ich złośliwe komentowanie;
- podkreślanie różnic i odrębności we wzajemnych interakcjach (polaryzacja);
- atakowanie przewidywanych zachowań partnera, nawet jeśli zostaną publicznie zwerbalizowane;
- brak zgody na propozycje rozwiązań wychodzące ze strony partnera;
- ironiczne traktowanie partnera, lekceważenie jego poglądów i propozycji działania;
- uparte trzymanie się własnego zdania (fiksacja) i emocjonalna, gwałtowna obrona w przypadku kontrargumentacji;
- zarzucanie partnerowi braku dobrej woli i nieczystych intencji;
- przejawianie nieufności oraz gotowości do zachowań obronnych i ofensywnych w obliczu bezpośredniego kontaktu z partnerem;
- ograniczanie swobody działań partnera;
- izolowanie partnera od otoczenia³⁶⁴.

Konflikty przebiegają w kilku fazach, z których pierwszą i zarazem fundamentalną jest pojawienie się sprzecznych celów, interesów, dążeń, postaw. Kolejna faza dotyczy powstania napięć społecznych, masowych frustracji, poczucia zagrożenia ze strony innych grup społecznych, co w konsekwencji prowadzi do kolejnej fazy, czyli ostrych podziałów w wyniku sprzeczności, niechęć, wrogość, uprzedzenia, racjonalizacja sprzeczności. W kolejnej fazie następuje podjęcie walki przez jedną ze stron, która może mieć charakter ukrytej lub jawnej agresji. W konsekwencji konflikt społeczny osiąga punkt kulminacyjny i pojawia się kolejna jego faza, czyli dążenie do zakończenia konfliktu, z powodu: zwycięstwa jednej ze stron, wyczerpania wszystkich uczestników konfliktu, negocjacji

³⁶⁴ S. Chelpa, T. Witkowski, *Psychologia konfliktów. Praktyka radzenia sobie ze sporami*, Wyd. Oficyna Wydawnicza UNUS, Warszawa 1999, s. 150.

i kompromisu. Ostatnią fazą mogą być kolejne napięcia, będące efektem urazów i uprzedzeń³⁶⁵.

Socjologiczne definicje opisują konflikt społeczny, jako: *proces społeczny zachodzący pomiędzy jednostkami, grupami, klasami w wyniku sprzeczności interesów i powodujący wrogość między nimi*³⁶⁶. Konflikt społeczny jest zjawiskiem nieuniknionym we wszystkich grupach społecznych. Z jednej strony, wyrasta zwykle na gruncie nagromadzonych sprzecznych emocji, a z drugiej strony objawia się wybuchem wrogich i antagonistycznych postaw. Jedno z podejść głosi, że: *konflikt społeczny przekształca stosunki społeczne i integruje przez to również w układy polityczne i ekonomiczne, ale nie jest determinowany przez sprawy gospodarcze, czy narodowe albo państwowe. Dominują w nim kwestie społeczne, które tkwią w nim jako przyczyna i pojawiają się na końcu jako rezultat*³⁶⁷.

W literaturze socjologicznej występują trzy koncepcje konfliktu społecznego:

- strukturalna, traktująca konflikt jako tkwiącą w strukturze systemu społecznego *niezgodność*, która może prowadzić do różnorodnych zaburzeń społecznych;
- behawioralna, wynikająca z działań (interakcji i stosunków) o znamionach walki społecznej;
- psychologiczna, ujmowana jako stan wrogości³⁶⁸.

Złożoność omawianej problematyki nie pozwala przyjąć jednej uniwersalnej definicji tego zjawiska. Z. Bauman twierdzi, że w ogólnym ujęciu, konflikty stanowią odpowiedź na dystans wytwarzający się podczas spotkania z odmiennością, wyrażoną w specyficznych systemach normatywnych, zwyczajowych i językowych. Odmienność ta może być

³⁶⁵ Por. *Ibidem*, s. 151.

³⁶⁶ Por. J. H. Turner, *Struktura teorii socjologicznej*, PWN, Warszawa 2004. W grupach społecznych o silnych więziach wewnątrzgrupowych negatywne emocje jej członków są postrzegane, jako zagrożenie dla struktury grupy i tłumione, co w chwili konfliktu objawia się jego niezwykłą gwałtownością, a w konsekwencji może prowadzić do zniszczenia struktury grupy. W grupach społecznych o słabych więziach wewnątrzgrupowych, konflikty są relatywnie częstym zjawiskiem i służą do rozładowania wszelkich napięć, co w istocie pozwala zająć się przyczynami powstawania konfliktów, a nie rozładowaniem nawarstwionych emocji, jak miało to miejsce w poprzednim przypadku. W elastycznych strukturach społecznych konflikty krzyżują się ze sobą, co zapobiega kumulacji wokół jednej osi i w konsekwencji rozpadowi tej struktury. W sztywnych strukturach społecznych konflikty kumulują się wokół jednej osi, często skutkując rozpadem lub gwałtowną zmianą tych struktur.

³⁶⁷ J. Królikowska, *Struktura procesu konfliktowego*, [w:] K. Piątek (red.), *Konflikty społeczne w procesie transformacji systemowej*, Wyd. UMK, Toruń 1996, s. 16.

³⁶⁸ L. M. Nijakowski, *op. cit.*, s. 24. Por. R. A. Podgórski, *Socjologia. Mikrostruktury*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz – Olsztyn 2008, s. 179 – 181. Autor zwraca uwagę na konflikty motywacyjne: 1. Przyciągania z przyciąganiem, gdy na człowieka działają jednocześnie dwie sprzeczne wartości pozytywne; 2. Unikania z unikaniem, gdy na człowieka działają dwie sprzeczne wartości; 3. Przyciągania z unikaniem, gdy na jednostkę działa przyciągająca wartość pozytywna, a na drodze do niej stoi jakaś wartość odpychająca, negatywna, gdy cel zaspokajający potrzeby ma jednocześnie wartość pozytywną i negatywną.

przedmiotem fascynacji, ale również źródłem niepewności i zagrożenia³⁶⁹. Kolejna definicja twierdzi, że konflikt społeczny to *takie wydarzenie, które charakteryzuje się gwałtowną polaryzacją zbiorowości wywołaną niezgodnymi, czy nawet wykluczającymi się interesami (...)*³⁷⁰.

Ekstrapolując konflikty społeczne na grunt etniczny, dochodzimy do wniosku, że zasadniczym elementem różnicującym obydwie typy konfliktu, są niewątpliwie jego uczestnicy. W konflikcie etnicznym duże, choć nie jedyne, znaczenie odgrywa tożsamość narodowa, natomiast w konflikcie społecznym mamy do czynienia z – między innymi – tożsamością społeczną. Podejście tożsamościowe do konfliktów w pewien sposób zawęża obszar dociekań, w związku z czym konieczne jest rozpatrywanie ich w szerszym kontekście społecznym, historycznym, psychologicznym i antropologicznym.

W konsekwencji dociekań nad powyższą problematyką, dochodzimy do ogólnego wniosku, że konflikt etniczny wielokrotnie określany jest jako typ konfliktu społecznego³⁷¹. W rozważaniach A. Giddensa dostrzegamy szerszy kontekst konfliktu etnicznego, którego fundamentalny sens tkwi w gwałtownych przejściach społeczeństw z tolerancji i integracji do antagonizmów o podłożu etnicznym, które w skrajnych przypadkach prowadzą nawet do czystek etnicznych³⁷². Takie pojmowanie konfliktu etnicznego posiada bardzo radykalne zabarwienie i wynika ze skrajnych sytuacji, w których żadne narzędzia przeciwdziałania konfliktom bądź ich łagodzenia, nie działają. Według Krzysztofa Kwaśniewskiego: *konflikt sensu stricto etniczny uznać można taki ostateczny, gwałtowny rezultat opozycji międzygrupowej, którego stronami są narody (grupy etniczne) i w którym bardziej niż o posiadanie, władzę lub informację chodzi o tożsamość kulturową i etniczną stron*³⁷³. Tożsamość etniczna rozpatrywana w tym kontekście jest zwykle domeną strony słabszej uwikłanej w konflikt etniczny. Konflikt powstaje wówczas, gdy mamy do czynienia ze współzawodnictwem różnych grup etnicznych i charakteryzuje się wzrastającą świadomością jednostki w nowej przestrzeni społecznej. Uogólniając, współzawodnictwo determinuje pozycję jednostki w swojej wspólnotce, natomiast konflikt wyznacza jednostce pozycję w społeczeństwie wieloetnicznym³⁷⁴.

Nawiązując do powiązań konfliktu etnicznego z konfliktem kultur, należy wskazać na podejście Jana Muchy, który zjawisko konfliktu etnicznego określił, jako: (...) *jeden z typów*

³⁶⁹ Z. Bauman, *op. cit.*, s. 62.

³⁷⁰ L. M. Nijakowski, *op. cit.*, s. 24.

³⁷¹ Por. W. Żelazny, *op. cit.*, s. 47 – 50.

³⁷² A. Giddens, *op. cit.*, s. 280.

³⁷³ L. M. Nijakowski, *op. cit.*, s. 28.

³⁷⁴ W. Żelazny, *op. cit.*, s. 39.

*stosunków występujących pomiędzy mniej lub bardziej spójnymi zbiorowościami społecznymi, należącymi do jakiegoś szerszego układu kulturowego*³⁷⁵. Widzimy więc, że konfliktu etnicznego nie należy rozpatrywać w oderwaniu od aspektów kulturowych, choć nie zawsze stanowią one jego źródło.

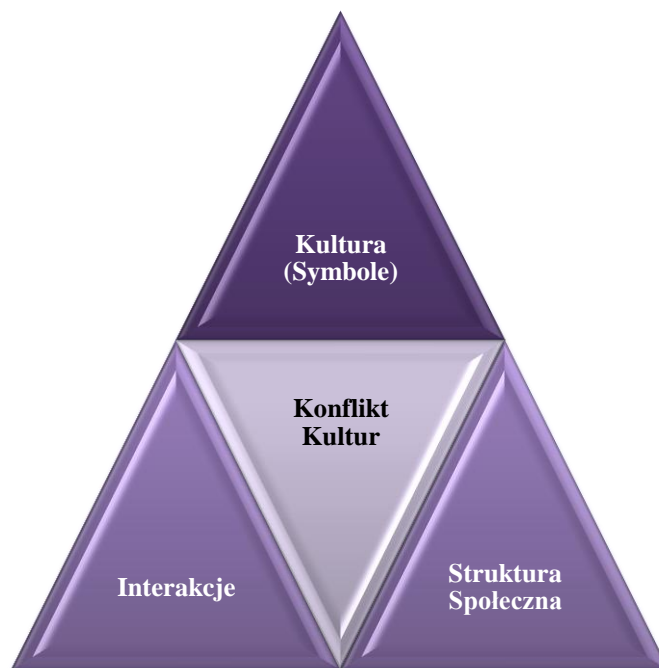
Jak więc definiować konflikt kultur? Według J. H. Turnera, konflikty kultur posiadają swoje podstawy w trzech zasadniczych obszarach funkcjonowania społeczeństw, które uwikłane są we wzajemnych korelacjach:

- kulturze wraz z systemem symboli, które służą ludziom do kierowania własnym postępowaniem;
- strukturze społecznej, czyli względnie trwałe wzory relacji, które służą ludziom do organizacji życia społecznego;
- interakcjach, czyli przebiegającym na mikroszczeblu wzajemnym dostosowaniu się ludzi do siebie w sytuacjach bezpośrednich kontaktów³⁷⁶.

Na rysunku 1 przedstawiono determinanty powstawania konfliktu kultur, do których zaliczamy składniki kultury występujące jako symbole, ustalające zasady interakcji i funkcjonowania struktury społecznej oraz ludzi tworzących strukturę społeczną, zmieniających i tworzących kulturę w codziennych interakcjach. Układy stosunków społecznych w tych strukturach mogą wpływać na tworzenie nowych symboli, natomiast konflikty kultur determinowane są przez jednostki społeczne wchodzące w skład struktury społecznej, wzajemne interakcje pomiędzy przedstawicielami danych kultur lub całych zbiorowości o określonej kulturze.

³⁷⁵ J. Mucha, *Oblicza etniczności. Studia teoretyczne i empiryczne*, Wyd. NOMOS, Kraków 2005, s. 29.

³⁷⁶ J. H. Turner, *Socjologia*, *op. cit.*, s. 50.

Rys. 1. Determinanty konfliktu kultur

Źródło: Opracowanie własne na podstawie J. H. Turner, *Socjologia. Koncepcje i ich zastosowanie*, Wyd. Zysk i S – ka, Poznań 2005, s. 50.

Odnosząc się do grup społecznych w kontekście kulturowym, należy podkreślić, że stanowią one sumę indywidualnych składników kultur poszczególnych członków danej struktury społecznej, współtworzących wizerunek kultury grupy społecznej. Konflikt kultur rozumiany w tym kontekście będzie więc wynikiem interakcji, zachodzących na dwóch, a właściwie na trzech poziomach. Pierwszy poziom to konflikt kultur indywidualnych, zachodzący w ramach grupy własnej, który wynika ze zróżnicowania składników kultur poszczególnych jej członków. Drugi poziom, to konflikt grup kulturowych, które weszły w interakcję z inną grupą kulturową. Trzeci poziom opisywany jest przez konflikt jednostek społecznych, reprezentujących określone cechy kulturowe (niekoniecznie wynikające z tożsamości grupowej czy narodowej), które w ramach interakcji (kontaktu kultur) na poziomie grupy niewchodzącej w konflikt kultur z inną grupą, same stały się podmiotem konfliktu kultur na poziomie indywidualnym.

Uwzględniając dekompozycję kultury na jej elementy składowe, dochodzimy do wniosku, że konflikt kultur jest determinowany przez różnice kulturowe (indywidualne i grupowe), rozpatrywane na poziomie poszczególnych elementów składowych kultury. Niewątpliwie jednym z ważniejszych jest konflikt tożsamości, czyli trudności w określeniu hierarchii potrzeb własnych i potrzeb grupowych. Uogólniając, konflikt ten jest wynikiem niezgodności interesów stanowiących integralną część warstw kultury. Kolejnym, niezmiernie ważnym elementem są systemy norm i wartości, czyli *ład aksjonormatywny* poszczególnych

jednostek społecznych. Ten obszar kultury posiada o tyle ważne znaczenie, że jest niepowtarzalny, indywidualny i specyficzny dla każdej jednostki społecznej i w większości przypadków nie daje się ekstrapolować na inną. Konflikt kultur w tym aspekcie zdaje się być sferą naturalną, ze względu na różnice w indywidualnych systemach wartości poszczególnych jednostek społecznych.

Konflikty kultur posiadają również swoje odzwierciedlenie w rozumieniu symboli, których znaczenia nie zawsze muszą być odczytywalne przez inne osoby, szczególnie przedstawicieli innych grup etnicznych. Ważną kwestią jest to, że konflikty na poziomie symboli mogą być zarówno świadome, jak i nieświadome. Świadome i celowe obrażanie symboli narodowych, czy też grupowych może posiadać wymiar etapu większego konfliktu, czy też formę prowokacji. Brak znajomości znaczeń symboli, szczególnie indywidualnych posiada charakter nieświadomy i wynika z braku kompetencji kulturowej.

Konfliktotwórczy charakter posiadają również bohaterowie narodowi oraz idole grupowi, czy indywidualni. Nie zawsze bowiem są tym samym dla poszczególnych osób, czy grup społecznych i etnicznych. Szczególnie na poziomie etnicznym bohaterowie w powiązaniu z historią kraju stanowią niezwykle problematyczną kwestię. Bohater w pojmowaniu jednego narodu, dla innego/innych może być postacią negatywną. Posiada to swój związek w zaszłościach historycznych, które wchodząc w wymiar antropologiczny konfliktów, w znaczący sposób wpływają na powstawanie stereotypów i uprzedzeń narodowych.

W kontaktach kultur, konflikty posiadają swoje źródła w różnicach zawartych w tradycjach narodów, obyczajach grupowych i zwyczajach indywidualnych. Różne pojmowanie świąt, zwykłych czynności codziennych może bowiem tworzyć sytuacje konfliktowe zarówno na poziomie interpersonalnym, jak i grupowym. Interesującą kwestię stanowi również konflikt na tle religijnym, którego istotą jest odmienny w różnych religiach stosunek do Boga, wiary, wartości religijnych. Religia od początku dziejów cywilizacji posiadała swój udział w kreowaniu stosunków społecznych na świecie w związku z tym, że zaspokajała pewne podstawowe potrzeby jednostki i społeczeństwa. Z jednej strony posiadała charakter alternatywy na biedę, nierówności klasowe i napięcia społeczne, z drugiej strony była kreatorem norm i wartości pozwalających odróżnić dobro od zła. W teorii Karola Marksa odnajdujemy inną funkcję religii, która *stricte* ukazuje jej konfliktotwórczy charakter. Mianowicie, autor określa ją miarą narzędzia represji elit skierowanych do mas, czyli jednostek i grup społecznych, usytuowanych na niższych szczeblach struktury społecznej. Świadczy o tym cytat, w którym czytamy: (...) *religia to opium dla mas*, w którym autor

podkreśla, że umacnia normy i wartości tych, którzy cieszą się przywilejami i jednocześnie łagodzi cierpienia i lęki tych, którzy są tych przywilejów pozbawieni³⁷⁷.

Innym ważnym aspektem rozważań jest to, że religia od wieków była stymulatorem wszelkich konfliktów, które cechowała łatwość rozprzestrzeniania się i przenoszenia z całych zbiorowości na małe grupy i jednostki społeczne. Konflikt na poziomie religijnym może więc mieć wymiar narodowy, grupowy oraz jednostkowy/indywidualny, a jego siła tkwi w ideologii i wierze. Religia posiada również pozytywny wymiar. Ze względu na stosunkowo trwałą charakter, nie ulega radykalnym zmianom w czasie, niesie ze sobą bogaty zestaw treści kulturowych, który wzbogacany jest pod wpływem czasu przez pokolenia. Inną jej cechą jest to, że ściśle koresponduje z historią i kształtuje tradycje narodowe.

Wieloaspektowość konfliktów kultur dotyczy również komunikacji międzykulturowej, a właściwie kompetencji komunikacyjnej (w tym kompetencji językowej, werbalnej i niewerbalnej). W ramach kompetencji językowej werbalnej, na pierwszy plan wysuwa się znajomość języka etnicznego danej kultury, przy czym nie bez znaczenia pozostaje tzw. *jakość języka*, czyli stylistyczne linie komunikacji przejawiające się w sposobie budowania przekazu. Rozpatrując konflikty kultur w kategoriach języka niewerbalnego, należy je widzieć jako efekt błędnego odbioru znaczeń symboli i tzw. *mowy ciała*, zawartej w dwóch kanałach przekazu informacji: *wokalnym i wizualnym*³⁷⁸. Również szowinizm językowy posiada siłę sprawczą powstawania konfliktów kultur poprzez narzucanie danego języka, jako dominującego w komunikacji międzykulturowej.

Ujmując niewerbalne aspekty komunikacji międzykulturowej w szerszym kontekście, należy wskazać, że wpływają one na konflikty kultur w ramach: *kinestyki (kinestetyki)* – ruchów i gestów, *hptyki* – dotyków, *okulestyki* – kontaktów wzrokowych oraz odmiennego rozumienia znaczenia pojęcia czasu – *chronemiki*, przestrzeni komunikacyjnej – *proksemiki*, a także wszelkich dźwięków towarzyszących językowi werbalnemu, zwanych *paralanguage*³⁷⁹. Przedstawione aspekty komunikacji międzykulturowej w różnych kulturach, różnie są traktowane, posiadają zróżnicowane znaczenie i wytyczają różne granice komunikacji. Istotną pozycję w wytyczaniu granic komunikacji posiada *hptyka*, oparta na dotykach oraz *okulestyka* oparta na kontaktach wzrokowych. M. Szopski wskazuje, że dotyk jest jednym z najbardziej bezpośrednich i osobistych zmysłów, dzięki czemu przenoszone

³⁷⁷ *Ibidem*, s. 171.

³⁷⁸ S. Chełpa, T. Witkowski, *op. cit.*, s. 42.

³⁷⁹ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa....., op. cit.*, s. 17.

przez niego komunikaty posiadają charakter emocjonalny³⁸⁰. Dotyk posiada swój kulturowy kontekst, wynikający z przynależności do danego kręgu kulturowego. W kulturze krajów arabskich, Ameryki Łacińskiej, Grecji i Hiszpanii dotyk jest podstawą życia w symbiozie społecznej. Neutralne podejście reprezentują kraje Dalekiego Wschodu (bez Japonii), Europy Środkowej i Francji, natomiast w USA, Japonii oraz Wielkiej Brytanii dotyk jest czymś niedopuszczalnym, naruszeniem prywatności, które w bezpośredni sposób prowadzi do konfliktów³⁸¹. Inny obszar komunikacji niewerbalnej stanowi sam wygląd rozmówcy oraz otoczenie, w jakim się znajduje.

Mowa ciała posiada również tę cechę, że pozostaje w związku z pozycjami w hierarchii struktury społecznej i etnicznej, w której znajduje się uczestnik procesu komunikowania się. Z dotychczasowych badań nad związkami pozycji w hierarchii danej struktury, z tendencją do wyrażania niewerbalnych treści komunikacyjnych wynika, że osoby znajdujące się na wyższych szczeblach tej hierarchii, wykazują mniejsze tendencje do *kinestycznych* elementów komunikacji niewerbalnej, której konsekwencją jest również panowanie nad *haptycznymi* jej elementami. Osoby te wyrażają się bez dodatkowych elementów typu *paralanguage* (wokalizacji), a także zachowują odpowiedni dystans komunikacyjny zawarty w *proksemice*. *Chronemika*, czyli stosunek do czasu osób usytuowanych na szczycie hierarchii, jest podstawowym determinantem funkcjonowania w zgodzie z ustalonymi w danej grupie kanonami. Cechą charakterystyczną jest wykorzystywanie *okulestyki*, jako narzędzia perswazji w kontaktach interpersonalnych. W konfrontacji z jednostkami usytuowanymi na niższych szczeblach hierarchii, omówione elementy komunikacji niewerbalnej w znaczący sposób mogą wpływać na powstawanie ukrytych lub otwartych konfliktów, szczególnie na poziomie komunikacji międzykulturowej³⁸².

Naruszenie kanonów komunikacyjnych, zarówno werbalnych, jak i niewerbalnych, zakorzenionych w określonych kulturach, stanowi pierwszy krok do stworzenia sytuacji konfliktowej. Wynika to zwykle z braku kompetencji kulturowej, czyli znajomości treści i składników kultur uczestnika procesu komunikowania (w tym również języka etnicznego) oraz z ignorowania zasad relatywizmu kulturowego, który jest podstawowym narzędziem

³⁸⁰ M. Szopski, *op. cit.*, s. 106.

³⁸¹ *Ibidem*, s. 107 – 108.

³⁸² Szeroką wykładnię teoretyczną dotyczącą związków konfliktów kultur z komunikacją niewerbalną zawarto w publikacji E. T. Hall, *Bezgłośny język*, Wyd. PIW, Warszawa 1987. Autor wskazuje na powstawanie konfliktów kultur, jako funkcji postaw oraz wzorców kulturowych poszczególnych grup etnicznych. Autor wyróżnił cztery typy dystansów, wpływających na proces komunikowania się: dystans intymny – do 30 cm, dystans osobisty – od 30 do 120 cm, dystans towarzyski – od 120 do 350 cm, dystans publiczny – powyżej 350 cm.

przeciwdziałania powstawaniu konfliktów kultur. S. Chełpa twierdzi, że: *brak komunikacji, czyli całkowity brak znajomości języka etnicznego przedstawiciela danej kultury oraz brak znajomości cech charakterystycznych jego języka niewerbalnego wynikającego z charakteru narodowego, a także zwyczajów i obyczajów, same w sobie stanowią źródło konfliktu kultur*³⁸³. Konflikt na tym podłożu może być również kreowany przez różnice w możliwościach percepcyjnych i intelektualnych, pomiędzy uczestnikami procesu komunikowania się. Różnice te prowadzą do całkowitego lub częściowego niezrozumienia treści komunikatu. Inną kategorię źródeł konfliktów wynikających z komunikacji, są błędy komunikacyjne, do których zaliczamy nadmierną generalizację, zarzuty, oceny, polecenia, zalecenia, wyrażanie negatywnych, niekontrolowanych emocji. Omawiane błędy w literaturze psychologicznej nazwane zostały *stoperami komunikacyjnymi*, a podstawowym czynnikiem ulepszającym proces komunikowania się jest ich eliminowanie³⁸⁴. W. Gładkowski wskazuje również na inne czynniki powstawania konfliktów kultur. Należą do nich:

- polaryzacja, czyli tendencja do wyrażania skrajnych opinii;
- etykietowanie, czyli widzenie problemów przez nazywanie, a nie analizowanie;
- mieszanie faktów i wniosków, traktowanie wniosków na równi z rzeczywistymi faktami;
- przesadna pewność siebie, a więc przypisywanie sobie cech eksperta;
- statyczna ocena, czyli brak umiejętności weryfikacji opinii dotyczących nieustannie zmieniających się elementów rzeczywistości;
- klasyfikowanie i nieodróżnianie, czyli przypisywanie ludziom i zdarzeniom tych samych cech, klasyfikowanie ich i kategoryzowanie³⁸⁵.

Konflikty kultur rozpatrywane w kategoriach błędów komunikacyjnych nie wynikają jedynie z obecności *stoperów komunikacyjnych*. Duże znaczenie posiadają pozytywne oraz negatywne postawy. Jednym z determinantów unikania i niwelowania konfliktów oraz napięć grupowych na poziomie międzykulturowym jest niewątpliwie tolerancja, która w połączeniu z zasadami relatywizmu kulturowego, w korzystny sposób wpływa na proces komunikowania międzykulturowego. Zgodnie z tak przyjętą linią rozumowania można powiedzieć, iż wszędzie tam, gdzie mamy do czynienia z konfliktami spowodowanymi nietolerancją, należy poszukiwać możliwej do osiągnięcia i zaakceptowania przez spolaryzowane strony płaszczyzny kompromisu. Konstruowaniu takiej przestrzeni sprzyjać będzie niewątpliwie

³⁸³ S. Chełpa, T. Witkowski, *op. cit.*, s. 37.

³⁸⁴ *Ibidem*, s. 40.

³⁸⁵ W. Gładkowski, *Komunikowanie interpersonalne*, PWN, Warszawa 1994, s. 5.

dialog międzykulturowy, wzajemne poznanie własnych argumentów, motywów i postaw mających wpływ na uprzedzenia, stereotypy i akty nietolerancji³⁸⁶.

Konflikty kultur, z natury rzeczy, zostały wpisane w rozwój cywilizacji, towarzysząc człowiekowi w ramach koegzystencji zarówno jedno, jak i wielokulturowej. Potwierdzenie odnajdujemy w myśli amerykańskiego eksperta z dziedziny mitologii porównawczej, Josepha Campbella, który stwierdził: (...) *historia obfituje w wojny między grupami kulturowymi (...)* wszystkie bez wyjątku mity ludzi niepiśmiennych cenily, wręcz gloryfikowały wojnę³⁸⁷. Podejście to wskazuje, że wszędzie tam, gdzie dochodziło do spotkań i kontaktów międzykulturowych, wszechobecny był konflikt kultur. Niemniej jednak podkreślić należy, że kontakty i spotkania międzykulturowe nie zawsze prowadziły do konfliktów. Owocowały również pozytywnymi zjawiskami, prowadzącymi do dyfuzji kultur, zarówno na poziomie jednostek, jak i całych grup etnicznych. Kontakty kultur posiadały zwykle charakter handlowy i militarny, gdzie pierwszy służył rozwojowi gospodarczemu, a drugi bezpieczeństwu w przypadku najazdu innego narodu.

³⁸⁶ A. Posern – Zieliński, *Negocjacje tolerancji, czyli między groźbą konfliktu a dążeniem do współdziałania*, [w:] A. Posern – Zieliński (red.), *Tolerancja i jej granice w kontaktach międzykulturowych*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2004, s. 25.

³⁸⁷ G. Hofstede, *op. cit.*, s. 302 – 303.

ROZDZIAŁ 4.

KOMUNIKACJA MIĘDZYKULTUROWA I JEJ TEORETYCZNE UWARUNKOWANIA

4.1. Komunikacja społeczna jako podstawa dialogu kultur

Komunikacja społeczna, jako dyscyplina naukowa, znalazła swoje miejsce w wielu innych naukach, tj. socjologii kultury, psychologii społecznej, teorii organizacji i zarządzania oraz politologii. Swym zasięgiem obejmuje wszelkie działania jednostek oraz grup społecznych i etnicznych, co sytuuje ją wśród nauk o charakterze interdyscyplinarnym. Omawiając zagadnienia z obszaru komunikacji, nie sposób pominąć teorii Jürgena Habermasa (ur. 1929)³⁸⁸, która została opisana w dwutomowym dziele z 1981 roku – „Teoria działania komunikacyjnego”. Według autora, nieodłączną sferą *teorii działania komunikacyjnego* jest to, że na ramy społeczne składa się z jednej strony społeczno – kulturowy świat przeżywany, a z drugiej strony system społeczny wraz ze swoimi podsystemami³⁸⁹. J. Habermas zbudował swoją teorię na strukturze systemu społecznego, w którym kluczową rolę odgrywa dialog pomiędzy wszelkimi elementami tejże struktury.

Rozważania nad komunikacją społeczną należy rozpocząć od zdefiniowania samego pojęcia *komunikacja*. Stała się ona słowem – kluczem współczesności, które określa zjawiska tak istotne dla życia społecznego i tak problematyczne, że zmuszają do wszechstronnych analiz, przemyśleń i dyskusji³⁹⁰. Etymologiczne źródła pojęcia wywodzą się z łacińskiego słowa *communicare* (być w relacji, w związku, uczestniczyć, zreszać się). Uniwersalność tego pojęcia przekłada się na różnorodność w podejściach do jego interpretacji, a tym samym w jego definiowaniu. W samej literaturze amerykańskiej pojęcie komunikacji doczekało się aż 211 definicji³⁹¹. Istnieje jednak w literaturze pewna niekonsekwencja w samej

³⁸⁸ Jürgen Habermas – niemiecki filozof zajmujący się zagadnieniami społecznymi i poznaniem nauk humanistycznych. Autor prac: *Materializm historyczny a rozwój struktur normatywnych* oraz *Obywatelstwo a tożsamość*. Rozróżnił trzy rodzaje nauk ze względu na interes poznawczy: empiryczno – analityczne, skierowane na świat zewnętrzny i mające na celu tworzenie technologii; hermeneutyczno – historyczne, zorientowane na badanie przestrzeni komunikacji międzyludzkiej oraz sensu zawartego w symbolach, wartościach, instytucjach; nauki krytyczne, których celem jest emancypacja człowieka w wymiarze społeczno – historycznym. J. Szmyda, *Leksykon filozofów współczesnych*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz – Kraków 2004, s. 193.

³⁸⁹ J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Wyd. PWN, Warszawa 2002, s. 922 i 931.

³⁹⁰ J. Frasz, *Komunikacja polityczna. Wybrane zagadnienia gatunków języka*, Wyd. UWroc, Wrocław 2005, s. 9.

³⁹¹ K. Maliszewski, *Komunikacja społeczna w kulturze staropolskiej. Studia z dziejów kształtowania się form i treści społecznego przekazu w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Wyd. UAM, Toruń 200, s. 8.

terminologii. W niektórych opracowaniach spotykamy zamienność terminologii komunikacji i komunikowania się³⁹². Jak twierdzi Janina Frasz, jednowyrazowa nazwa *komunikacja*, to *najzwięźlejszy hiperonim zarówno dziedziny nauki, jak i obszaru badawczego*³⁹³. Natomiast komunikowanie jest procesem przekazu i odbioru treści komunikatu. Według autorki precyzyjniejsze jest różnicowanie *komunikacji* i *komunikologii* (nauki o komunikacji), której celem jest poznanie tworzenia, zastosowania i skutków użycia systemów znakowych, umożliwiające konstruowanie weryfikowalnych teorii, zawierających uprawnione generalizacje i wyjaśnienia zjawisk związanych z tworzeniem, zastosowaniem i skutkami użycia tych systemów znaków³⁹⁴. Zgodnie z takim podejściem, *komunikologia* jest, więc dziedziną badawczą, a *komunikacja* przedmiotem badań. Niemniej jednak, należy również zwrócić uwagę na pojęcie *komunikowanie*, które wielokrotnie traktowane jest synonimicznie z pojęciem *komunikacja*. Definicja pojęcia *komunikowanie* zaproponowana przez Bogusławę Dobek – Ostrowską, traktuje je jako *proces porozumiewania się jednostek, grup lub instytucji. Jego celem jest wymiana myśli, dzielenie się wiedzą, informacjami i ideami. Proces ten odbywa się na różnych poziomach przy użyciu zróżnicowanych środków i wywołuje określone skutki*³⁹⁵. Tomasz Goban – Klas wskazuje, że komunikowanie może być traktowane wielopłaszczyznowo:

- jako transmisja;
- jako rozumienie;
- jako oddziaływanie;
- jako tworzenie wspólnoty;
- jako interakcja;
- jako wymiana;
- jako składnik procesu społecznego³⁹⁶.

Podobne ujęcie komunikacji odnajdujemy w rozważaniach Johna Stewarda. Autor wskazuje na trzy podstawowe obszary opisujące funkcjonowanie modeli komunikacyjnych. Należą do nich:

- działanie – czyli postępowanie nadawcy w celu osiągnięcia założonego efektu;
- interakcja – czyli relacja między osobami, polegająca na wymianie komunikatów;

³⁹² T. Goban – Klas, *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, PWN, Warszawa, 2009, s. 41.

³⁹³ J. Frasz, *op. cit.*, s.15.

³⁹⁴ *Ibidem*, s.15.

³⁹⁵ B. Dobek – Ostrowska, *Podstawy komunikowania społecznego*, Wyd. ASTRUM, Wrocław 2007, s. 13.

³⁹⁶ T. Goban – Klas, *op. cit.*, s. 42.

- transakcja – czyli modyfikacja wiedzy, postaw czy zachowania osób uczestniczących w tym procesie³⁹⁷.

J. Mikułowski Pomorski twierdzi w najbardziej ogólny i lapidarny sposób, że pojęcie to jest *porozumiewaniem się, którego celem jest stworzenie wspólnoty komunikacyjnej, a więc takich społecznych warunków, w których ludzie łatwo rozumieją się nawzajem i czują się sobie potrzebni*³⁹⁸. W innym opracowaniu autora czytamy, że komunikacja jest przekazem treści między jej ludzkimi uczestnikami, który to proces buduje wspólnotę³⁹⁹. Według autora, komunikacja stanowi samo sedno spotkań i kontaktów interpersonalnych, które prowadzą do świadomego bądź nieświadomego przekazu werbalnego lub/i niewerbalnego treści od nadawcy do odbiorcy. Każdy proces komunikowania wyposażony jest w kilka stałych elementów, do których należy: kontekst, uczestnicy, komunikat, kanał, szumy i sprzężenie zwrotne⁴⁰⁰. Oprócz porozumiewania się, opiera się również na wykorzystaniu języka, jako narzędzia przekazu werbalnego i określonych zachowań symbolicznych, jako narzędzia przekazu niewerbalnego⁴⁰¹. Rozpatrywane jest na kilku poziomach:

- interpersonalnym – wewnątrzsobowym;
- interpersonalnym – międzyosobowym;
- grupowym;
- instytucjonalnym;
- masowym⁴⁰².

A. Kłosowska wskazuje na koncepcję Romana Osipowicha Jakobsona (1896 – 1982), w której wyróżniamy – jako elementy składowe procesu komunikowania się – nadawcę przekazu i jego odbiorcę, między którymi dochodzi do kontaktu, a następnie wymiany informacji w sposób werbalny lub niewerbalny (rysunek 2).

³⁹⁷ J. Steward, *Komunikacja interpersonalna: kontakt między osobami*, [w:] J. Steward (red.) *Mosty zamiast murów*, PWN Warszawa 2007, s. 36.

³⁹⁸ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa. Wprowadzenie*, Wyd. AE w Krakowie, Kraków 2003, s. 52. Autor wskazuje na dwie formy komunikacji: komunikowanie się, czyli proces, w którym ludzie mogą bezpośrednio wymieniać sygnały; komunikowanie, które ma miejsce wówczas, gdy taki bezpośredni kontakt nie istnieje, a komunikacja dokonuje się za pomocą mediów, zwanymi również środkami społecznego komunikowania.

³⁹⁹ J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się ze sobą w komunikacji międzykulturowej i komunikowaniu medialnym*, Wyd. UNIVERSITAS, Kraków 2007, s. 23.

⁴⁰⁰ B. Dobek – Ostrowska, *op. cit.*, s. 15 – 17.

⁴⁰¹ T. Wiland (red.), *Międzykulturowy aspekt służby polskich oficerów wojsk lądowych w formacjach wielonarodowych*, [cz. 1.]: *Służba oficerów wojsk lądowych w formacjach wielonarodowych w warunkach międzykulturowej zmienności organizacji*, Praca naukowo – badawcza, WSO Wład, Wrocław 2003, s. 32.

⁴⁰² T. Goban – Klas, *op. cit.*, s. 32.

Rys. 2. Model komunikacji według R. Jakobsona

Źródło: Opracowanie na podstawie: A. Kłoskowska, *Socjologia kultury*, PWN, Warszawa 2007, s. 270.

R. Jakobson łączył z elementami swojego modelu określone funkcje komunikacji:

- poznawczą – wyjaśniająca, do jakich faktów komunikowanie się odnosi;
- emotywną – wyrażająca postawę nadawcy do odbiorcy;
- kanotyczną – wyrażająca postawę odbiorcy do nadawcy;
- fatyczną – nastawiona na rozpoczęcie i podtrzymanie rozmowy;
- metajęzykową – której celem jest utrzymywanie kodu i sprawdzenie jego zrozumiałości;
- poetycką – kładąca nacisk na relacje między znakiem i przedmiotem oraz trafność doboru słów do wyrażenia intencji⁴⁰³.

Komunikacja społeczna obejmuje swym zasięgiem zarówno ludzi, jak i instytucje, środki przekazu, nadawców i odbiorców oraz recepcję. Klasyczne ujęcie tej dziedziny wiedzy odnajdujemy w teorii psychologa społecznego Charlesa Hortona Cooleya⁴⁰⁴, który rozważania na temat komunikacji społecznej przedstawił w pracy „Social Organization”⁴⁰⁵. Wzajemne komunikowanie się między ludźmi ujął w ramy podstawowego czynnika wszelkich stosunków społecznych, realizowanych przez mechanizm porozumiewania się, obejmujący symbole i środki ich wyrażania oraz przekazywania w czasie i przestrzeni⁴⁰⁶. Podobne podejście reprezentuje kanadyjski badacz komunikacji społecznej Harold Adams Innis, który w swoich pracach: „Empire and Communication” oraz „The Bias of

⁴⁰³ A. Kłoskowska, *Socjologia kultury*, PWN, Warszawa 2007, s. 278, por. J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się ...*, op. cit., s. 86.

⁴⁰⁴ Charles Horton Cooley (1864 – 1929) – jeden z twórców socjologii amerykańskiej, reprezentujący typowe dla niej zainteresowania mikrosocjologiczne, na pograniczu psychologii społecznej. Jest autorem trzech dzieł: *Natura ludzka i porządek społeczny* (1902), *Organizacja społeczna* (1909), *Proces społeczny* (1918). Za centralny problem jednostki uważał relacje jednostki ze społeczeństwem, nadając im kontekst bytu dwojakiego rodzaju: jednostkowego i grupowego, które łączy proces interakcji zachodzący w komunikacji międzyludzkiej. Zwraca uwagę na wszelkie formy komunikacji interpersonalnej (werbalne i niewerbalne), nadając im wymiar podstawowego czynnika rozwoju społecznego. P. Sztompka, *Socjologia ...*, op. cit., s. 82.

⁴⁰⁵ K. Maliszewski, op. cit., s. 8.

⁴⁰⁶ *Ibidem*, s. 9.

Communication” uznał, że *proces komunikacji jest podstawą życia społecznego, nadając jej dwa wymiary: oralny i wizualny, określający sposób porozumiewania się ludzi w czasie i przestrzeni*⁴⁰⁷. Obydwa uzupełniające się obszary komunikacji społecznej nawiązują zarówno do werbalnego, jak i niewerbalnego przekazu treści komunikatu.

Komunikacja społeczna, jako dziedzina wiedzy, doczekała się wielu różnorodnych teorii sięgających starożytności. Jedną z nich, wywodzącą się z czasów rzymskich opierała się na odpowiedzi na pięć zasadniczych pytań: *kto?, co?, jak?, komu?, jaki efekt?* Powyższe pytania stanowiły płaszczyznę rozważań amerykańskiego politologa Harolda D. Lasswella, który uzupełnił je o pewne elementy, tworząc klasyczny model komunikowania się: *kto? – nadawca; co? – treść; jak? – kanał; komu? – odbiorca; jaki efekt? – wynik*⁴⁰⁸. Teoria Lasswella doczekała się również uzupełnienia za sprawą matematyka Claude’a E. Shannon’a i socjologa Warrena Weaver’a, którzy w swojej pracy: „The Mathematical Theory of Communication” stworzyli tzw. *model teorii informacji*, oparty na przebiegu informacji nie tylko pomiędzy ludźmi, ale również w układach przyrodniczych i technicznych⁴⁰⁹. W omawianym modelu zastąpiono *nadawcę i odbiorcę* terminami *źródło i odbiornik*, a ponadto wprowadzono pojęcie *szumu*, dla podkreślenia znaczenia zakłóceń w procesie komunikacji. Techniczny model komunikacji przedstawiony przez ww. autorów uległ z czasem pewnej weryfikacji za sprawą Freda E. Jandta, którego ostateczna postać przedstawiona została na rysunku 3.

Rys. 3. Model komunikacji według Fred Jandta

Źródło: Opracowanie na podstawie: J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa. Wprowadzenie*, Wyd. AE w Krakowie, Kraków 2003, s. 55.

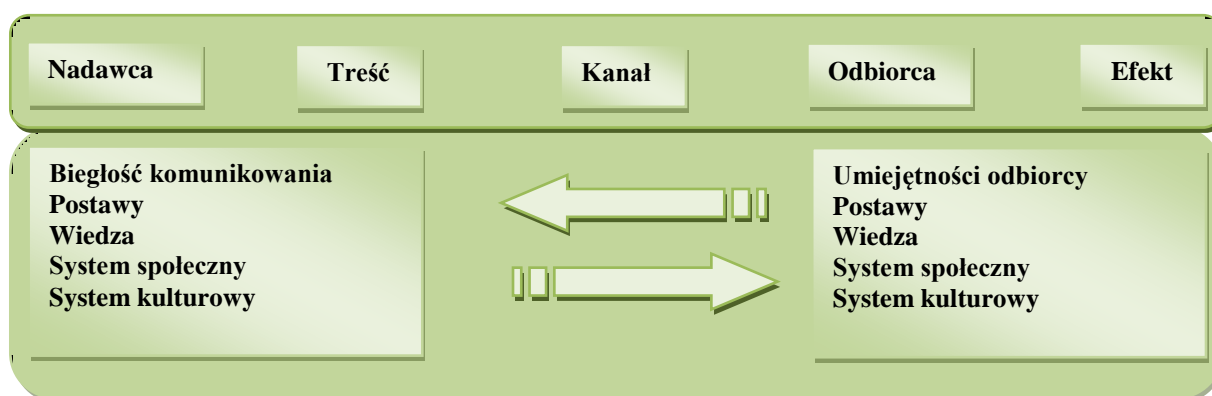
⁴⁰⁷ *Ibidem*, s. 9.

⁴⁰⁸ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa ...*, *op. cit.*, s. 54, por. A. Kłoskowska, *Socjologia ... op. cit.*, s. 270.

⁴⁰⁹ *Ibidem*, s. 55.

Do klasycznego modelu komunikacji wprowadził on dodatkowe elementy, tj. szum i sprzężenie zwrotne, stanowiące obecnie nieodłączny składnik współczesnych modeli komunikacji.

Inny model zaproponowany przez amerykańskiego badacza komunikacji Davida K. Berlo, uzupełnia proces komunikowania się o kolejne elementy stanowiące sferę immanentną zarówno nadawcy, jak i odbiorcy. Przedstawione przez D. K. Berlo elementy kreują tzw. *kompetencję komunikacyjną*, która wpływa na sprawność procesu komunikacji pomiędzy nadawcą i odbiorcą przekazu⁴¹⁰. Cechy nadawcy i odbiorcy pokazują, jak duży nacisk autor położył na kwestie kulturowe, społeczne, wiedzę, a także postawy. Odmienność systemów społecznych i kulturowych, zróżnicowany poziom wiedzy, biegłość komunikacji i zdolności percepcji, a także odmienność postaw zdają się w decydujący sposób wpływać na komunikację pomiędzy jednostkami społecznymi. Elementy procesu komunikowania według D. K. Berlo przedstawione zostały na rysunku 4.

Rys. 4. Model komunikacji według Davida K. Berlo

Źródło: J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się ze sobą w komunikacji międzykulturowej i w komunikowaniu medialnym*, Wyd. UNIVERSITAS, Kraków 2007, s. 89.

W odniesieniu do przedstawionych modeli komunikacyjnych, należy zwrócić uwagę na ich ewolucję, w której zauważamy zarówno znaczenie elementów personalnych, jak i technologicznych. Klasyczne ujęcie procesu komunikacji społecznej zaproponowane przez Haralda D. Lasswella zostało uzupełnione o techniczne elementy przekazu informacji, a następnie o szum i sprzężenia zwrotne. W konsekwencji rozwoju badań nad komunikacją, model komunikacji wzbogacono o elementy społeczne, kulturowe, postawy i wiedzę. Odrębny element badań nad komunikacją społeczną stanowią systemy językowe. Szczególny wkład do badań nad wpływem języka na komunikację społeczną wniosła Jadwiga Puzynina, która swoją uwagę skupiła na kulturze słowa i etyce komunikacji społecznej. Zwróciła ona

⁴¹⁰ J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się*, op. cit., s. 89.

uwagę na wspólnotę kodu kulturowego nadawcy i odbiorcy, wskazując go jako warunek konieczny wzajemnego zrozumienia⁴¹¹.

Kolejny nurt badań nad komunikacją społeczną dotyczy problematyki jej związków z opinią publiczną i stereotypami, który został zapoczątkowany przez amerykańskiego dziennikarza i polityka Waltera Lippmanna. W publikacji autora „Public Opinion”, wydanej w 1922 roku, odnajdujemy rozważania na temat stereotypów i ich wpływu na proces komunikowania się⁴¹². Stereotypy rozpatrywane są w tym przypadku w kontekście barier komunikacyjnych i ich wpływu na interakcje, zachodzące pomiędzy uczestnikami aktu komunikacji.

Dynamika rozwoju komunikacji społecznej, jako dziedziny wiedzy zdaje się odnajdywać potwierdzenie w podejściu Everetta M. Rogersa i Donalda L. Kincaid’a, w którym stwierdza się, że jest ona *procesem, w którym uczestnicy tworzą i dzielą się ze sobą informacją po to, by osiągnąć wzajemne zrozumienie (...)*⁴¹³. W innych podejściach komunikację społeczną traktuje się, jako spotkanie, rozpatrywane nie tylko jako percepcja drugiego człowieka, ale również realizacja nastawienia do niego. Reprezentantem takiego podejścia jest filozof Adam Węgrzycki, który swoje rozważania oparł na twierdzeniu, że wszędzie tam, gdzie ludzie się spotykają i są w stanie reagować na siebie, dochodzi do komunikacji zarówno w sferze poznania drugiej jednostki społecznej, jak i przekazania jej treści⁴¹⁴.

W procesie komunikowania się znaczącą rolę odgrywają style komunikacji, które mieszczą w sobie zarówno style werbalne, jak i niewerbalne i są adekwatne do kultur narodowych, zawartych w uznanych za klasyczne w typologiach kultur. Najogólniej rzecz ujmując, styl komunikacji społecznej, to taki sposób konstruowania przekazu, a także jego emisji, by wyrażał pewne metatreści niezawarte w samym przekazie⁴¹⁵. Style komunikacji rozpatrywane w kategoriach kontaktów międzykulturowych, pogrupowane zostały w cztery skonfigurowane ze sobą pary. Należą do nich:

1. Styl bezpośredni a pośredni: charakteryzuje się wykorzystaniem przez osobę komunikującą się, mowy lub pewnego zachowania niewerbalnego do wyjawienia swoich intencji bądź myśli. Styl bezpośredni charakteryzuje kulturę amerykańską, w której wyrażanie uczuć i swoich myśli nie stanowi problemu. Styl pośredni jest cechą

⁴¹¹ K. Maliszewski, *op. cit.*, s. 11.

⁴¹² *Ibidem*, s. 12.

⁴¹³ E. M. Rogers, D. L. Kincaid, *Communication is Network and Convergence*, Intermedia, 1982, vol. 10, nr 1, p. 16, za: J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się ...*, *op. cit.*, s. 26.

⁴¹⁴ A. Węgrzycki, *O poznaniu drugiego człowieka*, Wyd. PAT, Kraków 1992, s. 90.

⁴¹⁵ J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się ...*, *op. cit.*, s. 230.

charakterystyczną kultury azjatyckiej, w której wyrażanie uczuć i własnych myśli jest ograniczone.

2. Styl wyrazisty a zwięzły: wyrazisty charakteryzuje głównie kultury arabskie, w którym czas przekazu werbalnego oraz przekaz niewerbalny i ekspresja posiadają istotne znaczenie. Styl zwięzły charakteryzujący głównie Azjatów i przejawia się w braku ekspresji, krótkich i konkretnych wypowiedziach. W tym stylu, milczenie oznacza odrzucenie rozmówcy lub brak jego akceptacji.
3. Styl osobisty a styl związany z rolą: odnosi się do zakresu, w jakim osoba komunikująca się korzysta z werbalnych i niewerbalnych mechanizmów dla wzmożenia własnej tożsamości osobistej w przeciwieństwie zaś do tożsamości związanej z rolą – społecznej (grupowej). Przedstawicielami stylu osobistego są Amerykanie, a związanego z rolą – narodowości wywodzące się z konfucjońskiej typologii kultur oraz Azjaci.
4. Styl instrumentalny a afektywny: różnice polegają na zakresie korzystania przez uczestnika komunikacji z przekazów werbalnych i niewerbalnych, w celu podkreślenia osiągnięcia celu. Styl instrumentalny opiera się na manipulowaniu swoim otoczeniem, jeśli w grę wchodzi dobro jednostki komunikującej się i jest charakterystyczny dla narodów Ameryki Północnej. Styl afektywny wymaga przystosowania się do otoczenia, w którym koegzystują jednostki komunikujące się. Taki styl jest adekwatny dla kultury azjatyckiej⁴¹⁶.

Istnieje wiele innych klasyfikacji stylów komunikacji, w szczególności w odniesieniu do jej kulturowego kontekstu. Wynikają one z odmienności cech kulturowych grup etnicznych, a tym samym oscylują wokół typologii kultur i posiadają swoje odzwierciedlenie w tzw. *jakości języka*, na którą zwrócił uwagę Jean – Claud Usunier⁴¹⁷. Wskazał on na stylistyczne linie komunikacji, czyli sposób budowania przekazu. Linie stylistyczne tworzą strategie komunikacyjne oparte na tworzeniu dygresji, które wyrażają myśli niesformułowane wprost. Wyróżnił on następujące linie stylistyczne (tabela 11).

⁴¹⁶ T. Leczykiewicz, T. Wiland. (red.), *Komunikacja społeczna*, [Cz. 4]: *Komunikacja międzykulturowa*, WSO – TK, Wrocław 2001, s. 49.

⁴¹⁷ J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się*, *op. cit.*, s. 230.

Tabela 11. Linie stylistyczne komunikacji według Jeana – Clauda Usuniera

Linia angielska	Charakteryzuje się linearnością, skoncentrowaniem na temacie, bezpośrednim wyrażaniem myśli, bez dygresji oraz monochronicznością, czyli skupieniem rozmowy tylko na jednym, zasadniczym temacie w danym czasie.
Linia romańska	Charakteryzuje się kilkuwątkowością prowadzonej dyskusji w tym samym czasie, czyli polichronicznością, wprowadzaniem do dyskusji jasnych i mających związek z kontekstem rozmowy dygresji.
Linia słowiańska	Charakteryzuje się wprowadzaniem do procesu komunikowania się długich, na pierwszy rzut oka nieistotnych dygresji, stanowiących jednak ukrytą strategię nadawcy przekazu.
Linia germańska	Akceptuje zarówno funkcjonalne, jak i niefunkcjonalne dygresje.
Linia orientalna	Charakteryzuje się tym, że proces komunikowania się przebiega w sposób pośredni, a do meritum dialogu dochodzi się w oparciu o kilka pobocznych tematów, inną cechą linii orientalnej jest brak zdecydowania w odmowie, co może świadczyć o braku asertywności.

Źródło: J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się*, *op. cit.*, s. 230.

Odnosząc się do badań G. Hofstede, stwierdzić należy, że choć style komunikacji nierozzerwalnie wiążą się z typologiami kultur, to jednak sama tożsamość językowa nie stanowi o tożsamości kulturowej uczestników procesu komunikowania się⁴¹⁸. Analizując dalsze rozważania autora, dostrzegamy, że mimo to znajomość języka pozwala na odkrycie osobliwości kulturowych uczestnika procesu komunikowania się. W podejściu autora dostrzegamy wiele odniesień do przywoływanej wcześniej hipotezy Sapira – Whorfa, dotyczącej relatywizmu językowego, w szczególności wpływu znajomości języków obcych na stosowanie zasad relatywizmu kulturowego, w ocenie zachowań przedstawicieli innych kultur.

G. Hofstede położył również szczególny nacisk na analizę związków stylów komunikacji medialnej z typologiami kultur. Według niego społeczeństwa indywidualistyczne są silnie zorientowane na komunikację słowną oraz na komunikaty w niskim kontekście. Społeczeństwa kolektywistyczne charakteryzuje raczej komunikacja wizualna, umiejscowiona w wysokim kontekście. Przyjmując do analizy typologię społeczeństw opartą na cechach żeńskich i męskich, należy podkreślić, że społeczeństwa o żeńskich cechach kulturowych mają tendencję do rozmów o stosunkach międzyludzkich, natomiast społeczeństwa o męskich cechach kulturowych reprezentują tendencję do rozmów o faktach. Społeczeństwa o dużym dystansie władzy i zarazem silnym poziomie unikania niepewności czerpią swoją wiedzę głównie z prasy i darzą reklamy dużym zaufaniem. Społeczeństwa małego dystansu władzy

⁴¹⁸ G. Hofstede, *op. cit.*, s. 310.

również hołdują prasie, jako źródłu informacji, jednak ich zaufanie do tej formy komunikowania medialnego jest ograniczone⁴¹⁹. O ile komunikowanie medialne nie odgrywa znaczącej roli w komunikacji interpersonalnej, to jednak daje pewien obiektywny obraz cech charakterystycznych preferencji komunikacyjnych społeczeństw różnych typów kultur.

W rozważaniach M. Szopskiego nad komunikacją społeczną, również szczególną uwagę zwrócono na istnienie różnorodności kultur na świecie, których cechą wspólną jest to, że wszystkie posiadają swój własny system porozumiewania się oparty na pięciu podstawowych wymiarach, kreowanych przez następujące fakty:

- po pierwsze – komunikowanie jest procesem symbolicznym, co w najogólniejszym znaczeniu dotyczy faktu, że słowa i gesty posiadają inne znaczenie w jednej kulturze, a inne w drugiej;
- po drugie – komunikowanie jest złożonym procesem, czyli zestawem elementów współtworzących proces komunikowania się: komunikujących się osób, przekazu komunikowanego werbalnie i/lub niewerbalnie, kodu i kanału, którym ten przekaz jest przesyłany oraz kontekstu sytuacyjnego i kulturowego, w jakim komunikowanie ma miejsce;
- po trzecie – w procesie komunikowania się zachodzi negocjowanie i współdziałanie w kreowaniu znaczeń; znaczenie komunikatu nie jest ustalone raz na zawsze, lecz jest aktualizowane w trakcie każdego aktu komunikowania ze względu na zmienność kontekstu sytuacyjnego;
- po czwarte – komunikowanie jest procesem dynamicznym, czyli nie jest to ciąg dyskretnych, pojedynczych zdarzeń, lecz złożony proces interakcji, w których obie strony są nadawcami i odbiorcami zarazem; kontekst i werbalne oraz niewerbalne sygnały tworzą gęstą sieć potencjalnych znaczeń;
- po piąte – komunikowanie nie zawsze jest procesem zamierzonym, szczególnie w kontekście komunikowania pomiędzy kulturami, kiedy nieświadomie komunikujemy treści inne od zamierzonych, gdyż nie rozumiemy kontekstu kulturowego⁴²⁰.

Uogólniając, komunikacja społeczna jest domeną wszelkich działań ludzkich, w których dochodzi do kontaktu z przynajmniej dwoma jednostkami społecznymi. Dotyczy wymiany informacji pomiędzy nimi zarówno na poziomie werbalnym (słowa), jak i niewerbalnym (gesty, symbole, mowa ciała, przestrzeń itd.). Szczególne znaczenie

⁴¹⁹ J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się ...*, *op. cit.*, s. 230.

⁴²⁰ M. Szopski, *Komunikowanie międzykulturowe*, Wyd. WSiP, Warszawa 2005, s.19 – 20.

w procesie komunikacji społecznej posiadają kulturowe treści przekazu informacji. Cechą charakterystyczną komunikacji jest to, że nie ogranicza się wyłącznie do przekazywania informacji, ale jest procesem wymiany informacji opartym na tym, że:

- jest podstawą interakcji, czyli wzajemnego wpływania, oddziaływania ludzi na siebie, zatem wymaga obecności przynajmniej dwóch osób (nadawcy i odbiorcy)
- tym samym posiada charakter społeczny;
- polega na wzajemnej wymianie informacji przez partnerów interakcji; każdy jest nadawcą i odbiorcą komunikatów (istotną rolę pełni tu komunikowanie zwrotne), zatem są zaangażowane aktywnie dwie strony;
- nie jest oparta tylko na słowach, ale wykorzystuje trzy obszary: język, symbole i zachowania;
- komunikatem jest zarówno to, co staramy się przekazać, jak i to, co przekazujemy mimowolnie (aspekty niewerbalne);
- polega na dzieleniu się znaczeniami, uzgadnianiu znaczeń używanych terminów, dochodzeniu do wspólnego rozumienia;
- oznacza sposób odnoszenia się i wzajemnego oddziaływania, sposób zachowania się i mówienia;
- jest procesem trwającym w określonym czasie, posiadającym określoną ciągłość⁴²¹.

4.2. Komunikacja międzykulturowa w ujęciu teoretycznym

Źródła poznawcze komunikacji międzykulturowej sięgają starożytności, a jej antropologiczne podstawy wiążą się z postacią greckiego myśliciela Herodota (489 – 425 p.n.e.), który na niwie doświadczeń zdobytych podczas podróży po starożytnym świecie, dokonał analiz porównawczych poszczególnych narodów, wartościując je i sytuując w hierarchii ważności⁴²². Jego dyskryminacyjne analizy stały się podstawą do powstania wielu innych podejść, z których na uwagę zasługuje analiza Publiusza Corneliusa Tacyta (55 – 120 n.e.), oparta na obserwacjach ludów germańskich, ich obyczajów i religii. W przeciwieństwie do Herodota, który wynosił własny naród ponad inne, Tacyt przedstawił wszelkie zalety germańskiej kultury, krytykując jednocześnie zepsucie Rzymu.

⁴²¹ E. Kliza, *Psychospołeczne aspekty komunikacji interpersonalnej*, [w:] J. Rózański, Ł. Sułkowski (red.), *Rola komunikacji międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, Przedsiębiorczość i Zarządzanie, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001, s. 101 – 102.

⁴²² J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa....*, *op. cit.*, s. 21.

Z etymologicznego punktu widzenia, *komunikacja międzykulturowa* posiada swoje korzenie w dwóch, a właściwie trzech słowach: *komunikacja*, (*między...*) i *kulturowa*, czyli dotycząca danej kultury. Słowo *między* określa poziom komunikacji w relacjach *kultura x – kultura y*. J. Mikułowski Pomorski twierdzi, że *komunikację nazwiemy kulturową wtedy, gdy ludzkie praktyki komunikowania i związane z nimi znaczenia są społecznie osadzone, to znaczy związane z określonym czasem, miejscem i społecznym otoczeniem*⁴²³. Komunikacja międzykulturowa będzie więc komunikacją umiejscowioną w zbiorze kultur, w określonym środowisku kulturowym i określonym wymiarze czasowym.

W literaturze przedmiotu pojęcie komunikacji międzykulturowej definiowane jest w różnorodny sposób. Według Marceliny Zuber, (...) *komunikowanie międzykulturowe zachodzi zawsze wtedy, kiedy przekaz, który ma być zrozumiany, jest tworzony przez reprezentanta jednej kultury, a jego odbiorcą jest reprezentant innej kultury*⁴²⁴. Podejście reprezentowane przez K. Sitaram'a określa komunikację międzykulturową, jako: (...) *akt rozumienia i bycia rozumianym przez audytorium o innej kulturze*⁴²⁵. Jak twierdzi Julita Makaro, *tak pojmowana komunikacja międzykulturowa ma miejsce zwykle na poziomie interpersonalnym, a jej uczestnikami stają się osoby, które połączyło wspólne życie lub celowe współdziałanie*⁴²⁶. Autorka wskazuje również, że w kontaktach między osobami reprezentującymi różne kultury ważną rolę odgrywają trzy przestrzenie, jakimi są: dialog językowy, komunikacja niewerbalna oraz widowiska kulturowe⁴²⁷.

Współczesne teorie komunikacji międzykulturowej czerpią wiedzę z dorobku amerykańskich antropologów z lat 50. naszego wieku, Edwarda T. Halla oraz Ruth i Johna Useem⁴²⁸. Na bazie analiz różnic kulturowych występujących w różnych grupach etnicznych, autorzy doszli do przekonania, że istnieje konieczność zdefiniowania nowego rodzaju komunikacji, przebiegającej, jako proces pomiędzy różnymi narodami. W ten sposób wykreowała się dyscyplina naukowa o nazwie *komunikacja międzykulturowa*, badająca wpływ wszelkich zjawisk kulturowych na komunikację społeczną⁴²⁹. W najkrótszej i zarazem najtrafniejszej definicji komunikacji międzykulturowej, autor zawarł samo sedno problemu.

⁴²³ J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się*, *op. cit.*, s. 20.

⁴²⁴ M. Zuber, *Komunikowanie międzykulturowe* [w:] *Studia z teorii komunikowania masowego*, B. Dobek – Ostrowska (red.), Wrocław 1999, s. 24.

⁴²⁵ K. Sitaram, R. T. Cogdell, *Foundations of Intercultural Communication*, C. E. Merrill Publ., Columbus 1976, s. 26, za: J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa*, *op. cit.*, s. 11.

⁴²⁶ J. Makaro, *Bariery międzykulturowego komunikowania a uczestnictwo w misjach pokojowych* [w:] *Bezpieczeństwo narodowe a grupy dyspozycyjne*, J. Maciejewski, O. Nowaczyk (red.), Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005, s. 220.

⁴²⁷ *Ibidem*, s. 220.

⁴²⁸ E. T. Hall, *Bezgłośny język*, Wyd. PIW, Warszawa 1987, s. 8.

⁴²⁹ *Ibidem*, s. 8 – 11.

Brzmi ona następująco: *kultura jest komunikacją, a komunikacja jest kulturą*⁴³⁰. W dalszych rozważaniach autora odnajdujemy stwierdzenie, że *kultura w której żyjemy, określa sposób w jaki się komunikujemy, a sposób komunikowania modyfikuje naszą kulturę*⁴³¹. Takie podejście wskazuje, że komunikacja i kultura stanowią jedność. Z jednej strony komunikacja sama w sobie jest elementem kultury, a z drugiej jest nośnikiem treści kulturowych.

Obecnie komunikacja międzykulturowa rozpatrywana jest w dwóch kontekstach. Pierwszy opisuje ją jako wiedzę o niej samej, a drugi jako zjawisko ze sfer porozumiewania się. Jest również rozpatrywana pod kątem biorących w niej udział partnerów oraz kontekstu, w jakim ma ona miejsce. Wraz z rozwojem badań nad zjawiskiem, wykreowały się specyficzne dla danych warunków kulturowych rodzaje komunikacji międzykulturowej. Należą do nich:

- komunikacja poprzekulturowa – czyli komunikacja różnych grup wewnątrz jednej kultury narodowej (*ang. cross – cultural communication*) – jej przedmiotem jest przebieg interpersonalnego procesu komunikacyjnego, zachodzącego między różnymi grupami istniejącymi wewnątrz jednej kultury narodowej i dotyczy tych różnic, które dzielą wspólnotę narodową, dzięki temu, że wykształciły się w niej pewne zbiorowości;
- komunikacja pomiędzykulturowa – zachodząca pomiędzy uczestnikami różnych kultur (*ang. inter – cultural communication*) – jest tym rodzajem komunikacji międzykulturowej, która dokonuje się pomiędzy członkami różnych kultur narodowych, czy etnicznych na poziomie interpersonalnym;
- komunikacja międzynarodowa – (*ang. international communication*) – polega na komunikacji między instytucjami należącymi do różnych kultur narodowych, w tym również rządów państw;
- komunikacja globalna – będąca wyższą formą komunikacji międzynarodowej i dotyczy zagadnień autonomii komunikacyjnej, konfliktów ideologicznych oraz interesów ekonomicznych państw⁴³².

W niektórych opracowaniach można odnaleźć pojęcie komunikacji międzyetnicznej, której przedmiotem badań są wzajemne relacje pomiędzy przedstawicielami różnych grup etnicznych. Innym typem komunikacji międzykulturowej jest komunikacja międzyrasowa

⁴³⁰ M. Szopski, *op. cit.*, s. 5.

⁴³¹ *Ibidem*, s. 5. Zob. E. T. Hall, *op. cit.*, s. 10.

⁴³² J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa....*, *op. cit.*, s. 11.

oraz międzyplciowa⁴³³. Niezależnie od typologii, komunikacja międzykulturowa determinowana jest przez szereg cech, tj.:

- osobowość;
- umiejętności komunikacyjne;
- tolerancję i akceptację innych;
- zrozumienie dla ludzi odmiennych kulturowo⁴³⁴.

Komunikacja międzykulturowa jest również rozpatrywana jako *przypadek*, w którym *twórcą komunikatu jest przedstawiciel jednej kultury, natomiast odbiorcą komunikatu jest członek innej kultury lub subkultury, w związku z czym definiować ją można jako mechanizm, za pomocą którego ludzie różnych czy subkultur ustanawiają i utrzymują związki międzykulturowe*⁴³⁵. Takie podejście nadaje komunikacji interpersonalnej kontekst międzykulturowy. Jest ona również opisywana, jako proces, w którym obce kulturowo jednostki społeczne osiągają lepsze zrozumienie w ramach interakcji poprzez wymianę i dzielenie się symbolami, które mogą być odbierane niejednokrotnie w fałszywy sposób, z powodu niskiej kompetencji kulturowej lub jej całkowitego braku⁴³⁶. Znajomość, bowiem treści kulturowych innej kultury (kompetencja kulturowa) daje możliwość zdobycia uznania i szacunku w oczach odbiorcy przekazu, co w decydujący sposób wpłynie na jego płynność.

Ponadto, na przebieg procesu komunikowania się wpływają postawy etnocentryczne, szowinizm narodowy oraz megalomania narodowa, stereotypy i uprzedzenia, a także takie zjawiska jak stratyfikacja etniczna, odrzucenie etniczne, wartościowanie i dystans etniczny. Wszystkie wymienione zjawiska w negatywny sposób wpływają na komunikację międzykulturową, prowadzą do powstawania barier w komunikowaniu się oraz w konsekwencji do konfliktów na poziomie kulturowym.

Rozumienie komunikacji międzykulturowej znalazło swoje odzwierciedlenie w twierdzeniu, które kładzie nacisk na znaczenie symboli w procesie wymiany informacji. Potwierdza to jedna z definicji, w której czytamy, że: *komunikacja międzykulturowa to proces, w którym uczestnicy wzajemnego oddziaływania międzykulturowego wspólnie*

⁴³³ M. Zuber, *op. cit.*, s. 26.

⁴³⁴ M. Ratajczyk, *Komunikacja międzykulturowa – wybrane zagadnienia*, [w:] M. Ratajczyk (red.), *Pomiędzy kulturami. Szkice z komunikacji międzykulturowej*, Wyd. UWroc, Wrocław 2006, s. 12.

⁴³⁵ T. Leczykiewicz, T. Wiland (red.), *op. cit.*, s. 33.

⁴³⁶ B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Wyd. Oficyna Naukowa, Warszawa 2003, s. 124. Według George'a C. Homansa, w ramach interakcji zachodzi wymiana, czyli swoista transakcja. W odniesieniu do symboli, wymiana opiera się na przekazywaniu treści zawartych w symbolach.

zarządzają znaczeniem w wymianie⁴³⁷. W świetle takiego podejścia, komunikacja międzykulturowa jest wymiana odmiennych kulturowo treści werbalnych i niewerbalnych.

Interdyscyplinarny charakter komunikacji międzykulturowej jawi się tym, że pojawia się ona w różnych naukach i dziedzinach wiedzy. Należą do nich: antropologia kulturowa, psychologia, socjologia, językoznawstwo i semiotyka, czyli nauka o języku oraz teorie o znaku, retoryka, czyli nauka o zasadach sprawnego wysławiania się, wiedza o komunikacji i komunikowaniu, czyli nauka o procesach porozumiewania się⁴³⁸. Obecnie komunikacja międzykulturowa sama stała się odrębną dyscypliną naukową i jednocześnie swoistym łącznikiem pomiędzy omawianymi dziedzinami wiedzy.

Doczekała się też wielu teorii opisujących procesy komunikowania się na poziomie kulturowym. Jedną z nich, nazwaną przez Williama B. Gudykunst *teorią adaptacji kulturowej*, opierała się na założeniach teorii *redukowania niepewności*, zaproponowanej przez Charlesa Bergera i Richarda J. Calabrese'a⁴³⁹. Położono w niej nacisk na język interakcji oraz na uzależnienie aktu komunikowania się od przynależności jego uczestników do kultur słabo, czy mocno uzależnionych od kontekstu⁴⁴⁰. Według autora, większość kontaktów kultur odbywa się w organizacjach, które stanowią swoistą subkulturę, w której interakcje nie są efektem osobistych predyspozycji, ale pod wpływem grupy⁴⁴¹. W dalszych rozważaniach, W. B. Gudykunst stwierdził, że *redukowanie niepewności* w kulturach uzależnionych od kontekstu polega na przewidywaniu, czy partner będzie stosował się do norm kulturowych, podczas, gdy w kulturach słabo uzależnionych od kontekstu redukowanie niepewności polega na przewidywaniu zachowań indywidualnych⁴⁴². Teoria ta w znaczący sposób wpłynęła na opis procesów akulturacji i opierała się na dwóch czynnikach: niepewności i niepokoju. Te dwa zjawiska posiadają duży wpływ na adaptację jednostek społecznych w odmiennym kulturowo środowisku, w związku z czym konieczna jest znajomość języka oraz treści kultury, w której ta jednostka się znalazła. W. Gudykunst wskazuje również na pewne konfiguracje czynników adaptacji kulturowej, z których wysoki poziom niepewności i niepokoju, świadczy o pełnej akceptacji kultury, w której dana jednostka społeczna się znalazła i pełnej adaptacji do odmiennego kulturowo środowiska⁴⁴³.

⁴³⁷ J. Yanan, *Komunikacja międzykulturowa jako pole badań*, [w:] *Materiały pomocnicze do Polsko – Amerykańskiego Studium Komunikacji Społecznej w Organizacji i Zarządzaniu w Politechnice Wrocławskiej*, Wrocław 1995, s. 2.

⁴³⁸ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa....*, *op. cit.*, s. 13.

⁴³⁹ Zob. M. Ratajczyk, *op. cit.*, s. 14 -15.

⁴⁴⁰ *Ibidem*, s.15.

⁴⁴¹ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa....*, *op. cit.*, s. 19.

⁴⁴² M. Zuber, *op. cit.*, s. 33 – 34.

⁴⁴³ M. Ratajczyk, *op. cit.*, s. 16.

W przypadku konfiguracji niskiego poziomu niepokoju z wysokim poziomem niepewności, jednostka społeczna dobrze odnalazła się w obrębie własnej kultury, ale z powodu braku znajomości języka kultury gospodarzy oraz ich treści kulturowych, nie jest w stanie nawiązać kontaktu komunikacyjnego i porozumieć się z nią. Niski poziom niepewności z wysokim poziomem niepokoju jest najbardziej niekorzystny dla procesu adaptacji, a jednostki społeczne charakteryzujące się taką konfiguracją czynników zwykle dobrze znają język i treści kulturowe gospodarzy, ale nie akceptują tej kultury.

Omawiając teorie z obszaru komunikacji międzykulturowej, zasadnym jest powołanie się na dorobek Edwarda T. Halla, który bazując na własnej *teorii proksemiki* oraz *teorii kinezjetyki* Raya Birdwishella, stworzył podstawy pod współczesne pojmowanie komunikacji niewerbalnej. Podstawą jego rozważań była hipoteza R. Birdwishella twierdząca, że istnieje związek między ciałem i kulturą⁴⁴⁴. W oparciu o powyższe teorie oraz *teorię pierwotnego poziomu kultury*, E. T. Hall skonkretyzował zagadnienia przestrzennych form komunikacji, w tym dystansu konwersacji, wynikającego z:

- proksemiki – badającej wykorzystanie określonej przestrzeni lub terytorialności przestrzeni osobistej;
- kinestyki (kinestetyki)⁴⁴⁵ – badającej gesty, ruchy ciała i mimikę określane jako komunikacja;
- chronemiki – badającej wymiar czasowy komunikacji;
- hapytyki – badającej rolę dotyku w komunikacji;
- okulestyki – zajmującej się badaniem kontaktów wzrokowych;
- paralanguage – wiedza o niewerbalnych cechach głosu, a w nich: głosowe właściwości: intensywność, tonacja dźwięku, zasięg i wyrazistość; głosowe charakterystyki: np. śmiech i płacz; przerywniki dźwiękonaśladowcze, np. westchnienia, itp.⁴⁴⁶.

Niewerbalne formy komunikacji dotyczące wydawanych dźwięków, według D. Klopfa, są *parasegmentalnymi cechami języka*, zwanymi również wokalizacjami języka. Autor podzielił je na trzy podgrupy:

⁴⁴⁴ B. Dobek – Ostrowska, *op. cit.*, s. 56.

⁴⁴⁵ W podejściu J. Mikułowskiego Pomorskiego do definiowania dziedziny wiedzy zajmującej się mową ciała, napotykamy na pewną niekonsekwencję w nazewnictwie, mianowicie w publikacji *Jak narody porozumiewają się między sobą w komunikacji międzykulturowej i komunikowaniu medialnym*, s. 158 nazwano ją *kinezyką*, natomiast w publikacji *Komunikacja międzykulturowa. Wprowadzenie*, s. 13, autor naukę tą nazywa *kinestetyką*.

⁴⁴⁶ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa....*, *op. cit.*, s. 17. Szerzej problem ujmuje projekt edukacyjny Stephana Dahla, *Communications and Culture Transformation*, p. 15 – 18 (<http://stephweb.com/capstone>).

- wokalizacje charakteryzujące, do których należą takie jak: śmiech, płacz, krzyk, ziewanie, wzdychanie, czy też jęczenie;
- wokalizacje wartościujące, czyli wysokość i siła głosu, tempo i barwa oraz rezonans;
- wokalizacje segregujące, do których należą odgłosy typu: *aha, hmm, och* itp.⁴⁴⁷.

E. T. Hall stwierdził, w nawiązaniu do związków komunikacji z kulturą, że: *kultura jest ekstansją zarówno umysłu, jak i mózgu. Tkwi więc w umyśle człowieka, ale istnieje poza nim, w zewnętrznym świecie. Kultura sama w sobie jest zbiorem sytuacyjnych modeli zachowań i sposobów myślenia. W procesach międzyludzkiej komunikacji następuje internalizacja modeli, choć człowiek jest par excellence organizatorem budującym modele*⁴⁴⁸. Zgodnie z tak osobliwym podejściem autora do problemu związków kultury z komunikacją społeczną, wnioskować należy, że podlegają one ściśle określonym modelom, tworzonym przez człowieka w ramach własnej aktywności.

Proces komunikacji międzykulturowej opisywany jest również przez teorię budowania *trzeciej kultury* F. Casmira. Opiera się ona na badaniach społeczeństw, charakteryzujących się wieloetnicznością i wielojęzykowością, w których dochodzi do spotkań międzykulturowych, ale nie następuje dominacja jednej nad drugą, zatarcia tożsamości i treści kulturowych jednej z nich. Idea tworzenia *trzeciej kultury* w teorii F. Casmira zakładała powstawanie interakcji ukierunkowanych na współpracę obu kultur i koegzystencję w symbiozie społecznej⁴⁴⁹. Komunikacja międzykulturowa nie opiera się w tym przypadku wyłącznie na samych procesach językowych, ani też na z góry ustalonych regułach, systemach wartości, wzorcach. Cechą charakterystyczną komunikacji przebiegającej w społeczeństwach *trzeciej kultury* jest to, że formy, cele, wartości i reguły interakcji powstają w ramach rozwoju nowej kultury, stworzonej przez koegzystujące społeczeństwa⁴⁵⁰.

Autorem teorii *orientacji kulturowej* jest Georg Kelly, który twierdzi, że poszczególne kultury rozróżnić można na podstawie stylów poznawczych i odpowiadających im stylom komunikowania⁴⁵¹. Teoria ta koncentruje swoją uwagę na systemach wartości, adekwatnych

⁴⁴⁷ Szczegółową analizę niewerbalnych aspektów komunikacji, szczególnie dźwięków towarzyszących mu, przedstawił D. Klopff w publikacji *Intercultural Encounters*, Morton Publishing Co., Englewood, Colorado 2001. Podkreślił on fakt, że dźwięki stanowią 20 do 30 % całkowitego przekazu treści w procesie komunikowania się. Stanowią one zarówno integracyjne, jak i destrukcyjne czynniki komunikacji, tworząc więzi lub dystans i konflikty poprzez subiektywne lub obiektywne bariery w komunikacji.

⁴⁴⁸ E. T. Hall, *Poza kulturą*, przeł. E. Goździak, J. Burszta (red.), Warszawa 1984, s. 15.

⁴⁴⁹ F. Casmir, *Budowanie trzeciej kultury: zmiana paradygmatu*, [w:] A. Kapciak, L. Korporowicz, A. Tyszka (red.), *Komunikacja międzykulturowa. Zderzenia i spotkania*, Instytut Kultury, Warszawa 1996, s. 43.

⁴⁵⁰ *Ibidem*, s. 43.

⁴⁵¹ M. Ratajczyk, *op. cit.*, s. 17.

dla poszczególnych jednostek społecznych, które programowane są środowiskowo na drodze permanentnej socjalizacji i edukacji, tworząc niepowtarzalny wizerunek kulturowy danej jednostki. Kontynuatorem teorii *orientacji kulturowej* był Georg Borden, wprowadzając tzw. aksjomaty tej teorii:

1. Aksjomat:

- dotyczy komunikowania się na zasadach *intencji komunikacyjnej* (wzajemności);
- posiada znaczenie do zakodowania i odkodowania przekazu;
- opiera się na zgodności znaczeń.

2. Aksjomat:

- zakłada, że rozumienie procesu komunikacji międzykulturowej zależy od granic systemu komunikacji (osobistych, sytuacyjnych i grupowych), ustalonych przez komunikujące się jednostki społeczne;
- rozumienie procesu komunikacji międzykulturowej zależy w dużym stopniu od poziomu zrozumienia samych siebie przez uczestników procesu komunikowania się, swoich osobowościowych umiejętności samokontroli oraz możliwości określenia okoliczności składających się na sytuację komunikacyjną;
- rozumienie procesu komunikacji międzykulturowej zależy również od wartości i norm własnej kultury oraz kultury drugiego uczestnika tego procesu.

3. Aksjomat:

- odwołuje się do pojęcia kompetencji kulturowej, zgodnie z którą proces komunikacji międzykulturowej determinowany jest możliwością odczytania i zrozumienia treści kulturowych własnych i drugiego uczestnika procesu komunikowania się;
- kompetencja kulturowa opisuje proces komunikacji międzykulturowej, szczególnie w odniesieniu do sprawnego posługiwania się systemami znaków (werbalnych i niewerbalnych), obowiązujących w obu kulturach.

4. Aksjomat:

- zakłada, że poziom zrozumienia komunikacji międzykulturowej zależy od zrozumienia systemu wartości, adekwatnego dla własnej kultury oraz systemu wartości odbiorcy komunikatu;
- rozumienie komunikacji międzykulturowej opiera się również na zrozumieniu przekonań dotyczących równości i nierówności społecznych, właściwych

kulturom uczestników procesu komunikowania się i przekonań związanych z poczuciem niepewności;

5. Aksjomat – poznawczy:

- zwraca uwagę na to, że rozumienie komunikacji międzykulturowej zależy od rozumienia stylów poznawczych⁴⁵² właściwe własnej kulturze i odbiorcy komunikatu;
- komunikacja międzykulturowa opiera się o trzy wymiary orientacji kulturowej:
 - asocjacyjno – abstrakcyjny – (asocjacyjny oparty na sposobach nabywania i przetwarzania informacji, abstrakcyjny oparty na porządkowaniu zgromadzonych według zdefiniowanych wcześniej znaczeń i jest bardziej obiektywny);
 - partykularny – uniwersalistyczny – ma wpływ na zachowania i rozumienie otaczającego nas świata;
 - zamknięty poznawczo – otwarty poznawczo – charakteryzuje je zdolność do przyjmowania i opracowywania informacji, kierowania się stereotypami, brakiem stosowania zasad relatywizmu kulturowego, małą tolerancją, etnocentryzmem oraz ekstrapolacją jednego rozwiązania na różne sytuacje problemowe⁴⁵³.

Duży wkład w badania nad komunikacją międzykulturową wniósł Andrzej Zaporowski, który wskazuje na korelacje pomiędzy komunikacją i kulturą. W jego rozważaniach odnajdujemy dwa krzyżujące się nurty: pierwszy oparty na teorii kultury B. Malinowskiego, drugi oparty na teorii komunikacji międzyludzkiej Donalda Davidsona. Twierdzi on jednocześnie, że: *komunikacja międzykulturowa stanowi istotny problem współczesności, ponieważ wiek XXI okazał się z jednej strony wiekiem wielokulturowości i globalizacji, a z drugiej strony, że w rodzimych kulturach coraz częściej spotykamy się z przedstawicielami innych kultur*⁴⁵⁴. Taki stan rzeczy determinuje konieczność komunikacji między przedstawicielami odmiennych kultur, która dla wielu ludzi okazać się może sposobem na życie, a niejednokrotnie warunkiem koniecznym koegzystencji w heterogenicznym kulturowo środowisku.

⁴⁵² Styl poznawczy – wzorzec myślenia i reagowania na nowe informacje. za: J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się*, *op. cit.*, s. 226.

⁴⁵³ Zob. G. Borden, *Orientacja kulturowa*, [w:] A. Kapciak, L. Korporowicz, A. Tyszka (red.), *Komunikacja międzykulturowa*, *op. cit.*, s. 58. por. M. Ratajczyk, *op. cit.*, s. 17 – 19.

⁴⁵⁴ A. Zaporowski, *Czy komunikacja międzykulturowa jest możliwa? Strategia kulturoznawcza*, Wyd. UAM, Poznań 2006, s. 7.

Na gruncie analizy zakresu pojęciowego komunikacji międzykulturowej napotykamy na pojęcie zarządzania międzykulturowego (*ang. intercultural management*), która wyrosła na gruncie potrzeb zarządzania społeczeństwem wieloetnicznym tworzonym w ramach procesów integracyjnych i globalizacji⁴⁵⁵. W procesie zarządzania międzykulturowego pojawia się pewien dylemat, związany z kształtowaniem prawidłowych interakcji między różnymi kulturowo ludźmi. Właśnie w tej sferze komunikacja międzykulturowa odgrywa decydującą rolę na różnych poziomach życia społecznego. Na poziomie mikro- i mezo- dotyczy struktur o charakterze wielonarodowym, na poziomie makro- natomiast dotyczy dialogu między narodami. Zarządzanie tego typu strukturami nie jest więc łatwe, a świadczy o tym istnienie tzw. *tygla kultur*, występującego w wyniku dynamiki społeczeństw na różnych poziomach. W takim układzie społecznym, gdzie wieloetniczność staje się powszechnikiem, komunikacja międzykulturowa jest niewątpliwie narzędziem pozwalającym na pokonywanie barier w zarządzaniu międzykulturowym, szczególnie w aspekcie funkcjonowania organizacji o strukturach wielonarodowych⁴⁵⁶.

4.3. Kompetencja kulturowa w komunikacji międzykulturowej

4.3.1. Kompetencja kulturowa i jej zakres pojęciowy

Naturalną konsekwencją analizy determinantów komunikacji międzykulturowej jest pojęcie *kompetencji kulturowej* i jej wpływu na proces komunikowania między przedstawicielami odmiennych kultur. W najogólniejszym ujęciu, *kompetencja kulturowa* opisuje poziom wiedzy na temat innej kultury, który pozwala na prawidłowe interakcje i proces komunikowania. Świadczą o tym słowa E. D. Hrisha, w których czytamy: (...) *znajomość stosownej kompetencji kulturowej jest warunkiem bycia świadomym obywatelem zdolnym do społecznej komunikacji*⁴⁵⁷. Według *Słownika pojęć socjologicznych*, kompetencja kulturowa to: *uformowana w procesie socjalizacji zdolność jednostki do właściwego odczytywania, interpretowania i rozumienia znaków oraz symboli przyjętych w danej kulturze. Znaczenie określonego przedmiotu lub czynności zależy w dużym stopniu od kontekstu*

⁴⁵⁵ Zob. M. Ratajczyk, *op. cit.*, s. 123. Por. L. N. Pankowa, *Strategic Human Resource Management and Cross – Cultural Communications*, [w:] J. Różański, Ł. Sułkowski (red.), *Rola komunikacji międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, Przedsiębiorczość i Zarządzanie, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001, s. 167 – 177. Również w publikacji: Advocade S. i M., *Bridging Cross – Cultural Differences In Business Encounters. The Polish American Experiences*, [w:] J. Różański, Ł. Sułkowski (red.), *Rola komunikacji międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, Przedsiębiorczość i Zarządzanie, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001, s. 28 – 43.

⁴⁵⁶ Zob. Krikawskij J., Czuchraj N., *Komunikacja w biznesie w kontekście integracji Ukrainy z Unią Europejską* [w:] J. Różański, Ł. Sułkowski (red.), *Rola komunikacji międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, Przedsiębiorczość i Zarządzanie, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001, s. 182 – 190.

⁴⁵⁷ M. Walzer, *O tolerancji*, Wyd. PIW, Warszawa 1999, s. 95.

*kulturowego, w jakim występuje. Przejawem kompetencji kulturowej jest umiejętność dostrzegania odcieni i zmian znaczeniowych w powiązaniu z różnymi kontekstami w obrębie danej kultury*⁴⁵⁸.

Elementem kompetencji kulturowej jest pojęcie *kompetencji komunikacyjnej* zaproponowanej przez Della Hymesa. Według autora, jest to: (...) *zdolność używania przez człowieka wszystkich systemów semiotycznych, dostępnych dla niego, jako członka danej wspólnoty społeczno – kulturowej*⁴⁵⁹. Można więc założyć, że w kontaktach kultur przekłada się ona na poziom kompetencji kulturowej, w której znaczenie określonego przedmiotu lub czynności zależy w dużym stopniu od kontekstu kulturowego, w jakim występuje. W ramach kompetencji komunikacyjnej pojawia się pojęcie *kompetencji językowej*, rozumianej jako zdolność posługiwania się językiem etnicznym innej (innych) narodowości. Należy ją postrzegać, jako jedną z wielu kompetencji komunikacyjnych, które ukształtowały się pierwotnie w stosunku do innych⁴⁶⁰. Reasumując, kompetencja językowa traktowana jest więc jako element składowy kompetencji komunikacyjnej, a ta jest elementem kompetencji kulturowej⁴⁶¹. W praktyce oznacza to, że w ramach nabywania kompetencji kulturowej zachodzi konieczność nabycia umiejętności nie tylko *stricte* językowych, ale nabywania wiedzy o symbolach werbalnych i niewerbalnych zawartych w przekazie.

Kompetencja kulturowa rozpatrywana w kategoriach znajomości składników kultury indywidualnej, wpływa na kulturowy wymiar komunikacji pomiędzy nadawcą przekazu i jego odbiorcą. W podejściu zaproponowanym przez G. Hofstede odnajdujemy stwierdzenie, w którym autor ujmuje kulturę, jako zaprogramowanie umysłu⁴⁶². W opinii autora, kultura stanowi środowiskowo ukształtowany zbiór elementów, które wpływają na wszelkie działania jednostek społecznych. Zaprogramowanie umysłu wpłynie więc na wszelkie interakcje zachodzące nie tylko pomiędzy jednostkami społecznymi, ale również pomiędzy całymi zbiorowościami, w skład których dana jednostka wchodzi. W związku z tym, w konsekwencji wpłynie na komunikację, szczególnie na poziomie kontaktu dwóch lub więcej kultur.

⁴⁵⁸ M. Pacholski, A. Słaboń, *Słownik pojęć socjologicznych*, Kraków 1997, s.75 - 76.

⁴⁵⁹ J. Fras, *Komunikacja polityczna. Wybrane zagadnienia gatunków i języka wypowiedzi*, Wyd. UW., Wrocław 2005, s. 60.

⁴⁶⁰ J. Fras, *op. cit.*, s. 61.

⁴⁶¹ P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wyd. ZNAK, Kraków 2007, s. 415. Należy podkreślić, iż wielu autorów dokonuje jej rozgraniczenia na dwa poziomy, mianowicie kompetencję jednokulturową i wielokulturową. P. Sztompka ujmuje je w następujący sposób: kompetencja jednokulturowa to „przyswajanie idei, przekonań, reguł, norm, wartości, symboli charakterystycznych dla jednej tylko, konkretnej kultury”, natomiast kompetencja wielokulturowa, zwana również kosmopolityczną, to: „znajomość i umiejętność stosowania wielu różnych wzorców życia i różnorodnych idei pochodzących z różnych kultur”

⁴⁶² Zob. G. Hofstede, *Kultury i organizacje*, PWE, Warszawa 2000, s. 38 – 41.

E. T. Hall stwierdził, że komunikacja społeczna, czerpiąc swoje dziedzictwo pojęciowe z kultury, nadaje procesowi komunikowania kontekst różnic kulturowych. Twierdził, że *ludzie poszczególnych kultur mają problemy w komunikowaniu się, ponieważ żyją w innych, odizolowanych światach*⁴⁶³. W dalszych rozważaniach wskazywał na różnice nie tylko w komunikowaniu werbalnym, ale również na niewerbalny poziom komunikacji, przebiegający w sposób sytuacyjny. W takim ujęciu, kultura realizuje się poprzez zjawiska komunikacyjne, które dzielimy w następujący sposób:

- sterowanie – jednokierunkowe działanie poparte kontrolą, którego celem jest przekazywanie kulturowych treści i wzmocnienie stojących za nimi wartości;
- interakcja – proces wspólnego, demokratycznego dochodzenia do zasad społecznej kohabitacji⁴⁶⁴ poprzez równoprawną wymianę komunikatów;
- ekspresja – zjawisko wyrażania się osobnika w języku komunikacyjnym, lecz nieskierowanego bezpośrednio na odbiorcę i nieadresowanego do niego, jest źródłem twórczego oddziaływania nadawcy na odbiorcę⁴⁶⁵.

Związek kultury z komunikacją jawi się również w płaszczyznach kultury, zaproponowanych przez M. Filipiaka⁴⁶⁶. Płaszczyzna materialna w połączeniu z psychologiczną, nadaje materialnym składnikom kultury znaczenia – tworząc systemy symboli. Płaszczyzna behawioralna – opisując zachowania motoryczne, dotyczy werbalnych i niewerbalnych aspektów komunikacji, w tym mowy ciała, mimiki, ekspresji wypowiedzi itd. Płaszczyzna psychologiczna w związku z tym, że określana jest przez wartościowanie, postawy, oceny, motywy, opisuje powstawanie barier komunikacyjnych oraz konfliktów w procesie komunikacji międzykulturowej. Mając na uwadze znaczenia nadawane przez człowieka przedmiotom materialnym i zachowaniom, należy podkreślić, że nie zawsze są one odczytywane w jednakowy sposób przez przedstawicieli innych kultur. Ostatnia z płaszczyzn – aksjonometryczna, ukierunkowana na normy i wartości, dotyczy różnego pojmowania zarówno indywidualnych, jak i zbiorowych systemów norm i wartości, co w procesie komunikacji społecznej również może prowadzić do powstawania barier komunikacyjnych i konfliktów. Stanowi, więc siłą sprawczą tworzenia modelu komunikacji międzykulturowej, zarówno na poziomie jednostkowym, jak i grupowym. Poziom jednostkowy wynika bezpośrednio z indywidualnych cech kulturowych każdej jednostki

⁴⁶³ T. Leczykiewicz, T. Wiland, *Komunikacja społeczna*, *op. cit.*, s. 20.

⁴⁶⁴ Kohabitacja - (*lac. ko – habito*) wspólne zamieszkiwanie z kimś. *Słownik Wyrzów Obcych*, t. 7, PWN, Warszawa 2007, s. 188.

⁴⁶⁵ J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się*, *op. cit.*, s. 217.

⁴⁶⁶ Zob. M. Filipiak, *Socjologia kultury. Zarys zagadnień*, Wyd. UMCS, Lublin 2000, s. 42.

społecznej. Poziom grupowy stanowi zestaw cech kulturowych danej grupy. Pojedynczo lub w pewnej konfiguracji, indywidualne składniki kultury tworzą niepowtarzalny, indywidualny i czasami ukryty wizerunek kulturowy uczestnika procesu komunikowania się. Skupione w jednej jednostce społecznej, indywidualne składniki kultury pokazują, jak złożonym i zarazem trudnym do przewidzenia jest przebieg procesu komunikowania się na poziomie przedstawicieli różnych kultur. Płaszczyzna grupowa komunikacji społecznej dotyczy cech kulturowych grup społecznych, rozpatrywanych na poziomie warstw kultury:

- narodowej; związanej z przynależnością do grupy regionalnej, etnicznej, religijnej lub językowej;
- związanej z przynależnością do danej płci⁴⁶⁷;
- klasy społecznej, organizacyjnej lub korporacyjnej, związanej z rolą i stanowiskiem w danym miejscu pracy⁴⁶⁸.

Omawiane płaszczyzny nie są homogenicznym tworem, ponieważ przynależąca do nich jednostka społeczna, wypełniając pewne role społeczne, wykazuje jednocześnie cechy kulturowe, wynikające z przynależności do każdej z tych warstw. Swoisty *mix* kulturowy skupiony w jednej jednostce społecznej, nadaje jej w pewnym sensie egzotyczny, niepowtarzalny wizerunek czy też profil kulturowy, który w zależności od jej preferencji podlega zhierarchizowaniu. Niepowtarzalność wynika z tego, że każda jednostka społeczna posiada odmienną tożsamość indywidualną, będącą funkcją cech kulturowych wpływających z omawianych warstw kultury. Hierarchia, natomiast stanowi efekt indywidualnych systemów wartości. Mając powyższe na uwadze, należy podkreślić, że indywidualne składniki kultury tworzą, bez względu na warstwę, obraz kultur grupowych.

4.3.2. Składniki kultury jako elementy kompetencji kulturowej

Analizując kulturowy kontekst komunikacji, należy zwrócić uwagę na składniki kultury, rozpatrywane zarówno na poziomie indywidualnym, jak i grupowym oraz ich wpływ na komunikację społeczną. Składniki kultur indywidualnych posiadają znaczenie w kontaktach kultur ludzi, przechodzących przez proces akulturacji w ramach nowego środowiska kulturowego. Ponad wymienionymi na rysunku 9 składnikami znajduje się tożsamość jednostkowa, społeczna (grupowa) i narodowa. Szczególne znaczenie posiada w tym przypadku tożsamość jednostkowa, u podstaw której leży odpowiedź na pytanie *kim jestem?* Ponieważ opisuje ona naszą odrębność, wyjątkowość w stosunku do innych ludzi,

⁴⁶⁷ Por. M. Mead, *Płeć a charakter*, [w:] G. Godlewski (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005, s. 281 – 288.

⁴⁶⁸ Zob. G. Hofstede, *op. cit.*, s. 46.

dotyczy cech, których z nikim nie dzieli. Indywidualność każdej jednostki społecznej, kreuje ją bowiem na niepowtarzalny, osobliwy element procesu komunikowania się, zarówno w zakresie cech osobowych, możliwości percepcyjnych, biegłości komunikowania (kompetencji komunikacyjnych) oraz adekwatnego dla siebie systemu wartości, norm, symboli, a także własnych przekonań, tradycji rodzinnych, bohaterów i idoli, zwyczajów oraz religii. Klasyfikację składników kultury przedstawiono na rysunku 5.

Rys. 5. Klasyfikacja składników kultury

Źródło: Opracowanie własne.

Wpływ tożsamości jednostkowej na proces komunikowania jawi się tym, że jednostka społeczna będąca uczestnikiem (nadawcą lub odbiorcą) takiego procesu, zwykle posiadać będzie odmienną tożsamość jednostkową od drugiego uczestnika procesu komunikacji. Taki stan rzeczy może w znaczący sposób wpłynąć na płynność procesu komunikowania się, bądź stanowić element destabilizujący go. Tożsamość społeczna i narodowa określają przynależność do danej warstwy kultury, w związku z czym jest to forma identyfikacji rozmówcy. W takim przypadku, na proces komunikacji w dużym stopniu wpłyną stereotypy i uprzedzenia, które w wielu przypadkach posiadać będą umocowanie zaszłości historycznych narodów oraz negatywnych doświadczeń rodziny.

Badania nad tożsamością społeczną (grupową) koncentrują się nie tylko na jedności danej grupy społecznej, ale na osobach tworzących tę tożsamość, zarówno w kontekście ich wykluczenia i wyłączenia z grupy, jak i procesów integracji grupowej. Integracja z grupą, budując lub modyfikując nową tożsamość jednostki społecznej, wpływa na proces

komunikowania się i odwrotnie, wykluczenie i wyłączenie, wpływa na powstawanie barier w komunikowaniu⁴⁶⁹.

W procesie komunikowania się, szczególnie niewerbalnego, nie bez znaczenia pozostaje indywidualny i narodowy system symboli, które polegają na nadawaniu materialnym i niematerialnym składnikom kultury określonych znaczeń. Indywidualne systemy symboli wielokrotnie są odczytywalne wyłącznie dla jednego uczestnika procesu komunikowania się, co w znaczący sposób utrudnia proces komunikowania się na poziomie międzykulturowym. Brak możliwości rozkodowania przekazu symbolicznego przez odbiorcę przekazu, prawie zawsze prowadzi do barier komunikacyjnych, które w konsekwencji mogą prowadzić do ukrytych lub otwartych antagonizmów, odrzucenia etnicznego, a czasami i do konfliktów. Zrozumienie znaczeń symboli wymaga od ich odbiorcy ostrożności w ich interpretacji, a także narzuca konieczność ich rozkodowania przez nadawcę. Odnosząc się do teorii J. H. Turnera, zgodnie z którą (...) *system symboli w społeczeństwach tworzony jest w wyobraźni człowieka i ulega permanentnej zmianie w zależności od otoczenia i sytuacji*⁴⁷⁰, należy stwierdzić, że ich dynamiczny charakter i tendencja do zmian znaczeniowych, w znacznym stopniu utrudniają proces komunikacji. Symbol, który dla jednej jednostki społecznej (nadawcy treści) posiada znaczenie pozytywne, dla drugiej jednostki społecznej (odbiorcy treści), po odczytaniu go zgodnie z własnymi kryteriami, może stać się przedmiotem konfliktu.

Proces komunikowania się na poziomie międzykulturowym charakteryzuje to, że w jego ramach łatwiejsze jest posługiwanie się symbolami grupowymi lub narodowymi niż indywidualnymi, ze względu na ich relatywną powszechność. Znaki firmowe, sztandary, emblematy, hasła i dźwięki, określające tożsamość grupową oraz flagi państwowe, godła, hymny i barwy narodowe nadają symbolom wymiar pierwotnego poznania i przyporządkowania jednostki do danej warstwy kultury. Systemy symboli narodowych posiadają cechy znaczeniowe, które są zrozumiałe (przynajmniej tak należy założyć) dla wszystkich obywateli danego państwa, a także są odczytywalne przez inne narodowości, dzięki ich usankcjonowaniu prawem narodowym i międzynarodowym. Takie pojmowanie

⁴⁶⁹ I. Kener, *Tożsamość kulturowa i dezintegracja: etnocentryzm, etnopluralizm, neoracizm* [w:] B. Markiewicz, R. Wonicki, (red.) *Kryzys tożsamości politycznej a proces integracji europejskiej*, Wyd. Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2006, s. 191.

⁴⁷⁰ J. H. Turner, *Socjologia. Koncepcje i ich zastosowania*, Wyd. Zysk i S – ka, Poznań 2005; s. 41.

problematyki symboli narodowych pozwala stwierdzić, że odegrają one znaczącą rolę, zarówno przed samym procesem komunikowania się, jak i w jego trakcie⁴⁷¹.

Kolejnym kulturowym elementem komunikacji międzykulturowej są wartości, które podobnie jak symbole, należy rozpatrywać na poziomie indywidualnym i grupowym. Bazując na podejściu A. Giddensa, który wartościom indywidualnym nadał ramy *idei określających, co uchodzi za ważne, wartościowe i pożądane, dające ludziom poczucie sensu i są dla nich drogowskazem w interakcjach ze światem społecznym*⁴⁷², należy podkreślić, że stanowią one również indywidualny element kultury każdej jednostki społecznej. Rozpatrując je w kategoriach uczestnika procesu komunikowania, wartości należy widzieć jako czynnik powodujący zarówno bariery w komunikowaniu się, jak i czynnik integrujący uczestników procesu komunikowania. Różne pojmowanie zjawisk społecznych, oparte na różnym systemie wartości indywidualnych, prowadzi może do negatywnych interakcji pomiędzy uczestnikami procesu komunikowania. Podobne lub takie same systemy wartości indywidualnych, mogą pozytywnie wpływać na proces komunikowania, nawet jeśli występują różnice w innych obszarach przekazywanych treści kulturowych.

Systemy wartości w różnych zbiorowościach podporządkowane są różnym dążeniom grup do osiągnięcia konkretnych celów. Taki stan rzeczy uwypukla zróżnicowanie systemów wartości grupowych w społeczeństwie oraz w skali makro, zróżnicowanie systemów wartości narodowych w świecie. Na poziomie komunikacji interpersonalnej przedstawiciele różnych kultur oraz na poziomie komunikacji międzykulturowej całych zbiorowości, dochodzi do wielu negatywnych zjawisk powstających na gruncie konfliktu wartości⁴⁷³. B. Szacka wskazuje również na znaczenie norm w kontaktach międzykulturowych, które definiuje jako: *jakaś reguła, czy przepis*, w głębszym sensie normy ujmując jako *prawidła i reguły, wedle których grupa żyje; normy wyrastają z wartości i wiążą się z poczuciem powinności, wyznaczają moralność, obyczaje i zwyczaje, a ich konfiguracje kulturowe*⁴⁷⁴ z wartościami tworzą *ład aksjonormatywny kultury*⁴⁷⁵.

⁴⁷¹ Zob. L. M. Nijakowski, *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Wyd. SCHOLAR, Warszawa 2006, s. 165 – 254.

⁴⁷² A. Giddens, *Socjologia*, PWN, Warszawa 2005, s. 45 – 46.

⁴⁷³ Zob. B. Szacka, *op. cit.*, s. 80.

⁴⁷⁴ Konfiguracja kulturowa – zbiór różnych elementów kulturowych skupionych wokół jednego obiektu, idei czy wartości. P. Sztompka, *Socjologia*, *op. cit.* s. 254.

⁴⁷⁵ B. Szacka, *op. cit.*, s. 81. por. F. Znaniecki, *Wzorce i normy*, [w:] A. Mencwel (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005, s. 85. *Ład aksjonormatywny* czerpie swoje źródła poznawcze w teorii Floriana Znanieckiego, który jednoznacznie wskazuje na istnienie ideologicznego systemu wzorców i norm zawierającego hierarchię wartości, zbudowaną w oparciu o przypisywane im znaczenie.

Innym ważnym kryterium oceny komunikacji rozpatrywanej na poziomie indywidualnych kontaktów międzykulturowych, są tradycje jednostki społecznej wynikające z treści kulturowych, przekazywanych przez kolejne pokolenia rodziny. Podobnie jak zwyczaje i obyczaje, tradycje również tworzą *ład aksjonormatywny* kultury, skonfigurowany z wartościami i normami. Należy podkreślić, że indywidualne tradycje mogą spotkać się z niezrozumieniem ich przesłania przez drugiego odbiorcę. Dotyczą one zarówno indywidualnego podejścia do obchodzenia świąt, zasad dobrego wychowania, traktowania płci przeciwnej oraz wielu innych aspektów życia społecznego. Z tradycjami rodzinnymi wiążą się indywidualne zwyczaje, które w decydujący sposób determinować mogą proces komunikowania. Zwyczaje przyjmowane przez jedną jednostkę społeczną za oczywiste, dla innej mogą być nie do przyjęcia, co w znaczący sposób utrudni proces komunikowania pomiędzy nimi, bez stosowania zasad tolerancji i relatywizmu kulturowego. Tradycje rozpatrywane w sensie grupowym określone zostały w literaturze przedmiotu mianem *tradycji kulturowych*, zwanych również *dziedzictwem*. Tradycje kulturowe wskazują, że kultura na trwałe jest zakorzeniona w przeszłości, że nie jest wytworem chwili, ale skumulowanym wytworem ludzkiej aktywności rozłożonej w czasie⁴⁷⁶.

Z tradycjami indywidualnymi nierozzerwalnie łączą się zwyczaje jednostek społecznych. Indywidualne zwyczaje spotykają się wielokrotnie z niezrozumieniem przez przedstawicieli nie tylko innej kultury, ale również w ramach kultury własnej. Zwyczaje mogą pozostawać w konflikcie interesu danej grupy i w pewien sposób burzyć kanony jej funkcjonowania. Wpływają na powstawanie negatywnych zjawisk w ramach interakcji wewnątrzstrukturalnych, prowadzących do odrzucenia, wartościowania, dystansu społecznego (etnicznego), a także stratyfikacji powstającej na gruncie dysproporcji w poziomie życia socjalnego i dobrobytu. W związku z tym, zwyczaje należy rozpatrywać jako indywidualne składniki, wpływające na proces komunikacji międzykulturowej, szczególnie na poziomie interpersonalnym.

4.3.3. Język etniczny jako składnik kultury

Oczywistym i niezaprzeczalnym elementem komunikacji jest język rozpatrywany zarówno w kontekście przekazu werbalnego, jak i niewerbalnego na poziomie jednostki oraz całej zbiorowości. U podstaw rozważań nad rolą języka w kształtowaniu kultury leży filozofia

⁴⁷⁶ P. Sztompka, *Socjologia*, *op. cit.* s. 248.

Johanna G. Herdera, w której czytamy: (...) *każdy naród mówi w taki sposób, w jaki myśli i myśli w taki sposób, w jaki mówi*⁴⁷⁷. W stwierdzeniu Clifforda Geerzta odnajdujemy nawiązanie do *symboliki języka* Charlesa Cooleya. Czytamy w nim: *człowiek jest zwierzęciem zawieszonym w siatce znaczeń, którą sam utkał, a analiza kultury jest interpretowaniem w poszukiwaniu tych znaczeń*⁴⁷⁸. Nie ulega jednak wątpliwości, że posługiwanie się tym samym językiem, w decydujący sposób wpłynie na *czystość* przekazu treści w relacjach nadawca – odbiorca, a tym samym pozwoli wyeliminować lub ograniczyć wystąpienie szumów komunikacyjnych oraz mylnych interpretacji werbalnej treści komunikatu.

Język jako narzędzie komunikowania jest na tyle złożony, że jego badaniem zajmuje się wiele dziedzin wiedzy⁴⁷⁹. Cechą charakterystyczną języka jest jego symbolika, konwencjonalny i regularny charakter oraz to, że stanowi swoisty kod różnorodnie przez różnych ludzi odbierany w różnych kontekstach⁴⁸⁰. Jako narzędzie przekazu werbalnego, jest wyróżnikiem różnic kulturowych poszczególnych narodowości, opisującym ich odrębność i tożsamość narodową. Rozpatrując język w kontekście składników kultury, należy wskazać na jego złożoność. Zawarta ona została w dwóch hipotezach: *lingwistycznego determinizmu*, sformułowanej przez Benjamina Lee Whorfa i Edwarda Sapira w 1956 roku, w której czytamy, że: *język, w jakim ktoś wyrasta, określa sposób, w jaki postrzega on świat*” oraz tzw. *lingwistycznej względności*, w której stwierdza się, że: *język ustanawia zwyczajowe wzory widzenia, myślenia i mówienia*⁴⁸¹.

Niezależnie od tych hipotez, w związku z komunikacją międzykulturową pozostaje język etniczny, na który szczególną uwagę zwraca Janina Fras. Według autorki, język etniczny posiada kilka głównych wymiarów: sytuacyjny, społeczny, kulturowy⁴⁸². Autorka podkreśla, że język w takim rozumieniu jest składnikiem ludzkiego zachowania komunikacyjnego, dla którego cały kontekst użycia konkretnej formy językowej w konkretnym akcie komunikacji jest niezwykle istotny⁴⁸³. Rozpatrując go w kontekście kontaktów kultur, mamy na uwadze, że posiada on formę pierwotną komunikowania się, czyli opartą na ludzkim myśleniu, stanowiąc jednocześnie o jego uniwersalizmie. Jest on głównym

⁴⁷⁷ J. Szacki, *op. cit.*, s. 127.

⁴⁷⁸ J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody porozumiewają się*, *op. cit.*, s. 228.

⁴⁷⁹ Do podstawowych dziedzin badających język należą: językoznawstwo i semiotyka – nauka o języku oraz teorie o znaku, badają one kody, znaczenia werbalne, niewerbalne, gestowe i kinestetyczne komunikatów; retoryka – nauka o zasadach sprawnego wysławiania się, bada techniki perswazji, tok rozumowania i styl przemówień publicznych; wiedza o komunikacji i komunikowaniu – nauka o procesach porozumiewania się, badająca zasady rządzące komunikacją w społeczeństwie oraz media, jako nośniki tej komunikacji.

⁴⁸⁰ M. Szopski, *op. cit.*, s. 84.

⁴⁸¹ *Ibidem*, s. 228.

⁴⁸² J. Fras, *op. cit.*, s. 73.

⁴⁸³ *Ibidem*, s. 73.

i najmocniejszym czynnikiem pozwalającym na wyodrębnienie grupy etnicznej (mocniejszym niż religia, lecz mniej trwałym), a równocześnie pozwalającym wskazać jej członków i zachowywać komunikację w obrębie grupy⁴⁸⁴. Język etniczny obejmuje wszystkie formy i dziedziny ludzkiej aktywności, jest niezastąpiony w kontaktach międzyludzkich, w tym również w międzykulturowych oraz stanowi podstawę percepcji rzeczywistości, poznania, myślenia i utrwalania w pamięci⁴⁸⁵. Jako składnik danej kultury, język etniczny określa również tożsamość narodową jednostek społecznych, wywodzących się z innych grup etnicznych. Jako podstawowe i pierwotne narzędzie komunikacyjne, w wielu opracowaniach traktowany jest jako czwarty (obok kultury społecznej, rzeczywistości i wartości) obszar kultury, którą Alfred L. Kroeber nazywa kulturą języka, nadając mu szczególne znaczenie w kształtowaniu wszystkich innych składników kultury⁴⁸⁶. Kultura języka, niezależnie od jego etnicznego charakteru, oparta jest na poprawnym jego wykorzystaniu, bez zniekształceń, skrótów, wulgaryzmów i kolokwializmów, zbędnych dźwięków nazwanych ogólnie *paralanguage*, z odpowiednią barwą i intonacją głosu oraz tempem. Stanowi ona w dużym stopniu o płynności procesu komunikowania się, szczególnie w odniesieniu do kontaktów interpersonalnych.

4.3.4. Język niewerbalny jako składnik kultury

Rozpatrując język w kategoriach przekazu niewerbalnego, należy widzieć cechy i skłonności przedstawicieli danych kultur do stosowania pewnych, świadomych lub nieświadomych zabiegów określanych w ogólny sposób jako *mowa ciała*⁴⁸⁷. Określenie to jest dość ogólne i uproszczone, jednak ciężar gatunkowy nadawany językowi niewerbalnemu wskazuje na jego szerszy kontekst rozważań oraz istotne znaczenie w komunikacji międzykulturowej. Niewerbalne aspekty przekazu treści obciążone są zwykle błędem poprawnego dekodowania semiotycznych treści w symbolice komunikatu, przekazywanego

⁴⁸⁴ W. Żelazny, *Etniczność. Ład – konflikt – sprawiedliwość*, Wyd. Poznańskie, 2006, s. 132. Obecnie mówi się o kilku warstwach językowych świata, które w historii ludzkości nakładały się na siebie. W atlasach geograficznych spotykamy mapy językowe: z czasów przedkolonialnych, współczesnych i urzędowych, które nakładają się na siebie.

⁴⁸⁵ J. Fras, *op. cit.*, s. 73, por. A. Zaporowski, *op. cit.*, s.51.

⁴⁸⁶ A. L. Kroeber, *Istota kultury*, PWN, Warszawa 2002, s. 210 – 211.

⁴⁸⁷ Por. Yi –Fu Tuan, *Ciało, relacje międzyludzkie i wartości przestrzenne*, [w:] G. Godlewski (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005, s. 158 – 168. W nawiązaniu do przestrzeni (proksemiki), ciało kojarzy się bezpośrednio ze zbiorem informacji niewerbalnych usytuowanych w wyglądzie, ruchach, kolorze skóry, zapachu itd., które połączone z emocjami, tworzą swoisty komunikat tożsamościowy danego człowieka.

przez jego nadawcę do odbiorcy, a także determinowane są indywidualnymi skłonnościami do nawiązania aktu komunikowania się z przedstawicielem danej narodowości. Odnosi się do badań nad różnymi elementami komunikacji, niekorzystającej ze słów. Wyraz twarzy, ton głosu, gesty, pozycje i ruchy ciała, dotyk, czy sposoby spojrzenia są najczęściej stosowanymi kanałami komunikacji niewerbalnej⁴⁸⁸. Duże znaczenie w tym obszarze rozważań posiada *proksemika*, która dotyczy przestrzeni lub terytorialności przestrzeni osobistej w procesie komunikowania się. Dystans terytorialny pomiędzy uczestnikami procesu komunikowania się, w zależności od grupy etnicznej, jaką reprezentują, wpływa w znaczący sposób na wzajemne zrozumienie, powstawanie barier komunikacyjnych, a czasami na konflikty na poziomie interpersonalnym⁴⁸⁹.

Rozpatrując proces komunikowania się w kategoriach *kinestyki* (*kinestetyki*), badającej gesty, ruchy ciała, i mimikę, należy mieć na uwadze różne ich postrzeganie w zależności od typologii kultur. Ta kategoria, podobnie jak *proksemika* może prowadzić do zaburzeń procesu komunikowania się, ze względu na różnorodne interpretowania ruchów ciała podczas przekazu treści komunikatu w różnych kulturach. Gestykulacja oraz nadmierne ruchy ciała są domeną kultur o afektywnym stylu komunikacyjnym adekwatnym dla narodowości Europy Środkowo – Wschodniej i Południowej oraz Bliskiego Wschodu i Ameryki Południowej. W opozycji pozostaje unikanie kinestetycznych elementów komunikacji, którym hołdują narodowości wywodzące się z kultur Europy Zachodniej, Dalekiego Wschodu oraz Ameryki Północnej.

Haptyka – badająca rolę dotyku w komunikacji określa rolę fizycznego kontaktu w procesie komunikowania się oraz jego wpływu na wzajemne interakcje w konfrontacji przedstawicieli różnych kultur. Również w tym przypadku, w różnych kulturach rola dotyku posiada różny kontekst. Wśród narodowości Europy Zachodniej, Dalekiego Wschodu i Ameryki Północnej, dotyk oznacza naruszenie prywatności i jest czymś niedopuszczalnym w trakcie wymiany treści komunikatu. W kulturach Europy Środkowo – Wschodniej rola dotyku w procesie komunikowania się również nie mieści się w kanonach kulturowych, choć nie jest odbierana, jako naruszenie prywatności. Natomiast wśród narodowości arabskich dotyk jest nieodłącznym elementem życia społecznego oraz symbolem więzi społecznej.

⁴⁸⁸ Por. E. Aronson, Timothy D. Willson, Robin M. Akert, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Wyd. ZYSK i S - KA, Poznań 1997, s. 170 – 182.

⁴⁸⁹ E. T. Hall, *Ukryty wymiar*, PIW, Warszawa 1976, s. 89 -90. W rozważaniach E. T. Halla rozróżniamy trzy ogólne kategorie przestrzeni, w której przebiega proces komunikowania się: przestrzeń trwałą – opartą na zmaterializowanych, jak i niewidocznych wzorcach, które kierują zachowaniem człowieka, która nie daje się modyfikować; przestrzeń na pół trwałą – czyli dającą się modyfikować; przestrzeń nieformalną – ustanowioną przez społecznie ustalone dystanse.

Duże znaczenie posiada również *okulestyka*, która bada wpływ kontaktów wzrokowych na proces komunikowania się. Nadając mu kontekst międzykulturowy, należy mieć na uwadze różnice w rozumieniu kontaktów wzrokowych w różnych kulturach. W krajach arabskich kontakt wzrokowy dłuższy niż kilka sekund, szczególnie w stosunku do kobiet, oznacza napastowanie i chęć konfrontacji. Przyjmuje się, że w odniesieniu do innych kultur, czas trwania tzw. *bezpiecznego* kontaktu wzrokowego powinien wynosić nie więcej niż 10 sekund, by nie wywołać dwuznacznej sytuacji.

Inną kategorią, mieszczącą się w granicach komunikacji niewerbalnej, jest tzw. *paralanguage* (tzw. wokalizacje), czyli niewerbalne cechy głosu. Różnice w postrzeganiu przerywników dźwiękonaśladowczych, śmiechu podczas procesu komunikowania się, zmiany w intonacji głosu, jego intensywność i wyrazistość, w wielu kulturach posiadają swój wymiar znaczeniowy i nadawany jest im znaczący ciężar gatunkowy w procesie komunikowania się, a w niektórych pozostają bez znaczenia. Taki stan rzeczy powodować może poważne bariery komunikacyjne na poziomie interpersonalnym, a w konsekwencji powstawanie lub pogłębianie negatywnych zjawisk.

Nawiązując do zaproponowanej przez E. T. Halla przestrzeni nieformalnej komunikacji niewerbalnej w ramach ustanowionych społecznie dystansów, dochodzimy do wniosku, że opiera się głównie na dystansach intymnych. Wynikają one z kontaktów wzrokowych, zapachu, dotyku, obrazów i dźwięków. W różnych kulturach kwestie powyższe posiadają różny skutek, a ich suma daje zwykle negatywny lub pozytywny *wynik* komunikacyjny. W związku z tym, niewerbalne aspekty komunikacji międzykulturowej, należy rozpatrywać w kategoriach typologii kultur, a w szczególności ich osobliwości dotyczących relatywizowania znaczeń przekazu. W komunikacji niewerbalnej różną rolę w komunikacji odgrywa dotyk, który już w samej formie diametralnie różni się w różnych kulturach. J. Mikułowski Pomorski wskazuje na charakterystykę cech dotyku w komunikacji międzykulturowej, zaproponowaną przez Guo – Ming Chena i Williama Starosta, którzy ujęli je w osiem zasadniczych obszarów:

1. Nastrój w czasie dotyku, czyli różne odbieranie tych samych form dotyku w czasie smutku i radości.
2. Doświadczenia w czasie dotyku pomiędzy płciami, szczególnie w konfrontacji różnych kultur. Ten obszar stanowi pewien obszar *tabu* w niektórych kulturach np. chińskiej, gdyż kojarzony jest z aktywnością seksualną; w kulturze Arabii Saudyjskiej obowiązuje zakaz dotyku pomiędzy rodzeństwem przeciwnej płci w miejscach publicznych, gdyż kobieta może być postrzegana w złym świetle; w pozycji w kulturze arabskiej leży

sposób wyrażania przyjaźni pomiędzy mężczyznami, którzy wyrażając ją, chwytają się za przedramiona.

3. Postrzeganie stosunków pomiędzy osobami, np. pomiędzy uczniem a nauczycielem, rodzicem a dzieckiem lub obcą osobą, posiada odmienne znaczenie.
4. Miejsce dotyku, które może naruszać intymność i prywatność.
5. Siła dotyku, przez który wyrażane mogą być emocje.
6. Czas trwania dotyku, który posiada inne znaczenie dla bliskich sobie osób, a inne dla obcych.
7. Celowość i przypadkowość dotyku.
8. Miejsca, w których do dotyku dochodzi⁴⁹⁰.

W teorii E. T. Halla, dotyczącej roli *haptiki* w komunikacji międzykulturowej duży nacisk położono na przestrzenie komunikowania się, do których należy przestrzeń termiczna i dotykowa⁴⁹¹. Termiczna dotyczy odbioru temperatury ciała przez skórę, a dotykowa przez odległość, w której możliwy jest dotyk drugiego człowieka. Inną kategorią opisującą niewerbalne aspekty komunikacji międzykulturowej jest zapach, który z jednej strony określa stan podniecenia, z innej określa społeczne różnice, powodujące odrzucenie społeczne i dystans, określa również bliskość osób, a w niektórych kulturach określony zapach stanowi formalny sposób przekazu informacji. Również słuch odgrywa znaczącą rolę w procesie komunikowania się i związany jest w bezpośredni sposób z językiem rozmówcy, jego intonacją, rytmem, donośnością, tempem, czystością i barwą. Nie bez znaczenia pozostaje w tym przypadku przestrzeń oddzielająca uczestników procesu komunikowania się, którą określono miarą zależności dwóch elementów: odległości i tempa. Komunikat przekazywany szybko, odbierany jest bez zakłóceń zwykle w odległości do 6 metrów, natomiast warunkiem odbioru komunikatu z większej odległości determinowane będzie obniżeniem tempa przekazu informacji. Ocenia się, że krytyczna odległość odbioru komunikatu, przy wolnym jego tempie, to 30 metrów⁴⁹².

Istotną rolę w komunikacji niewerbalnej odgrywa *okulestyka*, czyli przekaz wizualny oparty na podobieństwach, tj. symbolice i ikonowości⁴⁹³. Wizualia w przekazie wzrokowym

⁴⁹⁰ Guo – Ming Chen, W. Starosta, *Foundations of Intercultural Communication*, Allyn and Bacon, Boston 1998, s. 94. za: J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody komunikują się*, *op. cit.*, s. 163.

⁴⁹¹ E. T. Hall, *op. cit.*, s. 94 – 95.

⁴⁹² *Ibidem*, s. 178.

⁴⁹³ Ikonowość obrazu to właściwość semantyczna obrazów, która polega na podobieństwie do reprezentowanego obiektu, lecz nie na zasadzie repliki jego wyglądu. J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody komunikują się*, *op. cit.*, s. 179.

odgrywają znaczącą rolę, ze względu na kilka charakteryzujących ten przekaz aspektów, należą do nich:

- indeksowość, która oznacza zdolność obrazu do przypominania danego obiektu;
- składniowość, która jest zespołem znaków opisujących związki przyczynowe w postrzeganiu symboli oraz analogie zachodzące między nimi;
- szybkość, którą określa łatwe i natychmiastowe zrozumienie znaków, oparte na jasnym i odczytywalnym kodzie;
- dwuznaczność, czyli różnorodność interpretacji znaczenia danego symbolu⁴⁹⁴.

Należy zdać sobie sprawę, że niewerbalne elementy komunikacji zwykle występują w konfiguracjach, np. kinestetyczne elementy komunikacji zwykle idą w parze np. z *haptką*, *okulistyką* i *proksemiką*. Opisuje ją więc kilka elementów, do których należą:

- emblematy – sygnały używane w miejsce słów przekazujących treść;
- ilustratory – gesty, które towarzyszą mowie, wzmacniające siłę słownego przekazu;
- ukazanie uczucia (pozy) – gesty wyrażające stan emocjonalny uczestnika komunikacji – gniew i zadowolenie;
- regulatory – sygnały wydawane celowo przez słuchaczy autorom przekazu;
- adaptory – nieświadome reakcje odbiorców przekazu⁴⁹⁵.

Kinestykę (kinestetykę) w komunikacji niewerbalnej, oprócz gestów, charakteryzują również postawy, które diametralnie mogą zmienić przebieg procesu komunikowania się. Postawy wyrażane są przez naszą sylwetkę, która przekazuje jawne lub ukryte treści. Postawy jako narzędzia komunikacji niewerbalnej, ukazują cechy osobowości rozmówcy. W wielu przypadkach ujawniają dumę, poczucie własnej wartości, szacunek lub lekceważenie, poczucie wyższości lub skromność. Połączone z *haptycznymi*, *okulestycznymi* oraz *proksemicznymi* aspektami komunikacji niewerbalnej, postawy kształtują wzajemne interakcje uczestników procesu komunikowania się, które mogą przyjmować formę wymiany, gry lub komunikacji symbolicznej.

Proces komunikowania się na poziomie międzykulturowym w dużym stopniu podporządkowany jest *chronemice*, czyli wymiarowi czasowemu. Odgrywa on szczególną rolę w tym procesie, ze względu na różnorodne podejście do wymiaru czasowego w różnych

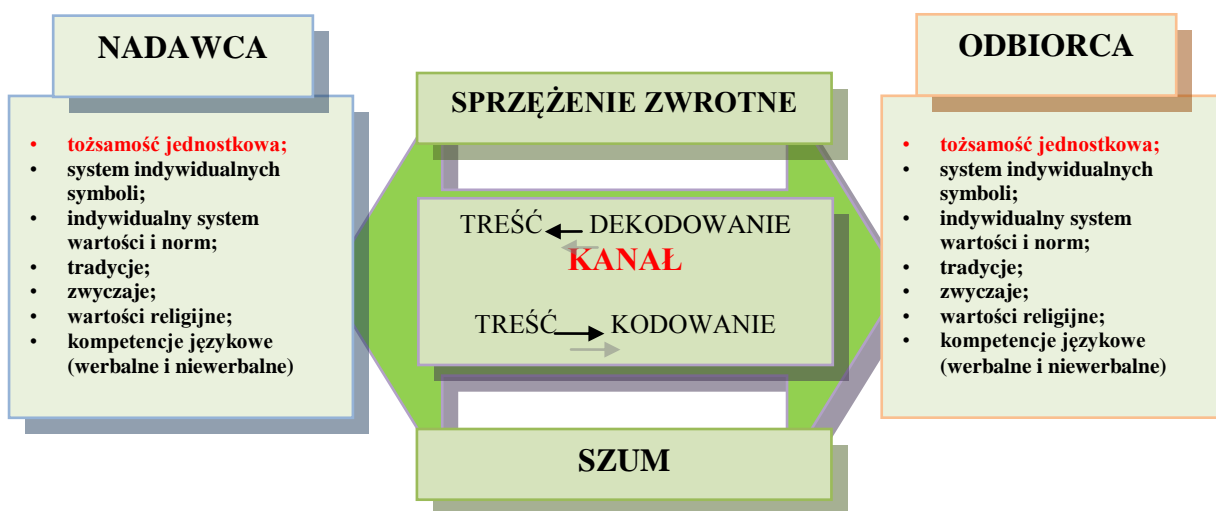
⁴⁹⁴ Symbolika w przekazie wizualnym została szczegółowo opisana w publikacjach A. Kłoskowskiej pt. *Socjologia kultury*, PWN, Warszawa 2007- w rozdziałach poświęconych kulturze symbolicznej oraz w *Kultura masowa*, PWN, Warszawa 2006.

⁴⁹⁵ J. Mikułowski Pomorski, *Jak narody komunikują się*, op. cit., s. 184 -185.

kulturach, co oznacza, że posiada odmienne znaczenie dla członków procesu komunikowania. Dla kultur zachodnich, a także Dalekiego Wschodu czas odgrywa kluczową rolę społeczną i jest wyznacznikiem sukcesu zawodowego, dla kultur bliskowschodnich nie jest aż tak znaczący. W tych kulturach stwierdzenie: *za chwilę* – może oznaczać „za kilka godzin”, a *jutro* – „za tydzień”. Punktualność zachodnia w konfrontacji z bliskowschodnim brakiem poszanowania czasu, może prowadzić do barier komunikacyjnych i konfliktów na poziomie kulturowym. Czas w kontekście różnic kulturowych w decydujący sposób wpływa na wzajemne interakcje, a tym samym determinuje płynność procesu komunikowania się. Szczególne znaczenie posiada w kulturach organizacyjnych, charakteryzujących się heterogenicznością kulturową, w których ustalenia, negocjacje, punktualność i terminowość stanowią podstawę ich funkcjonowania.

4.3.5. Model komunikacji międzykulturowej

Płynność przekazu pomiędzy przedstawicielami różnych kultur uzależniona jest od omówionych wcześniej, indywidualnych składników kultury. W związku z tym, swoistym podsumowaniem rozważań nad kulturowymi czynnikami komunikacji niech będzie model komunikacji, uwzględniający wszystkie składniki kultury (rysunek 6). Zasadniczymi elementami tego modelu są niewątpliwie uczestnicy tego procesu, czyli przedstawiciele różnych kultur.

Rys. 6. Model komunikacji uwzględniający indywidualne różnice kulturowe

Źródło: Opracowanie własne.

U podstaw wzajemnej identyfikacji uczestników procesu komunikowania leży ich tożsamość, zarówno w sensie jednostkowym, jak i społecznym, a co więcej, etnicznym. Sama przynależność do danej grupy społecznej lub etnicznej może w decydujący sposób wpłynąć na powstawanie uprzedzeń do potencjalnego uczestnika procesu komunikowania się, co w konsekwencji wpłynąć może na powstawanie barier komunikacyjnych. W ramach proponowanego modelu, występują również takie elementy, jak: wartości, tradycje, zwyczaje, religia oraz kompetencje komunikacyjne (językowe). Wszystkie wymienione składniki stanowią pewien zestaw niewiadomych, które dopiero w ramach samego procesu komunikowania są możliwe do zidentyfikowania.

Jednym ze składników kultury, wchodzących w skład elementów zaproponowanego modelu procesu komunikowania się jest religia i związany z nią system wartości etycznych. Grupy etniczne kojarzone są wielokrotnie z przywiązaniem do religii i w konsekwencji nazywane są grupami etnoreligijnymi⁴⁹⁶. Religia posiada tę cechę, że od wieków stanowi źródło konfliktów etnicznych i kulturowych, w związku z czym, bariery komunikacyjne powstające na jej gruncie zdają się być nieodłączną cechą kontaktów kultur z przedstawicielami różnych wyznań. Mając na uwadze typologię kultur wschodnich i zachodnich, nasuwa się wniosek, że religia jest jednym z elementów je odróżniających. Ponieważ religia pozostaje w związku z historią, tradycjami, obyczajami i świętami, należy stwierdzić, że w dużym stopniu kształtuje *ład aksjonormatywny* kultury danego narodu poprzez budowanie postaw, systemów wartości i norm.

Związki komunikacji międzykulturowej ze składnikami kultury znalazły wyraz w historii narodów przedstawicieli procesu komunikowania się, która w decydujący sposób kształtuje wszystkie inne składniki kultury. Historia jest o tyle ważną kwestią w kształtowaniu kontaktów międzykulturowych oraz w komunikacji międzykulturowej, że z jednej strony, na drodze ewolucji, tworzy tradycje narodu, obyczaje i zwyczaje jednostek społecznych, określa systemy symboli narodowych i tożsamość narodową, a także systemy wartości ukształtowane na gruncie doświadczeń narodu, a z drugiej strony wyzwala antropologiczne bariery komunikacyjne, prowadzące wielokrotnie do konfliktów kultur. Historia generuje wiele sprzeczności pomiędzy narodami, zarówno w kontekście postrzegania bohaterów narodowych, jak i symboli, stosunku do otaczającej rzeczywistości społecznej i poglądów. Czasami sama w sobie rodzi uprzedzenia podbudowane stereotypami i zaszłościami historycznymi.

⁴⁹⁶ W. Żelazny, *op. cit.*, s. 126.

Związki składników kultur z procesem komunikowania się na poziomie różnych grup etnicznych stanowią znaczący problem posiadający dualny charakter. Na jednym biegunie rozważań znajdują się indywidualne składniki kultury uczestnika procesu komunikowania się, na drugim biegunie natomiast cechy kulturowe narodów zawarte w typologiach kultur. O ile zbadane kulturowe cechy narodowe – mające w pewnym sensie charakter subiektywny – stanowią niezbędną podstawę do diagnozy problemu, tak indywidualne składniki kultury stanowią obszar trudny do naukowych dociekań, ponieważ posiadają charakter dynamiczny, opisywany przez zmienność w czasie i pod wpływem różnych uwarunkowań środowiskowych.

4.4. Antropologiczne źródła barier w komunikacji międzykulturowej

4.4.1. Związki antropologicznych czynników komunikacji międzykulturowej ze składnikami kultury

Istotą rozważań nad wpływem antropologicznych czynników na postawianie barier w komunikacji międzykulturowej jest to, że pozostają w związku ze składnikami kultury. Zgodnie z klasyfikacją przyjętą przez LaRay M. Barna, do tych czynników zaliczymy: stereotypy, uprzedzenia, etnocentryzm, a w nim szowinizm narodowy, dystans etniczny, poczucie niepewności, zakładanie podobieństw zamiast różnic⁴⁹⁷. Wymienione czynniki nie są jedynymi, jakie można spotkać w literaturze przedmiotu. Należą do nich również takie zjawiska, jak: stratyfikacja etniczna, odrzucenie etniczne, nietolerancja, wartościowanie, dyskryminacja.

Według M. Szopskiego, przedstawione zjawiska stanowią pewien zestaw postaw poznawczych, afektywnych i behawioralnych, które współtworzą zjawisko *niechęci kulturowej*⁴⁹⁸. Niezależnie od wymienionych determinantów powstawania barier komunikacyjnych, duże znaczenie posiadają bariery komunikacyjne, które powstają w każdym procesie komunikowania się, a nie wyłącznie na poziomie międzykulturowym. Analizując bariery w komunikacji międzykulturowej, nie sposób pominąć tych, które wyrastają na gruncie komunikacji społecznej. Należą do nich takie elementy, jak:

- różnice w indywidualnej percepcji, oparte na różnicach w wiedzy i doświadczeniu uczestników procesu komunikowania się; taki stan rzeczy prowadzi do różnego

⁴⁹⁷ L. M. Barna, *Stumbling Blocks In International Communication* [w:] L. A. Samovar, R. E. Porter (eds.), *International Communication: A Reader*, Belmont, Wadsworth 1994, za: J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa*, op. cit., s. 75.

⁴⁹⁸ M. Szopski, op. cit., s. 70.

postrzegania rzeczywistości społecznych przez uczestników procesu komunikowania się;

- różnice w rozumieniu treści znaczeniowych słów i języka;
- różnice w światopoglądzie oparte na różnych systemach wartości;
- upraszczanie treści informacji;
- tendencje do samo-uzupełniania informacji niepełnych, tworząc subiektywny i nieprawdziwy wynik procesu komunikowania się;
- lekceważenie komunikatów niespełniających oczekiwań odbiorcy;
- złe funkcjonowanie kanałów komunikacyjnych;
- pochopne ocenianie celu komunikatu;
- łagodzenie treści informacji negatywnych, krytycznych, szczególnie w układzie przełożony – podwładny;
- emocje wyrażane podczas procesu komunikowania się;
- formalizm prawny i polityczny⁴⁹⁹.

Złożoność aspektów kształtujących proces komunikowania się wskazuje na potrzebę dokonania analizy poszczególnych czynników komunikacji międzykulturowej, w odniesieniu do teorii i podejść zawartych w literaturze przedmiotu. Według Brenta D. Rubena, konieczność brania pod uwagę obu tych sfer jest oczywista, o czym świadczy jego podejście dotyczące uniwersalnych cech uczestnika komunikacji międzykulturowej. Należą do nich: zdolności adaptacyjne i elastyczność, tolerancja i cierpliwość, poczucie humoru, zdolności intelektualne i ciekawość społeczna, poczucie pewności siebie i samokontrola, umiejętności komunikacyjne⁵⁰⁰.

4.4.2. Stereotypy jako źródła barier komunikacyjnych

Barieri w komunikacji międzykulturowej posiadają wiele źródeł powstawania, do których niewątpliwie zaliczamy *stereotypy* – które, jak się zdaje – stanowią siłę sprawczą postrzegania innych kultur w uproszczonym, subiektywnym wizerunku kulturowym. Pojęcie

⁴⁹⁹ J. Łucewicz, *Rola kultury organizacyjnej w pokonywaniu barier w komunikacji międzykulturowej*, [w:] J. Różański J., Ł. Sułkowski, (red.), *Rola komunikacji międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, Przedsiębiorczość i Zarządzanie, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001.

⁵⁰⁰ D. B. Ruben, *Guidelines for Cross – Cultural Communication Effectivness*, 1987, s. 36 – 46. [w:] S. Advocade, *op. cit.*, s. 42. Por. A. Sokołowska, *Zdolności komunikacyjne jako składnik indywidualnego kapitału menadżera* [w:] J. Różański J., Ł. Sułkowski (red.), *Rola komunikacji międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, Przedsiębiorczość i Zarządzanie, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001, s. 240 – 252. Autorka zwraca uwagę na kapitał intelektualny, widząc go w kategoriach sumy kapitału ludzkiego i strukturalnego (wewnętrznego i zewnętrznego – relacyjnego) oraz na zdolności komunikacyjne, jako podstawę wszelkich relacji zachodzących wewnątrz struktur.

stereotypu posiada charakter interdyscyplinarny, a jego teoretyczne ujęcie zostało wprowadzone do języka nauk społecznych w roku 1922, za sprawą amerykańskiego dziennikarza Waltera Lippmanna w publikacji „Public Opinion”, a następnie, na przestrzeni dziejów, rozwinięte zostało na gruncie socjologii, psychologii społecznej oraz komunikacji społecznej. Pytanie o istotę i funkcję stereotypów, które pojawiło się w naukach społecznych, znalazło również swój wyraz w filozofii języka⁵⁰¹. Zdaniem W. Lippmanna, stereotyp rozpatrywany jest, jako obraz powstający w naszym umyśle i pomagający nam radzić sobie ze złożonością otaczającej rzeczywistości przy pomocy uproszczonej wizji świata społecznego⁵⁰². W. Lippmann wskazał również na obecność dwóch podstawowych funkcji stereotypów: psychicznej, opartej na ekonomizacji wysiłku poznawania świata oraz społecznej, opartej na obronie pozycji społecznej⁵⁰³.

Z etymologicznego punktu widzenia, stereotypy wywodzą się z greckich słów: *stereos*, czyli stężały, twardy i *typos*, czyli wzorzec, odcisk⁵⁰⁴. Współczesne podejścia do stereotypów, mimo różnorodności ujęć, posiadają wspólny mianownik, którym jest subiektywizm postrzegania rzeczywistości społecznej lub innych jednostek i grup społecznych lub etnicznych. Jedną z definicji stereotypów ujmuje je w następujący sposób: *to uogólnione przekonania dotyczące grup ludzi, a zwłaszcza ich cech psychicznych i osobowościowych*⁵⁰⁵. Podobnie, jak zjawisko etnocentryzmu, stereotypy w ogólnym ujęciu, są zjawiskiem negatywnym, jednak szczegółowe badania nad tym problemem pokazują, że stereotypy mogą być również pozytywne. Posiada to swoje odzwierciedlenie w przypisywaniu danej grupie społecznej cech pozytywnych, wykreowanych w przeszłości i ugruntowanych w czasie. Dotyczyć one mogą np. inteligencji lub pracowitości danego narodu. Negatywne stereotypy stanowią jednak znaczącą większość powszechnie uznawanych ocen dotyczących grup społecznych lub etnicznych, co stanowi o skali zjawiska. P. Sztompka przedstawił dwa podejścia w definiowaniu stereotypów, z których pierwsze ujmuje je, jako: *(...) jednostronne, upraszczające, wyidealizowane obrazy własnej zbiorowości (autostereotypy) i równie jednostronne, upraszczające i negatywne wizje zbiorowości obcych (w skrajnym przypadku traktowanych jako wrogie)*⁵⁰⁶. Drugie podejście autora jest bardzo zbliżone, choć pomija aspekt autostereotypu. Czytamy w nim, że stereotyp,

⁵⁰¹ J. Bartmiński, *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnologiczne*, Wyd. UMCS, Lublin 2007, s. 53.

⁵⁰² M. Szopski, *op. cit.*, s. 78.

⁵⁰³ J. Bartmiński, *op. cit.*, s. 54.

⁵⁰⁴ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa ...*, *op. cit.*, s. 82 – 83.

⁵⁰⁵ D. Matsumoto, L. Juang, *Psychologia międzykulturowa*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007, s. 94.

⁵⁰⁶ P. Sztompka, *Socjologia ...*, *op. cit.*, s. 197.

to: *uproszczony, jednostronny, skrajnie wyjaskrawiony obraz pewnej zbiorowości, traktujący wszystkich jej członków w sposób niezróżnicowany, niezależnie od ich przymiotów indywidualnych*⁵⁰⁷.

Interesujące podejście do stereotypów przedstawił Józef Chałasiński, który stwierdził, że: *są one definicjami, na których opiera się cały porządek społeczny, w którym każdy posiada swoje określone miejsce. (...) Tradycje, jako zbiór stereotypów, przekazywany z pokolenia na pokolenie z całym balastem przywiązanych do nich uczuć nie tylko wyznaczają każdej jednostce jej miejsce w świecie, ale w ogóle czyni ją tym, czym jest*⁵⁰⁸. Takie ujęcie stereotypów nawiązuje do ich związków z dorobkiem kulturowym, kształtowanym na przestrzeni dziejów i przekazywanym kolejnym pokoleniom, przez co jednostki społeczne stają się przedmiotem kategoryzacji i przypisywania do odpowiednich warstw kultury, czy grup społecznych.

W rozważaniach G. Hofstede dostrzegamy podejście, że stereotypy kształtowane są na gruncie spotkań międzykulturowych, jednak ich siła wynika w większym stopniu z kontaktów międzygrupowych niż interpersonalnych⁵⁰⁹. Wielokrotnie kontakty na poziomie pojedynczych osób mogą w pewnym stopniu burzyć stereotypy grupowe, jednak ich jednostkowa siła jest zbyt mała, by w istotny sposób wpłynąć na zmianę w postrzeganiu całej grupy, np. etnicznej. E. Aronson zdefiniował je, jako: *(...) generalizacja odnosząca się do grupy, w ramach której identyczne charakterystyki zostają przypisane wszystkim bez wyjątku jej członkom, niezależnie od rzeczywistych różnic między nimi*⁵¹⁰. Zbliżone podejście przedstawił J. Mikułowski Pomorski, według którego stereotyp jest *konstrukcją myślową, zawierającą uproszczony i często zabarwiony uczuciowo obraz rzeczywistości, przyjęty przez jednostkę w wyniku jej osobistych doświadczeń oraz procesów socjalizacji, podobną w swej treści do konstrukcji uznawanych przez członków grupy, do której jednostka należy*⁵¹¹. Przedstawione definicje, choć różnią się w szczegółowym kontekście rozważań, to jednak podkreślają jedną zasadniczą cechę stereotypu, mianowicie uproszczenie i subiektywizm w ocenie zjawisk, jednostek i grup społecznych.

Istotną cechą stereotypów jest możliwość dokonania do nich dwojakich odniesień. Z jednej strony, stereotypy funkcjonują w umyśle danej jednostki, a z drugiej strony, stanowią

⁵⁰⁷ *Ibidem*, s. 307.

⁵⁰⁸ J. Bartmiński, *op. cit.*, s. 56.

⁵⁰⁹ G. Hofstede, *op. cit.*, s. 307.

⁵¹⁰ E. Aronson, Timothy D. Willson, Robin M. Akert, *op. cit.*, s. 543.

⁵¹¹ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa ...*, *op. cit.*, s. 83.

integralną część struktury społecznej, wspólną dla ludzi należących do danej kultury⁵¹². Inna cecha stereotypów tkwi w tym, że mogą dotyczyć jednostek społecznych – posiadają, więc charakter indywidualny, oraz mogą dotyczyć całych zbiorowości, czy nawet grup etnicznych – posiadają, więc charakter zbiorowy. Przykładem zbiorowego ich charakteru są stereotypy narodowe, określane jako forma świadomości społecznej, stanowiącej ważny składnik stosunków międzynarodowych, powiązana z polityką państw w stosunku do innych narodowości⁵¹³. Indywidualne podejście do stereotypów opiera się na aspektach poznawczych pojedynczych osób, natomiast podejście zbiorowe do stereotypów posiada tę cechę, że rozprzestrzeniają się z jednej osoby na drugą i z pokolenia na pokolenie, w związku z czym posiadają większą szkodliwość społeczną⁵¹⁴.

Stereotypy należy również rozpatrywać w kontekście zarówno *autostereotypów*, czyli postrzegania, zarówno własnej grupy, jak i postrzegania grup obcych, czyli *heterostereotypów*. Wspólny mianownik obu typów stereotypów leży w fakcie, że autostereotyp w większości pokrywa się z heterostereotypem funkcjonującym w innych grupach⁵¹⁵. Autostereotyp stanowi specyficzną postać stereotypu, czyli jest obrazem własnej grupy wiążącym się z takim rodzajem relacji percepcyjnej, w której podmiot autostereotypu postrzega siebie samego i jest tożsamy z przedmiotem. W heterostereotypie występują dwa odrębne człony relacji percepcyjnej, czyli podmiot postrzegający i przedmiot postrzegany⁵¹⁶. Heterostereotyp, w najogólniejszym znaczeniu, jest więc obrazem jednej grupy, utrwalonym w świadomości innej grupy⁵¹⁷.

Ważnym obszarem badań nad stereotypami jest ich związek z uprzedzeniami, które przez długi czas były traktowane synonimicznie. Rozgraniczenie ich nastąpiło za sprawą Gordona W. Allporta, który uprzedzenia określił, jako: (...) *myślenie o innych bez dostatecznych postaw*”, a stereotypy uznał za *wtórne wobec nich*⁵¹⁸. W konsekwencji dociekań nad różnicami pomiędzy tymi pojęciami, Andrzej Kapiszewski doprecyzował podejście G. W. Allporta, co pozwoliło wykreować następującą definicję: *stereotypy mogą stanowić werbalny wyraz uprzedzeń (...) lub mogą w ogóle nie być wyrazem uprzedzeń*

⁵¹² C. N. Macrae, Ch. Stangor, M. Hewstone, *Stereotypy i uprzedzenia. Najnowsze ujęcie*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1999, s. 14.

⁵¹³ J. Błuszkowski, *Stereotypy a tożsamość narodowa*, DW ELIPSA, Warszawa 2005, s. 15.

⁵¹⁴ C. N. Macrae, Ch. Stangor, M. Hewstone, *op. cit.*, s. 26. Por. J. Błuszkowski, *op. cit.*, s. 30 – 31. Oprócz egzemplifikacji stereotypów na indywidualne, grupowe i narodowe, autor zwraca uwagę na stereotypy negatywne i pozytywne oraz naturalne i sztuczne.

⁵¹⁵ D. Matsumoto, L. Juang, *op. cit.*, s. 94.

⁵¹⁶ J. Błuszkowski, *op. cit.*, s. 117.

⁵¹⁷ *Ibidem*, s. 117.

⁵¹⁸ J. Bartmiński, *op. cit.*, s. 57.

*i odwrotnie, uprzedzenia mogą się objawiać w stereotypie i pomagać w jego określeniu lub mogą występować bez stereotypów*⁵¹⁹. W literaturze przedmiotu wielokrotnie spotykamy się z łączeniem obu zjawisk, co w pewnym sensie zdaje się być uzasadnione, ze względu na fakt, że powstają niemal jednocześnie.

Jedną z definicji, na którą wskazuje Marek Szopski, ujmuje stereotypy w kategoriach struktury poznawczej, obejmującej wiedzę, przekonania i oczekiwania obserwatora na temat niektórych grup społecznych⁵²⁰. Autor, wskazując na definicję stereotypu przedstawioną przez Milesa Hewstone'a, podkreśla znaczenie poszczególnych jej elementów składowych:

- struktury poznawczej – związanej z indywidualnym, a nie grupowym postrzeganiem rzeczywistości społecznej i danej grupy;
- wiedzą, przekonaniem i oczekiwaniami – nie tylko dotyczących przekonań dotyczących danej grupy, czy osoby, ale poszerzających zasięg stereotypu o cechy fizyczne, postawy, role i preferencje wynikające z własnego doświadczenia i interakcji z podmiotem stereotypu, a także o wiedzę i przekonania zdobyte poprzez media lub na podstawie innych;
- grupami społecznymi – kategorią odnoszącą się do wspólnej charakterystyki grupy o nośnym społecznie znaczeniu dla niej samej i innych, przez co stereotypizacja może dotyczyć się wszelkich grup społecznych, a nie tylko rasowych, etnicznych czy płciowych⁵²¹.

Kontynuując rozważania nad stereotypami, należy również wskazać na podejście N. Goodmana, które w precyzyjny sposób oddaje *meritum* problemu. W definicji tej, stereotypy zostały określone, jako: *szttywne poglądy grupy ludzi, które sprzeciwiają się zmianie, nawet jeśli ich błędność jest oczywista*⁵²². Powyższe ujęcie stereotypów wskazuje na tendencję do ich trwałości, nawet pod wpływem dostarczenia obiektywnych i racjonalnych czynników, powinny je burzyć. Tendencja do utrzymywania relatywnej trwałości stereotypów świadczy o ich roli w kształtowaniu kontaktów międzykulturowych i komunikacji międzykulturowej. Na związki stereotypów z komunikacją międzykulturową wskazuje M. Szopski. Autor stwierdza, że w związku z tym, że stereotypizacja jest zjawiskiem powszechnym, pozwalającym na organizowanie naszych doświadczeń i impresji, odnajdywanie sensu i porządku w skomplikowanym świecie zróżnicowanych jednostek i grup społecznych, jest koniecznym mechanizmem dla naszych procesów myślowych

⁵¹⁹ *Ibidem*, s. 57.

⁵²⁰ C. N. Macrae, Ch. Stangor, M. Hewstone, *op. cit.*, s. 13.

⁵²¹ M. Szopski, *op. cit.*, s. 79.

⁵²² N. Goodman, *op. cit.*, s. 371.

i komunikacyjnych⁵²³. W uproszczeniu oznacza to, że stereotypy stanowią narzędzie pomocne w procesie *filtrowania* dużej ilości informacji docierających do odbiorcy, których nie jesteśmy w stanie segregować i w kategoryzowaniu zaobserwowanych obrazów. Kategoryzowanie, z kolei pozwala dokonać szybkiej oceny nowych zjawisk, czy nowych osób (grup społecznych), w oparciu o utarty, zakodowany w umyśle obraz. Opierając własne konkluzje na powyższym podejściu, stwierdzamy, że stereotypy, w pewnym sensie, są zjawiskiem pozytywnym. Jednak biorąc za punkt wyjścia ich subiektywizm, stwierdzamy, że w dużym stopniu zniekształcają rzeczywisty obraz rzeczywistości poprzez:

- podkreślanie różnic i tuszowanie podobieństw pomiędzy grupami, co prowadzi do nadmiernego eksponowania cech odmiennych danej grupy, w stosunku do jej rzeczywistego obrazu;
- niedostrzeganie różnic, co przejawia się w celowym niwelowaniu odmiennych cech przedstawicieli danej grupy i przenoszenie ich w uproszczeniu na całość populacji;
- postrzeganie wybiórcze, polegające na selektywnym postrzeganiu tylko tych cech danej grupy, które potwierdzają stereotyp danej grupy⁵²⁴.

Badanie stereotypów prowadzi nieuchronnie do diagnozy tego zjawiska w sensie etnicznym. Niewątpliwie źródłem poznawczym stereotypów narodowościowych jest historiografia, która pełni rolę selektonera pamięci pokoleń na poziomie treści historycznych⁵²⁵. Stereotypy narodowościowe pojmowane w kontekście pamięci historycznej pokoleń, wskazują jednoznacznie na ich związki z kulturą narodów i rekonstrukcji wzorów kulturowych⁵²⁶. Kulturowa orientacja stereotypów narodowościowych czerpie źródła z dorobku Józefa Chałasińskiego, który wskazuje na związki stereotypów narodowych z tradycjami opartymi na obrazach narodowości, zakodowanych w świadomości społeczeństw na mocy wspólnych doświadczeń⁵²⁷. Tradycja grupy etnicznej rozumiana jest w tym przypadku, jako kulturowy dorobek społeczeństwa w zakresie postrzegania obcych grup etnicznych i narodów. Częścią tak rozumianej tradycji jest paradygmat narodów i grup

⁵²³ M. Szopski, *op. cit.*, s. 79.

⁵²⁴ *Ibidem*, s. 80.

⁵²⁵ V. Julkowska, *Historiografia polska II połowy XIX wieku jako źródło i rezerwuuar stereotypów narodowościowych* [w:] W. Banasiuk (red.), *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*, Wyd. UR, Rzeszów 2002, s. 18.

⁵²⁶ Zob. Z. Bokszański, *Stereotypy a kultura*, Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej, Wyd. Leopoldium, Wrocław 1997, s. 58 – 106.

⁵²⁷ V. Julkowska, *op. cit.*, s. 18.

etnicznych, który jest nie tylko trwały i zakorzeniony w odległej przeszłości, ale jest również aktywny społecznie⁵²⁸.

Przedstawiony charakter stereotypów narodowościowych kształtuje subiektywne sposoby postrzegania innych narodów, oparte na przekazie historycznym treści kulturowych, które na przestrzeni dziejów ulegają wypaczeniu i uogólnieniu. Stereotypy rozpatrywane jako suma uproszczonych obrazów jednostek społecznych, determinują powstanie stereotypu danej grupy. Ta zależność jednoznacznie wskazuje, że stereotypy jednostkowe tworzą stereotypy narodowościowe. Posiadają one szereg funkcji występujących jako zestaw narzędzi:

- tworzących wspólny układ odniesienia dla członków danej grupy etnicznej;
- wzmacniających więzi grupowe;
- wyrażających wspólne wartości;
- pozwalających podkreślić odmiennność własnej grupy;
- pozwalających na dyskryminację innych grup, gdy ich działanie stanowi zagrożenie;
- dających sposobność do wykazywania lojalności wobec własnej grupy;
- służących do kreowania *kozła ofiarnego* w czasie kryzysu⁵²⁹.

Jan Błuszkowski wskazuje również na funkcję polityczną stereotypów, związaną z kształtowaniem stosunków międzynarodowych, służących artykulacji interesów grup narodowych i etnicznych⁵³⁰. Zaproponowana przez autora funkcja koresponduje z funkcją polityczną stereotypu, przedstawioną przez Jerzego Bartmińskiego, która wyraża stosunek władzy do grup etnicznych.

Powszechnie ocenia się, że stereotypy narodowościowe charakteryzuje względna trwałość, jednak w realiach intensyfikacji procesów integracyjnych i dyfuzji kultur, należy podkreślić, że podejście to, szczególnie w kontekście wyobrażeń o innych narodach, jest raczej przewartościowane i wymaga rekonstrukcji⁵³¹. Wraz ze zmieniającą się rzeczywistością społeczną i kulturową, narody zmieniają swoje postawy wobec narodów, które do tej pory pozostawały w izolacji w zhermetyzowanym, homogenicznym świecie. Wiedza o innych narodach i kulturach zaczerpnięta niejednokrotnie z odległej historii i tradycji, nie podlegając weryfikacji i uzupełnieniu, w znaczący sposób utrwalala stereotypy

⁵²⁸ *Ibidem*, s. 22.

⁵²⁹ J. Berting, C. Villain – Gandossi, *Rola i znaczenie stereotypów narodowych w stosunkach międzynarodowych w stosunkach. Podejście interdyscyplinarne* [w:] T. Walas (red.) *Narody i stereotypy*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 1995, s. 23.

⁵³⁰ J. Błuszkowski, *op. cit.*, s. 27.

⁵³¹ Por. A. Jasińska – Kania, *Stereotypowe wyobrażenia Polaków o sobie i o innych narodach. Podstawy życia społecznego w Polsce*, M. Marody, E. Gucwa – Leśny (red.), Wyd. ISS, Warszawa 1996, s. 220 – 222.

narodowościowe. W związku z tym, zmiana postaw i poglądów o innych narodach, w dużym stopniu wynika z poznania ich treści kulturowych w ramach spotkań i kontaktów kultur. Konieczność rekonstrukcji obszaru badawczego stereotypów znalazła również swój wyraz w badaniach nad stereotypami narodowymi, prowadzonych przez Wiedeński Ośrodek Badawczy. Dowiodły one, że konieczność rekonstrukcji poglądów dotyczących stereotypów narodowościowych wynika z faktu, że:

- są społecznymi konstrukcjami rzeczywistości, a nie zbiorowymi lub indywidualnymi wyobrażeniami zewnętrznej rzeczywistości;
- są wspólne dla większości członków danej grupy etnicznej czy narodu, przekazywane z pokolenia na pokolenie i podlegają one nieustannej reinterpretacji i rekonstrukcji;
- wiążą się ze strukturą osobowości jednostek jako członków grupy w co najmniej dwóch ważnych aspektach: autorytarnej strukturze osobowości opartej na nieustępliwości oraz trwałości stereotypów grupowych;
- nie powstają w izolacji, lecz są elementem zbiorowego światopoglądu;
- jako składniki światopoglądu, wiążą się z warunkami społecznymi i ekonomicznymi;
- są konkretnymi przejawami wspólnego kodu, określającego stosunki między grupami, określając percepcję grup zewnętrznych;
- są przejawami *zamkniętego myślenia*, opartego na odrzucaniu faktów rzeczywistych;
- są wyrazem myślenia kolektywistycznego, w którym indywidualne typy myślenia nie godzą się łatwo ze stereotypami odnoszącymi się do grup;
- odznaczają się dużą trwałością i odpornością w zakresie przypisywania cech grupom, a nie sądów wartościujących odnoszących się do pewnych cech obiektywnych⁵³².

Trwałość stereotypów, w kontekście zmian w postrzeganiu innych narodowości, dotyczy jedynie ich typowych cech, które wyróżniają je spośród innych, bez wartościowania ich i podziałów na narody *lepsze i gorsze*. Badania nad stereotypami narodowymi pojmowane w kontekście kontaktów kultur, wskazują na nową jakość komunikacji (nie tylko na poziomie dialogu kultur). Unikanie świadomych sądów wartościujących, w dużym stopniu ogranicza bariery komunikacyjne, wpływając w ten sposób na integrację kulturową.

⁵³² J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa op. cit.*, s. 88. Por. J. Berting, C. Villain – Gandossi, *op. cit.*, s. 25.

Cechą charakterystyczną stereotypów narodowościowych jest ich związek z językiem etnicznym, który, dzięki swej pierwotnej funkcji jaką jest przenoszenie cech kulturowych danej grupy etnicznej, w dużym stopniu wpływa na ich utrwalanie i pogłębianie. Na związki stereotypów z procesem komunikowania wskazuje Adam Schaff, który opiera się na schematach kodów kulturowych powstających za pośrednictwem języka⁵³³. Adam Schaff nawiązuje w swych rozważaniach do koncepcji Wilhelma von Humboldta, Edwarda Sapira i Benjaminia Lee Whorfa, w której czytamy, że: (...) *stereotypy są zawsze werbalne, gdyż występują zawsze jako treść jakiegoś słowa, czy wyrazu. (...) Zarówno geneza, jak i funkcjonowanie stereotypów są ściśle związane z tworam językowymi*⁵³⁴. Autor podkreśla również, że stereotyp jest pewnego rodzaju negatywnym lub pozytywnym sądem wartościującym, połączonym z przekonaniem, co do jakiejś grupy, posiadającym charakter emocjonalny, który jest niezależny od osobistych doświadczeń, całkowicie lub częściowo sprzeczny z faktami i odporny na zmiany⁵³⁵. Choć podejście to pozostaje w opozycji do najnowszych trendów w badaniach nad stereotypami, to jednak nie należy ich bagatelizować, ze względu na ich fundament mentalny. A. Schaff zaproponował również funkcje stereotypów, do których zaliczamy:

- funkcję społecznie integracyjną, która związana jest z edukacyjnymi aspektami integracji jednostki społecznej z grupą społeczną;
- funkcję obronną, będącą swoistym przedłużeniem i uzupełnieniem funkcji integracyjnej, polegająca na utrzymywaniu umysłu w stanie *zamkniętym* na nowe, obiektywne informacje⁵³⁶;
- funkcję ideologiotwórczą, budującą system poglądów;
- polityczną, dotyczącą kształtowania postaw władz wobec grup społecznych i etnicznych⁵³⁷.

⁵³³ J. Bartmiński, *op. cit.*, s. 58.

⁵³⁴ A. Schaff, *Stereotypy a działania ludzkie*, Wyd. KiW, Warszawa 1981, s. 36 – 37.

⁵³⁵ J. Bartmiński, *op. cit.*, s. 59.

⁵³⁶ Zob. J. Błuszkowski, *op. cit.*, s. 27 – 33. Funkcje obronne stereotypów narodowych czerpią swoje źródła poznawcze z teorii konfliktów, w której dominacja jednej grupy etnicznej nad drugą stanowi podstawę wszelkich antagonizmów etnicznych i narodowych. Wartościowanie na *swoich i obcych*, występujące w formie autostereotypu i heterostereotypu spełnia funkcje instrumentalne służące realizacji dążeń i interesów. A. Jasińska – Kania twierdzi, że dążenia i interesy przypisane są do motywacji i zachowań grup etnicznych, które najlepiej, według ich przekonania, sprzyjają świadomie wytyczonych celów. A. Jasińska – Kania, *Trzy podejścia do źródeł konfliktów etnicznych i narodowych*, [w:] A. Jasińska – Kania (red.) *Trudne sąsiedztwa. Z socjologii konfliktów narodowościowych*, Wyd. SCHOLAR, Warszawa 2001, s. 16 – 17.

⁵³⁷ A. Schaff, *op. cit.*, s. 127 – 136. Por. J. Błuszkowski, *op. cit.*, s. 27. Funkcja polityczna stereotypów narodowych przejawia się w artykulacji interesów grup narodowych i etnicznych, są instrumentalnie wykorzystywane do celów propagandowych i manipulacji, kanalizują agresję, stanowią też rodzaj uzasadnienia słuszności przyjmowania strategii działań wspólnot etniczno – politycznych w stosunkach międzynarodowych.

Dokonując analizy funkcji obronnej stereotypów narodowościowych, należy nawiązać do podejścia W. Lippmana, który twierdzi, że: (...) *stereotypy, będąc mniej lub bardziej uporządkowanymi i utrwalonymi w naszych umysłach obrazami świata zewnętrznego, przystosowują się nasze zwyczaje i upodobania, satysfakcje i oczekiwania, również nasze skłonności percepcyjne, a także sposoby wartościowania i oceny zjawisk*⁵³⁸. Ocena otaczającej nas rzeczywistości społecznej i kulturowej opiera się właśnie na przyswajaniu jej obrazów, przez co jednostka odnajduje swoje miejsce, rolę i pozycję w strukturze społecznej, odnajduje również poczucie bezpieczeństwa oraz poszukuje wartości i symboli grupowych. W konsekwencji dokonuje porównań, prowadzących do wartościowania na kategorie obce i własne: *my i oni*, oparte na autostereotypach gloryfikujących grupę własną i deprecjonującą grupę obcą⁵³⁹.

Podobnie jak na poziomie jednostkowym stereotypy porządkują poznawcze reprezentacje świata, tak i na poziomie społecznym upraszczają komunikację, pozwalając ludziom na oszczędność słów podczas rozmów o innych i z innymi⁵⁴⁰. Uproszczenia i przykładanie etykiet kategorii potencjalnemu rozmówcy, stanowi samo w sobie źródło informacji o uczestniku tego procesu. Jednak kontakt interpersonalny staje się swoistym narzędziem, służącym weryfikacji informacji o rozmówcy, a czasami burzącym zawarty w etykiecie kategorii jego obraz. Istnieje jeszcze jeden wariant, mianowicie utwierdzenie lub pogłębienie przekonania o słuszności stereotypu danej grupy społecznej/etnicznej. Stereotypy, szczególnie narodowościowe, funkcjonując w komunikacji społecznej, silnie zakorzenione są w kulturze i stają się rodzajem potocznej wiedzy o świecie⁵⁴¹.

Związki stereotypów z komunikacją międzykulturową znalazły swój wyraz także w podejściu Uty Quasthoff, która zdefiniowała stereotyp, jako: *werbalny wyraz przekonania skierowanego na grupy społeczne lub jednostki będące członkami takich grup, przekonania, które mają formę logiczną sądu przypisującego klasie osób określone właściwości lub sposoby zachowań – albo też odmawiającego ich – z tendencją emocjonalnie wartościującą i w sposób niepodważalny, upraszczający i generalizujący*⁵⁴². Autorka zwraca uwagę na fakt,

⁵³⁸ W. Lippman, *Public Opinion*, Penguin Books, New York 1946, s. 70 – 77, [w:] J. Błuszkowski, *op. cit.*, s. 27.

⁵³⁹ *Ibidem*, s. 27. W dalszych rozważaniach autor podkreśla rolę dwóch komponentów stereotypów, mianowicie: emocjonalnego i ewaluatywnego. Pierwszy – emocjonalny, dotyczy reakcji stanów afektywnych (np. sympatia lub wrogość) i drugi – ewaluatywny, oparty na sądach i ocenach wartościujących, które w odpowiedniej konfiguracji powodują powstawanie różnego typu dystansów społecznych/etnicznych, utrudniających kontakty kultur i komunikację międzykulturową.

⁵⁴⁰ C. N. Macrae, Ch. Stangor, M. Hewstone, *op. cit.*, s. 31.

⁵⁴¹ V. Julkowska, *op. cit.*, s. 30.

⁵⁴² J. Bartmiński, *op. cit.*, s. 60. Autor wskazuje na fakt, że Quasthoff swoje rozważania oparła na koncepcji aktów mowy Austina i Searle'a, stwierdzając, że mówienie za pomocą stereotypów daje się ująć w kategoriach tzw. *aktów werdytywnych*, opartych na wartościowaniu i ocenie. W polskich podejściach, stereotypy doczekały

że samo wartościowanie w wypowiedzi, np. *tamci, oni, tamten*, samo w sobie powoduje powstawanie barier komunikacyjnych oddzielających grupę od otoczenia. Szczególnie zauważalne jest to w języku propagandy, wśród osób niepewnych swojej wartości, które dążą do uzyskania autorytetu w grupie. W dalszych rozważaniach autorka stwierdza, że sama kompetencja językowa nie pozwala osiągnąć wymaganego poziomu płynności procesu komunikowania się, a warunkiem koniecznym jest odpowiedni poziom kompetencji komunikacyjnej opartej na wielopłaszczyznowej wiedzy o świecie, w tym o przedstawicielach innych narodowości i kultur. Takie podejście jest słuszne, bowiem kompetencja kulturowa, z której wyrasta kompetencja komunikacyjna, pozwala niwelować stereotypy w ocenie innych narodów. Siłą rzeczy, ułatwia proces samego komunikowania się pomiędzy przedstawicielami kultur, których charakteryzuje kompetencja kulturowa i komunikacyjna.

Badaniem stereotypów w sensie komunikacyjnym zajmował się również Hilary Putnam, który stwierdził, że: (...) *stereotypy w potocznym użyciu językowym, to konwencjonalne (czasami tendencyjne) wyobrażenia, które mogą być bardzo niedokładne, o tym jak jakieś X wygląda, jak działa, jakie jest*⁵⁴³. Definiując w ten sposób stereotypy, autor wskazuje jednoznacznie na ich rolę w zwykłym mówieniu i rolę nazw nadawanych przedmiotom w procesie komunikowania międzykulturowego. Mogą mieć one znaczenie, szczególnie w przypadku przedstawicieli tych samych grup językowych, w których tak samo brzmiące słowo posiada inne znaczenie, np. polska *piwnica* dla Czecha oznacza *pijalnię piwa*. Inna kwestia dotyczy zbliżonego brzmienia słów, które w danym języku posiadają swoje znaczenie, a w innym są obraźliwe. Różnice semantyczne słów i przypisywanie im znaczeń na zasadzie kojarzenia, jest jedną z podstawowych przesłanek do powstawania barier komunikacyjnych wynikających ze stereotypizacji znaczeń.

4.4.3. Uprzedzenia w komunikacji międzykulturowej

Bez względu na kryteria oceny stereotypów i ich wpływu na proces komunikowania, szczególnie na poziomie różnych kultur, stanowią one podstawową siłę sprawczą wszelkich negatywnych zjawisk, zachodzących w ramach kontaktów kultur. Jednym z tych, u podstaw których leżą stereotypy, są niewątpliwie **uprzedzenia**, stanowiące samo sedno barier komunikacyjnych, powstających na gruncie antropologicznym. Rozpatrywane w tym sensie

się badań w obszarze lingwistycznym, których przedstawicielem był S. Skorupka. Badał on związki wyrazów stosowane w komunikacji z punktu widzenia stopnia zespolenia i stopnia samodzielności wyrazów wchodzących w ich skład. Autor uznał, że związki utarte stereotypowe, np. *lekki jak piórko*, utrwalone w języku w pewnej określonej formie, ale niewykazujące jeszcze wyraźnej nadwyżki znaczeniowej, tzn. nieobiegające zasadniczo w swej wartości semantycznej od sumy znaczeń swych poszczególnych znaczeń.

⁵⁴³ *Ibidem*, s. 67.

posiadają swoje odzwierciedlenie w wielu koncepcjach i podejściach. Jedno z nich, reprezentowane przez G. W. Allporta, opisuje to zjawisko, jako: (...) *przekonania na temat członków jakiejś grupy etnicznej, które przypisują im jakieś niepożądane cechy*⁵⁴⁴. Według autora, podbudowane są niczym innym, jak niechęcią opartą na błędnych i nadmiernych uogólnieniach, skierowaną do grupy, jako całości lub do indywidualnego przedstawiciela⁵⁴⁵. Innym z czynników powstawania barier komunikacyjnych są uprzedzenia, które posiadają tę negatywną cechę, że posiadają stosunkowo stały charakter, który pod wpływem dostarczenia obiektywnych informacji na temat danej narodowości, trudno ulegają zmianie. J. Mikułowski Pomorski twierdzi, że polegają one na trzymaniu się z góry przyjętych wyobrażeń na temat jednostki lub grupy, nawet, jeśli otrzymane informacje tym wyobrażeniom zaprzeczają⁵⁴⁶. Inną cechą uprzedzeń jest to, że kierują się emocjonalnym stosunkiem do rzeczywistości, a nie racjonalnym, obiektywnym jej postrzeganiem. Uprzedzenia w najogólniejszym ujęciu to skłonność do formułowania pochopnych sądów na temat innych, na podstawie ich przynależności grupowej⁵⁴⁷. Istotne jest również to, że wynikają z posiadania pewnych negatywnych poglądów powziętych niejako z góry, przed kontaktem z danym zjawiskiem, czy grupą, które czerpią swoje załączki w stereotypach zarówno indywidualnych, grupowych, jak i narodowych. Są również wynikiem bycia członkiem określonej grupy społecznej, co powoduje niejako narzucenie przez grupę pewnych stereotypów, powszechnie przez nią uznawanych za konieczne i słuszne⁵⁴⁸.

Z uprzedzeniami po części wiąże się zjawisko **dyskryminacji**. Nie należy jednak obu tych zjawisk traktować tak samo. Ciężar gatunkowy uprzedzeń jest znacznie mniejszy, niż dyskryminacji. Dyskryminacja oznacza odmienny sposób traktowania innych, ze względu na ich narodowość, a konkretnie, jest to odmawianie członkom jakiejś grupy narodowościowej dostępu do cenionych dóbr – mieszkania, pracy, wykształcenia, władzy i prestiżu⁵⁴⁹. O ile uprzedzenia stanowią o wartościowaniu innych narodowości bez wyrządzania im krzywdy w sensie społecznym i prawnym, tak dyskryminacja charakteryzuje się tym, że zmierza do pozbawienia ich praw i korzyści, jakie przysługują ludziom⁵⁵⁰. W literaturze przedmiotu

⁵⁴⁴ J. H. Turner, *Socjologia*, *op. cit.* s. 130.

⁵⁴⁵ C. N. Macrae, Ch. Stangor, M. Hewstone, *op. cit.*, s. 227.

⁵⁴⁶ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa*, *op. cit.*, s. 81.

⁵⁴⁷ D. Matsumoto, L. Juang, *Psychologia międzykulturowa*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007, s. 107.

⁵⁴⁸ M. Szopski, *op. cit.*, s. 76.

⁵⁴⁹ J. H. Turner, *Socjologia*, *op. cit.*, s. 132.

⁵⁵⁰ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa*, *op. cit.*, s. 81.

definiowane są również, jako *postawy dyskryminacyjne* wobec przedstawicieli innych grup etnicznych⁵⁵¹.

Upředzenia nierozzerwalnie wiążą się z innymi zjawiskami ograniczającymi lub utrudniającymi komunikację międzykulturową. Na uwagę zasługuje ich nierozzerwalny związek z nietolerancją. Świadczy o tym podejście Lucasa Deauxa i Laurence'a S. Wirghtsmana. Autorzy twierdzą, że: *upředzenia odnoszą się do nietolerancyjnej, krzywdzącej i niekorzystnej postawy wobec pewnej grupy ludzi*⁵⁵². Ich cechą charakterystyczną jest również to, że występują na poziomie indywidualnym, co stoi w opozycji do dyskryminacji, posiadającej charakter zarówno indywidualny, jak i grupowy.

Wśród wielu podejść w definiowaniu upředzeń, nie sposób pominąć kilku klasycznych ujęć tego obszaru. Jednym z przedstawicieli, opisujących upředzenia, jest R. D. Ashmore, który uważa, że *upředzeniem jest każda negatywna postawa skierowana zarówno do przedstawicieli własnej grupy, jak i grupy obcej*⁵⁵³. Natomiast John C. Brigham stwierdza, że: *upředzenie jest negatywną postawą, która uważana jest przez neutralnego obserwatora za nieusprawiedliwioną*⁵⁵⁴. W przedstawionych podejściach dostrzegamy wspólny mianownik, jakim jest negatywny wpływ upředzeń na kontakty przedstawicieli różnych kultur. Wywierając negatywny wpływ na kontakty międzykulturowe, siłą rzeczy tworzą bariery w komunikacji międzykulturowej, zarówno przed samym procesem komunikowania się, jak i w jego trakcie, co wynika z następujących komponentów:

- afektywnego/emocjonalnego – reprezentowanego przez typ emocji powiązany z postawą (np. złość) oraz przez nasycenie postawy (np. umiarkowany niepokój);
- poznawczego – obejmującego przekonania lub myśli tworzące postawę;
- behawioralnego – odnoszącego się do czyichś działań⁵⁵⁵.

Problematyka źródeł powstawania upředzeń i dyskryminacji, zarówno w kontekście samych kontaktów międzykulturowych, jak i w kontekście dialogu kultur, stanowi obecnie

⁵⁵¹ C. N. Macrae, Ch. Stangor, M. Hewstone, *op. cit.*, s. 227.

⁵⁵² J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa ...*, *op. cit.*, s. 81. Por. D. Matsumoto, L. Juang, *op. cit.*, s. 108 – 109. W sensie grupowym, dyskryminację nazywamy *instytucjonalną* i dotyczy ona grup społecznych, społeczeństwa, instytucji lub organizacji i charakteryzuje ją fakt, że wzory zachowań danej zbiorowości są niezgodne z zasadami równości i sprawiedliwości. Polega na faworyzowaniu ludzi przez dużą grupę lub organizację wyłącznie na podstawie przynależności grupowej.

⁵⁵³ C. N. Macrae, Ch. Stangor, M. Hewstone, *op. cit.*, s. 227. Pojęcie *grupy własnej* wprowadził do socjologii antropolog amerykański William Graham Sumner (1840 – 1910). Badając społeczeństwa pierwotne, spostrzegł w nich krańcowo odmienny stosunek do zbiorowości własnych i tych, które są na zewnątrz nich. Grupę własną postrzega się zazwyczaj jako bardziej zróżnicowaną i zindywidualizowaną, niż *grupę obcą*. Oprócz *grup własnych i obcych*, w klasyfikacji tej odnaleźć można również pojęcie *grupy odniesienia*, czyli takiej, która jest dla danej jednostki źródłem norm i wartości, a także wzorów zachowań. Zob. [w:] B. Szacka, *op. cit.*, s. 198.

⁵⁵⁴ C. N. Macrae, Ch. Stangor, M. Hewstone, *op. cit.*, s. 227.

⁵⁵⁵ E. Aronson, Timothy D. Willson, Robin M. Akert, *op. cit.*, s. 542.

dość złożony problem badawczy, dlatego pozostają w związku ze środowiskiem kulturowym i historią. W wielu opracowaniach odnajdujemy stwierdzenia, że wyrastają one na gruncie konfliktów międzygrupowych, związanych z władzą. Takie uprzedzenia i dyskryminacja, zwłaszcza wśród członków grup silniejszych, mogą służyć, jako uzasadnienie niesprawiedliwego traktowania słabszych grup⁵⁵⁶. Na kształtowanie uprzedzeń znaczący wpływ mają zaszłości historyczne, które mimo, iż dotyczą całych grup etnicznych, czy narodów, to jednak są ekstrapolowane – w większości przypadków w sposób nieuzasadniony i subiektywny – na pojedynczych ich przedstawicieli. Uprzedzenia, które wyrosły na gruncie zaszłości historycznych posiadają, potężny fundament ideologiczny, który w większości przypadków nie daje się łatwo zmienić, nawet pod wpływem długotrwałego procesu asymilacji kulturowej. O ile uprzedzenia oparte na zaszłościach historycznych, bazują na uproszczonych obrazach krzywd wyrządzonych na narodzie, tak uprzedzenia oparte na krzywdach wyrządzonych na własnej rodzinie, w większości przypadków są uzasadnione. Nadając uprzedzeniom retrospektywny charakter, należy mieć również na uwadze, że obydwa źródła kształtują różny poziom ich trwałości. Uproszczony obraz krzywd historycznych daje się zmienić pod wpływem dostępu do sprawdzonych informacji, natomiast krzywdy wyrządzone na bliskich są głęboko zakorzenione w podświadomości człowieka, co nadaje im stały charakter. Choć posiadają swoje uzasadnienie, ich negatywną cechą jest łatwość ekstrapolacji na grupy etniczne oraz wpływ na powstawanie dystansu społecznego na poziomie etnicznym i izolowania się od określonych grup i osób poprzez dyskryminację⁵⁵⁷.

4.4.4. Etnocentryzm w komunikacji międzykulturowej

Pojęciem towarzyszącym wielokulturowości jest *wrażliwość międzykulturowa*. Prekursorem tego pojęcia był Milton Bennett, który wskazał, że *wrażliwość międzykulturowa jest fundamentem negacji etnocentrycznych układów kulturowych i tworzenia kolejnych, zorientowanych na życie w społeczeństwie multikulturowym*⁵⁵⁸. Pojęcie to wiąże się z kreowaniem struktur poznawczych, umożliwiających systematyczne pogłębianie świadomości o odmiennościach. Autor wskazuje również, że *wrażliwość międzykulturowa*

⁵⁵⁶ D. Matsumoto, L. Juang, *op. cit.*, s. 111. Inne podejście do źródeł uprzedzeń i dyskryminacji wskazuje, że zjawiska te powstają na gruncie biologii i ewolucji społecznej, które w poglądach van den Berghe, wynikają z cech dziedzicznych.

⁵⁵⁷ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa, op. cit.*, s. 81.

⁵⁵⁸ E. Dąbrowa, *Wrażliwość międzykulturowa w kontekście modelu M. Benneta jako możliwość przezwycięzania napięć i konfliktów współczesnego świata*, [w:] D. Czajkowska – Ziobrowska, A. Zduniak, *Edukacja dla bezpieczeństwa. Bezpieczna szkoła bezpieczny uczeń. Edukacja wobec zagrożeń szkolnych*, Wyd. WSB w Poznaniu, Poznań 2007, s. 524.

wynika z faktu, że ludzie w odmienny sposób postrzegają rzeczywistość, wytworzone obrazy i przypisywane im znaczenia pozostają niekiedy w opozycji do siebie oraz w tym, że grupy społeczne budują zróżnicowane wzorce lub schematy, które następnie służą podtrzymywaniu określonego porządku społecznego i zachowaniu ciągłości kulturowej⁵⁵⁹. Mając na uwadze, że wrażliwość międzykulturowa wkomponowana jest zwykle w fazy procesu asymilacji kulturowej, należy stwierdzić, że podporządkowana jest wielu czynnikom, zarówno kulturowym, jak i antropologicznym.

Jednym z czynników antropologicznych, wpływających na komunikację międzykulturową jest *etnocentryzm* pozostający w opozycji w stosunku do relatywizmu kulturowego. A. Giddens, w najogólniejszy sposób określa to zjawisko, jako polegające na ocenie innych kultur przez porównanie ich z własną⁵⁶⁰. Pod tym pojęciem kryje się skłonność do wydawania sądów o obcej kulturze, przy odwoływaniu się do standardów obowiązujących w kulturze rodzimej⁵⁶¹. W swym pierwotnym kształcie znaczeniowym, etnocentryzm pozostaje w konflikcie z zasadami relatywizmu kulturowego, opartego na przyjmowaniu i ocenie treści kulturowych innych narodowości w kategoriach ich standardów etycznych. Potwierdzeniem opozycji etnocentryzmu do zasad relatywizmu kulturowego jest stwierdzenie Jerzego Nikitorowicza, w którym czytamy, że: *etnocentryzm, to wartościująca postawa określająca afirmacyjny stosunek do kultury własnej (...) i równocześnie deprecjonujący stosunek do kultury innej grupy (obcej)*⁵⁶². Pojęcie etnocentryzmu wprowadził do języka socjologii William Graham Sumner, który określił to zjawisko, jako:

- postrzeganie własnej grupy jako silnej, a innych grup jako słabych;
- przekonanie o wyższości własnej grupy nad innymi; traktowanie własnych reguł postępowania i wartości, jako uniwersalnych;
- postulowanie współpracy w ramach własnej grupy, ale bez kooperacji z grupami innymi; gotowość do walki za własną grupę;
- nieufność i strach przed innymi⁵⁶³.

Mathew Bennett natomiast wskazuje, że etnocentryzm wiąże się z interpretacją zdarzeń i zachowań z perspektywy własnej kultury i sytuuje jednostkę w szczególnej pozycji

⁵⁵⁹ *Uczenie się międzykulturowe. Pakiet szkoleniowy*, Rada Europy i Komisja Europejska, Strasburg 2000, s. 30, [w:] *Ibidem*, s. 525.

⁵⁶⁰ A. Giddens, *Socjologia*, PWN, Warszawa 2005, s. 49.

⁵⁶¹ J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa ...*, op. cit., s. 75.

⁵⁶² J. Nikitorowicz, *Kreowanie tożsamości dziecka. Wyzwania edukacji międzykulturowej*, Gdańsk 2005, s. 11.

⁵⁶³ A. Jasińska – Kania, *Etnocentryzm*, [w:] *Encyklopedia socjologiczna*, t. I, Wyd. Oficyna Naukowa, Warszawa 1998, s. 195.

wobec różnorodności: zaprzeczenia, obrony, czy wreszcie minimalizacji⁵⁶⁴. W dalszych rozważaniach autora czytamy, że:

- stadium zaprzeczenia to odrzucenie realnych różnic kulturowych w efekcie braku spotkań z innością lub ich epizodycznym charakterem;
- stadium obrony to wytwarzanie mechanizmów zabezpieczających tożsamość kulturową w ramach kontaktów kultur;
- stadium minimalizacji to etap, w którym dochodzi do obniżenia rangi różnic kulturowych w oparciu o przekonanie, że w przyrodzie występują podobieństwa biologiczne – uniwersalizm fizyczny oraz podobieństwa społeczne, czyli uniwersalizm transcendentny⁵⁶⁵.

W rozważaniach H. Mamzer napotyka się na stwierdzenie, że etnocentryzm nie jest związany wyłącznie z etnicznym wymiarem funkcjonowania danej społeczności, lecz może się przejawiać propagowaniem własnego, charakterystycznego dla danej grupy, systemu sądów normatywnych i dyrektywalnych⁵⁶⁶. Wyraża się również bezkrytyczną afirmacją przynależności do własnej grupy narodowej, społecznej czy kulturowej, co wskazuje na prawidłowość, że wszystkie systemy kulturowe rozwijają w ludziach tworzących dane społeczeństwo postawy etnocentryczne⁵⁶⁷. Takie pojmowanie etnocentryzmu, wskazuje na wartościowanie nie tylko grup etnicznych, ale ich treści kulturowych, w szczególności *ładu aksjo – normatywnego* opartego na wartościach i normach postępowania.

Postrzeżenie treści kulturowych własnego narodu za *lepsze* od innych prowadzi do licznych patologii, które J. H. Turner umieścił w ramach nietolerancji, prowadzącej w konsekwencji do konfliktów i napięć⁵⁶⁸. Posiadają one swoje źródła w przecenianiu znaczenia wkładu własnej grupy etnicznej do dorobku kulturowego świata, jednocześnie deprecjonując wkład innych grup etnicznych. G. Hofstede, twierdzi, że etnocentryzm, jako domena całych grup etnicznych, jest porównywalny do zachowań jednostkowych określanych

⁵⁶⁴ E. Dąbrowa, *op. cit.*, s. 526.

⁵⁶⁵ *Ibidem*, s. 526. Stadium to tworzy podstawy wprowadzenia do terminologii pojęcia *etnorelatywizmu* pozbawionego wartościowania i nietolerancji. Pojęcie *etnorelatywizmu*, wyrosło na gruncie przekonania, że zachowania jednostkowe i grupowe mogą być odczytywane jedynie w szerszym kontekście kulturowym oraz zdolności odczytywania odmiennych składników kultury, przy jednoczesnej identyfikacji z własną kulturą. Jest osadzony pomiędzy procesem adaptacji i integracji kulturowej i wymaga uznania różnych systemów normatywno – aksjologicznych i stylów życia. Nie oznacza jednak wyzbycia się składników kultury własnej, która stanowi podstawowe źródło porównawcze i odniesień w ramach relatywistycznego postrzegania rzeczywistości kulturowej przedstawicieli innej grupy (również etnicznej).

⁵⁶⁶ H. Mamzer, *Tożsamość w podróży. Wielokulturowość a kształtowanie tożsamości jednostki*, Wyd. UAM, Poznań 2002, s. 39.

⁵⁶⁷ *Ibidem*, s. 40.

⁵⁶⁸ J. H. Turner, *Socjologia*, *op. cit.*, s. 52 – 53.

miarą egocentryzmu, czyli uznawania własnego małego światka za centrum wszechświata⁵⁶⁹. Autor definiuje to zjawisko, jako: *stosowanie standardów typowych dla własnego społeczeństwa wobec osób będących członkami innych społeczeństw*⁵⁷⁰. Na indywidualny kontekst etnocentryzmu wskazuje A. Posern – Zieliński, który w odróżnieniu od G. Hofstede, wskazuje na uznawanie za najlepsze własnych kategorii poznawczych, na afirmację własnych poglądów i jednocześnie deprecjonowanie innych⁵⁷¹. Biorąc za podstawę rozważań takie podejście, etnocentryzm z natury rzeczy jest negatywny ze względu na swój szowinistyczny charakter. Nie należy jednak stawiać znaku równości pomiędzy zjawiskiem etnocentryzmu a zjawiskiem szowinizmu narodowego, ponieważ ten drugi jest najbardziej skrajną formą pierwszego. Szowinizm narodowy według P. Sztompki, definiowany jest, jako: (...) *przeświadczenie o wyjątkowych zaletach własnej zbiorowości, któremu towarzyszy zaniżona ocena innych*⁵⁷².

Etnocentryzm jest niczym innym, jak stawianiem własnego narodu lub grupy etnicznej w centrum zainteresowania i wywyższanie go ponad inne. Działania takie mogą doprowadzić do nacjonalizmu czy izolacjonizmu. Pogląd ten manifestuje się w działalności jednostek czy organizacji, które koncentrują się wokół własnego narodu i zwracaniem uwagi na interesy jedynie własnej grupy etnicznej. Koncepcja etnocentryzmu, reprezentowana przez Richarda Rorty'ego odrzuca relatywizm kulturowy jako taki, nadając mu formę *anty – antyetnocentryzmu*⁵⁷³. W tym kontekście autor ujmuje etnocentryzm jako: (...) *świadome uznanie własnej kultury za taką, którą ocenia się pozytywnie, z towarzyszącą temu uznaniu świadomością, że istnieją inne kultury, których przedstawiciele myślą o nich w taki sam sposób, w jaki my myślimy o kulturze własnej*⁵⁷⁴.

W opozycji do podejścia R. Rorty'ego stoi koncepcja H. Putnama, który hołduje relatywizmowi kulturowemu, traktowanemu jako wstęp do imperializmu kulturowego⁵⁷⁵. Autor postuluje: (...) *obiektywne pojęcie prawdy, jednak takie, w którym twierdzi się, że jest wytworem naszej kultury, i które ma być określone za pomocą kryteriów obowiązujących*

⁵⁶⁹ G. Hofstede, *op. cit.*, 306 – 307. Autor zwraca uwagę na zjawisko *ksenofobii*, które dotyczy przeświadczenia o wyższości obcej kultury nad własną.

⁵⁷⁰ *Ibidem*, s. 374.

⁵⁷¹ A. Posern – Zieliński, *Etnocentryzm*, [w:] Z. Staszak (red.), *Słownik etnologiczny*, PWN, Warszawa 1987, s. 86.

⁵⁷² P. Sztompka, *Socjologia*, *op. cit.*, s. 307.

⁵⁷³ Por. J. Kmita, *Rorty i Putnam wobec relatywizmu kulturowego*, [w:] A. Szahaj (red.) *Między pragmatyzmem i postmodernizmem. Wokół filozofii Richarda Rorty'ego*, Wyd. UMK, Toruń 1995, s. 215- 255.

⁵⁷⁴ Por. W. Burszta, *Relatywizm i etnocentryzm postmodernistycznie widziane*, [w:] A. Szahaj (red.) *Między pragmatyzmem i postmodernizmem. Wokół filozofii Richarda Rorty'ego*, Wyd. UMK, Toruń 1995, s. 189 – 207;

⁵⁷⁵ Pojęcie imperializmu kulturowego zostało zdefiniowane w rozdziale poświęconym relatywizmowi kulturowemu i tolerancji.

w naszej kulturze⁵⁷⁶. Takie podejście odrzuca kryteria innych kultur w ocenie rzeczywistości społecznej na poziomie międzykulturowym. Wyrazem etnocentryzmu może być nauczanie szkolne, nastawione wyłącznie na problematykę własnego państwa, nierzadko własnego narodu, z pominięciem innych narodów, czy też prowadzenie polityki międzynarodowej zgodnie tylko z własnymi interesami narodowymi. Z drugiej strony, zdrowy etnocentryzm wynika z powinności wobec własnego narodu i państwa, może być rozumiany jako postawa patriotyczna⁵⁷⁷.

Dość skrajną formą etnocentryzmu jest zjawisko *megalomanii narodowej*, która opiera się na przekonaniu o niezwykłości i szczególnej roli własnego narodu. Wielokrotnie pojęcie to jest traktowane synonimicznie z pojęciem *szowinizmu narodowego*. Jan S. Bystróż określa to zjawisko jako *środkowość* danego narodu. Według autora, (...) *jest to przekonanie, że dany naród zajmuje najbardziej centralne miejsce w świecie, a od środkowości zależy największa wartość ludu, który został jakby pierwszy stworzony i który ma z tego tytułu największe prawo do władztwa nad całą ziemią*⁵⁷⁸. W dalszych rozważaniach, autor wskazuje na pojęcie *megalomanii językowej*, która dotyczy stawiania własnego języka etnicznego ponad innymi, a tym samym narzucania go innym narodom w komunikacji międzykulturowej. Choć megalomania językowa stanowi skrajną formę etnocentryzmu językowego, jednak sam fakt różnorodności języków etnicznych wskazuje na słuszność badań nad językowym kontekstem tego zjawiska. Języka nie należy rozpatrywać wyłącznie w kategoriach ich ważności w komunikacji międzykulturowej, lecz należy go rozumieć jako podstawowe narzędzie poznania składników kultur innych narodów. Zasadne jest więc nawiązanie do omówionego wcześniej zjawiska kompetencji komunikacyjnej, a w tym kompetencji językowej, która określa możliwości prawidłowego dekodowania komunikatu w procesie komunikowania się. Znajomość języka etnicznego uczestnika tego procesu stanowi więc podstawę zrozumienia treści komunikatu, a tym samym niweluje lub też całkowicie eliminuje szumy komunikacyjne, tzw. *kontaminacje językowe*⁵⁷⁹. Potwierdzeniem roli języka etnicznego w procesie komunikowania się, jest (przywoływana wcześniej) hipoteza Sapira – Whorfa, która jednoznacznie wskazuje na zależności pomiędzy tym, jakim językiem podmiot poznający posługuje się, a tym jak postrzega rzeczywistość⁵⁸⁰. Światopogląd, a tym samym

⁵⁷⁶ H. Putnam, *Wiele twarzy realizmu i inne eseje*, PWN, Warszawa 1998, s. 279 – 280.

⁵⁷⁷ Patriotyzm – to miłość do własnego kraju, połączona z gotowością poniesienia dla niego ofiar. Patriotyzm lokalny- silne przywiązanie do miejscowości lub regionu, z którym się jest związanym i stawianie spraw lokalnych ponad sprawy krajowe. *Słownik Języka Polskiego*, t. 3, PWN, Warszawa 2007, s. 465 – 466.

⁵⁷⁸ J. S. Bystróż, *Megalomania narodowa*, Wyd. KiW, Warszawa 1995, s. 13 – 14.

⁵⁷⁹ Kontaminacja (*angl. contamination*) – zanieczyszczenie; w sensie językowym zanieczyszczenie językowe.

⁵⁸⁰ M. Ziółkowski, *Wiedza, interakcja, rozumienie*, PWN, Warszawa, s. 73, [w:] H. Mamzer, *op. cit.*, s. 42.

postrzeganie pozycji w świecie własnego narodu posiada więc odzwierciedlenie w języku etnicznym, szczególnie w jego rozpowszechnieniu wśród grup etnicznych i chęci posługiwania się nim.

Etnocentryzm, mimo wielu pozostających w opozycji sądów, jest bardzo silnie zakorzeniony w szeroko pojmowanym pojęciu etniczności⁵⁸¹, które z kolei nierozzerwalnie łączy się z przynależnością do danego narodu, czy grupy etnicznej. Rozpatrywany w tym kontekście, wyraża ideologiczny podtekst wszelkich dystansów etnicznych, opartych na wartościowaniu i podziałach społecznych na warstwy i klasy⁵⁸², które objawiają się w wielu różnorodnych formach podziałów społecznych. Dość ciekawe podejście reprezentuje Z. Bauman, który widzi to zjawisko w kategoriach tworzenia podziałów na grupy: *my* i *oni*, opartej na teorii *obcości społecznej*, gdzie *my* grupa własna, a *oni* to przedstawiciele świata zewnętrznego⁵⁸³.

4.4.5. Stratyfikacja etniczna i dystans etniczny

Jednym z uniwersalnych pojęć, opartych na podziałach społecznych i opisujących bariery komunikacyjne, jest *stratyfikacja etniczna*, która pozostaje w związku z nierównościami klasowymi. Opiera się ona na tezie, że *większość etnicznych subpopulacji znajduje się w niższych klasach, co w decydujący sposób powoduje powstawanie konfliktów na tle rasowym*⁵⁸⁴. Stratyfikacja etniczna wyrosła na gruncie różnic kulturowych poszczególnych grup etnicznych, które nawet na drodze długotrwałej asymilacji kulturowej

⁵⁸¹ Etniczność – (ang. *ethnicity*, fr. *ethnité*) po raz pierwszy zdefiniowane w 1933 roku w *Oxford English Dictionary* jako pogańskie przesady; przynależność według pochodzenia narodowego do danej grupy etnicznej. W. Żelazny, *op. cit.*, s. 26. Por. A. Giddens, *op. cit.*, s. 720. Etniczność – wartości i normy kulturowe, odróżniające członków danej grupy od innych grup. Grupa etniczna to grupa, której członków łączy poczucie wspólnej tożsamości kulturowej, różniacej ich od innych grup. Różnice etniczne w społeczeństwach idą w parze z różnicami w zakresie władzy i posiadania.

⁵⁸² Zob. B. Szacka, *op. cit.*, s. 288 – 290. W ujęciu klasycznym, klasa: według Karola Marksa – zasadniczy segment struktury społeczeństwa pojmowanego, jako swoista całość – jej podstawą jest stosunek do własności środków produkcji; według Maxa Webera, podział na klasy występuje tylko w jednym z trzech wymiarów zróżnicowania społecznego, czyli w wymiarze ekonomicznym – klasa określa szanse na rynku i nie jest zbiorowością wytwarzającą poczucie wspólnoty; według Willhelma L. Warnera – klasa jest jednym z poziomów hierarchicznego układu pozycji, określonych przez wysokość dochodów i szacunek społeczny. W ujęciu współczesnym – w perspektywie stratyfikacyjnej – klasy to poziomy zróżnicowania społecznego w płaszczyźnie ekonomicznej; w perspektywie strukturalnej – część społeczeństwa postrzeganego w postaci strukturalnie powiązanej całości. Warstwa społeczna w ujęciu strukturalnym pojawia się wtedy, gdy podział na klasy okazuje się niewystarczający dla zadawalającego opisu struktury społecznej – jest więc traktowana jako część klasy społecznej; w ujęciu stratyfikacyjnym – warstwa jako kategoria teoretyczna – jest jednym z poziomów stratyfikacyjnych rozumianych, jako układ grup tworzących hierarchię, ze względu na zakres władzy, prestiżu i bogactwa ich członków; w ujęciu praktycznym – opiera się na miernikach takich, jak pieniądze, wykształcenie, prestiż zawodu.

⁵⁸³ Z. Bauman, *Socjologia*, Wyd. Zys i S – ka, Poznań 1996, s. 44. Por. J. Mikułowski Pomorski, *Komunikacja międzykulturowa ...*, *op. cit.*, s. 77. Por. R. Hoggart, „*Oni i My*”, [w:] Mencwel A. (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005, s. 382.

⁵⁸⁴ Por. J. H. Turner, *Socjologia ...*, *op. cit.*; s. 130 – 131.

nie były możliwe do zaakceptowania przez inne narodowości. Jej źródła poznawcze odnajdujemy w pojęciu *stratyfikacji społecznej*, które oznacza *uwarstwienie*⁵⁸⁵. Stratyfikacja etniczna jest, więc rozumiana w kategoriach uwarstwienia różnych grup etnicznych w określonym środowisku kulturowym. Zjawisko to z natury rzeczy prowadzi do wartościowania pewnych narodów na tzw. *lepsze i gorsze*⁵⁸⁶. Teoretyczne podstawy badań nad podziałami społecznymi odnajdujemy w teorii Karola Marksa dotyczącej nierówności społecznych wynikających z ograniczonego dostępu do dóbr materialnych, stosunku do wartości materialnych, będących efektem pracy ludzi⁵⁸⁷. Natomiast w teorii nierówności społecznych Maxa Webera, nierówności społeczne posiadają swoje źródła w statusie społecznym, pozycji i roli społecznej. W rozważaniach K. Marksa oraz M. Webera dostrzegamy jednak pewien wspólny mianownik powstawania podziałów społecznych, mianowicie sferę ekonomiczną. Na poziomie etnicznym, stratyfikacja rozpatrywana jest w kontekście rasowym i narodowościowym, a jej praktyczny wymiar przejawiać się będzie w powstawaniu uprzedzeń do innych narodowości, utrudniających proces komunikowania się na poziomie międzykulturowym.

Stratyfikacja etniczna, ujmowana w ramy podziałów na narody *lepsze i gorsze*, stanowi siłę sprawczą wszelkich dystansów społecznych, w tym również etnicznych i komunikacyjnych. Dystanse społeczne, to izolowanie się od określonych grup społecznych poprzez dyskryminację, czyli odmowę praw nadawanych innym grupom. Według E. S. Bogardusa, dystans społeczny budowany jest przez stereotypy i w jego rozumieniu, (...) *wyrażony jest stopniem sympatii i zbliżenia bądź niechęci i unikania kontaktów z określonymi osobami lub grupami społecznymi*⁵⁸⁸. Dystans społeczny jest wykładnią do rozważań nad dystansem etnicznym, który analogicznie dotyczy izolowania się od pewnych narodowości. Dystans etniczny może występować w odniesieniu do struktur różnej skali: makro – struktur państw, mezo – struktur organizacji i grup zawodowych oraz mikro – małych zbiorowości,

⁵⁸⁵ P. Sztompka, *Socjologia* ..., *op. cit.*, s. 354. Stratyfikacja społeczna (inaczej uwarstwienie) – hierarchia warstw społecznych o większych lub mniejszych szansach dostępu do jakiegoś społecznie cenionego dobra: bogactwa, władzy, prestiżu, edukacji.

⁵⁸⁶ B. Szacka, *op. cit.*, s. 277.

⁵⁸⁷ P. Sztompka, *Socjologia* ..., *op. cit.*, s. 344. Karol Marks (1818 – 1883) – filozof niemiecki, twórca komunizmu, teorii materializmu historycznego i koncepcji budowy społeczeństwa i jego rozwoju na gruncie pracy i jej materialnych wytworów. W centrum jego zainteresowania była ekonomia, czyli sposób produkowania i dystrybucji dóbr. Twierdził, że praca stanowi samo sedno nierówności społecznych, ze względu na nierówny dostęp pewnych grup społecznych do jej efektów finalnych, jakimi są dobra materialne. Negował prywatną własność, twierdząc, że jest ona powodem rozwarstwienia społecznego. Nierówny dostęp do dóbr materialnych stanowi o powstawaniu klas i warstw społecznych. Por. B. Szacka, *op. cit.*, s. 288. Również w publikacji: N. Goodman, *Wstęp do socjologii*, Wyd. Zysk i S – ka, Poznań 2001, s. 128 – 129.

⁵⁸⁸ E. S. Bogardus, *Measuring Social Distance*, *Journal of Applied Sociology*, 1925, nr 9, za: J. Błuszkowski, *op. cit.*, s. 28.

w których dochodzi do konfrontacji różnych kultur. Opisywany jest przez niechęć jednej grupy etnicznej lub jej przedstawiciela do przedstawicieli innej bądź wszystkich grup etnicznych. Zjawisko dystansu etnicznego czerpie swoje podstawy w uprzedzeniach i może przybierać różne formy, w zależności od kontekstu sytuacyjnego. Jednym z nich jest dystans komunikacyjny, który wpisany jest w zjawisko dystansu integracyjnego, określane miarą sytuacji, w której oczekiwana odległość przestrzenna partnerów integracji zależy od ich ról społecznych, kontekstu sytuacyjnego, a także kultury, do której należą⁵⁸⁹.

Dystans komunikacyjny przybiera różnorodne formy, które zostały rozlokowane na skali hierarchicznej:

- dystans wrogości – sytuacja, w której grupy rywalizują pomiędzy sobą o różne dobra, a w procesie komunikowania korzystają wobec siebie z języka agresji;
- dystans unikania – w procesie komunikowania przebiega w taki sposób, iż używa się form wypowiedzi charakterystycznych dla własnej grupy, które mogą być całkowicie niezrozumiałe dla przedstawicieli innych grup;
- dystans obojętności, charakteryzujący się umiarkowanym poziomem etnocentryzmu i relatywizmu kulturowego; sposób wypowiedzi wyraża ten dystans poprzez używanie w komunikacji, prostszego, niegramatycznego języka w kontaktach z przedstawicielami innych kultur; ten typ komunikacji wykorzystuje potoczne określenia, wiążące się z obniżonym statusem innej grupy;
- dystans wrażliwości, jako forma dystansu komunikowania – oznacza niski poziom etnocentryzmu i wysoki poziom relatywizmu kulturowego i wyraża uświadomioną wrażliwość na istnienie innych kultur oraz relacje pomiędzy nimi; sposób wypowiedzi charakteryzuje chęć zmniejszenia dystansu komunikowania z obcą grupą, chociażby poprzez używanie określeń właściwych, a nie potocznych;
- dystans równości – odznacza się wysokim poziomem relatywizmu kulturowego i niskim poziomem etnocentryzmu; odzwierciedla chęć do zniesienia dystansu pomiędzy nami a rozmówcą; język stosowany w ramach procesu komunikowania opiera się o inne kryteria kulturowe, niż nasze, a także charakteryzuje się unikaniem określeń o charakterze oceniającym⁵⁹⁰.

W nawiązaniu do określonych przez Mariana Golkę stosunków zachodzących w kontaktach pomiędzy przedstawicielami różnych kultur, należy stwierdzić, że dystanse

⁵⁸⁹ P. Sztompka, *Socjologia ...*, *op. cit.*, s. 85.

⁵⁹⁰ M. Szopski, *op. cit.*, s. 76 – 77.

w komunikacji międzykulturowej pozostają w związku z omówionymi typami stosunków. Należą do nich:

- agresja, czyli otwarty antagonizm i drugi – niezrozumienie, czyli segregacja jawna lub skrywana, tworzą w pojedynkę lub wspólnie dystans wrogości;
- niechęć, czyli pasywny antagonizm tworzy dystans unikania;
- obojętność (ignorowanie), zwany koegzystencją pozorną, polegająca na wzajemnej akomodacji tworzy dystans obojętności;
- zainteresowanie (poszukiwanie informacji), czyli asymilacja połączona z pełną wzajemną akceptacją i współdziałaniem – wpływa na powstawanie dwóch typów dystansów, czyli *dystansu wrażliwości* i *dystansu równości*⁵⁹¹.

Połączenie obu koncepcji wskazuje na związki pomiędzy postawami wobec przedstawicieli innych kultur, a powstawaniem dystansów komunikacyjnych. Stosunek do innych narodowości wyrażany postawami determinuje płynność procesu komunikowania się, zarówno na poziomie interpersonalnym, jak i grupowym.

4.4.6. Nietolerancja jako bariera w komunikacji międzykulturowej

W procesie komunikowania między narodami duże znaczenie posiada poziom nietolerancji wobec wszelkiej odmienności. Nietolerancja stanowi zjawisko odwrotne do tolerancji i opisywane jest przez wszelkie negatywne postawy wobec odmienności i zróżnicowania, prowadzące do unifikacji, a w skrajnej postaci do eksterminacji⁵⁹². W najogólniejszym ujęciu definiowane jest, jako: (...) *brak tolerancji dla cudzych poglądów lub zachowań*⁵⁹³. W sensie kulturowym, nietolerancja odnosić się będzie do wszelkiej odmienności kulturowej, a jej praktyczny wymiar kształtowany będzie przez powstawanie dystansów etnicznych i postaw etnocentrycznych. Rozpatrując to zjawisko w kontekście komunikacji międzykulturowej, należy mieć na uwadze, że jest ono jednym z kluczowych powodów powstania barier komunikacyjnych, czasami nawet przed rozpoczęciem aktu komunikacji.

Nietolerancja rozpatrywana jest z dwóch perspektyw: pierwsza, to fakt, że może być trwale ugruntowana w mentalności uczestnika procesu komunikowania się i już na jego

⁵⁹¹Zob. M. Golka, *Oblicza wielokulturowości*, [w:] M. Kempny, A. Kapciak, S. Łodziński, *U progu wielokulturowości. Nowe oblicza społeczeństwa polskiego*, Wyd. Oficyna Naukowa, Warszawa, 1997, s. 55.

⁵⁹²A. Warmiński, *O niektórych filozoficznych i psychospołecznych uwarunkowaniach zjawiska tolerancji/nietolerancji* [w:] T. Fałęcki (red.), *Kontakty i konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowej. Skąd przychodzi Antychryst?* Wyd. Naukowe AP, Kraków 2004, s. 42.

⁵⁹³ *Słownik Języka Polskiego*, t. 3, PWN, Warszawa 2007, s. 178.

wstępie stanowić będzie barierę, druga dotyczy jej dynamiki, czyli faktu, że może pojawić się nagle, pod wpływem nawet jednej sytuacji, która będzie kolidowała ze składnikami kultury i postawami, uznawanymi za jedynie słuszne, zgodnie z własnym systemem/ładem aksjonormatywnym. Dynamika zjawiska polega na tym, że uczestnik procesu komunikacji, który deklaruje zwykle swoją tolerancję, w ramach integracji kulturowej, przechodzi szok kulturowy pod wpływem kontaktu z inną kulturą i zmienia swoją postawę wobec innej narodowości. Zjawisko tolerancji przechodzi w nietolerancję, powodując bariery komunikacyjne, a także konflikty kultur.

W przedstawionym na rysunku 7. modelu procesu komunikowania się na poziomie międzykulturowym, zaproponowano indywidualne i narodowe/grupowe składniki kulturowe uczestników procesu komunikowania się oraz antropologiczne czynniki wpływające na powstawanie barier komunikacyjnych, jako czynniki determinujące jego przebieg. Analizując przedstawione na modelu elementy procesu komunikowania się na poziomie międzykulturowym, nasuwa się wniosek, że klasyczny model komunikowania się uzupełniają elementy kultury indywidualnej oraz antropologiczne czynniki, które stanowią czynniki barier komunikacyjnych, wywołujących szum komunikacyjny. To swoiste zakłócenie procesu komunikowania, wywołane zarówno brakiem kompetencji kulturowej, jak i indywidualnymi cechami oraz postawami, w decydujący sposób prowadzić może do sytuacji konfliktowych.

Rys. 7. Model powstawania barier komunikacyjnych w perspektywie kulturowej i antropologicznej

Źródło: Opracowanie własne

4.4.7. Antropologiczne czynniki funkcjonowania wielonarodowych struktur wojskowych

Analizując strukturę etniczną Litewsko – Polskiego Batalionu (LITPOLBAT), należy zwrócić uwagę na wzajemne stereotypy i uprzedzenia narodowe Polaków i Litwinów, które w istocie posiadają swoje źródła poznawcze we wspólnej, niezwykle bogatej historii obu narodowości wynikającej z terytorialności geograficznej obu państw. Położenie geograficzne od wieków wpływało na wspólne interesy zarówno militarne, jak i gospodarcze, w związku z czym, już w średniowieczu uwikłane były w sojusze i unie⁵⁹⁴. We współczesnym rozumieniu, są one rozpatrywane w kategoriach procesów integracyjnych, będących efektem potrzeb utrzymania ładu społecznego i bezpieczeństwa w regionie, w obawie przed najazdami innych plemion i narodów. Wspólna historia Polski i Litwy w dużym stopniu sprowadza do wspólnego mianownika dawne interesy obu państw, szczególnie w aspekcie zagrożeń, jakie na nie służyły ze strony innych narodów⁵⁹⁵. Pozornie świadczyć to może o pewnej więzi obu narodów, jednak w istocie generuje pewien zakorzeniony w dalszych losach obu państw antagonizm, wyrastający na gruncie nacjonalizmu i stratyfikacji etnicznej. Do dziś Litwini oceniają Polaków jako *rasę panów*, która zawsze szukała w uniach i sojuszach własnych korzyści, do osiągnięcia których Litwa była doskonałym narzędziem. Szczególne odzwierciedlenie takiego stanu rzeczy odnajdujemy w ideach secesji Litwy i Polski, wspieranych przez Niemcy u schyłku I Wojny Światowej, kiedy Litwa zapragnęła

⁵⁹⁴ Zob. M. Derwich, *Monarchia Piastów*, Wyd. Dolnośląskie, Warszawa – Wrocław 2003. Początki wspólnej historii Polski i Litwy datuje się na 14 sierpnia 1385 roku, kiedy doszło do zawarcia pierwszej Unii Polsko - Litewskiej w miejscowości Krewa. Na mocy tego układu, Jagiełło zobowiązał się przyjąć chrzest w obrządku katolickim, wraz z książętami i ludem Litwy. W konsekwencji, 11 stycznia 1386 roku doszło do podpisania umowy, na mocy której Jagiełło miał objąć polską koronę i ożenić się z Jadwigą Andegaweńską. Unia przyniosła zasadniczą zmianę sił w Europie Wschodniej oraz wzmocnienie Królestwa Polskiego. W ramach integracji obu państw, na początku XV, wieku miała miejsce druga unia zwana wileńsko - radomską. W konsekwencji dalszych porozumień, w roku 1413 w Horodle zawarto kolejną unię między Polską i Litwą, zwaną unią horodelską. Jednym z jej długofalowych następstw stało się upodobnienie litewskiej struktury administracyjnej do schematów polskich. Po zawarciu kolejnej unii, tym razem w Grodnie, która miała miejsce w 1432 roku, doszło do kilku ważnych wydarzeń, z których najważniejszym była śmierć Władysława Jagiełły w 1434 roku. Na tron polski wybrano jego syna – Władysława, nazwanego później Warneńczykiem. Zmiana nastąpiła również na Litwie, kiedy zamordowanego w 1440 roku Zygmunta Kiejstutowicza zastąpił brat polskiego króla, Kazimierz Jagiellończyk. Zob. również [w:] M. Derwich, *Monarchia Jagiellonów*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław 2004. Rosnące zagrożenia końca XV wieku doprowadziły do podpisania w 1499 roku U zwaną też *układem wileńskim*. Jej główne postanowienia to zobowiązanie do wzajemnej pomocy militarnej, wypowiedanie wojny państwu trzeciemu wyłącznie za zgodą obu stron oraz udział drugiej strony w wybieraniu władcy jednego z państw. W 1501 roku zmarł Jan Olbracht, co pozwoliło na podjęcie decyzji, w której podjęto decyzję o budowie jednego wspólnego państwa. Wprowadzono wtedy zapis, dotyczący połączenia Litwy i Polski w jedno *nierozdzielne ciało, aby był jeden lud, jeden naród, jedno braterstwo i wspólne narady*. Od tej pory król miał być wybierany przez senatorów obu krajów, co stało w sprzeczności z dotychczasową dziedziczością praw Jagiellonów do tronu litewskiego i praw polskiej szlachty do elekcji własnego króla. W 1569 roku w sierpniu ogłoszono, po wielomiesięcznych obradach, akt kolejnej unii, zwanej lubelską, na mocy której powstała Rzeczpospolita Obojga Narodów, której zmierzch odnotowano dopiero w ramach rozbiorów Polski.

⁵⁹⁵ Z. Kurcz, *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie*, Wyd. UWroc., Wrocław, s. 77.

wyodrębnienia się po okresie zaborów od trwającej przez wieki Rzeczypospolitej Obojga Narodów⁵⁹⁶. Dalsze antagonizmy zakorzenione są w wojnie polsko – bolszewickiej 1918 – 1920, w ramach której 19 kwietnia 1919 roku zajęto Wilno⁵⁹⁷. To wydarzenie nadal pozostaje w pamięci Litwinów, jako agresja Polaków.

W celu dokonania analizy wzajemnych relacji obu narodowości, zasadne jest przedstawienie ogólnego profilu stereotypowej percepcji narodowości polskiej w opinii innych narodów. Punktem wyjścia niech będzie to, że stereotypy są konfiguracjami cech typowych przysługujących nie wszystkim obiektom należącym do danego zbioru, lecz wszystkim typowym obiektom tego zbioru. Należy więc przyjąć, że uogólnienie zawarte w stereotypach polega na reprezentatywności cech wspólnych dla członków danej populacji⁵⁹⁸. We współczesnych badaniach wiele uwagi poświęca się strukturze percepcyjnej poszczególnych narodów, która opiera się na trzech podzbiorach cech. J. Błuszkowski zwraca uwagę, że pierwszy z podzbiorów tworzą cechy wpływające na syndrom stereotypowej percepcji danego narodu, drugi obejmuje cechy najczęściej występujące w profilu danego narodu oraz trzeci podzbiór, skupiający cechy zapewniające mu najwyższą pozycję w szeregach rangowych narodów⁵⁹⁹. Szczególną uwagę zwrócono na strukturę percepcyjną narodów w kontekście syndromu stereotypizacji. Ogólna struktura percepcyjna Polaków w opinii innych narodowości, wyróżnia następujące ich cechy o charakterze:

- mentalnościowym, opisywanym przez *wiarę*;
- relacyjnym, opisywanym przez *poszanowanie życia rodzinnego*;
- socjopolitycznym, opisywanym przez *patriotyzm*;
- moralnym, opisywanym przez *poczucie honoru*;
- socjoekonomicznym, opisywanym przez *rozzutność, niski poziom materialny i brak gospodarności*;
- psychiczno – charakterologicznym, opisywanym przez *bałaganiarstwo*⁶⁰⁰.

Również Jerzy Bartmiński twierdzi, że ogólny autostereotyp Polaka opiera się o następujące cechy:

- poszanowanie wartości życia rodzinnego;

⁵⁹⁶ W. Roszkowski, *Najnowsza historia Polski 1914-1945*, Świat Książki, Warszawa 2000. 16 lutego 1918 *Litewska Rada Państwowa* (lit. *Lietuvos Taryba*) proklamowała niepodległość państwa w formie republikańskiej, natomiast w czerwcu przekształciła kraj w monarchię, oddając tron drugiemu królowi w historii Litwy - Wilhelmowi Herzog von Urachowi – nazwanego Mendogiem II.

⁵⁹⁷ Zob. J. Żenkiewicz., *Litwa na przestrzeni wieków i jej powiązania z Polską*, Wyd. UMK, Toruń 2001.

⁵⁹⁸ Por. J. Bartmiński, J. Panasiuk, *Stereotypy językowe*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2., *Współczesny język polski*, Wyd. Ossolineum, Wrocław 1993, s. 364 – 365.

⁵⁹⁹ J. Błuszkowski, *op. cit.*, s. 46.

⁶⁰⁰ *Ibidem*, s. 54.

- wiara i religijność;
- patriotyzm;
- poczucie honoru;
- rozrzutność;
- lenistwo;
- lekkomyślność;
- przywiązanie do tradycji’;
- odwaga;
- niezdyscyplinowanie;
- skłonności do alkoholu i zabaw⁶⁰¹.

W odniesieniu do profilu stereotypowej percepcji Litwinów (zgodnie z kryteriami J. Błuszkowskiego), narodowość tę opisano w oparciu o cztery główne cechy o charakterze:

- relacyjnym, opisywanym przez *skromność, otwarty styl, pracowitość, poszanowanie życia rodzinnego*;
- socjopolitycznym, opisywanym przez *patriotyzm i moralność*;
- socjoekonomicznym, opisywanym przez *niski poziom zamożności*;
- kulturalno – obyczajowym, opisywanym przez *wysoki poziom kultury osobistej*⁶⁰².

Nawiązując do ww. wyników badań, stwierdzamy, że stereotyp narodowości litewskiej klasyfikuje ją w oparciu o raczej pozytywne cechy, do których zaliczymy:

- gospodarność;
- pragmatyzm;
- ubóstwo;
- wysoki poziom kultury osobistej;
- schludność;
- umiarkowany stosunek do zabaw i alkoholu.

Według J. Bartmińskiego Litwini uchodzą za:

- mało przedsiębiorczych;
- raczej niedbających o wygląd zewnętrzny;
- oszczędnych;
- biednych;
- pracowitych;

⁶⁰¹ J. Bartmiński, *Stereotypy mieszkają w ...*, op. cit., s. 232.

⁶⁰² J. Błuszkowski, op. cit., s. 50.

- chłodnych;
- skromnych;
- umiarkowanie towarzyskich;
- zamkniętych w sobie;
- uległych;
- nietolerancyjnych;
- brutalnych;
- patriotów;
- wierzących itd⁶⁰³.

Analizując strukturę etniczną Polsko – Ukraińskiego Batalionu (POLUKRBAT), na pierwszy plan – podobnie jak w przypadku Litwinów – wysuwa się problem uprzedzeń wyrastających na gruncie historycznym. Jednym z historycznych wątków rozważań nad tą problematyką jest fakt, że Polacy i Ukraińcy od wieków związani byli koegzystencją instytucjonalną, usankcjonowaną w ramach jednego państwa. Taki stan rzeczy w naturalny sposób uwidaczniał wiele antagonizmów etnicznych na przestrzeni dziejów⁶⁰⁴. Zagłębiając się w odległe dzieje wspólnej historii obu państw, należy podkreślić, iż antagonizmy polsko – ukraińskie znalazły swój namacalny wyraz już w XV i XVI wieku, kiedy Kozaczyzna, czyli społeczność chłopska skupiona na obszarze pomiędzy Dnieprem i Dniestrem, zaczęła poszukiwać swojej odrębności narodowej. Dążenia te przybrały na sile po wcieleniu Ukrainy do Korony w ramach Unii Lubelskiej 1569 roku, czego efektem były powstania kozackie w XVII wieku⁶⁰⁵.

W czasie rozbiorów Polski, Ukraina została w całości wcielona do Rosji, w związku z czym zakończył się epizod wspólnej historii dwojga narodów, okupiony krwią i rozwarstwieniem etnicznym pomiędzy narodowością ukraińską i polską. Okres ten jest nadal rozpamiętywany przez Ukraińców jako czas tyranii, szczególnie jeśli chodzi o Sicz Zaporoską i postać Księcia Jeremiego Wiśniowieckiego. W opinii Polaków książe jest bohaterem, natomiast w oczach Ukraińców uchodzi za zbrodniarza i tyrana. W odwrotnym kontekście

⁶⁰³ J. Bartmiński, *Stereotypy mieszkają w ...*, *op. cit.*, s. 233.

⁶⁰⁴ Por. M. A. Genyk, *Stosunki polsko – ukraińskie w myśli politycznej Jerzego Stempowskiego*, [w:] *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*, W. Banasiuk (red.), Wyd. URzesz., Rzeszów 2002, s. 102.

⁶⁰⁵ Zob. M. Derwich, *Monarchia Jagiellonów ...*, *op. cit.* W efekcie postanowień Unii Lubelskiej na terenie wchłoniętej przez Koronę Ukrainy zaczęły powstawać latyfundia magnackie, które w dużym stopniu uzależniały wolnych Kozaków od książąt. W efekcie narastających niezadowoleń, od 1591 roku wybuchać zaczęły powstania, z których najkrwawszym okazało się powstanie Atamana Bohdana Chmielnickiego w latach 1648 – 54. Powstanie to przekształciło się w otwarty konflikt, w który uwikłało się państwo Tatarskie i Rosja. Po podpisaniu rozejmu andruszowskiego w 1667 r. oraz Traktatu Grzymułkowskiego w 1686 r., doszło do podziału Ukrainy pomiędzy Rosję i Rzeczpospolitą oraz do likwidacji wojsk kozackich i przywrócenia unii religijnej. *Nowa Encyklopedia PWN*, Tom 6, PWN, Warszawa 2006, s. 541-542.

należy rozpatrywać postać Atamana kozackiego - Bohdana Chmielnickiego, który dla Ukraińców jest symbolem wolności i chwały narodu, a dla Polaków wrogiem⁶⁰⁶. Jest to przykład, jak odmienne może być postrzeganie narodowych bohaterów przez różne narodowości, co sugeruje, że na tym gruncie może dochodzić do pewnych antagonizmów, szczególnie w ramach procesu komunikowania się na poziomie międzykulturowym.

O ile przedstawiony przykład jest zakorzeniony w dość odległej historii narodów, tak okres wojny polsko – bolszewickiej w latach 1918 – 1920 również obfituje w wydarzenia, które w pewnym stopniu mogą odbić swoje piętno na interakcjach pomiędzy Polakami i Ukraińcami. Zawarcie sojuszu antybolszewickiego pomiędzy Ukraińską Republiką Ludową a Rzeczpospolitą Polską w 1920 roku, zaowocowało wyprawą na Kijów sił polskich pod dowództwem Marszałka Józefa Piłsudskiego. Do dziś ta kwestia jest niezwykle kontrowersyjna, gdyż ludność cywilna Ukrainy nigdy nie poparła tej interwencji, a Traktat w Rydze zawarty pomiędzy Polską a bolszewikami w marcu 1921 roku całkowicie przekreślił szanse Ukrainy na niepodległość. W efekcie, od grudnia 1922 roku, kraj ten na długie lata pozostał pod rządami ZSRR, wiążąc po II wojnie światowej Polskę i Ukrainę wspólnym sojuszem polityczno – militarnym, czyli Układem Warszawskim.

Mimo nierozstrzygniętych kwestii zakorzenionych w niedawnej historii obu państw, współczesne stosunki polsko – ukraińskie posiadają raczej pozytywny kontekst, o czym świadczy poparcie przez Polskę *Pomarańczowej Rewolucji*⁶⁰⁷, dążeń do wstąpienia Ukrainy do Paktu Północnoatlantyckiego oraz Unii Europejskiej, a także wspólna polityka gospodarcza w zakresie dostaw gazu i ropy naftowej, jak również inicjatywa wspólnej organizacji Mistrzostw Europy w piłce nożnej w 2012 roku. Kontrowersje nadal budzą niektóre epizody z historii, jak np.: kwestia *Ukraińskiej Armii Wyzwoleńczej* (UPA), rzezi ludności wołyńskiej oraz powojenna akcja *Wisła*, mająca na celu przesiedlenie ludności z terenów Ukrainy na terytorium Polski. Rozwiązana zdaje się być już kwestia *Cmentarza Orląt Lwowskich*, jednak u progu wspólnej demokratycznej historii obu państw, cmentarz ten był przedmiotem wielu sporów i antagonizmów. Obecnie dała znać o sobie również zmiana polityki Ukrainy wobec Rosji. Po oddaniu władzy na Ukrainie przez Wiktora Juszczenkę, po wyborach prezydenckich 2010 roku, nastąpiła odwilż w stosunkach ukraińsko – rosyjskich, co

⁶⁰⁶ Zob. J. Konieczna, *Polska – Ukraina. Wzajemny wizerunek*, Wyd. Instytutu Spraw Publicznych, Warszawa 2001. Również [w:] B. Surmacz, *Współczesne stosunki polsko – ukraińskie*, Wyd. UMCS, Lublin 2002.

⁶⁰⁷ *Pomarańczowa Rewolucja* na Ukrainie była efektem wyborów prezydenckich w 2004 roku, w których według oficjalnych danych zwyciężył ówczesny premier Ukrainy W. Janukowycz. Opozycja nie uznała tych wyników, posądzając rząd o nadużycia. W związku z tym Sad Najwyższy unieważnił drugą turę wyborów, wyznaczając drugi termin drugiej tury na 26 grudnia 2004 roku. Tym razem wygrał W. Juszczenko zdobywając 52% głosów. Wybory przyniosły Ukrainie niepokoje społeczne, które nazwano *Pomarańczową Rewolucją*. Zob. *Nowa Encyklopedia*, op. cit., s. 541-542.

w dużym stopniu wpłynęło na ochłodzenie polityki wobec Polski. Poparcie przez Polskę *Pomarańczowej Rewolucji* oraz wszelkie wspólne inicjatywy okazały się fiaskiem, a dawne antagonizmy, choć nie tak silne jak dawniej, znowu zaczęły dawać znać o sobie.

Przedstawione epizody z historii obu narodów, choć zdają się być dość odległe, mogą znaleźć swój wyraz w zwykłych interakcjach międzykulturowych. Tym samym, w decydujący sposób mogą wpływać na poziom komunikacji międzykulturowej pomiędzy przedstawicielami omawianych narodowości⁶⁰⁸.

Rozpatrując stosunki polsko – ukraińskie w kontekście badań J. Błuszkowskiego dotyczących profilu stereotypowej percepcji Ukraińców, należy podkreślić, że narodowość tę w ogólny sposób opisują cechy o następującym charakterze:

- psychiczno – charakterologicznym, opisywanym przez *mściwość*;
- mentalnościowym, opisywanym przez *zacofanie i fanatyzm*;
- socjoekonomicznym, opisywanym przez *biedę i niegospodarność*;
- socjopolitycznym, opisywanym przez *nacjonalizm*;
- kulturalno – obyczajowym, opisywanym przez *nadużywanie alkoholu i brak wykształcenia oraz brak kultury i bałaganiarstwo*⁶⁰⁹.

Badania narodowości ukraińskiej wskazują na trwałość stereotypów w czasie, co oznacza, że w świetle wcześniejszych i współczesnych badań, wykazują te same zestawy cech. W opinii Polaków, Ukraińcy wykazują negatywne cechy w obszarze trzech grup:

- w grupie cech socjoekonomicznych, są biedni, niegospodarni, mało przedsiębiorczy i leniwi;
- w grupie cech kulturowo – obyczajowych Ukraińców charakteryzuje brak kultury, nadużywanie alkoholu, brak wykształcenia, zacofanie i niechlujność.
- w grupie cech socjopolitycznych, Polacy określają Ukraińców, jako mściwych, fanatycznych, niezycziwych i zamkniętych⁶¹⁰.

W świetle badań przeprowadzonych przez J. Bartmińskiego, Ukraińcom w opinii innych narodów przypisuje się następujące cechy:

⁶⁰⁸Problematyka przełamywania stereotypów polsko – ukraińskich znalazła swoje odzwierciedlenie w bogatej literaturze ukraińskiej. Szczególną uwagę tej tematyce poświęcili Sviatłana i Oleksander Hawryluk z Uniwersytetu Wołyńskiego w Łucku na Ukrainie. Są oni autorami takich publikacji, jak: S. Hawrylukowie, *Aspekt kulturowy w formowaniu i przewyciężaniu stereotypów ukraińsko – polskich*, [w:] *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*, W. Banasiuk (red.), Wyd. URzesz., Rzeszów 2002, s. 52 oraz O. Hawryluk, *Dialog ukraińsko – polski lat 90. Odniesienie do przełamywania stereotypów narodowościowych. Sukcesy i niezrealizowane możliwości*, [w:] *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*, W. Banasiuk (red.), Wyd. URzesz., Rzeszów 2002, s. 63.

⁶⁰⁹J. Błuszkowski, *op. cit.*, s. 59.

⁶¹⁰*Ibidem*, s. 59 – 60.

- mało przedsiębiorczy;
- niechlujni;
- biedni;
- raczej leniwi;
- pijący;
- odważni;
- weseli;
- raczej mało inteligentni;
- raczej mało towarzyscy;
- zamknięci;
- fałszywi;
- nieuczciwi;
- o wysokim stopniu patriotyzmu;
- uparci;
- niekulturalni;
- niewykształceni;
- o wysokim stopniu nacjonalizmu⁶¹¹.

Analizując strukturę etniczną Wielonarodowego Korpusu Północny – Wschód, nieuchronnie dotykamy problemów wzajemnych stosunków polsko – niemieckich. Podobnie jak w poprzednich przypadkach, mamy do czynienia ze wspólną historią, która zrodziła taki, a nie inny profil stereotypowej percepcji obu narodów względem siebie. Takie też podłoże posiadają źródła stereotypów i uprzedzeń Polaków w stosunku do Niemców. Wspólna niechlubna historia sięgająca początków minionego tysiąclecia w znaczący sposób opisuje antagonizmy polsko – niemieckie, które mimo upływu czasu nadal pobudzane są świadomie lub nieświadomie przez różne organizacje, media i władze obu państw⁶¹². Niewątpliwie najtrwalsze piętno na wspólnej historii Polski i Niemiec zostawiły zabory oraz tragiczne wydarzenia II wojny światowej. Mimo upływu czasu, wiele tragedii nadal pozostaje w pamięci Polaków⁶¹³. Tragizm ówczesnych wydarzeń nie podlega dyskusji, jednak fakt, iż zrodził negatywne zjawiska w narodzie polskim zasługuje na komentarz. Mowa tu o statusie

⁶¹¹ J. Bartmiński, *Stereotypy mieszkają w*, *op. cit.*, s. 233.

⁶¹² T. Szarota, *Niemcy i Polacy. Wzajemne postrzeganie i stereotypy*, Warszawa 1996, s. 139 – 140. Autor poświęca wiele uwagi problematyce krzywd historycznych z okresu II wojny światowej, w tym powstawaniu na tym gruncie stereotypów i uprzedzeń Polaków do narodu niemieckiego.

⁶¹³ B. Nischke, *Polacy i Niemcy – wzajemne stereotypy i uprzedzenia jako wynik II wojny światowej*, [w:] *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*, W. Banasiuk (red.), Wyd. URzesz., Rzeszów 2002, s. 167.

prześladowaniach Niemców na terenach powojennej Polski. Jeden z wątków rozważań nad problemem statusu Niemców na terenach Polski, dotyczy postanowień konferencji poczdamskiej, która przesądziła ostatecznie o losie ludności niemieckiej na terenach byłej III Rzeszy. Przedmiotowe traktowanie narodowości niemieckiej, bez wzięcia pod uwagę uwarunkowań społecznych doprowadziło do wielu patologii na ziemiach odzyskanych. Niektóre z nich wynikały bezpośrednio z osobistych krzywd wyrządzonych przez Niemców, inne były efektem celowych działań władz odradzającej się Polski, w stosunku do tej narodowości.

Po zakończeniu działań wojennych, nienawiść do Niemców osiągnęła apogeum za sprawą polityki prowadzonej przez organa administracji państwowej, a także działań prowadzonych przez armię. Prowadzono jawną propagandę antyniemiecką, do tego stopnia, że słowo „Niemiec” pisano z małej litery⁶¹⁴. Otwarty antagonizm społeczeństwa polskiego skierowany do Niemców, doprowadził do całkowitej izolacji i odrzucenia omawianej narodowości, a w niektórych przypadkach dochodziło do nacjonalistycznych postaw. W efekcie, oficjalnie zakazano wszelkich kontaktów z Niemcami, a pozostających na polskich terenach przedstawicieli tej narodowości izolowano od narodowości polskiej, nakazując im nosić naszywki z literą „N” na ubraniu⁶¹⁵. W opinii publicznej lat powojennych, podsycanej przez propagandę, Niemcy byli postrzegani jako naród *urodzonych morderców*⁶¹⁶, a wydarzenia II wojny światowej zdawały się potwierdzać taki stereotyp. Wydarzenia powojenne odbiły ślad na wzajemnych stosunkach między Niemcami i Polakami, czego efektem są medialne wątki działalności Eriki Steinbach w ramach *Związku Wypędzonych* oraz kwestii zwrotu majątków wypędzonych z byłych ziem III Rzeszy. Wszystkie te problemy w decydujący sposób wpływają na kształtowanie uprzedzeń do narodów, a tym samym na powstawanie stereotypów rzutujących w negatywny sposób na komunikację międzykulturową, zarówno na poziomie interpersonalnym, jak i medialnym i politycznym.

Według J. Bartmińskiego, w opinii Niemców, Polaków opisują następujące cechy:

- brak przedsiębiorczości;
- niechlujność;
- rozrzutność;

⁶¹⁴ T. Szarota, *op. cit.*, s. 139 – 140.

⁶¹⁵ B. Nitschke, *op. cit.*, s. 168.

⁶¹⁶ *Ibidem*, s. 170. Autorka wskazuje na obiektywizm materiałów stanowiący zbiór Instytutu Zachodniego w Poznaniu pt. *Pamiętniki Osadników Ziem Odzyskanych* pod red. Z. Dyczewskiego i A. Kwileckiego z 1970 roku. W publikacji zawarto opis życia społecznego i publicznego w latach 1945 – 1946, w tym sytuacji Niemców na terenie Wielkopolski.

- niski status majątkowy;
- pracowitość;
- skłonność do nadużywania alkoholu;
- skromność;
- słabe wykształcenie;
- otwarty styl;
- towarzyskość;
- nietolerancja;
- patriotyzm;
- brak spokoju i opanowania⁶¹⁷.

W celu ustalenia stereotypu narodowości niemieckiej, warto posłużyć się badaniami empirycznymi, opisującymi profil stereotypowej percepcji Niemca w opinii różnych narodowości. W tym celu również posłużono się wynikami badań J. Błuszkowskiego opisującymi strukturę percepcyjną Niemców. Analizując tę narodowość z perspektywy cech o uniwersalnym charakterze (jak w przypadku innych narodowości), J. Błuszkowski przedstawił następujące cechy opisujące stereotyp Niemca w obszarach:

- socjoekonomicznym, opisywanym przez *dobrobyt, gospodarność, oszczędność, przedsiębiorczość i pracowitość*;
- psychiczno – charakterologicznym, opisywanym przez *uporządkowanie i zdyscyplinowanie oraz rozsądek i powagę*;
- kulturalno – obyczajowym, opisywanym przez *czystość i wysoki poziom wykształcenia oraz brak skłonności do zabaw i alkoholu*;
- mentalnościowym, opisywanym przez *nowoczesność*;
- relacyjnym, opisywanym przez *zarozumiałstwo*⁶¹⁸.

Opisane cechy Niemców znalazły swoje odzwierciedlenie we wcześniejszych badaniach, przeprowadzonych przez Centrum Badań Opinii Społecznej – CBOS w latach 1994 i 1996 oraz w latach 1999 i 2002, w których, oprócz wyżej przedstawionych cech opisujących stereotyp Niemca, odnajdujemy:

- zdyscyplinowanie;
- pracowitość;
- pedantyczność;

⁶¹⁷ J. Bartmiński, *Stereotypy mieszkają w ...*, op. cit., s. 234.

⁶¹⁸ J. Błuszkowski, op. cit., s. 51.

- dokładność;
- punktualność;
- inteligencja;
- racjonalność;
- postępowość i nowatorstwo⁶¹⁹.

Potwierdzenie cech opisujących stereotyp Niemca odnajdujemy również w badaniach J. Bartmińskiego, w świetle których narodowość ta opisywana jest, oprócz wyżej wymienionych cech, przez:

- uczciwość;
- nacjonalizm;
- niski poziom wiary;
- tolerancję;
- agresję;
- odwagę;
- niezależność⁶²⁰.

W świetle wyników badań, stereotyp Niemca odzwierciedlony jest również w cechach opisujących autostereotyp tej narodowości, z wyłączeniem takich cech, jak: powaga na rzecz wesołości, nietowarzystwo na rzecz towarzyskości, brutalność na rzecz łagodności, spokój na rzecz agresji⁶²¹.

W badaniach stereotypów narodowościowych napotykamy również na cechy opisujące stereotypy innych narodowości, które, choć w dużym uproszczeniu, pozwalają dokonać ich oceny. Z punktu widzenia potrzeby dokonania analizy cech charakterystycznych dla innych narodowości, wchodzących w skład wielonarodowych jednostek wojskowych, autor dokonał ich egzemplifikacji w oparciu o badania J. Błuszkowskiego i J. Bartmińskiego. Narodowości wchodzące w skład wielonarodowych jednostek wojskowych opisują następujące cechy:

1. Czechów i Słowaków – przedsiębiorczość, wysoki poziom kultury, czystość, oszczędność, bieda, pracowitość, średnia skłonność do alkoholizmu, tchórzliwość, wesołość, skromność, uczciwość, dobre wykształcenie, towarzyskość otwarty styl, upór, patriotyzm, nacjonalizm⁶²².

⁶¹⁹ *Ibidem*, s. 53.

⁶²⁰ J. Bartmiński, *Stereotypy mieszkają w*, *op. cit.*, s. 233.

⁶²¹ *Ibidem*, s. 233.

⁶²² *Ibidem*, s. 233.

2. Łotyszów i Estończyków – przedsiębiorczość, czystość, oszczędność, średni poziom zamożności, skłonność do alkoholizmu, inteligencja, chłodny stosunek do ludzi, zamknięty styl, upór, niezależność, wysoki poziom kultury, łagodne usposobienie, nietolerancja, patriotyzm.
3. Duńczyków – przedsiębiorczość, indywidualizm, czystość, szczerść, wysoki poziom kultury, oszczędność, ze średnią skłonnością do alkoholizmu, inteligencja, chłodne usposobienie, zamknięty styl, upór, niezależność, łagodne usposobienie, tolerancja, uczciwość.
4. Amerykanów – wysoki poziom patriotyzmu (wręcz etnocentryzm), upór i wytrwałość w dążeniu do celu, otwarty styl, duma, wesołe usposobienie, indywidualizm, poczucie władzy⁶²³.

Bieda, jako cecha Estończyków i Łotyszów zdaje się ulegać rekonstrukcji w związku z przemianami gospodarczymi i politycznymi, jakie się dokonały w tych państwach w ostatniej dekadzie. Oprócz tego, narodowość estońską należy rozpatrywać przez pryzmat wielu podobieństw kulturowych z narodowością duńską, z którą od wieków były związane politycznie i militarnie. Potwierdza to wiele szczegółów historycznych, z których na uwagę zasługuje fakt, że 15 czerwca 1219 roku w czasie wyprawy wojennej do Estonii, duński król Waldemar II otrzymał z niebios dar w postaci flagi z białym krzyżem, symbolizujący ówczesnie herb Tallina. Król Waldemar zwyciężył monarchów w bitwie w okolicach Tallina dzierżąc otrzymaną w darze od Boga flagę, na której głównym motywem jest biały krzyż. Wspólną historię odzwierciedlają również herby obu państw, w których doszukiwać się można wielu analogii (załączniki).

Nawiązując do teoretycznych rozważań nad źródłami barier komunikacyjnych, należy podkreślić, że ich antropologiczny kontekst tkwi właśnie w stereotypach i uprzedzeniach narodowościowych, które w konsekwencji rodzą wszelkie negatywne zjawiska społeczne, w bezpośredni sposób ekstrapolowane na komunikacje międzykulturową.

⁶²³ G. Hofstede, *Kultury i organizacje*, Wyd. PWE, Warszawa 2000, s. 100.

ROZDZIAŁ 5.

KOMUNIKACJA MIĘDZYKULTUROWA W WIELONARODOWYCH JEDNOSTKACH WOJSKOWYCH W ŚWIETLE BADAŃ WŁASNYCH

5.1. Metodologiczne podstawy badań nad komunikacją międzykulturową

Badanie kulturowych aspektów życia społecznego narzuca konieczność spojrzenia na nie w kontekście strukturalnej cechy danej zbiorowości, polegającej na określonych sposobach myślenia i zachowania się ludzi uwikłanych w różnorodne wzajemne relacje, a także w relacje z różnymi elementami środowiska materialnego⁶²⁴. Bazując na stwierdzeniu, że: (...) *przedmiot badań społecznych obejmuje różne twory życia społecznego, zarówno materialne (np. różne zbiorowości społeczne, struktury, zasady ich funkcjonowania), jak również idealne, do których można zaliczyć np. idee, teorie, przekonania, przesady, czy też wierzenia ludzi (...)*⁶²⁵, należy przyjąć, że przedmiotem badawczym socjologii kultury będą wszelkie artefakty – materialne wytwory pracy jednostek społecznych i całych zbiorowości oraz niematerialne wytwory kulturowej działalności, ukształtowanej na gruncie rozwoju cywilizacji. Niewątpliwie, do niematerialnych aspektów kultury zaliczyć należy komunikację, a właściwie sposoby komunikowania, które wraz z rozwojem społeczeństw zmieniały się równie szybko, jak wszystkie inne obszary życia społecznego. Działo się to za sprawą dwóch czynników, mianowicie dyfuzji kultur i rozwoju społecznego. Dyfuzja kultur wpłynęła na modyfikację cech kulturowych (w tym języka etnicznego) całych narodów, szczególnie tam, gdzie kontakty kultur przyjęły masową formę i rozłożone były w rozległych ramach czasowych. Rozwój społeczny natomiast pozwolił na ulepszanie form komunikowania.

Współcześnie kulturę należy rozpatrywać jako związki systemu znaków i znaczących przekazów z konfiguracjami wzorów myślenia i zachowania ludzi w danej zbiorowości.

⁶²⁴ S. Nowak, *Metodologia badań społecznych*, PWN, Warszawa 2007, s. 119.

⁶²⁵ Zbiorowościami społecznymi nazywamy wszystkie takie zbiory ludzi, w których pomiędzy tworzącymi je osobnikami występują jakieś wzajemne oddziaływania, wynikające z faktu ich przynależności do danego zbioru. Zjawiskami społecznymi nazywamy wszelkie uzewnętrznione i masowe wytwory współżycia oraz wzajemnego oddziaływania na siebie ludzi, jak np.: opinie, postawy, zachowania, zainteresowania. R. A. Podgórski, *Metodologia badań socjologicznych. Kompendium wiedzy metodologicznej dla studentów*, Oficyna Wydawnicza BRANTA, Bydgoszcz – Olsztyn 2007, s. 169. por. J. Sztumski, *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Katowice 1995, s. 19 – 21.

W odniesieniu do symboliki kulturowych aspektów życia społecznego podkreślić należy że badanie kultury, to nic innego, jak badanie *treści i pozatreściowych własności zarówno pojedynczych przekazów, jak i ich złożonych układów, jak również całościowo pojętego systemu takich układów charakteryzujących zbiorowość, której kulturę badamy*⁶²⁶. Istotnym jest również to, że system treści kulturowych jest wyznaczany przez układ stosunków społecznych i własności środowiska, w którym powstał, działa oraz jednocześnie wpływa na środowisko i układ stosunków w nim panujących⁶²⁷. Kulturę należy rozpatrywać również w kategoriach związku z interakcjami oraz stosunkami społecznymi, których podstawowym narzędziem jest komunikacja społeczna. Rozpatrywana w sensie indywidualnym, grupowym oraz narodowym wpływać będzie na poprawność interakcji, a tym samym na prawidłowe stosunki społeczne.

Odnosząc teoretyczne podstawy badań nad komunikacją, do potrzeb publikacji przyjęto kilka założeń, które stanowią myśl przewodnią badań własnych. Podporządkowano im główne pytanie, na które autor spróbuje udzielić odpowiedzi w ostatnim rozdziale publikacji. Idea podjęcia badań zrodziła się na gruncie pytania: *Jakie czynniki odgrywają decydującą rolę w procesie komunikowania się w wielonarodowych jednostkach wojskowych i jaki jest ich wpływ na interakcje zachodzące pomiędzy żołnierzami różnych narodowości?* Dalsze rozważania skłoniły autora do uszczegółowienia postawionego pytania o następujące kwestie opisujące komunikację międzykulturową w wielonarodowych jednostkach wojskowych:

- wpływ struktury etnicznej;
- wpływ kompetencji kulturowej;
- wpływ składników kultury;
- wpływ antropologicznych czynników (stereotypów, uprzedzeń, etnocentryzmu, dystansu etnicznego itd.);
- wpływ procesu asymilacji kulturowej;
- wpływ barier komunikacyjnych na konflikt kultur.

Podjęcie niniejszych badań znalazło inspirację w realiach współczesnych zjawisk kulturowych jakie pojawiły się wraz z upadkiem dwubiegunowego układu sił na świecie. Masowe migracje oraz procesy integracyjne, jakie nabrały intensywności wraz ze zmianą systemową w państwach byłego *Bloku Wschodniego* ukonstytuowały w sposób naturalny

⁶²⁶ S. Nowak, *op. cit.*, s. 121.

⁶²⁷ *Ibidem*, s. 122. Por. J. Fiske, *Wprowadzenie do badań nad komunikowaniem*, Wyd. ASTRUM, Wrocław 2007.

zjawisko wielokulturowości rozpatrywane na różnych poziomach życia społecznego. Jednym z nich jest niewątpliwie armia, która zarówno na poziomie makro- jak i mezo- i mikro- zderzyła się tym zjawiskiem wraz z tworzeniem wielonarodowych struktur wojskowych oraz udziałem w operacjach pokojowych i misjach stabilizacyjnych. Ta sytuacja zrodziła naturalną potrzebę podejmowania wyzwań badawczych w obszarze społecznych czynników komunikacji międzykulturowej zachodzących pomiędzy żołnierzami różnych narodowości.

Do celów badań dokonano wnikliwej analizy dostępnej literatury z zakresu kulturowych aspektów życia społecznego, co pozwoliło określić teoretyczne podstawy badań oraz dokonać syntezy dotychczasowej wiedzy z zakresu składników kultury i ich wpływu na komunikację, antropologicznych czynników powstawania konfliktów kultur oraz barier komunikacyjnych, a także postaw i zjawisk towarzyszących kontaktom kultur.

Dla potrzeb analizy porównawczej cech kulturowych interesujących autora narodowości posłużono się klasycznymi typologiami kultur, które stanowiły podstawę do usytuowania poszczególnych (badanych) narodowości i określenia różnic kulturowych między nimi. W związku z ograniczeniami w przeprowadzeniu badań na żołnierzach innych narodowości wchodzących w skład badanych wielonarodowych jednostek wojskowych, posłużono się materiałem empirycznym opisującym stereotypy narodowościowe oraz ich cechy kulturowe. Dokonano również przeglądu literatury opisującej historyczny kontekst tworzenia wielonarodowych struktur wojskowych, a także genezę tworzenia badanych wielonarodowych jednostek.

Główna część badań empirycznych została oparta o metodę sondażu diagnostycznego. W oparciu o zawarte w literaturze zagadnienia opisujące problematykę komunikacji międzykulturowej stworzono kwestionariusz ankiety, który posłużył do przeprowadzenia badań terenowych w wielonarodowych jednostkach wojskowych w latach 2008 – 2009. W *metryczkowej* części kwestionariusza ankiety znalazły się pytania dotyczące następujących kwestii: wieku respondentów, ich płci, miejsca urodzenia i wychowania, miejsca zamieszkania, wykształcenie respondentów, wykształcenia ich rodziców, pochodzenia etnicznego, korpusu osobowego (grupa stopni wojskowych) oraz zajmowanego stanowiska służbowego. Pytania te znalazły jednocześnie odniesienie do zmiennych niezależnych.

W zasadniczej części kwestionariusza ankiety postawiono pytania dotyczące: struktury etnicznej jednostki, w jakiej służy lub służył respondent, indywidualnych cech osobowych respondenta, znajomości języków obcych, wcześniejszych kontaktów z inną kulturą, poziomu zainteresowania inną kulturą, znaczenia nadawanego narodowym składnikom kultury, stanu wiedzy na temat historii poszczególnych państw, stopnia znajomości składników kultury

innych narodowości, wpływu znajomości składników innej kultury na wzajemne relacje pomiędzy respondentem a przedstawicielem innej narodowości, źródeł powstawania barier komunikacyjnych, czynników zmiany stosunku do innej kultury, wpływu składników kultury narodowej na powstawanie barier komunikacyjnych, wpływu składników kultur na powstawanie konfliktów, wpływu antropologicznych czynników na komunikację międzykulturową, heterostereotypu Polaka w świecie, stereotypu poszczególnych narodowości w opinii respondenta, uprzedzeń do poszczególnych narodowości i ich źródeł, a także zmiany stosunku do innej narodowości w etapach asymilacji kulturowej (jej faz).

Dla potrzeb badań przyjęto następujące zmienne:

Zmienne zależne:

- indywidualne składniki kultur mające wpływ na komunikację międzykulturową w wielonarodowych jednostkach wojskowych:
 - indywidualny system wartości i norm (ład aksjonormatywny);
 - indywidualne zwyczaje;
- czynniki antropologiczne wpływające na konflikty kultur i bariery w komunikacji międzykulturowej:
 - stereotypy na temat innej kultury;
 - autostereotypy;
 - uprzedzenia do innych narodowości;
 - poziom patriotyzmu (etnocentryzm, szowinizm narodowy);
 - dystans etniczny i skłonności do izolacji etnicznej;
 - poziom tolerancji i nietolerancja;
- dynamika procesu asymilacji kulturowej (jego faz – szoku kulturowego i akulturacji);
- skłonność do stosowania zasad relatywizmu kulturowego.

Zmienne niezależne:

- płeć;
- wiek;
- korpus osobowy (grupa stopni wojskowych);
- wykształcenie respondentów;
- wykształcenie rodziców respondentów;
- pochodzenie etniczne rodziny (do drugiego pokolenia);
- stanowisko służbowe;

- struktura etniczna badanej grupy;
- wiedza na temat danej kultury (kompetencja kulturowa);
- kompetencje komunikacyjne, w tym kompetencje językowe werbalne i niewerbalne;
- doświadczenia w kontaktach z inną kulturą;
- cechy charakteru;
- tożsamość narodową;
- narodowe elementy kultury:
 - tożsamość narodowa;
 - system symboli narodowych;
 - system wartości i norm (ład aksjonormatywny) reprezentowany przez naród;
 - historia państwa, szczególnie w zakresie wspólnych z innymi narodowościami wydarzeń,
 - bohaterowie narodowi,
 - tradycje narodowe;
 - obyczaje;
 - wyznawana religia.

W związku ze specyfiką prowadzonych badań, ich organizacja wymagała zgody Ministerstwa Obrony Narodowej. W związku z tym przeprowadzono je na podstawie *jednorazowego upoważnienia nr 10/2008 wydanego przez Sekretarza Stanu Ministerstwa Obrony Narodowej na okres od dnia 25.02.2008 r. do 30.06.2008 r.* Mając na uwadze ramy czasowe przeprowadzenia badań ankietowych, zorganizowano je w następujących terminach (ustalonych z dowódcami jednostek wojskowych):

- w Polsko – Ukraińskim Batalionie (POLUKRBAT) w Przemyślu w dniu 19.05.2008 r. – w badaniach uczestniczyło łącznie 157 żołnierzy zawodowych i nadterminowych⁶²⁸;
- w Wielonarodowym Korpusie Północny – Wschód (MNC NE) w Szczecinie w dniu 13.03.2008 r. – w badaniach brało udział 48 żołnierzy zawodowych ze Sztabu Korpusu oraz 40 żołnierzy zawodowych z kompanii zabezpieczenia Sztabu Korpusu – razem 88 żołnierzy;

⁶²⁸ Wstępnie próbę badawczą w omawianej jednostce ustalono na 100 osób, jednak zaistniała możliwość przeprowadzenia badań na większej populacji żołnierzy zawodowych i nadterminowych – w sumie 157 respondentów.

- w 12 Dywizji Zmechanizowanej w Szczecinie w 28.02.2008 r. – w badaniach brało udział 227 żołnierzy zawodowych wchodzących w skład Sztabu Dywizji, Sztabu i pododdziałów 12 Brygady Zmechanizowanej;
- w Litewsko – Polskim Batalionie (LITPOLBAT) – nie było możliwości przeprowadzenia bezpośrednich badań ankietowych w związku z rozformowaniem omawianej jednostki wojskowej. Minimalną próbę badawczą – 44 respondentów uzyskano dzięki badaniom osób, które wcześniej służyły w omawianej jednostce wojskowej.

Jednym z etapów procedury badawczej było określenie terenu badań. W tym przypadku byli to żołnierze zawodowi (w korpusie szeregowych zawodowych, podoficerów i oficerów oraz żołnierzy nadterminowych⁶²⁹) pełniący służbę w wielonarodowych strukturach wojskowych w kraju, których pierwotna idea powołania wynikała z potrzeby ich udziału

w operacjach pokojowych i misjach stabilizacyjnych poza jego granicami.

W badaniach zastosowano metodę reprezentatywną doboru próby (franc. *pars pro foto*), która polega na losowym doborze próby ze skończonej zbiorowości generalnej. Losowy dobór jednostek z populacji generalnej do próby nazywamy również doбором probabilistycznym, czyli takim, który nie pozwala przewidzieć, które jednostki populacji wejdą do próby⁶³⁰. Populację generalną w niniejszych badaniach stanowiła całkowita liczba żołnierzy zawodowych i nadterminowych wchodzących w skład wielonarodowych struktur wojskowych, natomiast próbę stanowią żołnierze zawodowi i nadterminowi wykazani w tabeli 1. W celu obliczenia niezbędnej wielkości próby wykorzystano następujący zależność⁶³¹:

$$n_b = \frac{N}{1 + \frac{4d^2(N-1)}{Z\alpha^2}}$$

n_b – niezbędna wielkość próby, N – wielkość populacji, d – przy współczynniku ufności 0,90 z maksymalną wielkością błędu 4%⁶³², $Z\alpha^2 - 1,64$ – obliczony statystycznie wskaźnik.

⁶²⁹ Ta forma służby już nie istnieje. Była swoistym łącznikiem pomiędzy służbą zasadniczą a zawodową. Od 2008 roku całkowicie zastąpiona przez szeregowych zawodowych. W okresie prowadzenia badań żołnierze nadterminowi stanowili najmniejszy odsetek w Siłach Zbrojnych RP. Jej zasady opisane były w art. 86 ustawy o powszechnym obowiązku wojskowym (tekst jednolity w Dz.U. 241 poz. 2416 z 2004 roku z późniejszymi zmianami).

⁶³⁰ R. A. Podgórski, *op. cit.*, s. 186 – 187.

⁶³¹ J. Brzeziński, *Metodologia badań ...*, *op. cit.*, s. 247.

⁶³² M. Szreder, *op. cit.*, s. 107. Współczynnik ufności – przybierający w praktyce najczęściej jedną z dwóch wartości: 0,9 (90%) lub 0,95 (95%) wyraża stopień wiarygodności uzyskanej oceny. Informuje o tym, z jakim prawdopodobieństwem przedział losowy, na którego podstawie uzyskano liczbowy szacunek parametru

Biorąc za punkt wyjścia obliczenia niezbędnej wielkości próby przyjęto liczbę 1465 żołnierzy zawodowych i nadterminowych (według danych na rok 2008), którzy wchodzili w skład struktur organizacyjnych wielonarodowych jednostek wojskowych. Z kalkulacji wynika, że niezbędna wielkość próby wynosi $n_b = 218$ polskich żołnierzy zawodowych i nadterminowych. W badaniach brało udział $n_r = 516$ polskich żołnierzy zawodowych i nadterminowych. Każda próba losowa n_r większa od wyliczonej próby n_b lub równa – jest próbą właściwą. ($n_b \leq n_r$)

$$n_b = \frac{1465}{1 + \frac{4 \times 0,04^2 (1465 - 1)}{1,64}} \approx 218$$

$N = 1465$; $d = 4\% = 0,04$; $P = 0,90$; $\alpha = 1$; $P = 1 - 0,90 = 0,10$; $Z_{0,10} = 1,64$

Konsekwencją ustalenia niezbędnej wielkości próby w sensie całościowym jest ustalenie wielkości prób cząstkowych w poszczególnych jednostkach wojskowych. W związku z tym, dokonano obliczeń dla potrzeb badań empirycznych w Litewsko – Polskim Batalionie LITPOLBAT, w którym stan etatowy żołnierzy (na dzień przed rozformowaniem – 28 czerwca 2007 roku) wynosił 433 żołnierzy, z czego zawodowych i nadterminowych – 150. Liczba 150 polskich żołnierzy stanowiła więc wykładnię do obliczenia niezbędnej próby w omawianej jednostce wojskowej. Minimalna wielkość próby w przypadku Litewsko – Polskiego Batalionu LITPOLBAT wynosi $n_b = 95$ respondentów. W związku z faktem, iż omawiana jednostka wojskowa została rozformowana w trakcie prowadzenia badań, powstały ograniczenia proceduralne w zakresie uzyskania zgody na pełne badania empiryczne. W efekcie przeprowadzono je na grupie $n_r = 44$ żołnierzy zawodowych, badanych metodą korespondencyjną. ($n_b \geq n_r$)

$$n_b = \frac{150}{1 + \frac{4 \times 0,04^2 (150 - 1)}{1,64}} \approx 95$$

$N = 150$; $d = 4\% = 0,04$; $P = 0,90$; $\alpha = 1$; $P = 1 - 0,90 = 0,10$; $Z_{0,10} = 1,64$

Dla potrzeb badań w Wielonarodowym Korpusie Północny – Wschód liczbę żołnierzy wchodzących w skład Sztabu Korpusu oraz kompanii zabezpieczenia Sztabu Korpusu wyznaczył stan ewidencyjny żołnierzy zawodowych, który w dniu przeprowadzenia badań wynosił 125 osób. Na podstawie ww. liczby żołnierzy obliczono następującą niezbędną

populacji, rzeczywistość zawiera ten nieznaną parametr. Np. współczynniki ufności 0,95 oznacza, że aż 95 na 100 prób losowych generować będzie takie końce przedziałów, w których mieści się prawdziwa wartość szacowanego parametru populacji.

wielkość próby, która wyniosła $n_b = 84$ osób. W badaniach wzięło udział $n_r = 88$ żołnierzy zawodowych w różnych stopniach wojskowych, w tym żołnierze wchodzący w skład kompanii zabezpieczenia Korpusu. W związku z tym, każda próba losowa n_r większa od wyliczonej poniżej n_b lub równa – jest próbą właściwą. ($n_b \leq n_r$)

$$n_b = \frac{125}{1 + \frac{4 \times 0,04^2 (125 - 1)}{1,64}} \approx 84$$

$N = 125$; $d = 4\% = 0,04$; $P = 0,90$; $\alpha = 1$; $P = 1 - 0,90 = 0,10$; $Z_{0,10} = 1,64$

Dla potrzeb badań w jednostkach 12 Dywizji Zmechanizowanej za punkt wyjścia kalkulacji przyjęto szacunkową wartość liczbową żołnierzy zawodowych i nadterminowych, którzy brali udział w różnych formach działalności jednostki wojskowej na poziomie wielonarodowym na 800 osób. Na jej podstawie obliczono niezbędną wielkość próby, która wynosi $n_b = 194$. W badaniach brało udział $n_r = 227$ żołnierzy strony polskiej. W związku z takim stanem rzeczy, każda próba losowa n_r większa od wyliczonej poniżej n_b lub równa – jest próbą właściwą. ($n_b \leq n_r$)

$$n_b = \frac{800}{1 + \frac{4 \times 0,04^2 (800 - 1)}{1,64}} \approx 194$$

$N = 800$; $d = 4\% = 0,04$; $P = 0,90$; $\alpha = 1$; $P = 1 - 0,90 = 0,10$; $Z_{0,10} = 1,64$

Dla potrzeb badań, w Polsko – Ukraińskim Batalionie za podstawę kalkulacji przyjęto 390 żołnierzy zawodowych i nadterminowych, na podstawie której obliczono niezbędną wielkość próby $n_b = 111$ osób. W badaniach brało udział $n_r = 157$ żołnierzy zawodowych i nadterminowych strony polskiej. W związku z takim stanem rzeczy, każda próba losowa n_r większa od wyliczonej poniżej n_b lub równa – jest próbą właściwą. ($n_b \leq n_r$)

$$n_b = \frac{390}{1 + \frac{4 \times 0,04^2 (390 - 1)}{1,64}} \approx 111$$

$N = 390$; $d = 4\% = 0,04$; $P = 0,90$; $\alpha = 1$; $P = 1 - 0,90 = 0,10$; $Z_{0,10} = 1,64$

Szczegółowe zestawienie procentowe i ilościowe respondentów z poszczególnych jednostek wojskowych przedstawiono w tabeli 12.

Tabela 12. Miejsce pełnienia służby

N=516

Jednostka wojskowa	12 Dywizja Zmech.	Wielonarodowy Korpus Północny - Wschód	LITPOLBAT	POLUKRBAT	Razem
N	227	88	44	157	516
%	44%	17,1%	8,5%	30,4%	100,0%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Największy odsetek badanych stanowili żołnierze wchodzących w skład 12 Dywizji Zmechanizowanej – 44% badanych (227 osób), natomiast najniższy to żołnierze reprezentujący Litewsko – Polski Batalion – 8,5% badanych (44 osoby). Stosunkowo niski odsetek respondentów z ww. jednostki wynika z ograniczeń legislacyjno – prawnych i organizacyjnych, spowodowanych rozformowaniem omawianej jednostki w trakcie prowadzenia badań. Pozostali respondenci biorący udział w badaniach reprezentowali Polsko Ukraiński Batalion – 30,4%, w liczbie 157 oraz Wielonarodowy Korpus Północny – Wschód - 17,1% (88 osób).

W ramach badań dokonano również analizy przynależności respondentów do korpusu osobowego (grupy stopni wojskowych). Przyjęcie takiej zmiennej uzasadnione jest potrzebą rozgraniczenia poziomu relacji badanych żołnierzy z przedstawicielami innych narodowości. Posiadany stopień wojskowy w dużym stopniu wpływa na zakres kontaktów kultur, w związku z czym analizy niektórych zjawisk zostały oparte o korelacje z tą zmienną. Rozkład przynależności do korpusu osobowego przedstawiono w tabeli 13.

Tabela 13. Przynależność do korpusu osobowego

N=516

Korpus osobowy	Oficerowie				Chorążowie		Podoficerowie zawodowi		Szeregowi zawodowi		Żołnierze nadterminowi	
	Starsi*		Młodszy*									
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
516	61	11,8%	97	18,8%	125	24,2%	139	26,9%	37	7,2%	57	11,0%
Σ/%	158/30,6%											

*Oficerowie starsi – grupa stopni wojskowych od majora wzwyż.

** Oficerowie młodszy - grupa stopni wojskowych od podporucznika do kapitana.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

W badaniach, największy odsetek stanowili oficerowie – 30,% (158 osób), w tym 11,8% (61 osób) stanowili oficerowie starsi i 18,8% oficerowie młodszy (97 osób). Respondenci w stopniach oficerskich, to jednocześnie osoby legitymujące się wyższym wykształceniem. Drugą grupę respondentów, uwzględniając kryterium przynależności do

korpusu osobowego, stanowili podoficerowie zawodowi – 26,9% badanych (139 osób), kolejną grupę badanych stanowili chorążowie – 18,8% badanych (125 osób). Stosunkowo najmniejszy odsetek respondentów stanowili żołnierze o najniższych stopniach wojskowych w korpusie osobowym żołnierzy nadterminowych – 11,0% (57 osób) oraz szeregowych zawodowych – 7,2% badanych (37 osób).

W ramach badań dokonano analizy respondentów w odniesieniu do płci. Przyjęcie tej zmiennej uzasadnia to, że płeć stanowi jeden z istotniejszych determinantów zróżnicowań kulturowych, co znalazło swoje odniesienie w wielu klasycznych podejściach. Jedno z nich autorstwa Edwarda T. Halla wskazuje, że proces komunikowania się determinowany jest przez dwa zasadnicze czynniki: kulturę i płeć⁶³³. Jednocześnie wskazuje, że płeć stanowi osobliwy nośnik cech kulturowych, które ograniczają proces komunikowania lub czynią go płynnym. Związki płci z komunikacją znalazły swój wyraz również w badaniach E. i S. Ardener. Autorzy doszli do wniosku, że płeć posiada istotne znaczenie w kształtowaniu interakcji społecznych. Mężczyźni w większości przypadków stanowią grupę dominującą, wręcz narzucającą swój głos w procesie komunikowania się, a kobiety stanowią tzw. *grupę przytłumioną*⁶³⁴. Mężczyźni preferują autoprezentację, perswazję i zdecydowanie, natomiast kobiety są niezdecydowane, preferują budowanie więzi i ugodowy styl. Według autorów, te cechy uzasadniają podejmowanie analiz płci w procesie komunikowania nawet w odniesieniu do niereprezentatywnych grup. Badania nad płcią i jej kulturą odnieść również należy do teorii kultury płci *gender*, której poświęca coraz więcej uwagi. Jednym z prekursorów badań tego zagadnienia był Roland Inglehart, który poświęcił wiele uwagi zagadnieniom egalitaryzacji płci w odniesieniu do zmiany systemów wartości⁶³⁵.

Odnosząc się do wyników badań zawartych w literaturze przedmiotu, widzimy, że panuje powszechna tendencja ograniczeń w zakresie podejmowania niektórych zawodów dla kobiet. Tendencja ta potwierdza się również w przypadku badań własnych, o czym świadczy stosunek liczby kobiet do liczby mężczyzn. Wynosił on w przybliżeniu 1 do 26, czyli na jedną kobietę przypadało około 26 mężczyzn. Głównym determinantem takiego stanu rzeczy jest stosunkowo niski udział procentowy płci żeńskiej w strukturach polskiej armii, który (w świetle danych z 2008 roku) wynosił około 1%⁶³⁶. Obecnie wskaźnik ten wynosi niespełna

⁶³³ Zob. E. T. Hall, *Bezgłośny język*, PIW, Warszawa 1987.

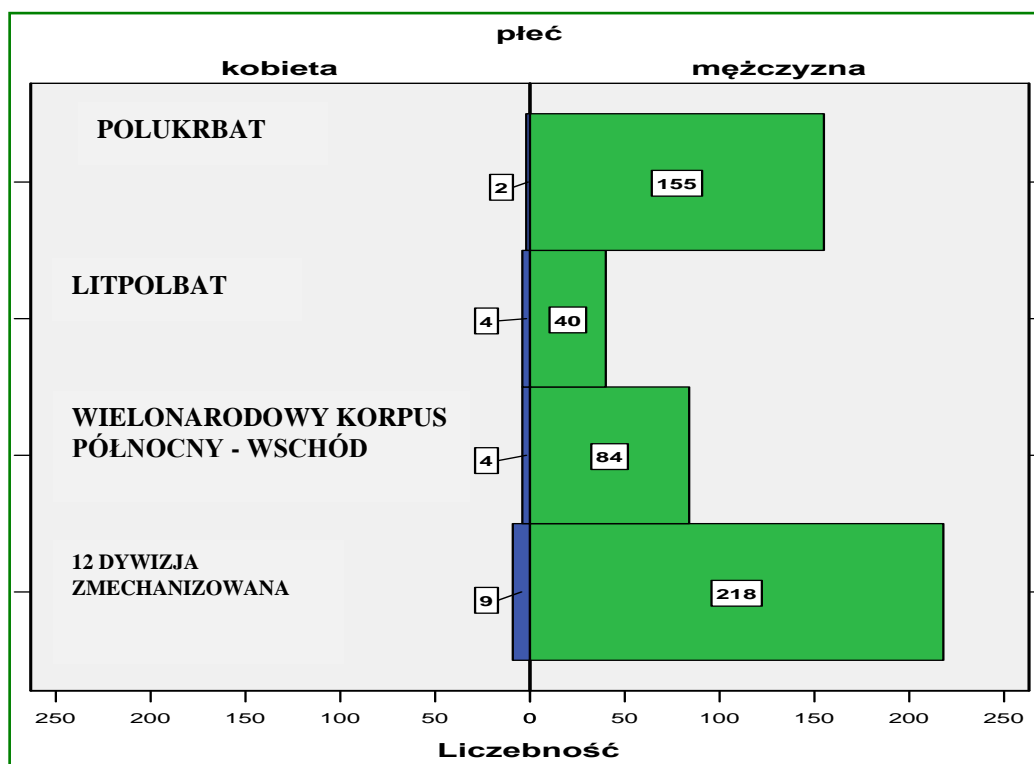
⁶³⁴ B. Dobek – Ostrowska, *Podstawy komunikowania społecznego*, Wyd. ASTRUM, Wrocław 2007, s. 26.

⁶³⁵ Zob. R. Inglehart, P. Norris, *Wzbierająca fala*, red. J. Karbowska, wyd. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2009.

⁶³⁶ Według danych Departamentu Kadr MON z 1 sierpnia 2008 roku w SZRP służyło 1074 kobiety w różnych specjalnościach. Liczba powyższa obecnie uległa zmianie w związku z wcieleniem kobiet do służby kandydackiej w uczelniach wojskowych i centrach szkolenia. <http://www.kadry.wp.mil.pl>

2 %, co oznacza, że panuje stopniowa tendencja do większego zainteresowania zawodem żołnierza ze strony kobiet.

Spośród osób biorących udział w badaniach kobiety stanowiły zdecydowaną mniejszość – 3,8% badanych (19 osób), natomiast mężczyźni 94,2% badanych (497 osób). Analizując udział procentowy kobiet w badaniach w odniesieniu do poszczególnych jednostek wojskowych, nasuwa się następująca obserwacja: spośród 227 respondentów wchodzących w skład 12 Dywizji Zmechanizowanej, 3,9% badanych to kobiety (9 osób), spośród 88 respondentów wchodzących w skład Wielonarodowego Korpusu Północny – Wschód, 4,5% stanowiły kobiety (4 osoby), na 44 respondentów z Litewsko – Polskiego Batalionu, 9% stanowiły kobiety (4 osoby) oraz na 157 respondentów z Polsko – Ukraińskiego Batalionu, 1,2% to kobiety (2 osoby). Struktura płci w zależności od jednostki wojskowej została przedstawiona na rysunku 8.

Rys. 8. Struktura płci respondentów w zależności od miejsca pełnienia służby N=516
Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Kolejnym obszarem analiz jest struktura wieku respondentów. Z rozkładu wieku respondentów wynika, że największa liczba respondentów, to osoby w kohortach wieku 27 – 41 lat, z czego dominantę stanowią respondenci w wieku 27 lat – 7,2% oraz 36 lat – 6,6% wszystkich respondentów. Najmniejszy odsetek stanowili respondenci w wieku 55, 52 i 51 lat – 0,2% adekwatnie do wieku (po jednej osobie) oraz 1% badanych (5 osób) w wieku 20 lat. Średnia wieku respondentów wynosi 32,6 lat, natomiast wiek minimalny – 20 lat,

a maksymalny-55 lat. Rozkład wieku respondentów jednoznacznie wskazuje, że aż 66,8% respondentów (345 osób) reprezentuje grupę ludzi w młodym i średnim wieku, którzy posiadają w większości doświadczenie zawodowe. Istotną ich cechą jest to, że osoby te reprezentują społeczeństwo ukształtowane na styku dwóch systemów politycznych i przeszły proces socjalizacji wtórnej w realiach zmian systemowych. To oznacza, że reprezentują społeczeństwo wykazujące cechy raczej przypisywane społeczeństwom tradycyjnym, opisywane przez wyższy poziom patriotyzmu, poszanowanie wieku, instytucji rodziny, kościoła i szkoły, a w sensie materialnym poszanowanie pieniądza i ograniczony wskaźnik konsumpcji. Te ostatnie cechy wynikają – jak twierdzi Roland Inglehart - z gospodarki niedoboru, w jakiej społeczeństwo polskie reprezentowane przez ten przedział wieku wyrosło. Szczegółową strukturę wieku przedstawiono w tabeli 14.

Tabela 14. Struktura wieku respondentów

N=516

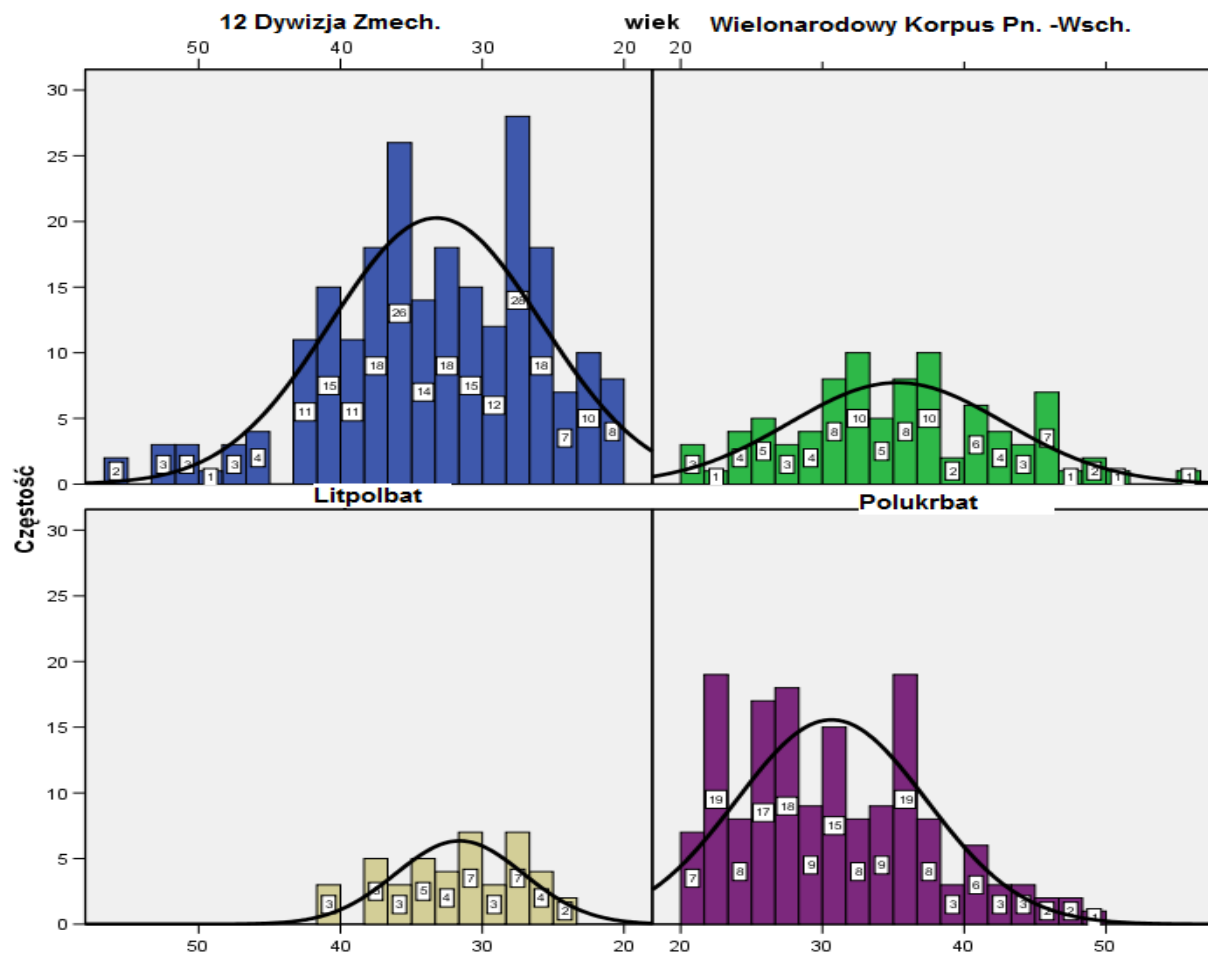
Wiek	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38
N	5	13	14	16	21	16	28	37	19	28	27	18	13	27	33	22	34	20	21
%	1,0	2,5	2,7	3,1	4,1	3,1	5,4	7,2	3,7	5,4	5,2	3,5	2,5	5,2	6,4	4,3	6,6	3,9	4,1
Wiek	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	Brak danych
N	16	19	11	7	11	6	5	8	3	3	4	3	1	1	2	0	1	2	1
%	3,1	3,7	2,1	1,4	2,1	1,2	1,0	1,6	0,6	0,6	0,8	0,6	0,2	0,2	0,4	0	0,2	0,4	0,2

Kolorem pomarańczowym zaznaczono skrajne wartości opisujące wiek, kolorem niebieskim zaznaczono przedział wieku opisujący największą liczbę respondentów, a w nim kolorem zielonym zaznaczono najwyższe wartości liczbowe (dominante) opisujące wiek respondentów.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

W kolejnym etapie badań autor dokonał analizy wieku respondentów w zależności od miejsca pełnienia służby. W 12 Dywizji Zmechanizowanej największy odsetek respondentów – 12,3% (28 osób) reprezentowało kohortę wieku 27 – 28 lat i 11,4% (26 osób) kohortę wieku 35 – 36 lat. Najmniejszy odsetek stanowili żołnierze w wieku powyżej 50 lat – 3,5% (8 osób). W przypadku Wielonarodowego Korpusu Północny – Wschód, rozkład wieku przedstawia się następująco: dominantę stanowiły osoby w przedziale 33 – 34 lata – 11,3% (10 osób), w przedziale wieku 37 – 38 lat – 11,3% (10 osób), natomiast najmniejszy odsetek respondentów reprezentowały osoby powyżej 50 lat – 2,3% (2 osoby). W Litewsko – Polskim Batalionie najliczniejszą grupę respondentów reprezentowały osoby w przedziale 27 – 28 lat – 15,9% (7 osób) oraz w przedziale wieku 30 – 31 lat – 15,9% (7 osób). Najniższy współczynnik stanowiły osoby w przedziale 25 – 26 lat – 4,5% (2 osoby) oraz w przedziale

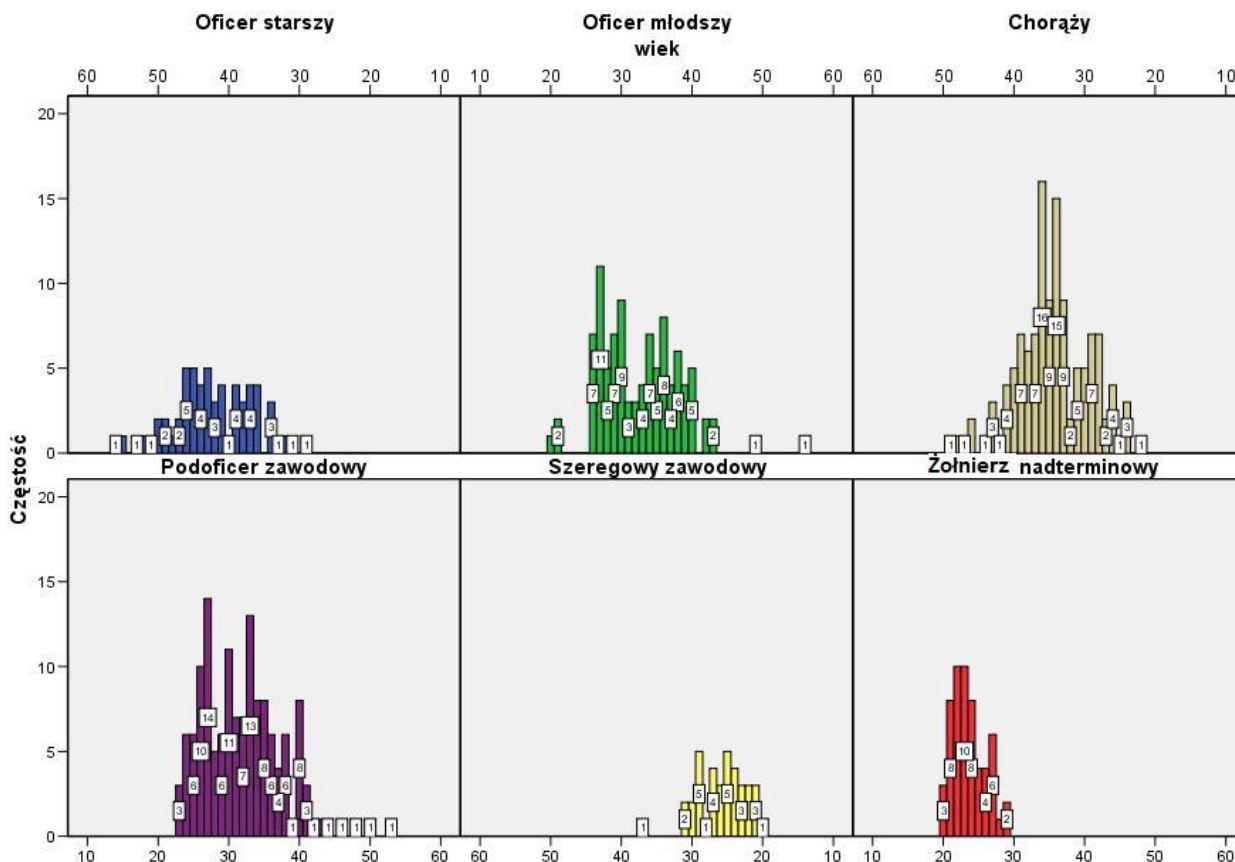
40 – 41 lat – 4,5% (2 osoby). W przypadku Polsko – Ukraińskiego Batalionu, w badaniach brało udział po 12,1% w przedziałach 23 – 24 lata i 35 – 36 lat (po 19 osób w każdym z przedziałów). Rozkład wieku w odniesieniu do jednostki wojskowej przedstawiono na rysunku 9.

Rys. 9. Struktura wieku respondentów w zależności od miejsca służby N=516
 Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

W ramach analizy wieku pod względem przynależności respondentów do korpusu osobowego (przynależności do grupy stopni wojskowych), autor doszedł do wniosku, że w korpusie osobowym oficerów starszych (stopnie wojskowe od majora), z liczby 97 osób tylko 1,9% (10 osób) badanych reprezentowało kohortę wieku 45 – 47 lat. Wynika to z kilku czynników, do których zaliczymy politykę kadrową opartą na drodze awansu związanej ze zdobytym wykształceniem i stażem służby wojskowej. Najmniej liczna grupa respondentów wchodzących w skład korpusu osobowego oficerów starszych, to osoby pomiędzy 32 – 33 rokiem życia – 0,4% (2 osoby), oraz powyżej 55 roku życia – 0,4% (2 osoby). W strukturze wieku w korpusie osobowym oficerów młodszych, z liczby 61 osób, największy odsetek – 3,8% stanowiły osoby w kohortach wieku: 11 osób – 25 – 26 lat i 9 osób 29 – 30 lat. Wśród badanych w omawianej grupie, 0,2% (1 osoba) reprezentowało

wiek powyżej 55 roku życia. Z liczby 126 chorążych, największy współczynnik – jedynie 4,8% respondentów, stanowiły osoby w przedziale 33 – 36 lat (25 osób), natomiast najmniejszy odsetek – 0,2% stanowiły osoby w przedziale 20 – 22 lata (1 osoba) oraz po 50 roku życia – 0,2% (1 osoba). Szczegółowy rozkład wieku w zależności od korpusu osobowego przedstawiają wykresy na rysunku 10.

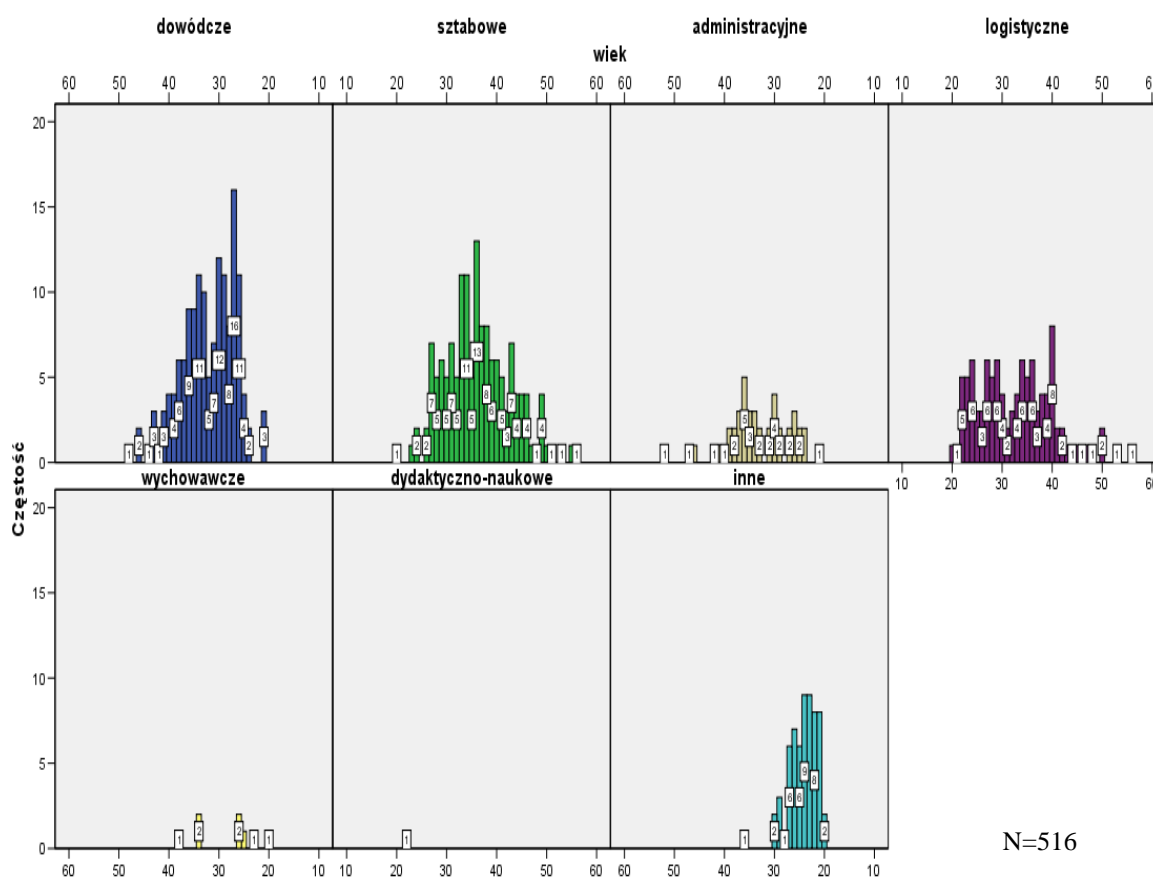

*Dwie odpowiedzi – 0,4% na pytanie o wiek należy zaliczyć do nieważnych, ponieważ podany przez respondentów przedział wieku 20 – 21 lat nie przystaje do obowiązujących przepisów normujących wymagania wykształcenia wyższego dla oficerów – minimalny możliwy wiek oficera to 22 lata.

Rys. 10. Struktura wieku żołnierzy w zależności od korpusu osobowego N=516
 Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Zdecydowanie najliczniejsza grupa podoficerów zawodowych (z liczby 139), to osoby w kohortach wieku: 26 – 27 lat – 2,7% (14 osób) oraz 34 – 35 lat – 2,5% (13 osób). Podoficerowie zawodowi reprezentujący pierwszy przedział wieku stanowili grupę żołnierzy, którzy stosunkowo niedawno zostali zaszeregowani ze służby kontraktowej do służby stałej, na co wpłynął minimalnie 3 – letni okres służby terminowej oraz średnie wykształcenie. W przypadku żołnierzy nadterminowych (57 osób) i szeregowych zawodowych (37 osób), należy zauważyć prawidłowość wynikającą z pragmatyki kadrowej, która determinuje przedział wieku żołnierzy, w obu korpusach osobowych – 20 – 30 lat.

W kolejnym etapie podjęto próbę analizy związku wieku z zajmowanym stanowiskiem służbowym, który wynika z konieczności określenia zakresu kontaktów międzykulturowych w ramach pełnienia służby wojskowej w omawianych jednostkach wojskowych. W tym celu wyodrębniono sześć zasadniczych grup stanowisk służbowych oraz jedną dodatkową, zawierającą stanowiska specyficzne. Struktura liczbowa stanowisk służbowych zajmowanych przez respondentów opiera się o 5 zasadniczych grup, do których należeli: respondenci zajmujący stanowiska sztabowe – 28,5% badanych (147 osób), dowódcze – 29,1% badanych (150 osób), administracyjne – 8,5% badanych (44 osoby), logistyczne – 20,1% badanych (104 osoby), wychowawcze – 1,5% badanych (8 osób), dydaktyczno – naukowe – 0,2% badanych (1 osoba) oraz 12,01% badanych (62 osoby), głównie szeregowi zawodowi i żołnierze nadterminowi zajmujący najniższe stanowiska służbowe np.: kierowcy, strzelcy, pisarze – kanceliści. Na rysunku 11 przedstawiono rozkład wieku respondentów w zależności od zajmowanego stanowiska służbowego.

Rys. 11. Struktura wieku respondentów w zależności od zajmowanego stanowiska służbowego
Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

W grupie stanowisk dowódczych największy odsetek respondentów to osoby w wieku 26 – 28 lat – 10,6% (16 osób), co wynika z faktu, że pierwsze zajmowane przez absolwentów szkół wojskowych stanowiska są właśnie dowódcze (w zależności od

przynależności do danego korpusu osobowego). Najmniej liczna grupa respondentów zajmujących stanowiska dowódcze to nieliczni żołnierze w przedziale 20 – 22 lata – 2% respondentów reprezentujących stanowiska dowódcze (3 osoby) oraz 46 – 50 lat – 3,3% respondentów zajmujących stanowiska dowódcze (5 osób), co podyktowane jest ograniczoną liczbą stanowisk dowódczych w korpusie osobowym oficerów starszych. W grupie stanowisk sztabowych największy odsetek respondentów stanowili żołnierze w przedziale 35 – 36 lat – 8,8% respondentów zajmujących stanowiska sztabowe (13 osób), natomiast najmniejszy to osoby w przedziale wieku 20 – 24 lata – 2,04% respondentów zajmujących stanowiska sztabowe (3 osoby) oraz żołnierze powyżej 50 roku życia – 3,4% respondentów reprezentujących tę grupę stanowisk (5 osób). Analizując rozkład wieku w grupie stanowisk administracyjnych, zaobserwowano pewną analogię jak w poprzednim przypadku. Mianowicie, najliczniejsza grupa respondentów to żołnierze w przedziale 35 – 36 lat – 11,4% respondentów zajmujących stanowiska administracyjne (5 osób), najmniejsza grupa – 2,3% z omawianych stanowisk stanowią osoby po 50 roku życia (1 osoba) oraz 2,3% w wieku 20 lat (1 osoba). W przypadku stanowisk logistycznych rozkład wieku jest stosunkowo równomierny, z dominantą wieku 40 lat – 7,7% respondentów reprezentujących stanowiska logistyczne (8 osób), dwiema skrajnymi wartościami w przedziałach wieku: 20 – 21 lat – 1,9% respondentów z omawianej grupy stanowisk (2 osoby) oraz powyżej 50 roku życia – 3,8% respondentów zajmujących stanowiska logistyczne (4 osoby). W pozostałych grupach stanowisk największy współczynnik respondentów zamyka się w przedziałach wieku 20 – 30 lat.

Struktury organizacyjne wielonarodowych jednostek wojskowych oraz charakter wykonywanych przez nie zadań determinują konieczność różnego podejścia do analizy wpływu kulturowych i antropologicznych czynników na komunikację międzykulturową. Zarówno Litewsko – Polski Batalion, jak i Polsko – Ukraiński Batalion charakteryzuje dość zbliżona struktura organizacyjna oraz podobny charakter realizowanych przez nie zadań. Istotne jest, że komponenty narodowe omawianych jednostek wojskowych, na co dzień stacjonują w krajach macierzystych (we własnym środowisku kulturowym), a do kontaktów z innymi narodowościami dochodziło w ramach ćwiczeń, szkoleń oraz narad, mających miejsce kilka razy w roku na terytorium zarówno Polski, jak i Litwy oraz Ukrainy. Dopiero w ramach operacji pokojowych i misji stabilizacyjnych następuje integracja obu narodowych komponentów w obcym – heterogenicznym środowisku kulturowym. Odmienny charakter posiada struktura organizacyjna Wielonarodowego Korpusu Północny Wschód, którego Sztab stacjonuje w Szczecinie. Sztab Korpusu jest wielonarodowym organem planistyczno –

organizacyjnym dowódcy Korpusu. Cechą charakterystyczną analizowanej jednostki wojskowej jest to, że oprócz Polaków, narodowości wchodzące w skład Sztabu Korpusu, pełnią służbę w obcym – heterogenicznym środowisku kulturowym, a rola strony polskiej (jako gospodarza) sprowadza się do zapewnienia im właściwych warunków asymilacji w nowych realiach społeczno – kulturowych.

Z badań wynika, że spośród respondentów biorących udział w badaniach najliczniejszą grupę stanowiły osoby pełniący służbę w Wielonarodowym Korpusie Północny – Wschód oraz 12 Dywizji Zmechanizowanej – razem 61,1% (315 osób), co wskazuje na kontakty kultur z narodowością niemiecką i duńską. Pozostali żołnierze reprezentowali Polsko Ukraiński Batalion – 30,4 % (157 osób) oraz Litewsko Polski Batalion – 8,5% (44 osoby). Udział w badaniach brały osoby w przedziale wieku 20 – 56 lat, spośród których 66,8% badanych (345 osób) stanowili respondenci w przedziale wieku 27 – 41 lat. W 94,2 % (497 osób) byli to mężczyźni zajmujący w 29,1% stanowiska dowódcze i w 28,5% stanowiska sztabowe, gwarantujące raczej stałe kontakty z żołnierzami innych narodowości. Większość badanych – 45,1% (255 osób) stanowili podoficerowie i szeregowi zawodowi oraz żołnierze nadterminowi, czyli osoby zajmujące niższe w hierarchii stanowiska służbowe, 30,6% (158 osób) oficerowie, czyli osoby z wyższym wykształceniem, znające przynajmniej jeden język obcy na poziomie gwarantującym płynność komunikacji oraz zajmujące w większości stanowiska dowódcze i sztabowe. Ostatnią grupę stopni wojskowych stanowili chorążowie – 24,2% (125 osób) zajmujący wszystkie z możliwych typów stanowisk służbowych, w większości posiadający wykształcenie średnie i znajomość języków obcych na poziomie zapewniającym płynność komunikacji.

Przeprowadzona analiza badanej grupy stanowi podstawę do dalszych badań czynników komunikacji międzykulturowej w odniesieniu do wpływu struktury etnicznej wielonarodowych jednostek na proces komunikowania się, edukacyjnych aspektów dialogu kultur, antropologicznych czynników komunikacji międzykulturowej, wpływu składników kultury na proces komunikowania się żołnierzy, dynamiki zmian postaw żołnierzy w stosunku do innych narodowości w ramach asymilacji kulturowej, a także związków barier komunikacyjnych z powstawaniem konfliktów kultur.

W celu wprowadzenia czytelnika w *klimat* zagadnień opisujących realia kulturowe badanych wielonarodowych jednostek wojskowych, w kolejnych czterech rozdziałach dokonano przeglądu teoretycznych zagadnień pozostających w związku z komunikacją międzykulturową lub też *stricte* opisujących jej teoretyczne podstawy.

5.2. Struktura etniczna jako determinant komunikacji międzykulturowej

Zasadniczym determinantem czynników komunikacji międzykulturowej jest struktura etniczna wielonarodowych jednostek wojskowych. To właśnie ona opisuje tożsamość narodową żołnierzy, a tym samym stanowi źródło wszelkich zjawisk społecznych, zachodzących w ramach wielonarodowych struktur. To ona jest pierwotnym i zarazem najistotniejszym czynnikiem wewnętrznej stabilności wielonarodowej jednostki wojskowej. Struktura etniczna wytycza również kierunki dociekań nad wpływem różnic kulturowych na komunikację międzykulturową i jednocześnie kształtuje interakcje zachodzące wewnątrz struktury, które w odniesieniu do różnych narodowości mogą być zróżnicowane. Owe zróżnicowania wynikają bowiem z faktu, że różne narodowości w bardzo zróżnicowany sposób postrzegają rzeczywistość społeczną, wykazują odmienne – akceptowane lub nie – cechy kulturowe i co istotne, w zróżnicowany sposób utrwalają profil stereotypowej percepcji innych narodowości.

Struktura etniczna wpływa również na zróżnicowania w sposobach komunikowania się przedstawicieli różnych narodowości. Pomijając kwestie kompetencji językowej, mowa tu o samym sposobie komunikowania, jego wyrazistości i płynności komunikatu, które u wielu nawet teoretycznie bliskich kulturowo narodowości mogą się diametralnie różnić i być odzwierciedleniem cech kulturowych. Uzasadnienie powyższego odnajdujemy w wielu podejściach. Jednym z nich jest myśl Johana G. Herdera, w którym stwierdza się, że: (...) *każdy naród mówi w taki sposób, w jaki myśli i myśli w taki sposób, w jaki mówi*⁶³⁷. Odnosząc się do różnic kulturowych występujących wśród różnych narodowości, zasadne jest przywołanie również słów Edwarda T. Halla, który stwierdził, że: *kultura jest komunikacją, a komunikacja jest kulturą*⁶³⁸. W dalszych rozważaniach autora czytamy, że: *kultura w której żyjemy, określa sposób w jaki się komunikujemy, a sposób komunikowania modyfikuje naszą kulturę*⁶³⁹. Przytoczone wyżej słowa oddają prawdziwy sens poznawczy związków komunikowania z kulturą, a właściwie związków sposobu komunikowania z narodowością.

W badaniach nad komunikacją międzykulturową, oprócz tożsamości narodowej uczestnika procesu komunikowania, istotne znaczenie posiada środowisko kulturowe, w jakim dochodzi do kontaktów kultur, czyli czy jest ono własne, czy obce, czy heterogeniczne, czy homogeniczne. Ze środowiskiem kulturowym bowiem wiąże się adaptacja składników kultury, którą Antonina Kłoskowska nazywa jako *Walencja*, czyli

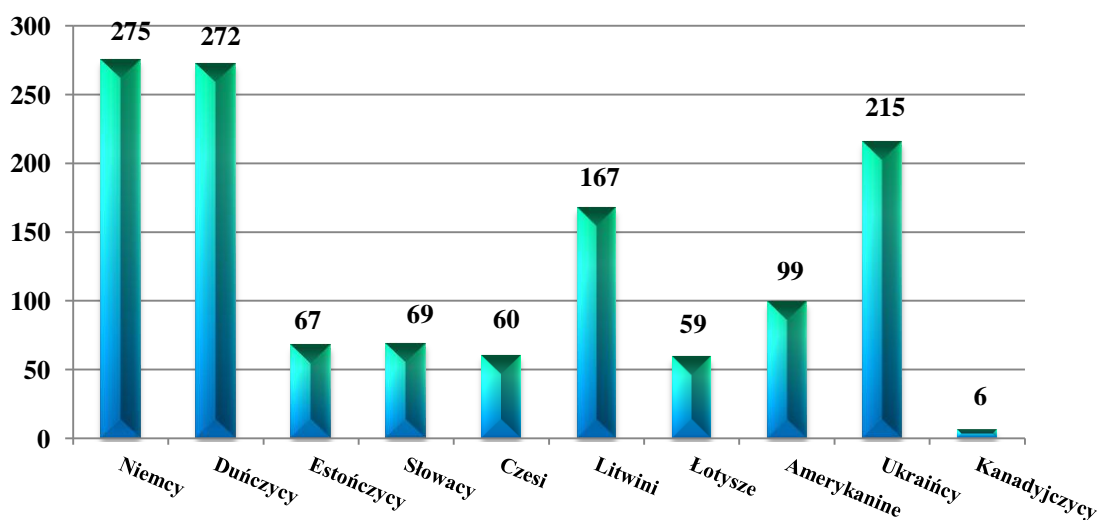
⁶³⁷ J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, PWN, Warszawa 2005, s. 127.

⁶³⁸ E. T. Hall, *Bezgłośny język*, Wyd. PIW, Warszawa 1987, s. 8.

⁶³⁹ *Ibidem*, s. 10.

przyswajanie składników kultury pod wpływem długotrwałych kontaktów kultur⁶⁴⁰. Zgodnie z tą teorią, należy przyjąć, że żołnierze narodowości wchodzących w skład wielonarodowych jednostek wojskowych, świadomie lub podświadomie, w różnym stopniu będą modyfikować własną kulturę indywidualną poprzez nabywanie składników różnych kultur, zachowując względnie stały *rdzeń kultury* rodzimej – *syntagmę*. Odnosząc się do adaptacji składników innych kultur, należy zwrócić uwagę, że może ona wpływać częściowo na identyfikację narodową, a w konsekwencji, na modyfikację tożsamości narodowej.

Przenosząc wstępne rozważania na grunt badanych jednostek wojskowych stwierdzamy, że stanowią one pole konfrontacji składników kultur różnych narodowości, w różnym stopniu uwikłanych we wspólne dzieje historyczne i w różnym stopniu charakteryzujące się bliskością narodowych cech kulturowych. Rysunek 12 przedstawia strukturę etniczną wielonarodowych jednostek wojskowych.

Rys.12. Struktura etniczna wielonarodowych jednostek wojskowych

N=516

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Wyniki badań przedstawione na rysunku 12 wskazują, że największy odsetek respondentów - 53,3% (275 osób) to osoby, które służyły lub służą w jednostkach wojskowych z przedstawicielami narodowości niemieckiej, 52,7% (272 osób) z przedstawicielami narodowości duńskiej, 41,6% (215 osób) z przedstawicielami narodowości ukraińskiej oraz 32,7% (167 osób) z przedstawicielami narodowości litewskiej. Z analizy danych wynika, że do kontaktów kultur dochodziło w ramach służby w więcej niż jednej wielonarodowej jednostce w kraju, jak również w ramach operacji pokojowych lub misji stabilizacyjnych. W tabeli 15 przedstawiono wartości dwóch form kontaktów z innymi narodowościami.

⁶⁴⁰ Zob. A. Kłoskowska, *Kultury narodowe u korzeni*, PWN, Warszawa 2005.

Tabela 15. Formy kontaktów z innymi narodowościami

N=516

Kontakty	Z Niemcami		Z Litwinami		Z Ukraińcami		Z Duńczykami		Z innymi narodowościami		Razem
Podczas operacji pokojowych i misji stabilizacyjnych	64	12,4%	58	11,2%	122	23,6%	58	11,2%	51	9,8%	353
W czasie służby w innej jednostce wielonarodowej	27	5,2%	69	13,4%	69	13,4%	27	5,2%	16	3,1%	208
Razem	91	17,6%	127	24,6%	191	37%	85	16,4%	67	12,9%	561*

*liczba 561 wynika z faktu, iż niektórzy respondenci wskazywali jednocześnie na kontakty w ramach służby w innej wielonarodowej jednostce wojskowej oraz podczas operacji pokojowych i misji stabilizacyjnych.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Analiza wyników badań wskazuje, że 23,6% (122 osób) nawiązało kontakt z narodowością ukraińską w czasie operacji pokojowych i misji stabilizacyjnych, 13,4% (69 osób) nawiązało kontakt z narodowością litewską i ukraińską w czasie służby w innej wielonarodowej jednostce wojskowej. Przedstawione w tabeli 15 wyniki badań wskazują na mobilność żołnierzy, wchodzących w skład wielonarodowych jednostek wojskowych. Dotyczy ona faktu, że żołnierze, którzy służyli w jednej lub więcej jednostce o strukturze wielonarodowej, lub/i pełnili służbę wojskową poza granicami kraju, stanowią swoiste nośniki treści kulturowych, które ulegają dyfuzji w ramach kolejnych kontaktów kultur. Doświadczenia nabyte podczas wcześniejszych kontaktów z przedstawicielami innych narodowości pozwalają im nabyć wymagany poziom kompetencji kulturowej, pozwalającej na adaptację w ramach początkowych faz asymilacji kulturowej, w szczególności pozwalają przejść przez fazę szoku kulturowego. W konsekwencji pozwalają również w obiektywny sposób dokonać oceny innej narodowości – zgodnie z zasadami relatywizmu kulturowego i tolerancji.

Badanie struktury etnicznej wielonarodowych jednostek wojskowych determinuje konieczność dokonania analizy pochodzenia etnicznego badanej grupy. W związku z zaistniałą koniecznością, w badaniach ankietowych postawiono pytanie dotyczące korzeni etnicznych, badanych z uwzględnieniem dwóch pokoleń ze strony dwojga rodziców. Pochodzenie etniczne badanych jest o tyle istotne, że pozwala określić związki pomiędzy respondentem a narodowości, którą reprezentują jego przodkowie, co w konsekwencji pozwala ocenić poziom identyfikacji z daną narodowością. Wskazuje również na prawdopodobieństwo wystąpienia zainteresowań daną kulturą oraz na znajomość jej składników, a tym samym sugeruje wystąpienie większych skłonności do stosowania zasad relatywizmu kulturowego i tolerancji w stosunku do narodowości, z której wywodzą się korzenie etniczne respondentów. Jednocześnie wskazuje na prawdopodobieństwo eliminacji uprzedzeń do danej narodowości i stereotypów narodowościowych, przez co umożliwia

ograniczenie lub niwelowanie barier komunikacyjnych i konfliktów kultur. W tabeli 16 wykazano zestawienie ilościowo – procentowe pochodzenia etnicznego respondentów.

Tabela 16. Pochodzenie etniczne przodków respondentów

N=516

Pochodzenie etniczne	Pochodzenie ojca		Pochodzenie matki		Pochodzenie dziadka ze strony matki		Pochodzenie babci ze strony matki		Pochodzenie dziadka ze strony ojca		Pochodzenie babci ze strony ojca	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Polskie	501	97,1	509	98,6	510	98,8	507	98,3	498	96,5	505	97,9
Rosyjskie	7	1,4	4	0,8			6	1,2	6	1,2	3	0,6
Ukraińskie	3	0,6	1	0,2	3	0,6	1	0,2	5	1,0	3	0,6
Niemieckie	1	0,2	2	0,4	2	0,4	1	0,2	3	0,6	3	0,6
Litewskie	2	0,4			1	0,2			2	0,4	1	0,2
Algierskie	1	0,2									1	0,2
Czeskie	1	0,2							1	0,2		
Białoruskie							1	0,2				
Żydowskie									1	0,2		
Razem	516	100	516	100	516	100	516	100	516	100	516	100

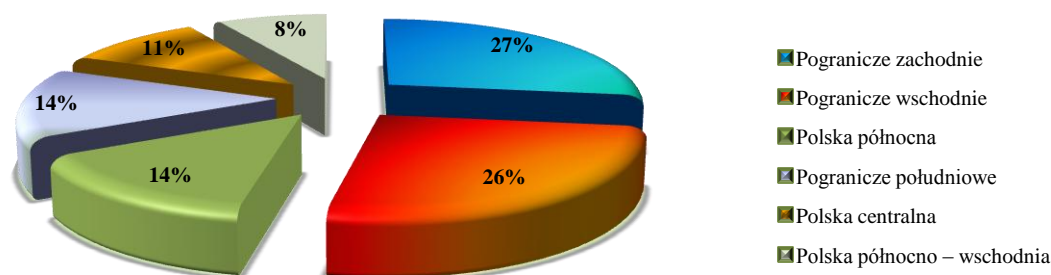
Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Wyniki badań wskazują, że zdecydowana większość respondentów – 97,8% (505 osób) deklarowało wyłącznie polskie korzenie etniczne. Spośród badanych wyłoniła się również grupa posiadająca pochodzenie etniczne inne, niż polskie. Wśród tej grupy największy odsetek stanowili respondenci deklarujący pochodzenie rosyjskie - 6,1% (11 osób) posiada korzenie etniczne rosyjskie ze strony matki lub ojca. W kilku przypadkach oboje dziadków ze strony ojca pochodzi z Rosji. Wśród respondentów znalazły się również osoby, których korzenie etniczne wywodzą się z narodu czeskiego – 0,2% respondentów (1 osoba), algierskiego – 0,2% respondentów (1 osoba), żydowskiego – 0,2% respondentów (1 osoba), oraz białoruskiego – 0,2% respondentów (1 osoba). W przypadku pochodzenia żydowskiego i białoruskiego wystąpiła niekonsekwencja, ponieważ respondenci legitymujący się takim pochodzeniem zazaczyli tylko korzenie etniczne z drugiego pokolenia, pomijając rodziców. W odniesieniu do innych narodowości zauważamy, że niewielka grupa respondentów deklarowała pochodzenie niemieckie, litewskie i ukraińskie – razem około 1% badanych.

W dalszym etapie badań, dokonano analizy miejsca zamieszkania i wychowania respondentów. Uzasadnia to fakt, że w różnych regionach Polski istnieje różne prawdopodobieństwo wystąpienia kontaktów międzykulturowych z różnymi narodowościami, w tym również możliwość poznania składników ich kultur. Podejście powyższe posiada swoje uzasadnienie w teorii narodu Stanisława Ossowskiego, który zwraca uwagę na dwa

rodzaje ojczyzny, mianowicie *ideologiczną* i *prywatną*⁶⁴¹. Pierwsza nawiązuje do *więzi ideologicznej* (do kraju), natomiast druga do *więzi nawykowej* (do regionu). Właśnie ten drugi typ ojczyzny nawiązuje do patriotyzmu regionalnego i tożsamości lokalnej. S. Ossowski stwierdza, że więź nawykowa związana z miejscem urodzenia i wychowania, posiada duży wpływ na kształtowanie tożsamości lokalnej i podtrzymywanie treści kulturowych, związanych z własnymi korzeniami.

W związku z tym, że w badaniach uczestniczyły osoby urodzone i wychowane na pograniczach, istnieje realne prawdopodobieństwo wystąpienia cech kulturowych narodowości przygranicznych. Podział powyższy posiada swoje uzasadnienie w kilku czynnikach. Dotyczą one związków miejsca urodzenia i wychowania z kwestiami kulturowymi i antropologicznymi pogranicza w zależności od regionu, w jakim urodzili się i wychowali respondenci. Na podstawie wyników badań przedstawionych na rysunku 12 autor stwierdził, że respondenci urodzeni i wychowani w dwóch regionach Polski stanowili zdecydowaną większość. Są to: pogranicze zachodnie reprezentowane przez 27,1% respondentów, czyli 140 osób oraz pogranicze wschodnie reprezentowane przez 25,97% respondentów, czyli 134 osoby. Na drugim – przeciwnym biegunie rozkładu, znajdowali się respondenci reprezentujący Polskę centralną – 10,5%, czyli 54 osoby oraz Polskę północno – wschodnią – 8,3%, czyli 43 osoby. Średnie wartości przyjmują wskaźniki dotyczące Polski północnej – 14,2%, czyli 73 osoby oraz pogranicza południowego – 13,9%, czyli 72 osoby. W związku z tym, autor pogrupował respondentów w zależności od miejsca urodzenia i wychowania na sześć regionów Polski (rysunek 13).

Rys. 13. Miejsce urodzenia i wychowania respondentów

N=516

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

⁶⁴¹ Zob. S. Ossowski, *O ojczyźnie i narodzie*, PWN, Warszawa 1984, s. 26 – 28.

Wyniki badań wskazują na związek miejsca urodzenia i zamieszkania z miejscem pełnienia służby wojskowej, co jest podyktowane *więzią nawykową* respondentów do *ojczyzny prywatnej* – regionu oraz naturalną potrzebą utrzymania, bądź odzyskania tożsamości regionalnej respondentów (powrotu do rodzinnych stron). Porównując wartości liczbowe opisujące służbę w strukturach wielonarodowych jednostek wojskowych z wartościami liczbowymi opisującymi miejsce urodzenia, wychowania lub zamieszkania, zauważamy, że duża część badanych służy lub służyła w jednostkach wojskowych, znajdujących się w *rodzinnym* regionach Polski. Związki pomiędzy miejscem urodzenia i wychowania, a miejscem pełnienia służby wojskowej przedstawia tabela 17.

Tabela 17. Związek miejsca pełnienia służby wojskowej z miejscem urodzenia i wychowania

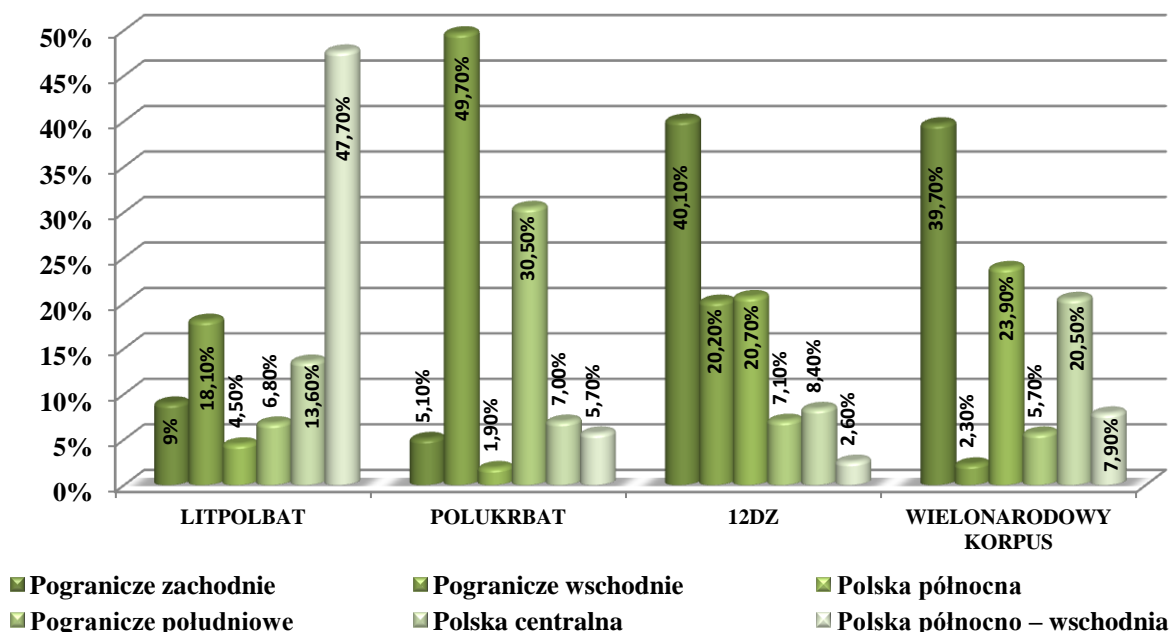
N=516

Region	Pogranicze zachodnie		Pogranicze wschodnie		Polska północna		Pogranicze południowe		Polskę centralną		Polska północno – wschodnia		Razem	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
LITPOLBAT	4	9%	8	18,1%	2	4,5%	3	6,8%	6	13,6%	21	47,7%	44	100%
POLUKRBAT	8	5,1%	78	49,7%	3	1,9%	48	30,5%	11	7,0%	9	5,7%	157	100%
12DZ	93	40,1%	46	20,2%	47	20,7%	16	7,1%	19	8,4%	6	2,6%	227	100%
Wielonarodowy Korpus N-E	35	39,7%	2	2,3%	21	23,9%	5	5,7%	18	20,5%	7	7,9%	88	100%
Razem	140		134		73		72		54		43		516	100%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Z przedstawionych w tabeli 17 danych wynika, że w przypadku niektórych regionów Polski istnieje duży związek pomiędzy miejscem urodzenia i wychowania, a miejscem pełnienia służby. W przypadku żołnierzy pełniących służbę wojskową w Litewsko – Polskim Batalionie w Orzyszu, na 44 żołnierzy, aż 47,7% wszystkich respondentów służących w omawianej jednostce wojskowej (21 osób) reprezentowało Polskę północno – wschodnią, czyli 15,7% wszystkich respondentów pochodzących z omawianego regionu. Podobną zależność obserwujemy wśród respondentów z Polsko – Ukraińskiego Batalionu z Przemyśla, gdzie na 157 żołnierzy wchodzących w skład omawianej jednostki wojskowej, aż 49,7% (78 osób) reprezentuje pogranicze wschodnie i jednocześnie połowę wszystkich respondentów pochodzących z omawianego regionu.

Zestawienie wartości procentowych miejsca urodzenia i wychowania, w odniesieniu do miejsca pełnienia służby wojskowej przedstawiono na rysunku 14.

N=516

Rys. 14. Związek miejsca pełnienia służby wojskowej z miejscem urodzenia i wychowania
 Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

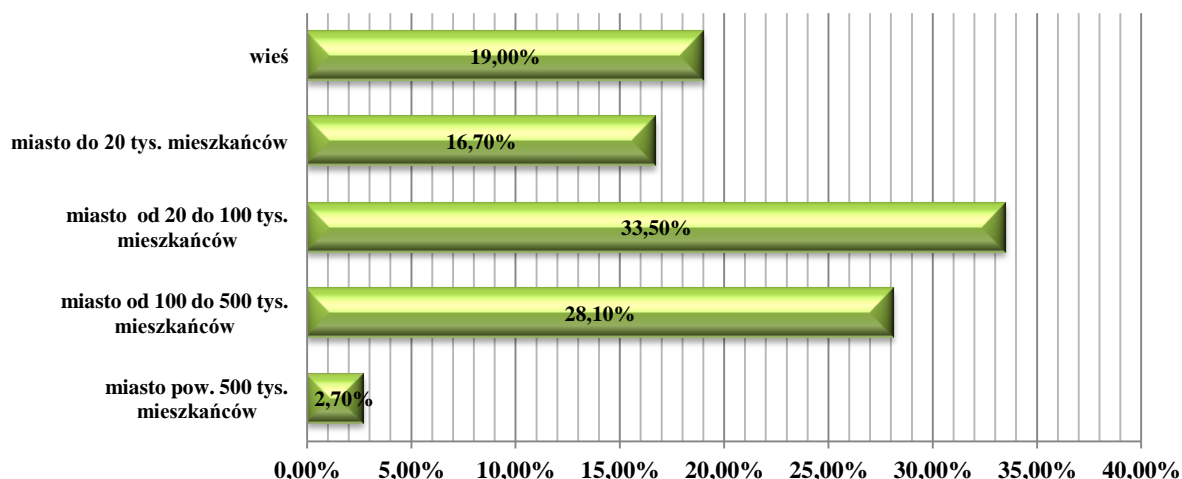
W przypadku jednostek wojskowych z pogranicza zachodniego, czyli 12 Dywizji Zmechanizowanej ze Szczecina oraz Wielonarodowego Korpusu Północny – Wschód ze Szczecina, zauważamy podobną tendencję. Na 227 respondentów wchodzących w skład omawianej jednostki wojskowej, aż 40,1% (93 osoby) stanowią osoby z pogranicza zachodniego i jednocześnie 66,4% wszystkich respondentów pochodzących z pogranicza zachodniego. Jednocześnie, wśród respondentów 12 Dywizji Zmechanizowanej zauważamy dość zrównoważony rozkład liczbowy osób z pogranicza wschodniego – 20,3% (46 osób) wszystkich respondentów 12 Dywizji Zmechanizowanej i jednocześnie 32,8% wszystkich respondentów, reprezentujących ten region oraz z Polski północnej – 20,7% (47 osób) respondentów z omawianej jednostki i 64,4% wszystkich respondentów pochodzących z Polski północnej. Wśród respondentów wchodzących w skład Wielonarodowego Korpusu Północny – Wschód również występuje przewaga osób reprezentujących pogranicze zachodnie. Na 88 respondentów z omawianej jednostki wojskowej 39,7% (35 osób) to osoby pochodzące z pogranicza zachodniego i jednocześnie 25% wszystkich przedstawicieli regionu oraz osób z Polski północnej 23,9% (21 osób) wszystkich respondentów z omawianej jednostki wojskowej i jednocześnie 28,8% badanych przedstawicieli omawianego regionu.

5.3. Kompetencja kulturowa żołnierzy wielonarodowych jednostek wojskowych

Jednym z czynników wywierających duży wpływ na kształtowanie człowieka w obszarze zdobywania wiedzy i umiejętności niezbędnych do prawidłowego postrzegania rzeczywistości społecznej – zgodnie z uznawanymi w danej kulturze kanonami – jest niewątpliwie edukacja. Posiada ona zarówno kontekst teoretyczny (wiedza zimna), jak i praktyczny (wiedza gorąca), które tylko wtedy nadają sens kompetencji kulturowej, kiedy zostaną połączone w całość. Zarówno sama wiedza teoretyczna, jak i praktyczna nie pozwalają nabywać pełnej kompetencji kulturowej, której prawidłowe ramy nadawane są wyłącznie przez kontakt z inną kulturą i wiedzę o niej nabytą przed samym kontaktem. Poziom kompetencji kulturowej oparty jest na znajomości składników własnej oraz kultur innych narodowości. Nie zawsze bowiem posiadana wiedza o kulturze jest obiektywna, czasami jest efektem stereotypu.

Aspekty edukacyjne komunikacji międzykulturowej stanowią istotną zmienną w badaniach, w związku z dużym ich zróżnicowaniem, zarówno w kontekście treści, poziomu posiadanej wiedzy i umiejętności, jak i szans edukacyjnych badanych. Mając na uwadze konieczność zbadania czynników determinujących kompetencję kulturową, posłużono się kilkoma obszarami analiz. Należą do nich: miejsce zamieszkania, wykształcenie respondentów, wykształcenie ich rodziców oraz poziom posiadanej wiedzy, szczególnie w zakresie znajomości składników innych kultur, w tym znajomości języków obcych.

W ramach badania kompetencji kulturowej, autor dokonał analizy danych empirycznych, dotyczących miejsca zamieszkania respondentów. Aspekt powyższy jest na tyle istotny, że determinuje szanse zdobycia wykształcenia, a także określa ramy socjalizacji wtórnej jednostek społecznych. W tym celu dokonano podziału miejsca zamieszkania na następujące grupy: wieś, miasto do 20 tysięcy mieszkańców, miasto w przedziale 20 – 100 tysięcy mieszkańców, miasto w przedziale 100 – 500 tysięcy mieszkańców oraz miasto powyżej 500 tysięcy mieszkańców. Rozkład procentowy respondentów w zależności od miejsca zamieszkania przedstawia wykres na rysunku 15.

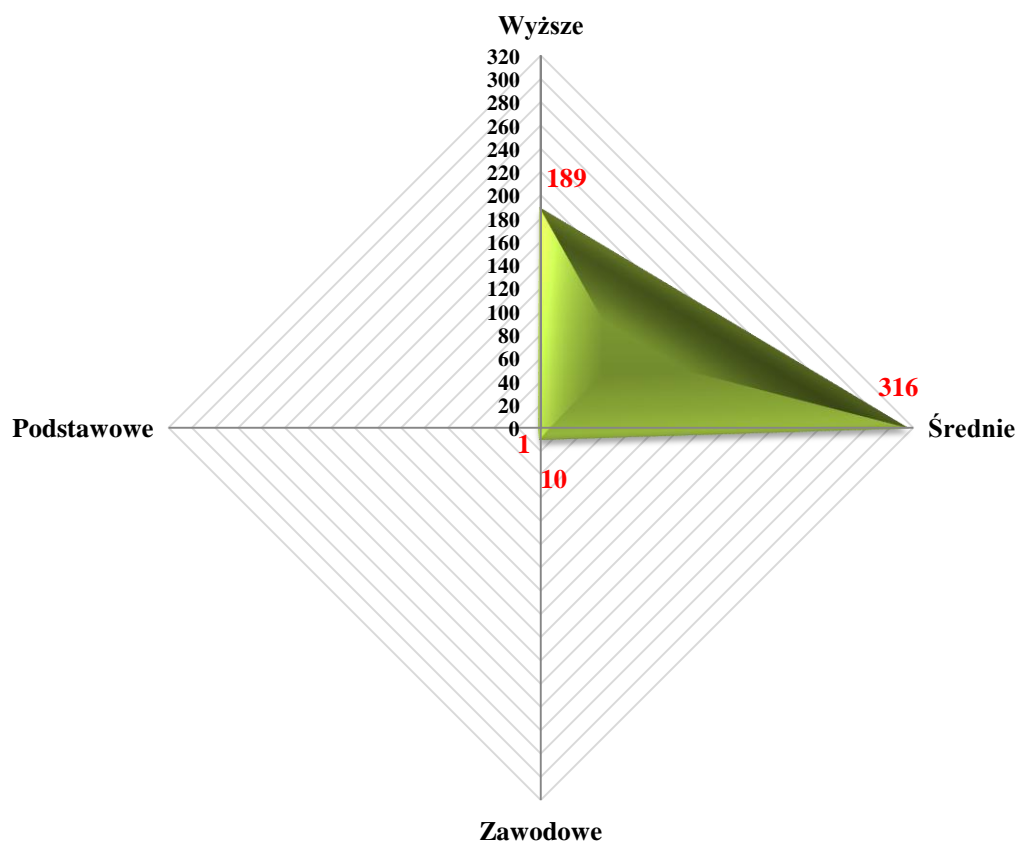

Rys. 15. Miejsce zamieszkania respondentów N=516
 Źródło: Opracowanie własne. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Z przedstawionych na wykresie wartości procentowych wynika, że zdecydowana większość, bo 33,5% respondentów (173 osoby) deklarowało zamieszkanie w średnich miastach liczących od 20 do 100 tysięcy mieszkańców, zbliżony współczynnik odpowiedzi – 28,1% (145 osób) reprezentowali respondenci zamieszkujący miasta od 100 do 500 tysięcy mieszkańców. Zamieszkanie w miastach od 20 do 100 tysięcy mieszkańców deklarowało 16,7% respondentów (86 osób), natomiast wieś - 19% respondentów (98 osób). Najniższy współczynnik dotyczył miast powyżej 500 tysięcy – 2,7% respondentów (14 osób). Z analizy danych wynika, że aż 64% respondentów (330 osób) deklarowało zamieszkanie w miastach powyżej 20 tysięcy mieszkańców, z których prawie połowa – 160 respondentów deklarowało zamieszkanie w miastach powyżej 100 tysięcy mieszkańców.

Liczba respondentów zamieszkujących miasta, szczególnie duże (powyżej 100 tys. mieszkańców) wskazuje, że w większości przypadków posiadają oni możliwość podwyższania swoich kwalifikacji, w tym również podnoszenia poziomu własnej kompetencji kulturowej i kompetencji komunikacyjnej, w ramach różnego rodzaju kursów językowych, studiów profilowanych oraz dzięki dostępowi do placówek kulturalnych. Nie mniej jednak należy podkreślić, że miejsce zamieszkania posiada związek wyłącznie z poziomem wykształcenia podoficerów i chorążych, których nieliczna grupa posiada wykształcenie wyższe mimo, iż nie jest ono wymagane na zajmowanych stanowiskach służbowych. Również znajomość języków obcych nie wynika z miejsca zamieszkania, ponieważ kursy językowe organizowane są przez armię w specjalistycznych ośrodkach.

Istotne z punktu widzenia potrzeby analizy czynników kompetencji kulturowej jest przedstawienie struktury wykształcenia respondentów. Teoretycznie, zmienna ta w dużym stopniu determinuje poziom wiedzy w zakresie historii różnych państw, bohaterów narodowych, tradycji i obyczajów, ich systemu politycznego, a także symboli narodowych. Mając na uwadze zakres wiedzy przekazywanej w szkołach średnich na temat historii Polski i jej sąsiadów, geografii, wiedzy o Polsce i Unii Europejskiej należy przyjąć, że w dużym stopniu gwarantuje ona wymagany poziom kompetencji kulturowej respondentów, którzy posiadają wykształcenie średnie i wyższe, tym samym wpływa na skłonność do stosowania zasad relatywizmu kulturowego i tolerancji w kontaktach z innymi narodowościami. W odniesieniu do znajomości języków obcych, należy przyjąć, że pozostaje ona również w związku z wykształceniem. Wskazuje na to system szkolnictwa, w którym bez względu na system polityczny, w jakim edukacja przebiegała, na poziomie średnim i wyższym zawsze kładziony był większy nacisk na znajomość języków obcych, niż na poziomie zawodowym. Poziom wykształcenia respondentów przedstawiono na rysunku 16.

Rys. 16. Poziom wykształcenia respondentów

N=516

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Z danych przedstawionych na wykresie wynika, że zdecydowana większość respondentów to osoby posiadające wykształcenie wyższe – 36,6% respondentów (189 osób) i średnie – 61,2% respondentów (316 osób). Jedynie nieliczna grupa respondentów to osoby z wykształceniem zawodowym – 2,1% respondentów (11 osób). W ramach analizy poszczególnych grup stopni wojskowych, wyłania się pewien obraz struktury wykształcenia respondentów. Spośród całej liczby oficerów – 158 osób, wszyscy (100%) wskazywali na wykształcenie wyższe. Taki stan rzeczy podyktowany jest wymaganiami ustawowymi stawianymi żołnierzom zawodowym w stopniach oficerskich. Szczegółowe dane dotyczące wykształcenia respondentów w poszczególnych korpusach osobowych, przedstawiono w tabeli 18.

Tabela 18. Wykształcenie żołnierzy zawodowych w odniesieniu do korpusu osobowego N=516

Poziom wykształcenia	Oficerowie		Chorążowie		Podoficerowie zawodowi		Szeregowi zawodowi		Żołnierze nadterminowi		Razem	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Wyższe	158	83,5%	21	11,1%	10	5,29%					189	36,6%
Średnie			105	33,2%	129	40,8%	33	10,4%	49	15,5%	316	61,2%
Zawodowe							4	36,4%	7	63,6%	11	2,13%
Razem	158	30,6%	126	24,4%	139	26,9%	37	7,2%	56	10,8%	516	100%

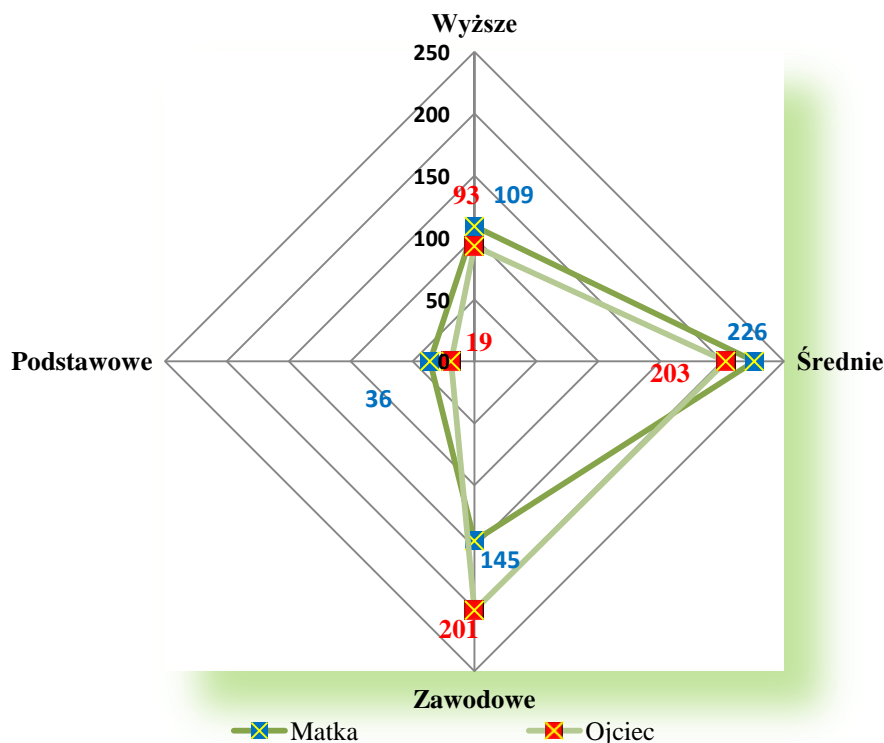
Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

W korpusie osobowym chorążych, wykształceniem wyższym legitymowało się 21 z nich, co stanowi 16,6% całej populacji tego korpusu osobowego. W korpusie osobowym podoficerów zawodowych, wyższe wykształcenie deklarowało 10 osób, co stanowi 7,19% wszystkich badanych w omawianym korpusie osobowym. Wykształceniem zawodowym legitymowali się wyłącznie żołnierze nadterminowi i szeregowi zawodowi. Istotne jest to, że osoby nieposiadające wykształcenia średniego w omawianych korpusach osobowych, zmuszone są to wykształcenie uzupełnić w ciągu pierwszego kontraktu zgodnie z przepisami *Ustawy o służbie wojskowej żołnierzy zawodowych*⁶⁴². W związku z powyższym, przypuszczać należy, że spośród wszystkich respondentów aż 36,6% deklarujących wyższe wykształcenie posiada (przynajmniej w teorii) poziom kompetencji kulturowej, wystarczający do funkcjonowania w wielokulturowym środowisku.

Kolejnym obszarem analiz poziomu kompetencji kulturowej jest wykształcenie rodziców respondentów, które obok miejsca urodzenia i wychowania, wpływa na proces socjalizacji zarówno pierwotnej, jak i wtórnej jednostki społecznej przebiegający w ramach

⁶⁴² *Ustawa o służbie wojskowej żołnierzy zawodowych* z 11 września 2003. Tekst jednolity Dz. U. 2008, nr 141, poz. 892.

uznawanego w danym środowisku systemu/ładu aksjonormatywnego. Uzasadnienie odnajdujemy w tym, że systemy norm i wartości obowiązujące w danym środowisku społeczno – kulturowym stanowią jeden z elementów kształtowanych w ramach grupy pierwotnej, czyli rodziny w ramach procesu socjalizacji pierwotnej. Poziom wykształcenia rodziców respondentów przedstawiono na rysunku 17.

Rys. 17. Poziom wykształcenia rodziców respondentów

N=516

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Badania wykazały, że w strukturze wykształcenia rodziców, dominantę stanowiły matki z wykształceniem średnim, bo aż 43% - 226 osoby. Drugi, co do wielkości odsetek respondentów – 28,1% (145 osób) deklarował wykształcenie zawodowe matek. Na uwagę zasługuje jednak to, że aż 21,1% wszystkich matek (109 osób), to osoby z wykształceniem wyższym. Wykształcenie matek bowiem posiada decydujące znaczenie dla kształtowania światopoglądu, nie tylko w ramach wychowania i socjalizacji pierwotnej, ale również i wtórnej, co pozwala przypuszczać, że w dużym stopniu wpłynęło na system wartości respondentów oraz poziom ich kompetencji kulturowej. Zdecydowanie najniższy współczynnik stanowili respondenci, których matki nie zdobyły żadnego wykształcenia - 7% odsetek wszystkich badanych (36 osób).

Odnosząc się do wykształcenia ojców respondentów, stwierdzić należy, że jest ono dość zróżnicowane. Wykształcenie podstawowe ojca deklarowało tylko 3,7% wszystkich

ojców (19 osób), natomiast średnie wykształcenie ojców deklarowało 39,3% respondentów (203 osoby). Zbliżony odsetek badanych wskazywał na wykształcenie zawodowe ojców – 39% (201 osób), natomiast wyższe wykształcenie ojców deklarowało 18% respondentów (93 osoby). Z badań wynika, że matki respondentów charakteryzowały się wyższymi kwalifikacjami niż ojcowie, z wyłączeniem liczby matek posiadających wykształcenie podstawowe. Istotne jest również to, że wśród badanych tylko w trzech przypadkach, oboje rodziców posiadało wykształcenie zawodowe; a w jednym przypadku matka posiadała wykształcenie zawodowe i ojciec podstawowe. W pozostałych przypadkach przynajmniej jedno z rodziców posiada wykształcenie średnie lub wyższe. Wskazuje to na stosunkowo duży odsetek respondentów, których rodzice zdobyli wykształcenie gwarantujące (przynajmniej w teorii) duże prawdopodobieństwo przekazania pozytywnych wartości i norm, oraz wiedzę ogólną swoim dzieciom, która w decydujący sposób może wpłynąć na prawidłowe postrzeganie rzeczywistości społecznej.

Badanie kompetencji kulturowej narzuca konieczność dokonania diagnozy poziomu znajomości języków obcych. W związku z faktem, iż język etniczny – jako składnik kultury – jest jednym z naturalnych determinantów kompetencji komunikacyjnej (w tym również kompetencji kulturowej), autor dokonał jego analizy w oparciu o deklarowaną w ankiecie znajomość poszczególnych języków obcych na czterech poziomach⁶⁴³. Analiza danych empirycznych (tabela 18), opisujących poziom znajomości poszczególnych języków obcych wskazuje na zdecydowaną przewagę języka angielskiego nad pozostałymi językami obcymi deklarowanymi w ankietach. Uzasadnieniem takiego stanu rzeczy są wymagania stawiane żołnierzom zawodowym, które wynikają z celu językowego określonego dla wszystkich narodowości wchodzących w skład NATO.

Zgodnie z założeniami systemu szkolenia językowego w polskiej armii, każdy oficer musi posiadać certyfikat znajomości języka angielskiego minimum średnio zaawansowany (SPJ 2222). W niektórych przypadkach, szczególnie w przypadku służby w strukturach wielonarodowych sztabów wojskowych w kraju i za granicą – wymagany jest poziom zaawansowany (SPJ 3333). Certyfikat zaawansowanej znajomości języka angielskiego powinni posiadać żołnierze innych korpusów osobowych, przewidzianych do służby

⁶⁴³ M. Smolarek, *Kształcenie językowe podchorążych i kadry zawodowej realizowane w Studium Języków Obcych Wyższej Szkoły Oficerskiej im. Tadeusza Kościuszki*, [w:] W. Horyń, J. Maciejewski (red.), *Nauczyciel andragog u progu XXI wieku*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002, s. 296. Poziomy znajomości języków obcych w Siłach Zbrojnych RP normuje porozumienie Stanag 6001 obowiązujące w całym NATO, gdzie sprawności podzielone są na cztery grupy: słuchanie, pisanie, czytanie i mówienie na czterech poziomach zaawansowania: Poziom 1- podstawowy, Poziom 2- średnio zaawansowany, Poziom 3- zaawansowany, Poziom 4 – biegły. SPJ 2222 oznacza, że dana osoba posiada umiejętność posługiwania się danym językiem na poziomie średnio – zaawansowanym we wszystkich czterech sprawnościach.

w strukturach o charakterze wielonarodowym. Dla chorążych i podoficerów, którzy służą w strukturach wojskowych o charakterze jednorodnym etnicznie (narodowym), wystarczający jest certyfikat podstawowego poziomu znajomości języka angielskiego (SPJ 1111). Biegły poziom znajomości języka angielskiego dotyczy nielicznej grupy żołnierzy zawodowych – 0,4% całej populacji (2 osoby). Podyktowane jest to wysokim stopniem trudności omawianego poziomu, gdyż jest on adekwatny do zakresu umiejętności językowych gwarantowanych po ukończeniu *language college*. W tabeli 19 przedstawiono rozkład liczbowy poziomu znajomości różnych języków deklarowany przez respondentów.

Tabela 19. Poziom znajomości języków obcych

N=516

Język	Poziom znajomości	Poziom 1	Poziom 2	Poziom 3	Poziom 4	Razem
Angielski		184	172	93	2	451
Niemiecki		62	27	5	1	95
Rosyjski		158	24	9	0	191
Litewski		13	3	0	0	16
Ukraiński		22	5	1	1	29
Inny język		7	0	0	0	7
Razem		446	321	108	4	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Najwyższy wskaźnik znajomości języka angielskiego dotyczy dwóch pierwszych poziomów SPJ (1111) i SPJ (2222), których znajomość deklarowała prawie połowa respondentów – 356, w tym prawie wszyscy oficerowie. Mimo wymagań stawianych przez NATO, aż 12,6% respondentów (65 osób), szczególnie szeregowych zawodowych i żołnierzy nadterminowych deklarowało brak znajomości języka angielskiego, wskazując jednocześnie na znajomość podstawową innych języków, w tym rosyjskiego. Kwestia powyższa dotyczy żołnierzy, którzy stosunkowo niedawno rozpoczęli zawodową lub nadterminową służbę wojskową i mają określony czas uzupełnienia znajomości języka angielskiego. Brak lub niski poziom znajomości języków obcych pozostaje również w związku ze stosunkowo niskim (zawodowym) wykształceniem tej grupy badanych oraz ze stażem służby wojskowej. Istotne jest również to, że spośród wszystkich respondentów, aż 43,2% respondentów (223 osoby) deklarowało znajomość więcej niż jednego języka obcego, a 10,5 % respondentów (54 osoby) deklarowało znajomość więcej niż dwóch języków obcych na różnych poziomach. W odniesieniu do innych języków należy podkreślić, że nie stanowią one wymogu dla wszystkich żołnierzy zawodowych, jednak w wielu przypadkach ich znajomość jest konieczna. W tabeli 19 przedstawiono korelacje znajomości języków obcych.

Tabela 20. Znajomość języków obcych

N=516

Język	Statystyki	Angielski	Niemiecki	Rosyjski	Litewski	Ukraiński	Inny język
Angielski	N		83	160	15	26	5
	Korelacja r-Pearsona		0,206	0,206	0,000	-0,040	0,000
	Korelacja dwustronna		0,062	0,09	1,0	0,870	0,000
Niemiecki	N	83		38	9	10	3
	Korelacja r-Pearsona	0,206		0,498	0,229	0,439	0,000
	Korelacja dwustronna	0,062		0,001	0,553	0,205	0,000
Rosyjski	N	160	38		13	21	4
	Korelacja r-Pearsona	0,206	0,498		0,094	0,725	0,000
	Korelacja dwustronna	0,09	0,001		0,760	0,000	0,000
Litewski	N	15	9	13		7	0
	Korelacja r-Pearsona	0,000	0,229	0,094		0,052	0,000
	Korelacja dwustronna	1,0	0,553	0,760		0,912	0,000
Ukraiński	N	26	10	21	7		0,000
	Korelacja r-Pearsona	-0,040	0,439	0,725	0,052		0,000
	Korelacja dwustronna	0,870	0,205	0,000	0,912		0,000
Inny język	N	5	3	4	0	0	
	Korelacja r-Pearsona	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
	Korelacja dwustronna	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	

N – częstość, korelacja r-Pearsona jest istotna na poziomie $\alpha \geq 0,05$, korelacja dwustronna jest istotna na poziomie $\alpha \geq 0,01$

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Dość znaczący odsetek stanowili respondenci deklarujący znajomość języka rosyjskiego na różnych poziomach – 37% respondentów (191 osób). W dużym stopniu wynika to z faktu, że żołnierze w korpusie osobowym oficerów i chorążych w przedziale wieku 32 – 55 lat nabywali znajomości tego języka nie tylko w ramach edukacji w szkołach podstawowych i średnich, ale również w szkołach wojskowych. Wymuszone to było ówczesnymi realiami politycznymi i uwikłaniem Polski w Układ Warszawski. Dość istotny odsetek respondentów deklarował również znajomość języka niemieckiego, co również wynika z edukacji w szkołach średnich, a w niektórych przypadkach również w szkołach wojskowych. Nieliczni, bo 3,1% respondentów deklarowało znajomość języka litewskiego (16 osób) oraz 5,6% respondentów deklarowało znajomość języka ukraińskiego (29 osób). Są to w większości przypadków osoby urodzone i wychowane na pograniczu

wschodnim i w Polsce północno – wschodniej, z których 3 osoby wskazywały na ukraińskie korzenie etniczne, a 2 osoby na litewskie korzenie etniczne. Respondenci (1,3% całej próby - 7 osób) deklarowali również znajomość innych języków obcych: czeski 0,4% - 2 osoby, białoruski 0,4% - 2 osoby, łaciński 0,6% - 3 osoby.

Kolejnym obszarem analiz jest wiedza na temat składników innych kultur. Analizie tej służyć miało pytanie dotyczące poziomu znajomości składników kultur innych państw, przed rozpoczęciem służby w wielonarodowej jednostce wojskowej. W wyniku badań nasunął się wniosek, że zdecydowana większość respondentów wykazywała brak, albo słaby poziom wiedzy na ten temat przed rozpoczęciem służby w wielonarodowych jednostkach wojskowych. Zdecydowanie najniższy poziom wiedzy w tym zakresie dotyczy kultury Danii, co w dużym stopniu wynika z położenia geograficznego Polski w stosunku do Danii oraz z faktu, że państw tych nie łączyła wspólna historia. W odniesieniu do innych państw, poziom znajomości składników kultury na poszczególnych poziomach rozkłada się stosunkowo równomiernie, co determinuje wspólna historia Polski i sąsiednich narodów oraz położenie geograficzne. Na uwagę zasługuje to, że oprócz interesujących autora kultur narodowości, respondenci deklarowali również wiedzę na temat kultur innych państw, tj.: Kanady, Czech, Państw Arabskich i Państw Dalekiego Wschodu. Dokonując ogólnej analizy poszczególnych składników kultury omawianych narodowości, nasuwa się wniosek, że najwyższy poziom wiedzy dotyczy historii i religii poszczególnych narodów, w mniejszym stopniu ich symboli narodowych oraz zwyczajów i obyczajów.

Analiza wyników badań wskazuje również na związki zachodzące pomiędzy wiedzą na temat składników kultur analizowanych narodowości, a miejscem urodzenia i wychowania, a także pochodzeniem etnicznym. W odniesieniu do wykształcenia respondentów, należy stwierdzić, że sam fakt posiadania wyższego wykształcenia nie wpływa znacząco na wiedzę na temat kultury (kompetencję kulturową) innych narodowości. Na uwagę zasługuje fakt, że spośród liczby 189 wszystkich respondentów legitymujących się wyższym wykształceniem, 1% respondentów (2 osoby) deklarowało wykształcenie w zakresie historii i równocześnie najwyższy poziom wiedzy na temat kultur omawianych narodowości. Rozkład liczbowy odpowiedzi respondentów w zależności od poziomu znajomości przedstawiono w tabeli 21.

Tabela 21. Poziom wiedzy na temat narodowych składników kultury innych państw

N=516

Narodowość			Tożsamość narodowa	System symboli narodowych	System wartości	Historia	Bohaterowie narodowi	Tradycje narodowe	Religia	Zwyczaj i obyczaje
Niemcy	Poziom	1	123	93	111	50	101	101	97	80
		2	138	134	150	117	138	140	133	127
		3	60	84	55	114	88	86	86	105
		4	32	37	27	74	17	17	35	35
		5	3	3	4	8	6	2	4	1
Średnia za poziom 4 i 5			17,5	20	15,5	43	11,5	9,5	19,5	18
Średnia			19							
Dania	Poziom	1	220	188	204	182	215	203	206	198
		2	92	116	110	109	99	102	96	105
		3	26	30	28	50	28	38	29	30
		4	8	11	4	8	2	3	16	9
		5	1	0	0	1	1	0	1	0
Średnia za poziom 4 i 5			4,5	5,5	2	4,5	1,5	1,5	8,5	4,5
Średnia			10							
Ukraina	Poziom	1	118	112	122	92	135	106	103	111
		2	132	122	127	116	103	128	109	109
		3	51	57	55	69	65	62	80	75
		4	23	28	17	38	13	21	31	23
		5	1	5	1	11	8	6	2	4
Średnia za poziom 4 i 5			12	16,5	9	25,5	10,5	13,5	16,5	13,5
Średnia			15							
Litwa	Poziom	1	140	116	131	93	128	109	109	111
		2	76	82	89	67	81	89	80	79
		3	39	49	34	75	46	54	55	57
		4	21	23	13	41	17	18	26	20
		5	0	1	1	1	0	0	3	1
Średnia za poziom 4 i 5			10,5	12	7	21	13,5	9	14,5	10,5
Średnia			11							
Inna	Poziom	1	13	14	18	10	12	13	15	13
		2	9	7	6	7	8	4	5	3
		3	7	7	6	8	9	10	7	9
		4	4	6	3	7	3	5	6	7
		5	0	0	0	2	1	2	1	2
Średnia za poziom 4 i 5			2	3	1,5	4,5	2	3,5	3,5	4,5
Średnia			3							

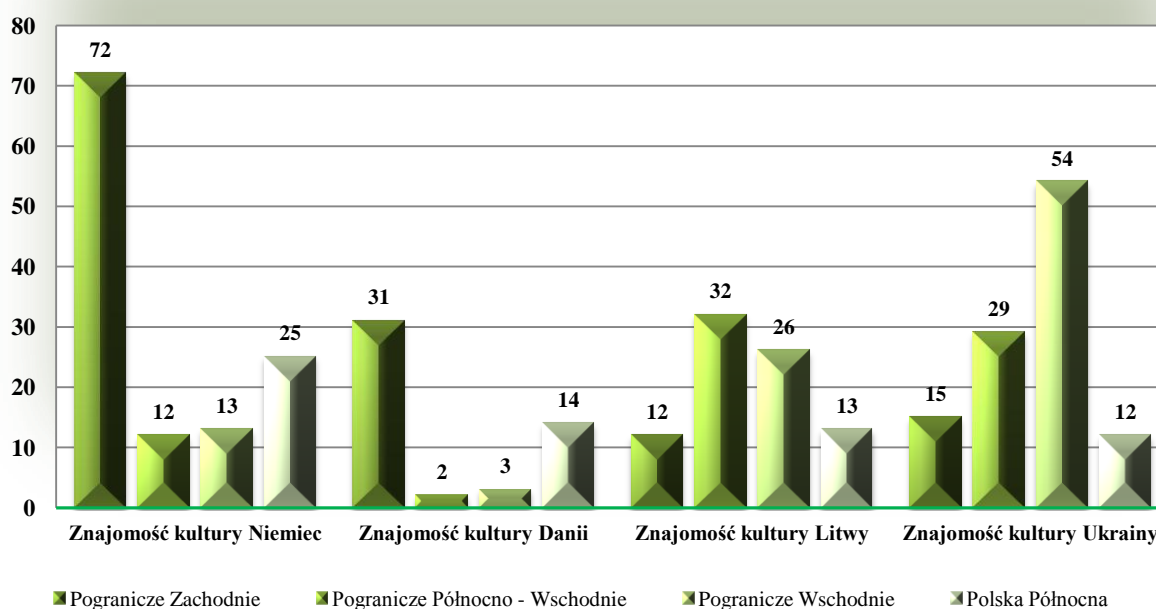
Stopień znajomości zawartych w pytaniu składników kultury został określony przez pięć alternatywnych poziomów, z których 1 – oznacza brak znajomości, 2 – oznacza bardzo słabą znajomość, 3 – wrywkowa znajomość, 3 – wystarczający stopień znajomości oraz 5 – bardzo dobra znajomość.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Istotnym determinantem posiadania poziomu wiedzy (w tym przypadku kompetencji kulturowej) jest miejsce urodzenia i wychowania, które pozostaje w związku z kontaktami transgranicznymi z inną narodowością. Analiza wyników badań wskazuje, że na 140 respondentów urodzonych i wychowanych na pograniczu zachodnim aż 51,4% (72 osoby) deklarowało wiedzę na temat składników kultury na poziomie od 3 do 5, w tym najwyższy poziom wiedzy dotyczył historii Niemiec. Wysoki poziom wiedzy na temat kultury

narodowości duńskiej deklarowało 22,1% wszystkich respondentów pochodzących z pogranicza zachodniego (31 osób), w tym większość pełniących służbę w Wielonarodowym Korpusie Północny – Wschód, czyli 20 respondentów. Również w tym przypadku największa liczba odpowiedzi dotyczyła historii Danii, a w drugiej kolejności symboli narodowych.

Związki miejsca urodzenia i wychowania z poziomem wiedzy na temat innych kultur dotyczą również pogranicza wschodniego i Polski północno – wschodniej. Świadczy to o tym, że respondenci urodzeni i wychowani na pograniczu wschodnim wykazywali wyższy poziom wiedzy na temat kultury Ukrainy, niż osoby z innych regionów Polski i analogicznie, respondenci z Polski północno – wschodniej w wyższym stopniu znają składniki kultury Litwy, niż innych narodowości. W obu przypadkach respondenci deklarowali większą wiedzę w zakresie religii, zwyczajów i obyczajów, historii oraz symboli narodowych od pozostałych składników kultury. Na rysunku 18 przedstawiono związek miejsca urodzenia i wychowania z poziomem kompetencji kulturowej.

Rys. 18. Związek kompetencji kulturowej z miejsce urodzenia i wychowania

N=516

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Na 43 respondentów urodzonych i wychowanych w Polsce północno – wschodniej, aż 74,4% respondentów (32 osoby) deklarowało wiedzę o kulturze Litwy na poziomach od 3 do 5, w tym 18 respondentów pełniących służbę wojskową w Litewsko – Polskim Batalionie. W przypadku respondentów urodzonych na pograniczu wschodnim (134 osoby), 40,3% respondentów (54 osoby) deklarowało znajomość składników kultury Ukrainy na adekwatnych poziomach. Istotne jest, że wiedza na temat poszczególnych kultur pozostaje w związku z pochodzeniem etnicznym respondentów. Mając na uwadze, że tylko 3% spośród

wszystkich badanych deklarowało inne niż polskie pochodzenie etniczne, zasadne jest wskazanie związków pomiędzy tą zmienną, a poziomem wiedzy na temat kultury innych państw. W związku z tym, autor doszedł do wniosku, że osoby, których rodzice (dziadkowie) posiadają inne niż polskie korzenie etniczne, wykazywali wysoki poziom wiedzy na temat kultury narodowości, z której wywodzą się jego przodkowie. Kwestia powyższa dotyczy 0,4% respondentów (2 osoby) posiadających korzenie etniczne litewskie, 0,6% respondentów (3 osoby) posiadających korzenie etniczne ukraińskie, 0,2% respondentów (1 osoba) z czeskimi korzeniami etnicznymi oraz 0,4% (2 osoby) z korzeniami etnicznymi niemieckimi. We wszystkich przypadkach respondenci deklarowali 4 lub 5 poziom znajomości poszczególnych składników kultury narodowości. Szczegółowy rozkład liczbowy i procentowy poziomów znajomości historii poszczególnych państw przedstawia tabela 21.

Tabela 22. Poziom znajomości historii poszczególnych państw

N=516

Poziom wiedzy na temat historii		Niemiec		Danii		Ukrainy		Litwy		Innych państw	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1	Brak znajomości historii państwa	73	14,1%	234	45,3%	95	18,4%	124	24,0%	10	1,9%
2	Słaba znajomość historii państwa	125	24,2%	118	22,9%	131	25,4%	92	17,8%	11	2,1%
3	Znajomość epizodów historii państwa	150	29,1%	76	14,7%	117	22,7%	101	19,6%	14	2,7%
4	Wystarczająca znajomość historii, by o niej rozmawiać	99	19,2%	7	1,4%	44	8,5%	46	8,9%	23	4,5%
5	Bardzo dobra znajomość historii państwa	9	1,7%	0	0	9	1,7%	4	0,8%	1	0,2
Brak danych		60	11,6%	81	15,7%	120	23,3%	149	28,9%	457	88,6%
Ogółem		456	88,4%	435	84,3%	396	76,7%	367	71,1%	59	11,4
Razem		516	100%	516	100%	516	100%	516	100%	516	100%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Kolejnym istotnym elementem, z punktu widzenia badań nad poziomem kompetencji kulturowej jest historia. Zasadność podejmowania zagadnień z obszaru historii wynika z faktu, że w większości przypadków badane narodowości przez wieki były uwikłane wspólną historią z narodowości polską. Znajomość historii wpływa na obiektywną ocenę rzeczywistości społecznej w wymiarze retrospektywnym, szczególnie w kontekście wspólnych dla poszczególnych narodów wydarzeń, wpływających na wzajemne uprzedzenia i stereotypy narodowościowe. Cechą charakterystyczną historii jest również to, że jej znajomość wpływa na szacunek i poważanie ze strony przedstawicieli innych narodowości, a także na budowanie tolerancji i obiektywizmu w ocenie zjawisk społecznych mających swoje źródła we wspólnych dziejach. Jej negatywny kontekst jawi się tym, że jako retrospektywny czynnik kształtowania stosunków międzynarodowych, w decydującym

stopniu wpływa na powstawanie uprzedzeń na gruncie krzywd historycznych i negatywnych doświadczeń narodów i jednostek społecznych. Wspólna historia narodów, a także położenie geograficzne (transgraniczność) w dużym stopniu wpływają na poziom wiedzy na temat kultury danej narodowości. W związku z tym, należy przyjąć, że niski poziom wiedzy na temat historii narodowości duńskiej wynika z obu wymienionych czynników. Świadczą o tym wyniki badań opisujące brak wiedzy na temat historii Danii - 68,2% respondentów (352 osób) deklaroowało całkowity brak znajomości lub słabą znajomość historii omawianego kraju. Wystarczającą znajomość historii deklaroowało 19,2% respondentów (99 osób) w odniesieniu do Niemiec oraz 29,1% (150 osób) deklaroowało znajomość epizodów historii omawianego państwa. W odniesieniu do historii Ukrainy – 22,75 % respondentów (117 osób) oraz w odniesieniu do historii Litwy – 19,6% (101 osób) deklaroowało znajomość epizodów omawianych państw.

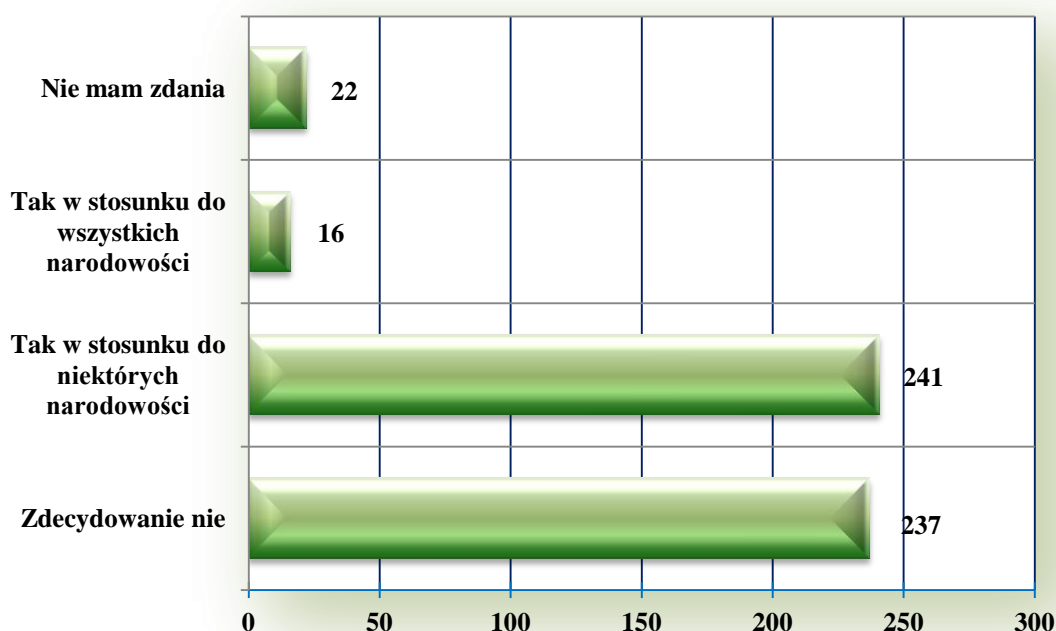
Uogólniając, należy stwierdzić, że w każdym z analizowanych przypadków, prawie połowa respondentów wskazywała na słabą lub całkowity brak znajomości historii innych państw. Należy również podkreślić, że jednocześnie około 40 % badanych wskazywało na znajomość epizodów historii innych państw lub jej znajomość na poziomie pozwalającym o niej rozmawiać. Taki stan rzeczy pozwala stwierdzić, że niezadowalająca jej znajomość raczej nie wpłynie w pozytywny sposób na proces komunikowania się z przedstawicielami innych narodowości.

Analogiczny wniosek należy wysnuć w przypadku większości składników kultury. Analizując stan wiedzy na temat składników kultur innych narodowości, autor doszedł do wniosku, że przed rozpoczęciem służby w wielonarodowych jednostkach wojskowych, respondenci reprezentowali stosunkowo niski poziom ich znajomości. W związku z tym, należy przypuszczać, że kompetencja kulturowa badanych, szczególnie w początkowych fazach procesu asymilacji kulturowej, powinna mieć raczej negatywny wpływ na proces komunikowania się na poziomie międzykulturowym. Zadowalający poziom znajomości języka angielskiego, szczególnie w odniesieniu do oficerów, pozwala twierdzić, że w decydujący sposób zminimalizuje skutki braku znajomości pozostałych składników kultury.

5.4. Wpływ antropologicznych czynników na komunikację międzykulturową

Konsekwencją badań czynników kompetencji kulturowej jest analiza zjawisk posiadających swoje źródła w antropologii społecznej. Należą do nich głównie uprzedzenia

i stereotypy narodowościowe, a także postawy wobec odmienności kulturowej, jak np.: tolerancja i nietolerancja, relatywizm kulturowy, patriotyzm i etnocentryzm, szowinizm narodowy oraz dystans etniczny. W pierwszym etapie badań dokonano analizy wpływu uprzedzeń w stosunku do innych narodowości. Wskazują one, że 45,9% respondentów (237 osób) deklarowało całkowity brak uprzedzeń do innych narodowości i jednocześnie 46,7% respondentów (241 osób) deklarowało uprzedzenia tylko w stosunku do niektórych narodowości. Nieliczni, bo 3,1% respondentów (16 osób) wskazywało na uprzedzenia do wszystkich narodowości, a 4,3% respondentów (22 osoby) nie miało zdania na ten temat. Na rysunku 19 przedstawiono rozkład liczbowy poziomu uprzedzeń do innych narodowości.

Rys. 19. Uprzedzenia respondentów w stosunku do innych narodowości N=516
 Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Analizując związek występowania uprzedzeń z wiekiem respondentów, należy stwierdzić, że spośród 345 w przedziale wieku 27 – 41 lat 36,04% z nich (186 osób) to osoby deklaruujące całkowity brak uprzedzeń do innych narodowości, natomiast 26,9% respondentów (139 osób) w omawianym przedziale wieku wykazywało uprzedzenia do tylko niektórych narodowości. Spośród 16 respondentów deklarujących uprzedzenia do wszystkich narodowości 2 osoby reprezentowały najmłodszą grupę badanych – obie w wieku 21 lat, 7 osób w przedziale wieku 27 – 41 lat oraz 7 osób w przedziale wieku 50-56 lat. W tabeli 22 przedstawiono zestawienie liczbowe i procentowe deklarowanych uprzedzeń, w zależności od wieku respondentów.

Tabela 23. Uprzedzenia do innych narodowości w zależności od wieku respondentów.....N=516

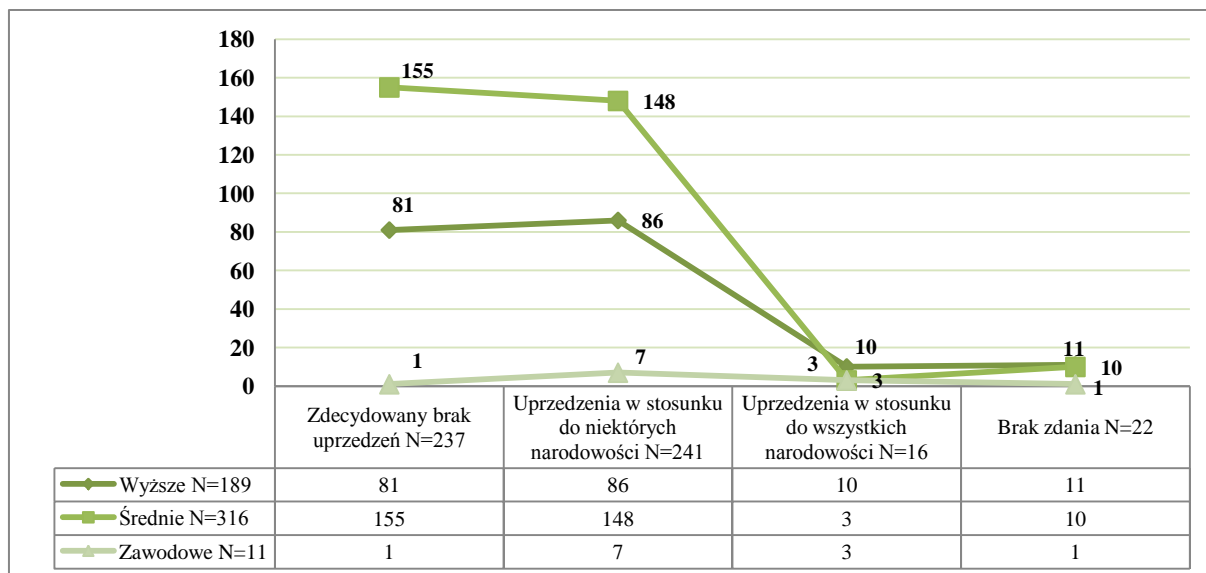
		Zdecydowanie <i>nie</i>	<i>Tak</i> w stosunku do niektórych narodowości	<i>Tak</i> w stosunku do wszystkich narodowości	Nie mam zdania	Razem
N		237	241	16	22	516
%		45,9%	46,7%	3,1%	4,26%	100,0%
wiek	20 – 26 lat	24	83	2	4	113
	27 – 41 lat	186	139	7	15	345
	42 – 56 lat	27	19	7	3	57
	Brak danych					1
						Σ=516

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Analizując wpływ wieku na powstawanie uprzedzeń, autor stwierdza, że najmłodszy respondenci w mniejszym stopniu wyrażają taką skłonność, natomiast starsze pokolenie badanych w większym stopniu wykazuje skłonność do uprzedzeń do innych narodowości. Na uwagę zasługuje pewna prawidłowość, polegająca na zdecydowanie większej skłonności respondentów do uprzedzeń w stosunku do Niemców i Ukraińców wynikająca z zaszłości historycznych. Uprzedzenia oparte na poczuciu krzywd historycznych skierowane do Ukraińców pozostają w związku z miejscem urodzenia i wychowania. Wskazują na to wskaźniki, z których wynika, że aż 73,14% (98 osób) ze 134 respondentów urodzonych i wychowanych na pograniczu wschodnim wykazywało uprzedzenia do narodu ukraińskiego, z wyłączeniem 3 respondentów posiadających korzenie etniczne ukraińskie.

Uprzedzenia w stosunku do narodowości niemieckiej, oparte na poczuciu krzywd historycznych nie zależą w tak dużym stopniu od miejsca urodzenia i wychowania. Wynika to z faktu, iż skutki II wojny światowej odbiły swoje piętno w równym stopniu na ludności wszystkich regionów Polski, w związku z czym nie wydaje się zasadne poszukiwanie prawidłowości pomiędzy miejscem zamieszkania, a poczuciem krzywd historycznych wobec Niemców.

Istotną zmienną w badaniu uprzedzeń do innych narodowości jest poziom kompetencji kulturowej. W związku z tym, w pierwszym etapie dokonano analizy związku wykształcenia respondentów ze skłonnością do uprzedzeń (rysunek 20).

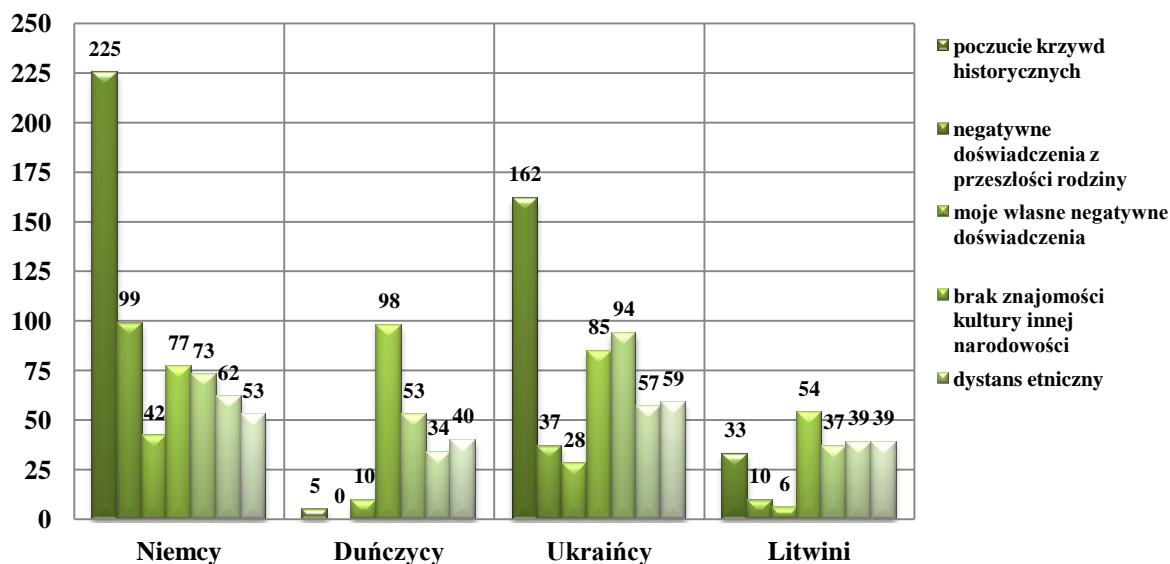

Rys. 20. Związek wykształcenia z powstawaniem uprzedzeń N=516

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Z przedstawionych na wykresie danych empirycznych wynika, że powstawanie uprzedzeń do innych narodowości, nie pozostaje w związku z wykształceniem respondentów. Świadczy o tym fakt, że zarówno brak uprzedzeń, jak i ich występowanie w stosunku do niektórych narodowości, w równym stopniu dotyczyło respondentów z wykształceniem wyższym oraz średnim.

W celu określenia źródeł uprzedzeń do innych narodowości sprecyzowano siedem wariantów odpowiedzi w stosunku do każdej z nich. Z danych przedstawionych na rysunku 21 wynika, że zagadnienie to nie powinno być generalizowane w odniesieniu do wszystkich rozpatrywanych narodowości. Największa siła związku uprzedzeń z narodowością dotyczy Niemców i Ukraińców oraz uprzedzeń powstających na gruncie krzywd historycznych. Na takie źródło wskazywało aż 43,6% (225 osób) w odniesieniu do Niemców i 31,4% (162 osoby) w stosunku do Ukraińców. W przypadku Litwinów wartość procentowa odpowiedzi wskazujących na poczucie krzywd historycznych, wynosi 6,4% respondentów (33 osoby). Zdecydowanie najmniejszą wartość przyjmowały odpowiedzi dotyczące poczucia krzywd historycznych w stosunku do Duńczyków – 1% respondentów (5 osób) wskazało na powyższe źródło uprzedzeń.

Rys. 21. Źródła uprzedzeń respondentów do innych narodowości N=516

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Rozpatrując kwestie negatywnych doświadczeń z przeszłości rodziny, nasuwa się wniosek, że podobnie jak w poprzednim przypadku dotyczą one głównie Niemców – 19,2% respondentów (99 osób). Należy więc stwierdzić, że negatywne doświadczenia rodziny pozostają w związku z poczuciem krzywd historycznych. W stosunku do innych narodowości, uprzedzenia posiadające swoje źródła w negatywnych doświadczeniach rodziny stanowią stosunkowo niski odsetek odpowiedzi. W odniesieniu do własnych negatywnych doświadczeń z inną narodowością, respondenci najczęściej wskazywali na narodowość niemiecką, choć na stosunkowo niskim poziomie – 8,1% respondentów (42 osoby). Najmniejsza liczba odpowiedzi wskazujących ten typ źródeł uprzedzeń dotyczyła narodowości litewskiej – 1,2% respondentów (6 osób).

Istotną zmienną w badaniach wpływu uprzedzeń na komunikację międzykulturową jest poziom wiedzy na temat kultury innej narodowości. Odnosząc się do wyników badań opisujących poziom wiedzy na temat historii, nasuwa się wniosek, że jej brak wpływa w istotny sposób na powstawanie uprzedzeń. potwierdzają to wyniki badań opisujące uprzedzenia w stosunku do Niemców i Ukraińców. W przypadku Niemców, 14,9% respondentów (77 osób) wskazało powyższe źródło uprzedzeń jako ważne, co znalazło odzwierciedlenie w wynikach badań, z których wynika że aż 94,8% respondentów (73 osoby) deklarowało brak znajomości historii narodowości niemieckiej. Na 95 osób deklarujących brak znajomości historii Ukrainy, aż 89,5% respondentów (85 osób) wskazywało na jej znaczenie w powstawaniu uprzedzeń.

Analizując indywidualne postawy wobec innych narodowości, należy mieć na uwadze zarówno dystans etniczny, jak i etnocentryzm, które w dużym stopniu wpływać mogą na proces komunikowania się na poziomie międzykulturowym. Najczęściej wskazywano na dystans etniczny i etnocentryzm w stosunku do Niemców – 14,1% (73 osoby) i Ukraińców – 18,2% (94 osoby). Taki stan rzeczy znajduje uzasadnienie w trzech pierwszych rozpatrywanych wariantach odpowiedzi, szczególnie z poczucia krzywd historycznych i doświadczeń rodziny w kontaktach z inną narodowością. W mniejszym stopniu, respondenci wskazywali na dystans etniczny i etnocentryzm w stosunku do Duńczyków – 10,3% (53 osoby) oraz do Litwinów – 7,2% (37 osób).

Kolejną kategorią jest poziom tolerancji wobec obcej kultury. W tym przypadku największy odsetek odpowiedzi wskazujących na nietolerancję, jako źródła uprzedzeń dotyczyło narodowości niemieckiej – 12% respondentów (62 osoby) oraz do narodowości ukraińskiej – 11% respondentów (57 osób). W przypadku Litwinów i Duńczyków, odsetek odpowiedzi wskazujących był stosunkowo niski.

Badanie społecznych komunikacji międzykulturowej narzuca konieczność dokonania analizy stereotypów narodowościowych. Badania stereotypów narodowościowych w odniesieniu do wielonarodowych struktur wojskowych oparte zostało na trzech pytaniach. Pierwsze dotyczyło stereotypów narodowościowych wszystkich narodowości, oprócz Polaków. Drugie dotyczyło autostereotypu Polaków, natomiast trzecie heterostereotypu Polaków. Struktura percepcyjna analizowanych narodowości jest konfiguracją trzynastu cech: trzech o charakterze socjoekonomicznym, tj.: *dokładność i sumienność* oraz *kompetencje i wysoki poziom kwalifikacji*, *lenistwo i niechłujność*, dwóch przeciwstawnych cech o charakterze kulturalno obyczajowym, tj.: *wysoki poziom kultury osobistej* i *niski poziom kultury osobistej*, sześciu cech o charakterze relacyjnym, tj.: *pycha, buta i zarozumialstwo*, *syndrom wyższości etnicznej*, *koleżeństwo i otwartość*, *liberalizm*, *kolektywizm* i *indywidualizm* oraz jednej o charakterze mentalnościowym, tj.: *autokratyzm*. W tabeli 23 przedstawiono zestawienie wartości liczbowych cech struktury percepcyjnej poszczególnych narodowości w odniesieniu do charakterystycznych cech.

Tabela 24. Cechy opisujące strukturę percepcyjną poszczególnych narodowości

N=516

Cechy struktury percepcyjnej	Niemcy				Duńczycy				Ukraińcy				Litwini			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Kolejność odpowiedzi																
Dokładność i sumienność	262	16	6	12	146	21	7	15	58	6	9	11	81	18	11	8
	$\Sigma=296$				$\Sigma=189$				$\Sigma=84$				$\Sigma=118$			
Koleżeńskość i otwartość	25	14	15	10	69	89	17	9	117	61	22	18	101	56	11	16
	$\Sigma=64$				$\Sigma=184$				$\Sigma=218$				$\Sigma=184$			
Kompetencje i wysoki poziom kwalifikacji	13	105	23	21	27	66	44	8	15	26	27	13	5	20	23	8
	$\Sigma=162$				$\Sigma=145$				$\Sigma=81$				$\Sigma=56$			
Lenistwo i niechlujność	8	7	5	7	9	7	3	4	45	51	22	14	16	14	7	8
	$\Sigma=27$				$\Sigma=23$				$\Sigma=264$				$\Sigma=45$			
Niekompetencje i słabe kwalifikacje	2	1	4	3	11	6	1	5	13	34	45	15	11	17	10	7
	$\Sigma=10$				$\Sigma=23$				$\Sigma=107$				$\Sigma=45$			
Liberalizm	4	7	5	6	16	21	26	9	9	16	35	21	8	11	16	10
	$\Sigma=22$				$\Sigma=72$				$\Sigma=81$				$\Sigma=45$			
Autokratyzm	10	28	43	31	8	25	37	28	2	6	12	7	9	17	13	17
	$\Sigma=112$				$\Sigma=98$				$\Sigma=27$				$\Sigma=49$			
Kolektywizm	2	8	15	5	1	11	21	29	5	36	31	40	9	24	26	8
	$\Sigma=30$				$\Sigma=62$				$\Sigma=112$				$\Sigma=67$			
Indywidualizm	6	22	26	15	15	15	30	21	7	10	14	4	11	21	18	10
	$\Sigma=69$				$\Sigma=69$				$\Sigma=35$				$\Sigma=60$			
Pycha, buta i zarozumiałość	25	64	63	31	3	14	16	9	1	8	7	9	7	8	7	8
	$\Sigma=183$				$\Sigma=42$				$\Sigma=25$				$\Sigma=30$			
Syndrom wyższości etnicznej (postawa etnocentryczna)	13	35	72	57	5	7	20	35	2	8	13	19	2	13	12	27
	$\Sigma=177$				$\Sigma=67$				$\Sigma=42$				$\Sigma=54$			
Wysoki poziom kultury osobistej	6	18	34	51	31	30	39	68	5	13	9	29	11	22	22	30
	$\Sigma=109$				$\Sigma=168$				$\Sigma=56$				$\Sigma=85$			
Niski poziom kultury osobistej	15	7	11	26	4	1	5	5	31	25	26	59	16	9	16	13
	$\Sigma=59$				$\Sigma=15$				$\Sigma=141$				$\Sigma=54$			

Kolorem zielonym zaznaczono cechy opisujące profil stereotypowy w oparciu o cechy, które charakteryzują się największą częstością odpowiedzi

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

W przypadku Niemców, aż 57,3% odpowiedzi (296 osób) wskazywało na dokładność i sumienność, jako główną cechę tej narodowości. W hierarchii rangowej cech opisujących Niemców, znaczące wartości przyjmowały również takie cechy, jak: pycha, buta i zarozumiałość – 35,5% odpowiedzi (183 osoby), syndrom wyższości etnicznej – 34,3% odpowiedzi (177 osób), a także kompetencje i wysoki poziom kwalifikacji – 31,4% odpowiedzi (162 osoby). W przypadku Duńczyków aż 36,6% odpowiedzi (189 osób) wskazywało na dokładność i sumienność, jako główną cechę tej narodowości. Drugą w hierarchii cech zajmuje koleżeńskość i otwartość – 35,6% odpowiedzi (184 osoby), trzecią pozycję rangową zajmuje wysoki poziom kultury osobistej – 32,5% odpowiedzi (168 osób) oraz czwartą – kompetencje i wysoki poziom kwalifikacji – 28,1% odpowiedzi (145 osób). Największy odsetek odpowiedzi opisujących strukturę stereotypowej percepcji w doniesieniu do Ukraińców, dotyczył lenistwa i niechlujności – 51,1% odpowiedzi (264

osób), drugi, co do wielkości odsetek stanowiły odpowiedzi opisujące Ukraińców, jako koleżeńskich i otwartych – 42,2% odpowiedzi (218 osób), trzeci opisuje niski poziom kultury osobistej – 27,4% odpowiedzi (141 osób) i czwarty na kolektywizm – 21,7% odpowiedzi (112 osób). Litwini w świetle badań empirycznych opisywani są przez następujący profil stereotypowej percepcji: pierwsza w hierarchii cecha to koleżeńskość i otwartość – 35,6% odpowiedzi (184 osoby), druga to dokładność i sumienność – 22,8% odpowiedzi (118 osób), trzecia dotyczy wysokiego poziomu kultury osobistej – 16,5% odpowiedzi (85 osób) oraz czwarta kolektywizmu – 12,9% odpowiedzi (67 osób).

W ramach analizy stereotypów narodowościowych dokonano porównania wyników badań, opisujących autostereotyp i heterostereotyp narodowości polskiej w opinii respondentów. Analiza wyników badań (tabela 25) wskazuje na duży poziom rozproszenia cech zawartych w profilach stereotypowej percepcji w odniesieniu własnej narodowości. Najczęściej wskazywane odpowiedzi dotyczyły koleżeńkości, otwartości, poczucia humoru – autostereotyp – 385/heterostereotyp – 322. Drugą co do wielkości wartość przyjmowały odpowiedzi dotyczące komunikatywności – autostereotyp – 171/heterostereotyp – 187 odpowiedzi. Kolejną cechą, jaką wskazali respondenci, była ekspresja, porywczność, emocjonalność i konfliktowość – autostereotyp – 163/heterostereotyp – 177 odpowiedzi. Ważną cechą, uznawaną przez respondentów za charakterystyczną dla profilu stereotypowego Polaków była nietolerancja, którą opisuje autostereotyp – 157/heterostereotyp – 165 odpowiedzi oraz kolektywizm – autostereotyp – 134/heterostereotyp – 115 odpowiedzi. Na uwagę zasługują również takie cechy, jak: przedsiębiorczość, nieuczciwość, przywiązanie do tradycji oraz pracowitość. W ich przypadku występują małe dysproporcje liczbowe odpowiedzi w ramach autostereotypu i heterostereotypu. W celu uzyskania obiektywnego profilu stereotypowego narodowości polskiej, w tabeli 25 pogrupowano wyniki badań w oparciu o cechy powtarzalne dla autostereotypu i heterostereotypu Polaka.

Tabela 25. Cechy struktury percepcyjnej Polaków

N=516

AUTOSTEREOTYP		HETEROSTEREOTYP	
Cechy struktury percepcyjnej	N	Cechy struktury percepcyjnej	N
Dokładność i sumienność	76	Dokładność i sumienność	43
Koleżeńskość, otwartość i poczucie humoru	385	Koleżeńskość, otwartość i poczucie humoru	322
Kompetencje i wysoki poziom kwalifikacji	59	Kompetencje i wysoki poziom kwalifikacji	21
Lenistwo	34	Lenistwo	33
Niekompetencje i słabe kwalifikacje	21	Niekompetencje i słabe kwalifikacje	21
Liberalizm	13	Liberalizm/Ugodowość	7
Brak poczucia własnej godności	24	Niehonorowi	20

Kolektywizm	134	Kolektywizm	115
Indywidualizm	31	Indywidualizm	21
Pycha	7	Pycha, zarozumialstwo	2
Syndrom wyższości etnicznej (postawa etnocentryczna)	11	Syndrom wyższości etnicznej (postawa etnocentryczna)	4
Wysoki poziom kultury osobistej	46	Wysoki poziom kultury osobistej	2
Niski poziom kultury osobistej	21	Niski poziom kultury osobistej	4
Tolerancja	7	Tolerancja	9
Wykształcenie	21	Wykształcenie	3
Przedsiębiorczość	50	Przedsiębiorczość	56
Pracowitość	44	Pracowitość	41
Uczciwość	40	Uczciwość	4
Lojalność	41	Lojalność	7
Komunikatywność	171	Komunikatywność	187
Gościnność	16	Gościnność	56
Poczucie honoru i duma	29	Poczucie honoru i duma	12
Ekspresja, porywczosć i emocjonalność	163	Porywczosć, konfliktowość i emocjonalność	177
Cwaniactwo	42	Cwaniactwo	54
Defetyzm i narzekanie	17	Defetyzm i narzekanie	12
Przywiązanie do tradycji	45	Przywiązanie do tradycji	54
Nietolerancja	157	Nietolerancja	165
Patriotyzm	43	Patriotyzm	20
Nieuczciwość	45	Złodziejstwo	56
Upredzeni do innych/ kierujący się stereotypami	2	Upredzeni do innych/ kierujący się stereotypami	30

Kolorem zielonym zaznaczono odpowiedzi, których wartości liczbowe są zbliżone do siebie (w odniesieniu do autostereotypu i hetero stereotypu narodowości polskiej w opinii respondentów).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Stereotypy narodowościowe opisujące profil stereotypowej percepcji różnych narodowości charakteryzuje stosunkowa bliskość w odniesieniu do niektórych z nich. Podyktowane jest to bliskością kulturową, czyli powtarzalnością niektórych cech kulturowych. W związku z tym należy przyjąć, że bliskość cech kulturowych w odniesieniu do wielonarodowych struktur wojskowych w dużym stopniu wpłynąć może na proces komunikowania się, szczególnie w początkowych fazach asymilacji kulturowej – w fazie szoku kulturowego i akulturacji. Wynika to z faktu, że w początkowych fazach asymilacji kulturowej jednostki społeczne opierają swoje wyobrażenia na subiektywnych obrazach utrwalonych przez stereotypy o danej kulturze. Taki stan rzeczy może ulec zmianie pod wpływem poznania innej kultury, poprzez nawiązanie kontaktu i komunikację międzykulturową. Zanim jednak to nastąpi, proces komunikacji międzykulturowej będzie ograniczany przez bariery komunikacyjne powstające na gruncie nie tylko uprzedzeń i stereotypów, ale również na gruncie zaszłości historycznych, negatywnych postaw, tj.: etnocentryzmu, dystansu etnicznego, nietolerancji oraz innych negatywnych zjawisk, będących nieodłącznym elementem wszelkich kontaktów kultur.

W tabeli 26 przedstawiono wartości liczbowe uzasadniające bliskość cech kulturowych poszczególnych narodowości.

Tabela 26. Bliskość kulturowa narodowości zawartych w ich stereotypie

N=516

Narodowość	Niemcy	Duńczycy	Ukraińcy	Litwini
Dokładność i sumienność	296	189	84	118
Koleżeńskość i otwartość	64	184	218	184
Kompetencje i wysoki poziom kwalifikacji	162	145	81	56
Lenistwo i niechlujność	27	23	264	45
Niekompetencje i słabe kwalifikacje	10	23	107	45
Liberalizm	22	72	81	45
Autokratyzm	112	98	27	49
Kolektywizm	30	62	35	60
Indywidualizm	69	69	35	60
Pycha, buta i zarozumiałość	183	42	25	30
Syndrom wyższości etnicznej (postawa etnocentryczna)	177	67	42	54
Wysoki poziom kultury osobistej	109	168	56	85
Niski poziom kultury osobistej	59	15	141	54

Kolorem żółtym zaznaczono zestawy cech pozostających w bliskości kulturowej na wyższych poziomach wartości liczbowych, kolorem zielonym zaznaczono zestawy cech pozostających w bliskości na niższych poziomach wartości, kolorem białym zaznaczono cechy pozostające w rozproszeniu od wyżej wymienionych.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Do potrzeb badań własnych niezbędne było określenie wpływu antropologicznych czynników komunikacji międzykulturowej na powstawanie barier komunikacyjnych. W tabeli 27 przedstawiono wartości liczbowe i procentowe opisujące źródła barier komunikacyjnych.

Tabela 27. Antropologiczne źródła barier komunikacyjnych

N=516

Bariery komunikacji międzykulturowej	Rangi odpowiedzi										Brak odpowiedzi	Średnia	Razem	
	1		2		3		4		5					
Stereotypy narodowe	32	6,2%	72	13,9%	112	21,7%	151	29,3%	122	23,6%	27	5,2%	97,8	516
Uprzedzenia	30	5,8%	59	11,4%	108	20,9%	154	29,8%	140	27,1%	25	4,8%	98,2	516
Wspólna historia	23	4,5%	60	11,6%	141	27,3%	158	30,6%	98	19,0%	36	7,0%	96,0	516
Etnocentryzm	51	9,9%	84	16,3%	160	31,0%	104	20,1%	65	12,6%	52	10,1%	92,8	516
Dystans etniczny	39	7,5%	105	20,3%	193	37,4%	100	19,4%	29	5,6%	50	9,7%	93,2	516
Poziom tolerancji (nietolerancja)	28	5,4%	61	11,8%	131	25,4%	132	25,6%	127	24,6%	37	7,2%	95,8	516
Inne	2	0,4%	4	0,8%	4	0,8%	3	0,6%	1	0,2%	502	97,3%	2,8	516

Kolorem zielonym zaznaczono najwyższe wartości liczbowe dla poszczególnych poziomów rangowych, natomiast kolorem pomarańczowym zaznaczono najwyższe wartości liczbowe na trzech najwyższych poziomach rangowych.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Największy odsetek odpowiedzi dotyczył dystansu etnicznego – 37,4% (193 osoby) na 3 – średnim poziomie rangowym. Drugi dotyczył etnocentryzmu – 31,0% (160 osób) na 3 – średnim poziomie rangowym. Trzeci dotyczył wspólnej historii – 30,6% (158 osób) na 4 – znaczącym poziomie rangowym. Kolejne pozycje w hierarchii wartości procentowych zajmowały uprzedzenia – 29,8% odpowiedzi (154 osoby) na 4 – znaczącym poziomie

rangowym i stereotypy narodowe – 29,3% odpowiedzi (151 osób) na 4 – znaczącym poziomie rangowym. Istotne jest, że na 5 – najwyższym poziomie rangowym znalazły się odpowiedzi opisujące wpływ uprzedzeń, nietolerancji i stereotypów narodowych na powstawanie barier komunikacyjnych. Wyniki badań wskazują również, że największy wpływ na powstawanie barier komunikacyjnych na 5 – najwyższym poziomie rangowym mają uprzedzenia, na które wskazało aż 27,1% respondentów (140 osób), drugi 24,6% odpowiedzi (127 osób) poziom tolerancji (nietolerancja), następnie stereotypy narodowe – 23,6% odpowiedzi (122 osoby), w dalszej kolejności – wspólna historia – 19,0% odpowiedzi (98 osób). Podsumowując, należy stwierdzić, że bariery w komunikacji międzykulturowej w decydujący sposób determinowane są przez uprzedzenia, stereotypy narodowe, wspólną historię oraz nietolerancję, które charakteryzuje zróżnicowana skala oraz intensywność, w zależności od narodowości.

Jednym z elementów badań antropologicznych czynników komunikacji międzykulturowej jest analiza poczucia tożsamości narodowej, której posłużyło otwarte pytanie dotyczące interpretacji odpowiedzi zawartych pojęcia „patriotyzm” (tabela 28). W związku z różnorodnością odpowiedzi udzielanych przez respondentów, autor dokonał ich dekompozycji na osiem zasadniczych grup, w tym jedną, którą charakteryzują odpowiedzi niesklasyfikowane w pozostałych grupach. Pierwszą grupę stanowiły odpowiedzi nawiązujące do tożsamości narodowej, drugą grupę stanowiły odpowiedzi oparte na systemie wartości (ładzie aksjo – normatywnym), trzecia grupa to odpowiedzi nawiązujące do dumy narodowej i honoru, czwartą grupę utworzyły odpowiedzi o charakterze afirmacyjnym (oparte na wyrażaniu uczuć do kraju), piąta grupa nawiązuje do tradycji i historii, szósta grupa, to odpowiedzi oparte na symbolach narodowych, siódmą grupę utworzyły odpowiedzi radykalne, nawiązujące do negatywnych postaw oraz ósma grupa, w której skład wchodzi wszystkie inne odpowiedzi – nie mieszczące się w proponowanych ramach kategoryzacji.

Tabela 28. Zestawienie kategorii odpowiedzi dotyczących „patriotyzmu”

N=516

Grupa odpowiedzi	N	%	Grupa odpowiedzi	N	%	Grupa odpowiedzi	N	%
1. Odpowiedzi o charakterze tożsamościowym: <ul style="list-style-type: none"> „silna więź z narodem i pełna akceptacja wszelkiego zła i dobra wypływającego z historii i polityki państwa”; „poczucie przynależności do Państwa”; „utożsamianie się i praca na rzecz ojczyzny”; „tożsamość narodowa oparta na symbolach narodowych”; „tożsamość narodowa i religijność, oddanie społeczeństwu”; „to przywiązanie do swojego narodu i działanie w jego interesie na arenie międzynarodowej”. 	76	14,7%	2. Odpowiedzi oparte na systemie wartości: <ul style="list-style-type: none"> „wzajemne uszanowanie przyjętych wartości w danym narodzie”; „przedkładanie dobra ogółu ponad swoje”; „bezinteresowność i oddanie ideałom”; „stosowanie się do systemu wartości obowiązującego w społeczeństwie”; „poszanowanie norm i wartości oparte na dobru własnego narodu i kraju”; „poszanowanie wartości własnego narodu”. 	62	12,0%	3. Oparte na poczuciu dumy narodowej i honorze: <ul style="list-style-type: none"> „duma z faktu przynależności do narodu”; „duma narodowa i szacunek do kraju”; „duma, szacunek i miłość do kraju”; „poczucie godności, jako obywatel danego narodu i państwa”; „godne reprezentowanie kraju na arenie międzynarodowej”; „zdolność do walki na rzecz kraju”; „chęć do wyrzeczeń i poszanowanie własnego wizerunku własnej narodowości”. 	88	17,1%
4. Odpowiedzi oparte na symbolach narodowych: <ul style="list-style-type: none"> „odpowiedzialność, myślenie kategoriami państwa, poszanowanie symboli narodowych, poczucie honoru”; „to nie tylko znajomość symboli narodowych, ale znajomość ich historii, treści i przesłania dla narodu”; „poszanowanie wszelkich symboli narodowych, np. hymnu, flagi, godła i pomników”; „znajomość symboli narodowych własnych i ich poszanowanie w kraju i za granicą”. 	41	7,9%	5. Odpowiedzi oparte na tradycjach i historii: <ul style="list-style-type: none"> „cecha przypisywana obywatelowi danego kraju określająca miarę jego przywiązania do tradycji, historii, bohaterów i święt narodowych”; „poszanowanie i podtrzymywanie tradycji narodowych”; „dbałość o język, znajomość historii i zwyczajów”; „przekazywanie wiedzy i tradycji pokoleniom”; „odnajdywanie w historii narodu własnych korzeni rodzinnych”. 	61	11,8%	6. Odpowiedzi oparte na afirmacji: <ul style="list-style-type: none"> „to coś, co powinien nosić w sercu każdy obywatel, by móc nazywać się nim”; „oddanie narodowi i przywiązanie do jego elementów kulturowych”; „miłość do ojczyzny”; „miłość do wartości narodowych i symboli”; „uwielbienie własnego kraju”; „zdrowa fascynacja własnym narodem, bez cech megalomanii i nacjonalistycznych akcentów”. 	95	18,4%
7. Odpowiedzi radykalne: <ul style="list-style-type: none"> „wykładnia filozofii skinów”; „cechuje się miłością do wartości, symboli, tradycji, ale również okazywanie wyższości nad innymi narodami”; „bezwzględna lojalność wobec własnego narodu, szacunek do ustroju politycznego, stawianie własnej narodowości ponad innymi”; „wizja własnego narodu, jako wybranego oparta na szowinizmie narodowym i egoizmie”; „bezkrytyczna miłość do siebie jako Polaka”. 	21	4,1%	8. Niesklasyfikowane: <ul style="list-style-type: none"> „chyba już nie występuje w praktyce”; „nie istnieje”; „nie istnieje w praktyce, ale sytuacje ekstremalne jak wojna, ujawnia to zjawisko z potężną siłą”; „w dzisiejszych czasach słowo to straciło macierzyste znaczenie”; „trudne pojęcie”; „w dzisiejszych czasach trudno mówić o patriotyzmie, a głównie brak przykładów osób, które charakteryzują postawy patriotyczne”; „sumienna praca, przedkładanie dobra publicznego nad prywatne”; „pusty slogan reklamowany tendencyjnie”; „patriotyzm, co to jest? Istnieje jeszcze?” „dbałość o rozwój kraju i integrację europejską”; „to cecha, o którą trzeba dbać”; „stan z zaświatów”; „to puste hasło”; „truzizm”; „to już niestety tylko teoria, która w praktyce się nie sprawdza”. 	49	9,5%			
Brak odpowiedzi	23	4,4%						

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Analiza odpowiedzi pozwala na wniosek, że interpretacja pojęcia *patriotyzm* nie posiada związków ani z wykształceniem badanych, ani z ich wiekiem. Różnorodność

odpowiedzi wskazuje na dużą swobodę interpretacji tego pojęcia. Istotnym jest, że prawie 90% odpowiedzi posiada pozytywny kontekst, co w dużym stopniu jest uzasadnione wykonywanym zawodem. Niemniej jednak, spośród 49 odpowiedzi niesklasyfikowanych (stanowiących 9,5% wszystkich udzielanych przez respondentów), aż 46,9% odpowiedzi (23 osoby) wskazywało, że pojęcie to nie przystaje do rzeczywistości i jest w pewnym stopniu przewartościowane. Świadczą o tym następujące odpowiedzi: *stan z zaświatów; to puste hasło; truizm; to już niestety tylko teoria, która w praktyce się nie sprawdza*. Właśnie w tej grupie odpowiedzi kryje się obojętny stosunek do patriotyzmu, co sugeruje niski poziom poczucia tożsamości narodowej, przywiązania do wartości autotelicznych ukształtowanych w ramach więzi z *ojczyzną ideologiczną*⁶⁴⁴ i symbolami narodowymi. W większości z nich zauważamy obojętność w odniesieniu do tradycji, historii, bohaterów narodowych i wielu innych czynników, wpływających na tworzenie postaw patriotycznych. Jedną z odpowiedzi, w której czytamy, że: *w dzisiejszych czasach słowo to straciło macierzyste znaczenie*, zdaje się potwierdzać powyższe stwierdzenie. Inna wskazuje na brak autorytetów, które dawałyby przykład do kreowania postaw patriotycznych. Czytamy w niej, że: *w dzisiejszych czasach trudno mówić o patriotyzmie ponieważ brakuje przykładów osób, które charakteryzują postawy patriotyczne*.

Odnosząc się do odpowiedzi o charakterze radykalnym, należy podkreślić, że spośród 21 odpowiedzi (stanowiących 4,4% wszystkich udzielanych przez respondentów), 23,8% z nich (5 osób) nie tylko deklarowało odrzucenie patriotyzmu, jako elementu budowania narodowych wartości, ale także dotyczyło skrajnych poglądów i postaw, takich jak etnocentryzm, szowinizm narodowy, a nawet odrzucenie inności oraz ich podział na lepsze i gorsze (wartościowanie). Należą do nich następujące odpowiedzi: *wykładnia filozofii skinów, cechuje się miłością do wartości, symboli, tradycji, ale również okazywanie wyższości nad innymi narodami, bezwzględna lojalność wobec własnego narodu, szacunek do ustroju politycznego, stawianie własnej narodowości ponad innymi, wizja własnego narodu jako wybranego oparta na szowinizmie narodowym i egoizmie, bezkrytyczna miłość do siebie jako Polaka*. Skrajną grupę odpowiedzi reprezentowali respondenci w kohorcie wieku od 23 do 37 lat, co wskazuje, że starsze pokolenie respondentów, które zostało wychowane w duchu inności, raczej nie wykazuje tendencji do skrajnych poglądów i postaw.

⁶⁴⁴ Zob. S. Ossowski, *O ojczyźnie i narodzie*, PWN, Warszawa 1984, s. 26 - 27. Ojczyzna ideologiczna to pojęcie ukształtowane na gruncie bezpośrednich przeżyć wobec ojczystego terytorium, na przekonaniach o uczestnictwie jednostki w pewnej zbiorowości i na przekonaniu, że jest to zbiorowość terytorialna związana z tym właśnie terytorium. Moja ojczyzna w tym ujęciu to *ziemia mojego narodu*. Inny typ ojczyzny to *ojczyzna prywatna*, którą opisuje *więź nawykowa* z regionem, w którym jednostka wrastała w społeczeństwo na drodze socjalizacji.

Kolejna ważna obserwacja dotyczy sytuacji, w której skrajne poglądy reprezentują wyłącznie mężczyźni – ani jedna z 19 badanych kobiet nie nadała negatywnego kontekstu pojęciu *patriotyzm* (w tym jedna kobieta nie udzieliła odpowiedzi na pytanie).

Ważną obserwacją jest to, że zdecydowana większość nadawała pojęciu *patriotyzm* pozytywny kontekst. W odniesieniu do grupy odpowiedzi o charakterze tożsamościowym stanowiących 14,7% wszystkich udzielanych odpowiedzi (76 osób), należy zwrócić uwagę, że dotyczą one do takich zagadnień, jak przywiązanie do narodu i państwa, pełnej akceptacji władzy, religii i społeczeństwa, poświęcenia dla dobra kraju oraz promowania jego wizerunku na arenie międzynarodowej. Należą do nich następujące odpowiedzi: *silna więź z narodem i pełna akceptacja wszelkiego zła i dobra wypływającego z historii i polityki państwa, poczucie przynależności do Państwa, utożsamianie się i praca na rzecz ojczyzny, tożsamość narodowa oparta na symbolach narodowych, tożsamość narodowa i religijność, oddanie społeczeństwu, to przywiązanie do swojego narodu i działanie w jego interesie na arenie międzynarodowej.*

Dość znaczący odsetek badanych – 12,0% wszystkich odpowiedzi (62 osoby) stanowiły te, które nawiązują do systemu wartości (ładu aksjo – normatywnego). Istotą omawianych odpowiedzi jest to, że zwracają się ku poszanowaniu norm i wartości obowiązujących w systemie społecznym, oddaniu ideałom oraz narodowi bez poszukiwania własnych korzyści z tego faktu. Powyższe cechy patriotyzmu odzwierciedlone zostały w następujących odpowiedziach: *wzajemne uszanowanie przyjętych wartości w danym narodzie, przedkładanie dobra ogółu ponad swoje, bezinteresowność i oddanie ideałom, stosowanie się do systemu wartości obowiązującego w społeczeństwie, poszanowanie norm i wartości oparte na dobru własnego narodu i kraju, poszanowanie wartości własnego narodu.*

Pozytywny kontekst pojęcia *patriotyzm* odnajdujemy również w odpowiedziach dotyczących poczucia dumy narodowej i honoru, które stanowiły 17,1% wszystkich odpowiedzi (88 osób). Większość respondentów udzielających odpowiedzi o tym charakterze zwracało uwagę na poczucie własnej godności i honor, jako czynników kształtujących postawę patriotyczną oraz kształtujących wizerunek Polaków w opinii innych narodowości. Spośród odpowiedzi o tym charakterze, na uwagę zasługują następujące: *poczucie godności, jako obywatel danego narodu i państwa, godne reprezentowanie kraju na arenie międzynarodowej, zdolność do walki na rzecz kraju, duma z faktu przynależności do narodu, chęć do wyrzeczeń i poszanowanie własnego wizerunku własnej narodowości.*

Odpowiedzi nawiązujące do symboli narodowych stanowią 7,9% wszystkich udzielanych przez respondentów (41 osób). Wskazują jednoznacznie, że *patriotyzm* nierozzerwalnie wiąże się z symbolami narodowymi, ich poszanowaniem i identyfikacją narodowości i państwa. W symbolach narodowych takich, jak godło, flaga oraz hymn państwowy zawarte są treści opisujące chlubne epizody z historii oraz przesłanie dotyczące głównych wartości, którym dana narodowość hołduje. Symbole posiadają o tyle istotne znaczenie, że ich znajomość pozwala zdobyć uznanie i szacunek ze strony przedstawicieli innych narodowości, a także pozwala uniknąć nieświadomych błędów w interpretacji ich znaczenia. Spośród odpowiedzi nawiązujących do symboli, na uwagę zasługują następujące: *odpowiedzialność, myślenie kategoriami państwa, poszanowanie symboli narodowych, poczucie honoru, to nie tylko znajomość symboli narodowych, ale znajomość ich historii, treści i przesłania dla narodu, poszanowanie wszelkich symboli narodowych, np. hymnu, flagi, godła i pomników, znajomość symboli narodowych własnych i ich poszanowanie w kraju i za granicą.*

Patriotyzm w opinii respondentów, utożsamiany był również z historią i tradycjami narodowymi, o czym świadczy 11,8% (61 osób) wszystkich odpowiedzi. Obok symboli narodowych, historia i tradycje kształtują bowiem tożsamość narodową, która w tym kontekście posiada retrospektywny charakter. *Patriotyzm* rozpatrywany jako suma elementów kulturowych ukształtowanych na gruncie dorobku minionych pokoleń, czerpie swoje źródła poznawcze z dokonań i osiągnięć przodków. Historia natomiast traktowana jest jako zapis dziejów narodu i państwa oraz stanowi źródło informacji na ich temat. Wśród odpowiedzi nawiązujących do historycznego charakteru pojęcia *patriotyzm*, na uwagę zasługują takie, jak: *cecha przypisywana obywatelowi danego kraju określająca miarę jego przywiązania do tradycji, historii, bohaterów i świąt narodowych, poszanowanie i podtrzymywanie tradycji narodowych, dbałość o język, znajomość historii i zwyczajów, przekazywanie wiedzy i tradycji pokoleniom, odnajdywanie w historii narodu własnych korzeni rodzinnych.*

Kolejną grupę odpowiedzi opisujących pojęcie *patriotyzm* były te, które posiadały charakter afirmacyjny – 18,4% wszystkich odpowiedzi (95 osób). Większość z udzielonych odpowiedzi wskazywało na miłość do kraju, jego symboli narodowych oraz szeroko pojmowanej kultury, przy jednoczesnym poszanowaniu innych narodów i ich kultury. Oto kilka z odpowiedzi opisujących afirmacyjny charakter pojęcia: *to coś, co powinien nosić w sercu każdy obywatel, by móc nazywać się nim, oddanie narodowi i przywiązanie do jego elementów kulturowych, miłość do ojczyzny, miłość do wartości narodowych i symboli,*

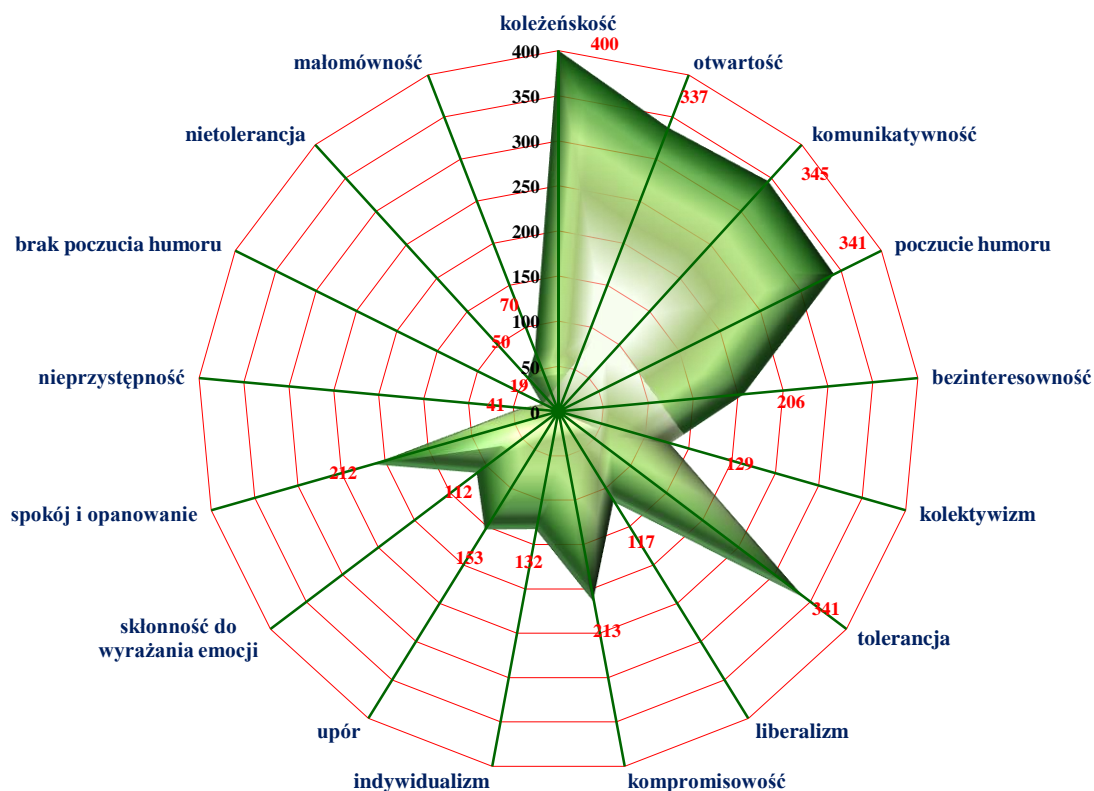
uwielbienie własnego kraju, zdrowa fascynacja własnym narodem, bez cech megalomani i nacjonalistycznych akcentów.

Odnosząc się do przedstawionych odpowiedzi opisujących poczucie patriotyzmu, należy stwierdzić, że w zdecydowanej większości respondenci wskazywali na pozytywny jego kontekst. Niemniej jednak, nieliczne odpowiedzi o charakterze skrajnym pozwoliły wnioskować, że problem etnocentryzmu, szowinizmu narodowego, wartościowania oraz innych negatywnych zjawisk istnieje i nie należy go bagatelizować. Abstrahując od powyższego, analiza odpowiedzi pozwoliła ocenić, na ile respondenci wykazują jego pozytywne znaczenie, a na ile nawiązują do negatywnych postaw. Jest to niezwykle istotna kwestia, ponieważ z jednej strony wskazuje na przywiązanie do kraju i narodu oraz do narodowych składników kultury, a z drugiej strony powoduje bariery w komunikacji międzykulturowej poprzez nadmierne eksponowanie przywiązania do treści kulturowych własnej narodowości.

5.5. Wpływ składników kultury na komunikację międzykulturową

Analiza kulturowych składników komunikacji międzykulturowej oparta została na wynikach badań opisujących je na poziomie jednostki, grup społecznych oraz narodowości. Poziom indywidualny kultury dotyczył zbadania cech charakteru respondentów, którego celem było ustalenie ogólnego profilu osobowościowego badanej populacji, w oparciu o wybór sześciu z siedemnastu cech o różnym charakterze. Opierając się na profilu stereotypowej percepcji narodu polskiego w świetle autostereotypu i heterostereotypu Polaków, dokonano segmentacji ich cech charakteru na następujące grupy: pięć o charakterze kulturalno – obyczajowym: *małomówność, komunikatywność, koleżeństwo, poczucie humoru, brak poczucia humoru*; cztery o charakterze relacyjnym: *kolektywizm, indywidualizm, bezinteresowność i kompromisowość*; dwie o charakterze mentalnościowym: *tolerancja i nietolerancja*, sześć o charakterze psychiczno – charakterologicznym: *upór, liberalizm, spokój i opanowanie, nieprzystępność, skłonność do wyrażania emocji, otwartość*. Analiza wyników badań pozwala na wniosek, że większość odpowiedzi dotyczących cech charakteru respondentów, którym nadano największą częstość – posiada pozytywny kontekst. Należą do nich takie cechy, jak: *koleżeństwo* – 400 odpowiedzi, *komunikatywność* – 345, *poczucie humoru* – 341, *tolerancja* – 342 oraz *otwartość* – 338. W opozycji leżą cechy, na które wskazywano najrzadziej: *brak poczucia humoru* – 41, *nieprzystępność* – 41,

nietolerancja – 50, małomówność – 70 oraz skłonność do wyrażania emocji – 112 odpowiedzi. Liczbowy rozkład cech osobowości respondentów przedstawiono na rysunku 22.

Każdy z respondentów miał możliwość wyboru 6 spośród 17 cech zaproponowanych w pytaniu.

Rys. 22. Cechy charakteru respondentów w świetle samooceny N=516

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Mając na uwadze wielowariantowość odpowiedzi udzielanych przez respondentów, która polegała na konfiguracji sześciu wybranych z siedemnastu podanych w pytaniu odpowiedzi, zaobserwowano tendencję do łączenia cech deklarowanych przez respondentów w zestawy o trojakim charakterze: pozytywnym, negatywnym i pośrednim. Pozytywny charakter posiadają następujące cechy: *koleżeńskość, otwartość, poczucie humoru, komunikatywność, kolektywizm, bezinteresowność, tolerancja oraz spokój i opanowanie*. Cechy o charakterze negatywnym to: *małomówność, nietolerancja, brak poczucia humoru, nieprzystępność, skłonność do wyrażania emocji, upór*. Natomiast do cech o pośrednim (zrównoważonym) charakterze, autor zaliczył: *liberalizm, kompromisowość i indywidualizm*. Z obserwacji wynika, że w większości przypadków występują konfiguracje cech o charakterze pozytywnym i pośrednim – 79,9% respondentów (412 osób), w mniejszym stopniu konfiguracje cech o charakterze negatywnym z pozytywnymi oraz z pośrednimi –

20,1% (104 osoby) wszystkich zestawów odpowiedzi. Z analizy wyników badań wypływa wniosek, że w większości przypadków występują takie konfiguracje cech, jak *koleżeństwo z otwartością i poczuciem humoru* oraz *komunikatywnością* – 47,5% respondentów (245 osób). Natomiast komunikatywność, jako cecha charakteru wpływająca na komunikację międzykulturową, w wielu przypadkach występowała w konfiguracji z *tolerancją* – 206 razy, z *kompromisowością* – 145 razy, z *liberalizmem* – 90 razy, z *kolektywizmem* – 71 razy oraz ze skłonnością do wyrażania emocji – 68 razy. Z cech o charakterze negatywnym najczęściej wskazywano na *małomówność* w połączeniu z *uporem* – 59 razy i *nietolerancją* – 19 razy. *Nietolerancja* natomiast 31 razy pojawiała się w konfiguracjach o charakterze pozytywnym i pośrednim, co sugeruje, że mimo deklaracji cech o charakterze pozytywnym, niektóre negatywne cechy posiadają zdolność do łączenia się w zestawy z cechami pozytywnymi i pośrednimi. W konfiguracjach cech występowały również takie, które w związku z przeciwnym charakterem, nigdy nie łączą się w zestawy. Należą do nich następujące pary cech: *tolerancja* i *nietolerancja*, *kolektywizm* i *indywidualizm*, *otwartość* i *nieprzystępność*, *komunikatywność* i *małomówność*, *poczucie humoru* i jego brak, *liberalizm* oraz *kompromisowość* i *upór*, *skłonność do wyrażania emocji* i *spokój* oraz *opanowanie*. Całkowitą neutralność reprezentuje bezinteresowność, która posiada zdolność łączenia się w zestawy z pozostałymi cechami charakteru – 206 respondentów. Konfiguracje cech osobowości respondentów pozwalają stwierdzić, że ich pozytywny kontekst w dużym stopniu wpłynie na płynność procesu komunikowania się pomiędzy przedstawicielami różnych narodowości.

W ramach analizy cech charakteru respondentów, dokonano ich porównania cech deklarowanych jako autostereotyp Polaka. Analiza ta pozwala na obserwacje, że niektóre z cech charakteru respondentów pozostają w związku z autostereotypem Polaków. Należą do nich: *skłonność do wyrażania emocji*, w tym *ekspresja* i *porywczność*, *skłonność do narzekania*, *brak poczucia humoru* i *defetyzm* oraz *kolektywizm*. Inna istotna obserwacja pozwala na wniosek, że respondenci w dużym stopniu wykazywali tendencję do stawiania samych siebie w lepszym świetle niż prezentuje się grupa etniczna, którą reprezentują. Kwestia powyższa dotyczy takich cech, jak: *tolerancja* i *nietolerancja*, *komunikatywność*, *bezinteresowność*, *liberalizm*, *poczucie humoru*, *koleżeństwo* i *otwartość* oraz *spokój* i *opanowanie*. Wyjątek stanowią takie cechy, jak *upór* i *liberalizm*, które w zależności od sytuacji mogą posiadać zarówno charakter pozytywny, jak i negatywny. W tabeli 29 przedstawiono porównanie cech charakteru respondentów z heterostereotypem Polaka.

Tabela 29. Analiza porównawcza autostereotypu Polaków w świetle wyników badań i cech osobowych respondentów

N=516

Autostereotyp		Cechy charakteru	
Grupy cechy struktury percepcyjnej	N	Cechy struktury percepcyjnej	N
Koleżeństwo	145	Koleżeństwo	400
Otwartość	121	Otwartość	337
Poczucie humoru	119	Poczucie humoru	341
Liberalizm	13	Liberalizm	117
Kolektywizm	134	Kolektywizm	129
Indywidualizm	31	Indywidualizm	132
Tolerancja	7	Tolerancja	342
Komunikatywność	171	Komunikatywność	345
Ekspresja, porywczosć i emocjonalność	163	Skłonność do wyrażania emocji	112
Nietolerancja	157	Nietolerancja	50
Cwaniactwo	41	Bezinteresowność	206
Bezkompromisowość	8	Upór	153
Sila spokoju i rozsądek	6	Spokój i opanowanie	212
Introwertyzm	3	Nieprzystępność	41
Ze skłonnościami do narzekania - defetyzm	17	Brak poczucia humoru	19
Niekomunikatywność	5	Małomówność	70
Ugodowość	3	Kompromisowość	213

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Odnosząc się do analizy porównawczej cech charakteru z autostereotypem Polaka, stwierdzić należy, że respondenci duży nacisk kładą na *kolektywizm*, jako cechę wywierającą pozytywny wpływ na proces komunikowania się żołnierzy wielonarodowych jednostek wojskowych. W ich opinii, negatywny wpływ na komunikację międzykulturową wywiera nadmierna *ekspresja* w czasie dialogu i *emocjonalność*, *brak poczucia humoru* oraz nadmierny *defetyzm*. Należy również podkreślić, że cechy charakteru stanowią zestaw indywidualnych cech kulturowych, adekwatnych dla danej jednostki społecznej. Dzieje się tak, ponieważ profil kulturowy każdej z nich jest zróżnicowany, przez co stanowi dość złożony i trudny przedmiot badań, szczególnie w kontekście ich związków z komunikacją międzykulturową. Istotne jest również to, że niektóre z cech charakteru, pod wpływem różnych czynników mogą ulegać modyfikacji szczególnie w procesie faz asymilacji kulturowej, jak również pod wpływem zwykłych kontaktów z innymi kulturami. Cechy charakteru posiadają również tę właściwość, że ich suma – w dużym uproszczeniu – tworzy profil stereotypowej percepcji o innej narodowości.

W kolejnym etapie, analizie poddano poziom zainteresowania respondentów składnikami kultur innych narodowości. Stopień zainteresowania inną kulturą przedstawiony w tabeli 30, wyrażony został pięciostopniową skalą rangową, w której 1 – oznacza najniższą,

5 – najwyższą rangę. Analiza poziomu zainteresowania kulturami poszczególnych państw pozwoliła na obserwację, że największy odsetek – 74,8% respondentów (386 osób) wskazywał na zainteresowanie kulturą Niemiec, w tym 7,2% (37 osób) na poziomie 4 – znaczącym i 2,1% (11 osób) na poziomie 5 – najwyższym. W przypadku Danii, aż 65,3% respondentów (337 osób) wskazało na zainteresowanie tą kulturą, jednak na dwóch najwyższych poziomach: 4 – znaczącym zainteresowanie wykazywało tylko 5,0% (26 osób) oraz na 5 – najwyższym 1,2% (6 osób) wszystkich respondentów. Kulturą Ukrainy, jako kolejną w hierarchii rangowej, zainteresowanie wykazywało 59,7% respondentów (308 osób), w tym 7,0% (36 osób) na poziomie 4 – znaczącym i 1,4% (7 osób) na poziomie 5 – najwyższym. Ostatnią jest kultura Litwy, którą interesowało się 54,5% respondentów (281 osób), jednak istotnym jest to, że zainteresowanie tą kulturą na poziomie 4 – znaczącym wykazywało 6,8% respondentów (35 osób) i 5 – najwyższym 1,9% respondentów (10 osób).

Tabela 30. Poziom zainteresowania kulturą innych narodowości

N=516

	Braki odpowiedzi		Najmniejsze		Minimalne		Średnie		Znaczące		Najwyższe				Razem
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	Σ	%	
Kultura Niemiec	130	25,1%	136	26,4%	108	20,9%	94	18,2%	37	7,2%	11	2,1%	386	74,8%	516
Kultura Danii	179	34,7%	144	27,9%	102	19,8%	59	11,4%	26	5,0%	6	1,2%	337	65,3%	516
Kultura Ukrainy	208	40,3%	121	23,4%	56	10,9%	88	17,1%	36	7,0%	7	1,4%	308	59,7%	516
Kultura Litwy	235	45,5%	117	22,7%	58	11,2%	61	11,8%	35	6,8%	10	1,9%	281	54,5%	516
Kultura innego kraju	435	84,3%	9	1,7	15	2,9%	17	3,3%	25	4,8%	15	2,9%	81	15,7%	516

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Respondenci wskazywali również na zróżnicowany stopień zainteresowania kulturą innych narodowości. Najczęściej wymienioną narodowością byli Amerykanie, na których wskazywało 2,7% respondentów (14 osób). Zainteresowanie kulturą USA posiada związek z udziałem respondentów w operacjach pokojowych i misjach stabilizacyjnych, w ramach których doszło do kontaktu z tą narodowością. Wszyscy deklarujący zainteresowanie tą narodowością brali udział przynajmniej w jednej operacji poza granicami kraju. Oprócz tego, deklarowano również zainteresowanie kulturą Rosji – 1,35% respondentów (7 osób) oraz Estonii – 1,35% respondentów (7 osób). Zainteresowanie kulturą Rosji z natury rzeczy wynikało z posiadania korzeni etnicznych rodzin respondentów w tej narodowości – 7 osób na 7 wykazujących zainteresowanie omawianą kulturą. Zainteresowanie kulturą Estonii wynikało z dwóch czynników, mianowicie z kontaktów w ramach operacji pokojowych

i misji stabilizacyjnych – 4 respondentów oraz z kontaktów w ramach ćwiczeń międzynarodowych, a także studiów i szkoleń poza granicami kraju – 3 respondentów.

Spośród innych narodowości, których kultury znalazły swoje zainteresowanie pośród respondentów, stosunkowo często wskazywano kulturę Japonii – 0,97% respondentów (5 osób), Czech 0,97% respondentów (5 osób), Kanady – 0,56 % respondentów (3 osoby), Francji – 0,56 % respondentów (3 osoby) i Łotwy – 0,38% respondentów (2 osoby). Respondenci wskazywali również na zainteresowanie kulturami takich państw, jak: Meksyk, Peru, Turcja, Norwegia, Egipt, Izrael, Kuba, Włochy, Hiszpania, Chorwacja oraz wielu innych, z którymi doszło do kontaktów kultur na poziomie turystycznym. Na podkreślenie zasługuje zainteresowanie respondentów kulturami państw, na terytorium których pełnili służbę w ramach operacji pokojowej i misji stabilizacyjnej. Należą do nich: kultura Iraku – 0,97% respondentów (5 osób), Kosowa – 0,56 % respondentów (3 osoby), Libanu – 0,56 % respondentów (3 osoby), Afganistanu – 0,38% respondentów (2 osoby). Wyniki badań wskazują również, że zarówno kulturą Niemiec, jak i Ukrainy (w najwyższym stopniu) deklarowały zainteresowanie osoby posiadające korzenie etniczne niemieckie – 2 respondentów i ukraińskie – 3 respondentów. Zainteresowanie kulturą narodowości ze strony respondentów posiadających inne niż polskie korzenie etniczne, zdaje się potwierdzać teorię *zwrotnej tożsamości*, która charakteryzuje się skłonnością powrotu do korzeni etnicznych narodu, z którego wywodzą się przodkowie. W związku z tym, ponadprzeciętny poziom zainteresowania kulturą danej narodowości jest kwestią naturalną.

Inną ważną obserwacją jest związek zainteresowania inną kulturą z miejscem urodzenia i wychowania. Na taki związek wskazują analizy wyników badań, gdzie na 140 respondentów urodzonych i wychowanych na pograniczu zachodnim, 16,4% (23 osoby) wykazywało zainteresowanie (na dwóch najwyższych poziomach) kulturą Niemiec i 12,1% respondentów (17 osób) kulturą Danii. Spośród 73 respondentów urodzonych i wychowanych na północy Polski, 17,8% respondentów (13 osób) deklarowało zainteresowanie kulturą Niemiec i tylko 6,8% respondentów (5 osób) deklarowało zainteresowanie kulturą Danii. W przypadku Ukrainy, autor zaobserwował wyraźny związek miejsca urodzenia i wychowania na pograniczu wschodnim z zainteresowaniem kulturą ukraińską. Potwierdza je fakt, że na 134 respondentów reprezentujących ww. region, 17,9% respondentów (24 osoby) wskazało na wysoki poziom zainteresowania ww. kulturą. Analogiczne związki zaobserwowano w przypadku Polski północno – wschodniej i zainteresowania kulturą Litwy. Na 43 respondentów reprezentujących ten region, aż 51,6% respondentów (22 osoby) interesuje się kulturą Litwy na dwóch najwyższych poziomach.

W teorii, samo zainteresowanie inną kulturą daje szansę zdobycia wiedzy na jej temat, a w konsekwencji ogranicza bariery komunikacyjne i konflikty kultur powstające zwykle na gruncie niekompetencji kulturowej. Skłonność do zainteresowania inną kulturą wynika również z cech charakteru respondentów, za czym przemawia fakt, że osoby, które wykazują duży poziom tolerancji, są otwarte i komunikatywne oraz pozbawione uprzedzeń do innych narodowości, w zdecydowanie wyższym stopniu wykazują zainteresowanie innymi kulturami. W tabeli 31 przedstawiono związki miejsca urodzenia i wychowania z poziomem zainteresowania kulturą poszczególnych narodowości.

Tabela 31. Związki miejsca urodzenia i wychowania z poziomem zainteresowania kulturą poszczególnych narodowości N=516

Region		Pogranicze zachodnie	Pogranicze wschodnie	Polska północna	Pogranicze południowe	Polska centralna	Polska północno – wschodnia	Razem
Miejsce urodzenia i wychowania*	%	27,13%	25,97%	14,15%	13,95%	10,47%	8,3%	100%
	N	140	134	73	72	54	43	516
Zainteresowanie kulturą na poziomie 4 i 5								Razem
Zainteresowanie kulturą	Niemiec	23	3	13	2	4	3	48
	Danii	17	5	5	1	4	0	32
	Ukrainy	5	24	1	4	2	7	43
	Litwy	8	6	1	1	7	22	45
	Inne	5	4	3	7	12	9	40

Kolorem zielonym zaznaczono najwyższe częstości odpowiedzi dotyczących związków zainteresowania inną kulturą w odniesieniu do narodowości i regionu.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Przedstawione wyniki wskazują, że na 168 respondentów wykazujących wysoki poziom zainteresowania kulturą innych państw, aż 83,9% respondentów (141 osób) deklarowało tolerancję, 75% respondentów (126 osób) otwarty styl oraz 66,6% respondentów (112 osób) komunikatywność, jako cechę własnego charakteru. Jednocześnie zaobserwowano związek pomiędzy wysokim poziomem zainteresowania inną kulturą i brakiem jakichkolwiek uprzedzeń do innych narodowości.

Uzupełnieniem badań wpływu składników kultury na proces komunikowania się w wielonarodowych jednostkach wojskowych było sprawdzenie rangi nadawanej poszczególnym składnikom kultury przez respondentów. Respondenci mieli możliwość wyboru dowolnych składników kultury i nadać im rangi znaczeniowe na poziomie od 1 do 5: Największe znaczenie (na dwóch najwyższych poziomach rangowych) respondenci nadawali *historii państwa i narodu* – 322 odpowiedzi oraz *symbolom narodowym* – 289 odpowiedzi. Zbliżone częstości dotyczyły znaczenia *tradycji narodowych* – 280 odpowiedzi, *tożsamości narodowej* – 249 odpowiedzi oraz *bohaterów narodowych* – 248 odpowiedzi. Zdecydowanie

najmniejsze znaczenie nadawano *religii* – 179 odpowiedzi na poziomie 4 – znaczącym i 5 – najwyższym. Składniki kultury o największej częstości odpowiedzi wskazują na wysoki stopień *patriotyzmu* respondentów, co posiada odzwierciedlenie w interpretacji tego pojęcia. W tabeli 32 przedstawiono poziomy znaczenia nadawanego narodowym składnikom kultury.

Tabela 32. Znaczenie nadawane narodowym składnikom kultury

N=516

Narodowe składniki kultury	Rangi odpowiedzi										Brak odpowiedzi		Razem
	Najmniejsze		Minimalne		Średnie		Znaczące		Najwyższe		N	%	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%			
Tożsamość narodowa	37	7,2%	73	14,1%	108	20,9%	109	21,1%	140	27,1%	49	9,5%	516
Symbole narodowe	33	6,4%	60	11,6%	114	22,1%	134	26,0%	155	30,0%	20	3,9%	516
System wartości etycznych	30	5,8%	78	15,1%	147	28,5%	128	24,8%	98	19,0%	35	6,8%	516
System wartości materialnych	51	9,9%	73	14,1%	130	25,2%	122	23,6%	96	18,6%	44	8,5%	516
Historia narodu	32	6,2%	46	8,9%	101	19,6%	192	37,2%	130	25,2%	15	2,9%	516
Bohaterowie narodowi	33	6,4%	69	13,4%	131	25,4%	171	33,1%	77	14,9%	35	6,8%	516
Tradycje narodowe	30	5,8%	40	7,8%	145	28,1%	159	30,8%	121	23,4%	21	4,1%	516
Religia	88	17,1%	99	19,2%	136	26,4%	88	17,1%	76	14,7%	29	5,6%	516
Zwyczaje i obyczaje	28	5,4%	68	13,2%	145	28,1%	156	30,2%	92	17,8	27	5,2%	516
Święta narodowe	62	12,0	112	21,7%	125	24,2%	108	20,9%	71	13,8%	38	7,4%	516

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Respondenci, którzy deklarowali wysoki poziom znaczenia ww. składników kultury, jednocześnie definiowali pojęcie *patriotyzm* w sześciu kontekstach o pozytywnym charakterze, opisywanych przez: *tożsamość narodową, wartości, tradycje i historię, poczucie dumy narodowej, symbole narodowe i afirmację* (autoteliczny związek z ojczyzną). Segmentacja odpowiedzi oparta została na dwóch klasycznych teoriach *narodu*. Zgodnie z teorią Antoniny Kłoskowskiej, tożsamość, wartości i symbole narodowe stanowią siłę sprawczą więzi z narodem i patriotyzmu kształtowanego przez upamiętnianie historii i dorobku przodków. Według Floriana Znanieckiego, więzi autoteliczne z narodem kształtowane są przez *ład aksjonormatywny*, który według autora jest głównym determinantem spójności narodu tworzonego i podtrzymywanego przez artefakty, czyli materialne wytwory pracy ludzi tworzone na *szlaku* historycznym i przekazywane przez jedno pokolenie kolejnym pokoleniom.

Analiza wyników badań wskazuje, że na 432 respondentów, nadających pozytywny kontekst pojęciu *patriotyzm* było aż 73,1% (316 osób), wskazując jednocześnie na wysoki poziom znaczenia składników kultury kształtujących tę postawę. Uzupełnieniem odpowiedzi

na postawione w ankiecie pytanie dotyczące znaczenia nadawanego składnikom kultury są odpowiedzi respondentów, uzasadniające ich wybór. Wybrane odpowiedzi respondentów, w odniesieniu do poszczególnych składników kultury, zostały przedstawione w tabeli 33.

Tabela 33. Zestawienie odpowiedzi respondentów uzasadniających znaczenie nadawane składnikom kultury

Składniki kultury	Odpowiedź
Tożsamość narodowa	„siła narodu”, „odrębność narodowa”, „poszanowanie własnej odrębności narodowej i jednocześnie poszanowanie odrębności innych narodów” , „czynnik tworzący wartości społeczne”, „zbiór cech danego narodu o charakterze uniwersalnym”, „zespół cech kształtujących wizerunek narodu”, „powód do dumy narodowej”, „przywiązanie do narodu”, „poczucie przynależności jednostki do narodu”, „tylko tożsamość narodowa pozwala mi być patriotą” , „wizytówka etniczna w świecie kształtująca naszą odrębność”, „czynnik kształtujący postawy wobec innej kultury” , „określa naszą przynależność do kraju, przywiązanie do tradycji narodowych i historii”, „samookreślenie w świecie”, „duma z przynależności do narodu polskiego, jego symboli narodowych i religii oraz wyzbycie się wstydu z faktu przynależności do narodu”, „jest wartością, którą należy pielęgnować”.
Symbole narodowe	„kwintesencja narodowej tożsamości”, „posiadają związek z tożsamością”, „identyfikacja z narodem posiadająca formę przekazu informacji” , „stanowią podstawę fundamentów państwa”, „kształtują dumę narodową”, „to znaki firmowe – kulturowe danego kraju”, „pozwalają wyróżnić nas jako Polaków”, „znaki identyfikujące nas z krajem”, „symbole pozwalają wyróżnić nas na zewnątrz”, „odróżniają nas w świecie i są efektem posiadania tradycji różnych od innych narodów”, „to znaki firmowe określające przynależność do narodu”, „dzięki symbolom wiem, kim jest mówca” , „znaki określające tożsamość narodową”, „jestem hobbystą i zbieram odznaki, ordery, herby oraz inne symbole”, „znaki o jakimś przekazie informacji” .
System wartości etycznych	„uczą pojmowania rzeczywistości”, „posiadają odzwierciedlenie w wartościach ukrytych w tożsamości narodowej”, „kształtują światopogląd”, „dzięki wartościom etycznym znamy granice tzw. godnego życia”, „określają kształt zjawisk społecznych”, „pozwalają odróżnić dobro od zła”, „są przekazem informacji o narodzie, jako zbiorze ludzi o określonych poglądach na temat wartości życia i bytu” , „bez wartości etycznych niemożliwe jest życie w symbiozie społecznej, szczególnie w dobie otwartych granic i wzajemnego poszanowania narodów” , „są uniwersalnym drogowskazem dla narodów, określającym wspólne interesy w zakresie kształtowania światopoglądu na wszystkie aspekty życia społecznego w świecie” .
System wartości materialnych	„są pochodną powstawania życia i świata”, „kasa i dobra materialne pozwalające żyć”, „pozwalają na godne życie”, „określają naszą pozycję materialną i pozwalają osiągnąć sukces”, „określają byt”, „kształtują dobrobyt nie tylko jednostki, ale całego narodu”, „są wyznacznikiem bogactwa”, „ograniczają dialog społeczny” , „kształtują pełnię życia”, „budują przyszłość mojej rodziny”, „dają poczucie stabilizacji”, „uzależniają od luksusu”, „kształtują bezpieczeństwo socjalne”, „określają godny poziom życia”, „we współczesnym świecie wpływają na podziały między grupami społecznymi” , „prowadzą do konfliktów pomiędzy ludźmi” , „wpływają na tworzenie kręgów kulturowych o zróżnicowanym dostępie do zasobów materialnych” , „dla niektórych podstawa życia oparta na otaczaniu się luksusem”, „narzędzie do zdobycia prestiżu”, „pozwalają określić kto jest kim w społeczeństwie, a tym samym wpływają na wzajemne relacje” .
Historia narodu	„nawiązuje do symboli narodowych, jako nośników informacji o korzeniach danego narodu”, „tworzy wizerunek danego kraju w świecie”, „generuje stereotypy narodowe i uprzedzenia do własnego narodu oraz innych narodów” , „to dorobek danego narodu na przestrzeni dziejów”, „wartość, która jest przekazywana kolejnym pokoleniom”, „kształtuje dumę narodową i jednocześnie wskazuje ciemne strony narodu, jako przestrożę dla kolejnych generacji”, „pokazuje nasze tradycje na tle innych narodów”, „wielokrotnie powoduje konflikty między narodami poprzez krzywdy im wyrządzone na przestrzeni dziejów” , „kształtuje nasze dzieje”, „historia to my”, „jest nieodłączną częścią narodu”, „to rodowód narodu”, „kształtuje tożsamość”, „daje możliwość wglądu w korzenie narodu”, „pozwała utożsamiać się z narodem”.

Bohaterowie narodowi	„to główni kreatorzy tradycji i kultury narodu”, „ bohaterowie dla jednego narodu, czasami są wrogami innych narodów, co powoduje wiele konfliktów ”, „osoby stanowiące wzór do naśladowania”, „ obok symboli narodowych, pozwalają odróżnić nas spośród innych narodów ”, „ukazują dokonania ludzi widziane w kategoriach odwagi i poświęcenia”, „ osoby kreujące idee patriotyzmu poprzez własne dokonania ”, „przedstawiciele naszych najwyższych wartości”, „ bohaterowie narodowi, jako powód do dumy, stanowią argument do rozmowy o narodzie ”, „osoby tworzące historię”, „są wzorcami do naśladowania”, „są identyfikatorami narodu i państwa w świecie”.
Tradycje narodowe	„należy szanować tradycje narodowe, ponieważ bez tego by nas nie było”, „są podstawą kultury narodu”, „to piękno wyrażone kulturą nabyte przez wieki”, „są dobrem narodowym przekazywanym z pokolenia na pokolenie”, „przekazy pokoleniowe”, „jeden z elementów kultury kształtujący naszą odrębność narodową”, „są namacalnym dowodem dorobku narodu”, „kształtują tożsamość narodową”, „są tłem historycznym narodu”, „ stanowią przekaz informacji o treściach kulturowych narodu ”, „są budulcem kultury”, „to dorobek kulturowy narodu”, „tworzą więzi narodowe”.
Religia	„to system wierzeń stanowiących o potrzebach duchowych narodu, ukształtowanych na drodze rozwoju cywilizacji”, „przewartościowany i nieprzystający do współczesności relikw przeszłości”, „ odwieczny powód konfliktów ”, „czynnik kreujący tradycje”, „składnik kultury oparty na symbolach i paradygmatach”, „ja i moja rodzina jest oddana wierze”, „dzięki religii ludzie poznają wszystkie wartości niezbędne do życia”.
Zwyczaje i obyczaje	„są odzwierciedleniem naszego wizerunku kulturowego”, „ to umiejętność komunikacji i zrozumienia innych kultur ”, „wszystko to, co „wynosimy” z domu i podwórka”, „są czynnikiem budowania więzi między ludźmi i konfliktów”, „ dobrze poznane dają możliwość oceny drugiej osoby w kontaktach międzyludzkich ”, „są podstawowym elementem kultury wpływającym na pierwsze wrażenie o obcokrajowcach”, „elementarz dobrego wychowania pomocny w zwykłym życiu”, „ kształtują opinię o narodach ”, „ pokazują nasze indywidualne cechy w kontaktach z innymi narodami, burząc w ten sposób lub utrwalając stereotypy narodowe ”, „pozwalając dokonać oceny naszego charakteru i cech”, „ukazują naszą odrębność, jako jednostek”, „wpływają na wizerunek naszego narodu poprzez zwykłe zachowania ludzkie”, „łączą lub odróżniają ludzi w codziennym życiu”, „
Święta narodowe	„to symbole naszych tradycji narodowych”, „pozwalają zwyczajnie odpocząć od codzienności”, „integrują ludzi w chwilach oderwania od szarości życia”, „ w ramach spotkań z innymi narodowościami, pozwalają budować więzi między nimi oraz wzbudzają szacunek, gdy wykazujemy wiedzę na ich temat ”.
Inne składniki kultury	„technologie, wskazują na poziom zaawansowania narodu i państwa”, „systemy wiedzy, ponieważ kształtują potencjał intelektualny narodu”, „ literatura i sztuka, namacalne elementy kultury społeczeństw stanowiące przekaz informacji o ludziach i czasach, w których żyli ”, „język, stanowi werbalne lub niewerbalne narzędzie przekazywania treści kulturowych”.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Przedstawione w tabeli 33 odpowiedzi stanowią tylko wycinek wszystkich deklarowanych przez respondentów. Pogrubioną czcionką zaznaczono te odpowiedzi, które (zdaniem autora) zasługują na interpretację. Jedna z odpowiedzi nawiązująca do tożsamości narodowej, traktuje ten składnik kultury, jako: *poszanowanie własnej odrębności narodowej i jednocześnie poszanowanie odrębności innych narodów*. Wskazuje ona na skłonność do kierowania się przez respondenta zasadami relatywizmu kulturowego w ramach kontaktów międzykulturowych. Inna odpowiedź stwierdza, że: *tylko tożsamość narodowa pozwala mi być patriotą*. Wskazuje ona jednoznacznie na tożsamość, jako główny determinant budowania postaw patriotycznych. Na uwagę zasługuje również odpowiedź określająca tożsamość narodową, jako: *czynnik kształtujący postawy wobec innej kultury*. Mając na uwadze, że

tożsamość może generować zarówno pozytywne, jak i negatywne postawy, należy widzieć ją nie tylko w kontekście patriotyzmu i poszanowania innych narodów, ale również w kontekście postaw etnocentrycznych i szowinizmu narodowego.

Analizując odpowiedzi dotyczące symboli narodowych, należy zwrócić uwagę na te, które nawiązują do przekazu informacji o kulturze. Jedna z odpowiedzi o takim charakterze, brzmi następująco: *dzięki symbolom wiem, kim jest mówca*. Świadczy ona o tym, że symbole narodowe są nośnikami informacji o uczestniku procesu komunikowania się. Rozpatrywane w kategoriach komunikacji międzykulturowej, pozwalają określić narodowość uczestnika procesu komunikowania się, zanim jeszcze do niego dojdzie. Pozwala to – z jednej strony – na uniknięcie barier komunikacyjnych o charakterze kulturowym, a z drugiej strony może wzbudzić niechęć do podjęcia dialogu w związku z indywidualnymi uprzedzeniami do danej narodowości, posiadającymi swoje źródła w wielu aspektach, w tym w krzywdach wyrządzonych rodzinie i własnych negatywnych doświadczeniach.

Odnosząc się do systemu wartości etycznych, należy podkreślić kilka istotnych uzasadnień odpowiedzi. Jedna z nich twierdzi, że wartości etyczne: *są przekazem informacji o narodzie, jako zbiorze ludzi o określonych poglądach na temat wartości życia i bytu*. Odpowiedź powyższa wskazuje, że określają one postawy narodów wobec fundamentalnych zasad życia społecznego. W innej odpowiedzi czytamy, że: *bez wartości etycznych niemożliwe jest życie w symbiozie społecznej, szczególnie w dobie otwartych granic i wzajemnego poszanowania narodów*, co wskazuje na ich rolę w kształtowaniu wzajemnych stosunków między narodami. Podobny kontekst posiada odpowiedź, która twierdzi, że wartości etyczne: *są uniwersalnym drogowskazem dla narodów, określającym wspólne interesy w zakresie kształtowania światopoglądu na wszystkie aspekty życia społecznego w świecie*. Należy je traktować, jako sposób na koegzystencję narodów w zgodzie z przyjętymi kanonami życia społecznego.

Wartości materialne, w opinii respondentów kształtują dobrobyt i są narzędziem do osiągnięcia stabilizacji materialnej jednostek społecznych oraz całych narodów, a poprzez zróżnicowania w poziomie życia różnych narodowości, mają wpływ na powstawanie negatywnych zjawisk społecznych. Świadczą za tym następujące odpowiedzi: *ograniczają dialog społeczny, we współczesnym świecie wpływają na podziały między grupami społecznymi, prowadzą do konfliktów pomiędzy ludźmi, wpływają na tworzenie kręgów kulturowych o zróżnicowanym dostępie do zasobów materialnych, pozwalają określić, kto jest kim w społeczeństwie, a tym samym wpływają na wzajemne relacje*. Przedstawione odpowiedzi wskazują na wpływ wartości materialnych na powstawanie negatywnych postaw

wśród jednostek społecznych oraz całych narodów. Na ich gruncie bowiem dochodzi do podziałów na jednostki oraz narody *gorsze i lepsze*, wartościowania i stratyfikacji występującej zarówno na poziomie społecznym (w ramach jednego narodu) jak i etnicznym (na poziomie kilku narodów). Wymienione zjawiska posiadają odniesienie do zróżnicowań w poziomie zamożności, który w decydujący sposób wpływa na tworzenie niewidzialnych granic pomiędzy ludźmi i narodami. Tworzone w ten sposób – na gruncie materialnym – kręgi kulturowe stają się we współczesnym zhermetyzowanym świecie swoistym modelem, który generuje bariery komunikacyjne, wielokrotnie niemożliwe do pokonania.

Kolejnym ze składników kultury poddanym analizie, jest historia narodu. Z odpowiedzi uzasadniających jego wybór wynika, że oprócz pozytywnych odniesień do historii, respondenci wskazywali również, że: *generuje stereotypy narodowościowe i uprzedzenia do własnego narodu oraz innych narodów*, a także, że: *wielokrotnie powoduje konflikty między narodami poprzez krzywdy im wyrządzone na przestrzeni dziejów*. Przedstawione dwie odpowiedzi wskazują, że oprócz pozytywnych aspektów historii, posiada ona również negatywne skutki dla koegzystencji narodów w wielokulturowym świecie. Wspólna historia generuje bowiem antagonizmy powstające na gruncie poczucia krzywd historycznych oraz indywidualnych, negatywnych doświadczeń poszczególnych jednostek społecznych wpływających wielokrotnie na powstawanie uprzedzeń do innych narodowości.

Nieodłączną częścią historii są bohaterowie narodowi, których obecność powoduje zarówno negatywne, jak i pozytywne akcenty dla dialogu kultur. Na ich pozytywne znaczenie wskazują następujące odpowiedzi: *bohaterowie, to osoby kreujące idee patriotyzmu poprzez własne dokonania, bohaterowie narodowi, jako powód do dumy, stanowią argument do rozmowy o narodzie, obok symboli narodowych, pozwalają odróżnić nas spośród innych narodów*. Pierwsza z nich nawiązuje do patriotyzmu, druga do dumy z powodu posiadania w narodzie sławnych ludzi, trzecia nadaje bohaterom kontekst symboli narodowych – znaków rozpoznawczych danego narodu w świecie. Ich negatywny akcent potwierdza następująca odpowiedź: *bohaterowie dla jednego narodu, czasami są wrogami innych narodów, co powoduje wiele konfliktów*. Oznacza to, że kwestia definiowania bohaterów narodowych może stanowić czynnik komunikacji międzykulturowej o dwuznacznych implikacjach, które w dużym stopniu determinują powstawanie konfliktów kultur.

Tradycje narodowe w świetle opinii respondentów posiadają kontekst retrospektywny, oparty na kulturowym dorobku narodu zawartym w określonych ramach czasowych. Niezależnie od tego, jedna z odpowiedzi twierdzi, że: *stanowią przekaz informacji o treściach kulturowych narodu*, co posiada znaczenie w odniesieniu do edukacyjnych aspektów

komunikacji międzykulturowej. Bowiem wiedza na temat tradycji narodowych pozwala zrozumieć ich przesłanie i znaczenie dla danej narodowości. Podobnie jak w przypadku większości składników kultury, również w tym przypadku niezbędna jest kompetencja kulturowa uczestników procesu komunikowania się na poziomie międzykulturowym, jak również stosowanie zasad relatywizmu kulturowego i tolerancji dla wszelkiej odmienności kulturowe.

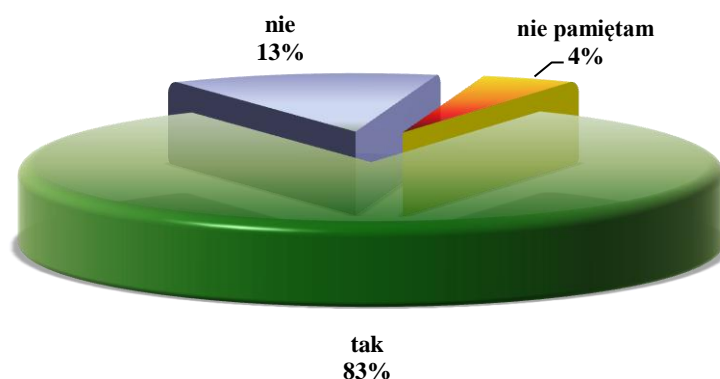
Religia jako składnik kultury – w opinii respondentów – wpływa tworzenie fundamentów wiary, tworzenie tradycji i kształtowanie systemu wartości etycznych. Niemniej jednak, postrzegana jest również jako *relikt przeszłości* lub jako *odwieczny powód konfliktów*, co uzasadnia jej związek ze zróżnicowanymi postawami jednostek społecznych i narodów w stosunku do Boga i wiary. Potwierdzenie zróżnicowań religijnych odnajdujemy w typologiach kultur, które w dużym stopniu są z nią powiązane. Inny obszar analiz stanowią stereotypy narodowościowe, w ramach których różne narodowości, w zróżnicowany sposób opisywane są przez stosunek do wiary. Należy podkreślić za J. Błuszkowskim, że narodowość polską w opinii innych narodowości charakteryzuje przesadna religijność, która w dużym stopniu klasyfikuje Polaków wśród narodów opierających się w większości na dogmatach wiary, a nie na realizmie. Taki stan rzeczy znajduje swoje odzwierciedlenie w wynikach niniejszych badań, o czym świadczy 487 odpowiedzi respondentów wskazujących na istotne znaczenie (na różnych poziomach) religii, jako składnika, kultury.

Analizując odpowiedzi uzasadniające wybór zwyczajów i obyczajów, jako składnika kultury o dużym znaczeniu, należy zwrócić uwagę na ich wielopłaszczyznowość. Jedna z nich określa je, jako: *umiejętność komunikacji i zrozumienia innych kultur*, inna wskazuje, że: *są czynnikiem budowania więzi między ludźmi i konfliktów* oraz, że: *dobrze poznane dają możliwość oceny drugiej osoby w kontaktach międzyludzkich*. O ile ww. odpowiedzi interpretują zwyczaje i obyczaje w sposób ogólny, tak dwie kolejne nawiązują do kontaktów międzykulturowych. Respondenci twierdzą, że: *są podstawowym elementem kultury wpływającym na pierwsze wrażenie o obcokrajowcach* oraz, że: *pokazują nasze indywidualne cechy w kontaktach z innymi narodami, burząc w ten sposób lub utrwalając stereotypy narodowe*. Zwyczaje i obyczaje, jako sposób bycia i zachowania jednostek, wpływają na chęć podjęcia dialogu z potencjalnym partnerem.

Święta narodowe, jako składniki kultury, posiadają związki z tradycjami narodowymi i religią. Określane również zostały, jako forma wypoczynku i odreagowania od szarości życia codziennego. Na uwagę zasługuje szczególnie jedna z odpowiedzi, zgodnie z którą, *święta narodowe w ramach spotkań z innymi narodowościami pozwalają budować więzi*

między nimi oraz wzbudzają szacunek, gdy wykazujemy wiedzę na ich temat. Poszanowanie bowiem świąt zakorzenionych w innych kulturach, jest z jednej strony formą zdobycia zaufania ze strony innych narodowości, a z drugiej wskazuje na wysoki poziom kompetencji kulturowej i relatywizmu kulturowego.

W kolejnym etapie badań, autor dokonał analizy kontaktów respondentów z innymi narodowościami przed rozpoczęciem służby w wielonarodowych jednostkach wojskowych. Na rysunku 23 przedstawiono zestawienie ilościowe i procentowe odpowiedzi, opisujące kontakty kultur.

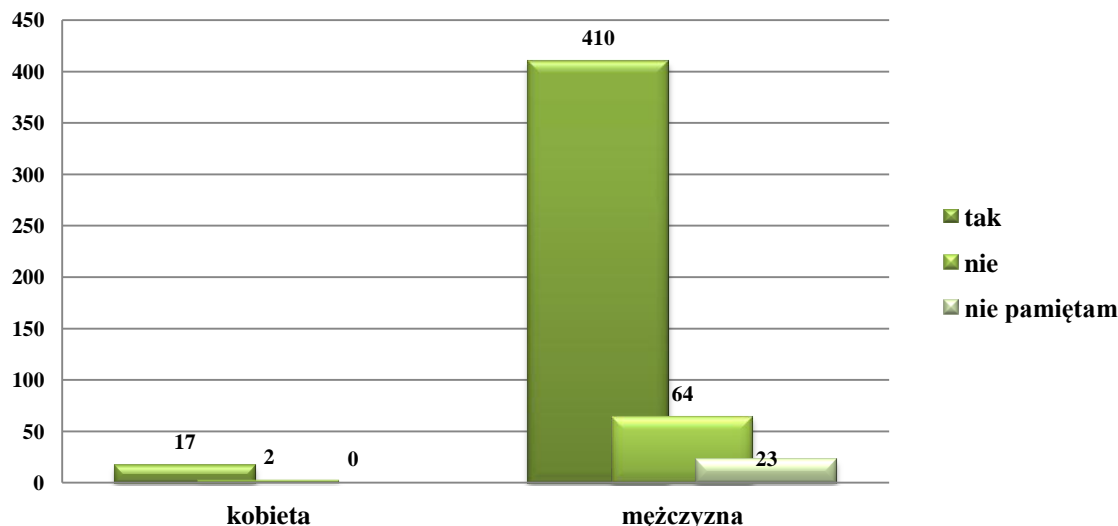
Rys. 23. Kontakty z innymi kulturami

N=516

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Wyniki badań wskazują, że 83% respondentów, czyli 427 osób miało kontakt z inną kulturą. Tylko 13% respondentów (66 osób) wskazywała na całkowity brak kontaktów z inną kulturą, a 4% respondentów (23 osoby) deklarowało, że nie pamięta o kontaktach z przedstawicielami innej kultury.

Kolejnym obszarem analiz jest związek kontaktów międzykulturowych z płcią respondentów. Odnosząc się do kontaktów kultur, stwierdzić należy, że spośród całej liczby kobiet wchodzących w skład wielonarodowych struktur wojskowych, tylko 10,5% z nich (2 osoby) nie nawiązały nigdy kontaktów międzykulturowych. Szczegółowy rozkład liczbowy kontaktów kultur w zależności od płci respondentów przedstawiono na rysunku 24.

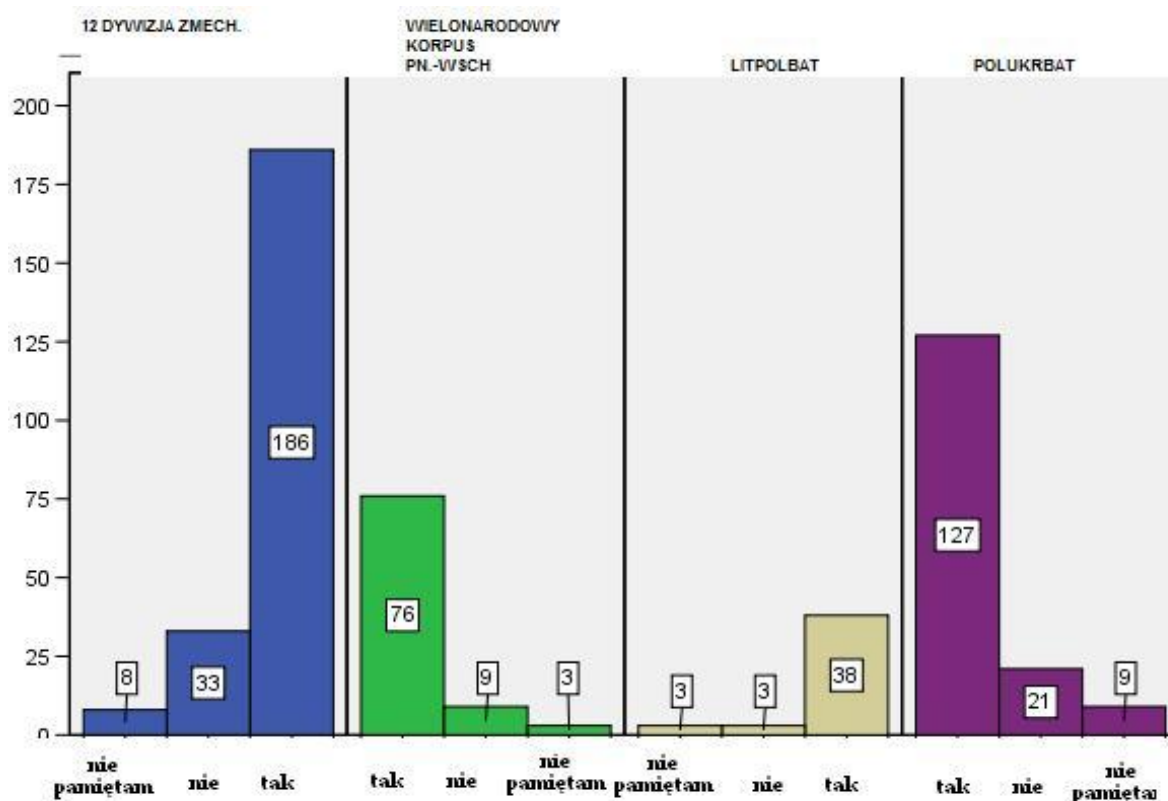

Rys. 24. Kontakty z innymi kulturami w odniesieniu do płci

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Analiza wyników badań przedstawionych na wykresie 24 wskazuje, że wskaźniki procentowe kontaktów kultur w odniesieniu do poszczególnych jednostek wojskowych są bardzo zbliżone.

Na rysunku 25 przedstawiono rozkład kontaktów kultur w zależności od służby w jednostce wojskowej. W przypadku 12 Dywizji Zmechanizowanej, aż 81,9% respondentów (186 osób) wskazywało na kontakty z przedstawicielami innej kultury przed rozpoczęciem służby wojskowej. Biorąc pod uwagę żołnierzy Polsko – Ukraińskiego Batalionu, należy stwierdzić, że aż 80,89% respondentów (127 osób) wskazało na kontakt z inną kulturą przed rozpoczęciem służby wojskowej. W przypadku Wielonarodowego Korpusu Północny – Wschód, wskaźnik procentowy respondentów deklarujących wcześniejsze kontakty z inną kulturą wynosi 86,36% respondentów (76 osób), a w przypadku Litewsko – Polskiego Batalionu 86,36% respondentów (38 osób) wskazało na wcześniejsze kontakty międzykulturowe.

Rys. 25. Kontakty z innymi kulturami w odniesieniu do jednostki wojskowej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Kontynuacją badań nad kontaktami kultur jest analiza ich formy. Zdecydowanie najczęściej odpowiedzi dotyczyło kontaktów o charakterze turystycznym, które kształtują się na poziomie 550 odpowiedzi (przy założeniu, że respondenci udzielali odpowiedzi na więcej niż jedno pytanie). W ramach kontaktów turystycznych, największe częstości odpowiedzi dotyczyły kontaktów z Niemcami – 43,8% respondentów (226 osób), z innymi narodowościami⁶⁴⁵ - 23,6% respondentów (122 osoby) oraz z obywatelami Ukrainy - 18,4% respondentów (95 osób).

Drugi co do wielkości wskaźnik dotyczy kontaktów w ramach operacji pokojowych i misji stabilizacyjnych – 65,5% respondentów (338 osób), przy czym najliczniejsza grupa – 23,6% respondentów (122 osoby) wskazywała na kontakt z narodowością ukraińską. Rozkłady liczbowe odpowiedzi w przypadku kontaktów z pozostałymi narodowościami są bardzo zbliżone do siebie, przy czym w przypadku innych niż wskazane w ankiecie narodowości, respondenci wskazywali również na Irakijczyków, Bośniaków, Serbów i Czarnogórców, Macedończyków, Afgańczyków oraz mieszkańców Kosowa. Respondenci

⁶⁴⁵ W ramach badań ankietowych respondenci deklarowali kontakty na poziomie turystycznym z następującymi narodowościami: Łotyszami, obywatelami USA, Rosjanami, Słowakami, Chorwatami, Estończykami, Czechami, Norwegami, Holendrami, Francuzami, Kanadyjczykami, Egipcjanami, Włochami, Grekami, Anglikami, Hiszpanami, Meksykanami, Węgrami, Szwedami, Portugalczycami, Turkami oraz ze Szwajcarami.

wskazywali również na służbę w innych wielonarodowych jednostkach wojskowych, co posiada odzwierciedlenie w 39,9% odpowiedzi (206 osób). Spośród narodowości, z którymi dochodziło do największej liczby kontaktów w ramach służby w jednostce, największe wartości procentowe i liczbowe odpowiedzi dotyczyły Ukraińców – 13,4% (69) i Litwinów – 12,6% (65) odpowiedzi. W tabeli 34 przedstawiono wartości liczbowe i procentowe form kontaktów z innymi kulturami, przed rozpoczęciem służby w wielonarodowych jednostkach wojskowych.

Tabela 34. Formy kontaktów z innymi kulturami

Forma kontaktu	Narodowość										Razem
	Niemcy		Dania		Ukraina		Litwa		Inna		
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
Wyjazdy turystyczne	226	43,8%	55	10,7%	95	18,4%	52	10,1%	122	23,6%	550
Służba w innej wielonarodowej jednostce	27	5,2%	27	5,2%	69	13,4%	65	12,6%	18	3,5%	206
Operacje pokojowe i misje stabilizacyjne	54	10,5%	58	11,2%	122	23,6%	53	10,3%	51	9,9%	338
Kontakty na poziomie własnej rodziny	46	8,9%	6	1,2%	15	2,9%	13	2,5%	24	4,7%	104
Spotkania u rodziny przyjaciół	42	8,1%	7	1,4%	9	1,7%	2	0,4%	18	3,5%	78
Wyjazdy służbowe o różnym charakterze	63	12,2%	36	7,0%	20	3,9%	21	4,1%	16	3,1%	156
Praca za granicą	44	8,5%	8	1,6%	10	1,9%	8	1,6%	19	3,7%	89
Kontakty transgraniczne	62	12,0%	4	0,8%	40	7,8%	14	2,7%	0	0	120
Kursy integracyjne i szkolenia	52	10,1%	31	6,0%	17	3,3%	17	3,3%	20	3,9%	137
Studia w kraju	20	3,9%	5	1,0%	4	0,8%	6	1,2%	6	1,2%	41

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Najmniejsze częstości dotyczyły Niemców – 5,2% (27) i Duńczyków – 5,2% (27) odpowiedzi. Do innych narodowości, z którymi dochodziło do kontaktów w ramach służby w jednostce wojskowej (18 odpowiedzi), zaliczamy: Amerykanów, Łotyszów, Estończyków, Czechów i Słowaków, z którymi doszło do kontaktu w ramach służby w Wielonarodowym Korpusie Północny – Wschód w Szczecinie. Dane liczbowe wskazują również, że spośród 206 odpowiedzi wskazujących na służbę w innych jednostkach wielonarodowych, aż 16,5% respondentów (34 osoby) wskazało na kontakty kulturowe z trzema narodowościami i więcej, a 84,5% respondentów (174 osób) na kontakty z dwoma narodowościami. Wskazuje to na tzw. *mobilność kadrową* żołnierzy zawodowych, a tym samym na prawdopodobieństwo wystąpienia dyfuzji składników kultury na poziomie dwóch i więcej narodowości. Kolejną formą kontaktów poddanych analizie są wyjazdy służbowe o różnym charakterze (z wyłączeniem operacji pokojowych i misji stabilizacyjnych), które opisuje 30,2% odpowiedzi respondentów (156 osób). Zdecydowanie najczęstsze kontakty w ramach wyjazdów służbowych dotyczą Niemców – 40,4% odpowiedzi (63 osoby).

Również w ramach kursów integracyjnych i szkoleń dochodziło do częstszych kontaktów z Niemcami niż z pozostałymi narodowościami – 37,9% odpowiedzi (52 osoby) spośród 137 wszystkich dotyczących innych narodowości. Istotne jest, że w ramach kontaktów transgranicznych występowała przewaga kontaktów z Niemcami – 50% odpowiedzi (62 osoby) ze 120 udzielonych w stosunku do wszystkich narodowości. Zarówno w przypadku Niemców, jak i Ukraińców oraz Litwinów, zauważalny jest związek z miejscem urodzenia i wychowania oraz z miejscem zamieszkania. Na 62 odpowiedzi wskazujące na kontakty transgraniczne, aż 79,09% respondentów (49 osób) urodziło się wychowało lub zamieszkuje tereny pogranicza zachodniego. W przypadku kontaktów transgranicznych z Ukraińcami, na 40 respondentów deklarujących kontakty transgraniczne, 52,5% respondentów (21 osób) reprezentowało pogranicze wschodnie. W przypadku kontaktów transgranicznych z Litwinami, na 14 respondentów deklarujących kontakty transgraniczne, aż 69,2% (9 osób) związanych jest lub było z Polską północno – wschodnią.

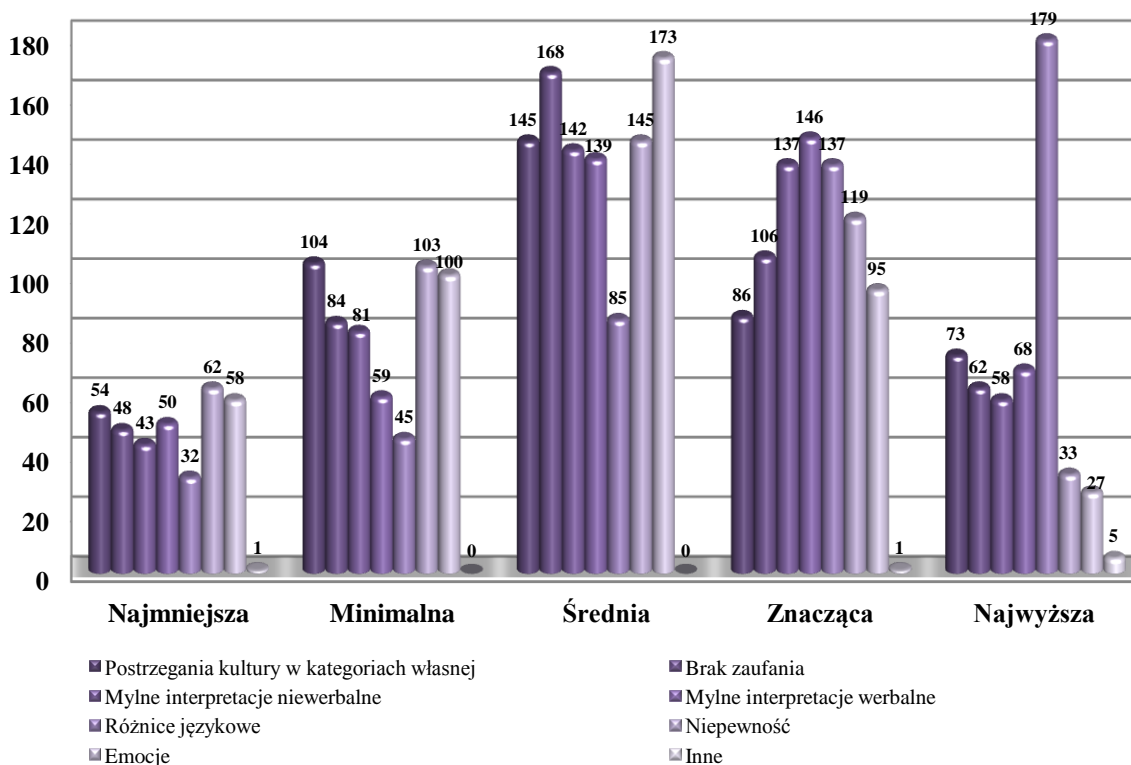
Kontakty kultur wynikające ze spotkań w ramach własnej rodziny – 104 odpowiedzi oraz ze spotkań u rodziny przyjaciół – 78 odpowiedzi, pojawiały się stosunkowo rzadko i w zdecydowanej większości nie posiadają związków z innymi zmiennymi. Wyjątek stanowią te odpowiedzi, które posiadają związki z pochodzeniem etnicznym respondentów. Spośród 18 respondentów posiadających inne niż polskie korzenie etniczne, aż 61,1% z nich (11 osób) nawiązało kontakt z członkami rodzin pochodzących z innych państw. Na 7 respondentów posiadających rosyjskie korzenie etniczne, aż 85,7% respondentów (6 osób) deklarowało stałe kontakty z własną rodziną, na 3 respondentów posiadających korzenie etniczne ukraińskie, 66,6% respondentów (2 osoby) miało kontakt z rodziną, 2 respondentów z korzeniami etnicznymi niemieckimi deklarowało stałe kontakty z rodziną, a także 1 respondent, którego ojciec jest Algierczykiem, poznał kulturę tego narodu poprzez wyjazdy do rodziny. W opozycji pozostaje fakt, że żaden z 2 respondentów posiadających korzenie etniczne litewskie, jak również czeskie, białoruskie i żydowskie, nie kontaktował się z rodziną.

Jedną z form kontaktów, które choć nie charakteryzują się dużą częstością, jest praca za granicą kraju. Na 89 respondentów deklarujących ww. formę kontaktu, aż 55,05% z nich (49 osób) to żołnierze nadterminowi oraz 22,5% (20 osób) to szeregowi zawodowi. Pozostałą grupę stanowią żołnierze zawodowi w korpusie osobowym podoficerów zawodowych – 13,5% respondentów (12 osób) i chorążych – 8,98% respondentów (8 osób). Inną istotną obserwacją jest to, że podejmowanie pracy zarobkowej posiada swój związek z miejscem zamieszkania. W większości przypadków, respondenci deklarujący pracę za

granicą podejmowali ją w Niemczech lub w innych krajach Europy Zachodniej, a ich miejscem zamieszkania w większości było lub jest pogranicze zachodnie, Polska północna i centralna. Spośród 20 szeregowych zawodowych, którzy pracowali za granicą, 85,0% (17 osób) mieszka lub mieszkało na terenach zachodniej lub północnej Polski, a 15,0% (3 osoby) w centrum kraju. W przypadku żołnierzy nadterminowych – na 56 respondentów reprezentujących ten korpus osobowy, aż 55,3% z nich (31 osób) pochodziło z zachodniej lub północno – zachodniej Polski, a 32,1% z nich (18 osób) deklaroowało pochodzenie z Polski centralnej. Spośród 12 podoficerów zawodowych deklaruujących pracę za granicą, aż 41,6% z nich (5 osób) oraz na 8 chorążych deklaruujących pracę za granicą 62,5% z nich (5 osób) pochodziło z ww. regionów Polski. Pozostała liczba deklaruujących pracę za granicą żołnierzy to 7 podoficerów zawodowych i 3 chorążych reprezentujących Polskę centralną.

Wyniki badań dotyczące form kontaktów kultur w dużym stopniu wskazują na ich związki z miejscem urodzenia, wychowania lub zamieszkania. Uzasadnia to położenie geograficzne regionu, z którym związani byli lub są obecnie respondenci. Funkcją kontaktów kultur na poziomie transgranicznym jest również to, że respondenci z pogranicza zachodniego częściej nawiązywali kontakty związane z podejmowaniem pracy zarobkowej z innymi kulturami, niż respondenci reprezentujący pozostałe regiony polski. Wynika to ze stosunkowej *bliskości geograficznej* deklarowanych państw (Francji, Włoch, Belgii, Austrii i Hiszpanii). Kolejną ważą obserwacją jest to, że spośród respondentów największy współczynnik osób, które podejmowały pracę za granicą, stanowią żołnierze nadterminowi i szeregowi zawodowi, czyli osoby, które po pierwsze – są w młodym wieku (20 – 30 lat), po drugie – posiadają wykształcenie średnie lub zawodowe, po trzecie – nie posiadają kontraktów stałych i stosunkowo krótko służą w armii, po czwarte – ich znajomość języków obcych (języka angielskiego) jest raczej słaba.

W kolejnym etapie badań dokonano analizy znaczenia nadawanego czynnikom powstawania barier komunikacyjnych. W tym celu, w ramach badań ankietowych postawione zostało pytanie oparte na ośmiu czynnikach w odniesieniu do pięciu poziomów rangowych (1 – najniższy, 5 – najwyższy). Na rysunku 26 przedstawiono graficzne zobrazowanie wyników badań.

Rys. 26. Znaczenie czynników powstawania barier komunikacyjnych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Zdecydowanie największe częstości odpowiedzi dotyczyły średniego poziomu rangowego czynników barier komunikacyjnych (wykres na rysunku 26). Zdecydowanie największe znaczenie (na 4 – znaczącym i 5 – najwyższym poziomie rangowym) przypisywane było różnicom językowym, na które wskazywało 92,6% respondentów (478 osób), z czego na dwóch najwyższych poziomach rangowych – 4 – znaczącym 26,6% (137 osób) i 5 – najwyższym 34,7% odpowiedzi (179 osób). Drugi wskaźnik częstości dotyczył braku zaufania do przedstawicieli innych kultur, na co wskazuje 94,1% odpowiedzi (468 osób) respondentów na wszystkich poziomach rangowych, w tym na dwóch najwyższych poziomach rangowych – 4 – znaczącym 20,5% odpowiedzi (106 osób) i na 5 – najwyższym poziomie – 12,0% odpowiedzi (62 osoby).

W opinii respondentów, zarówno różnice językowe, jak i werbalny przekaz komunikatu, posiadały największe znaczenie, co w naturalny sposób wiąże się ze znajomością języków obcych (na wszystkich poziomach). Spośród 478 respondentów wskazujących na znaczenie tej bariery komunikacyjnej, aż 85,6% respondentów (410 osób) deklarowało znajomość języka angielskiego, 36,2% respondentów (173 osoby) znajomość języka rosyjskiego, 17,8% respondentów (85 osób) znajomość języka niemieckiego, 3,1%

respondentów (15 osób) znajomość języka litewskiego, 4,6% respondentów (22 osoby) znajomość języka ukraińskiego, a 1,04 % respondentów (5 osób) znajomość innego języka obcego. W opinii respondentów, również mylne interpretacje werbalne (28,3% odpowiedzi na 4 poziomie rangowym – 146 osób) i niewerbalne (26,5% odpowiedzi na 4 poziomie rangowym 137 osób) posiadały znaczenie w procesie komunikowania się, wpływając tym samym na powstawanie barier komunikacyjnych.

Duży wpływ na powstawaniu barier komunikacyjnych posiadały również takie czynniki, jak: postrzeganie innej kultury w kategoriach własnej kultury, na 4 – znaczącym poziomie 16,75% odpowiedzi (86 osób) i na 5 – najwyższym 14,1% odpowiedzi (73 osób) oraz na analogicznych poziomach rangowych: 4 i 5 – poczucie niepewności uczestnika procesu komunikowania się – 23,1% odpowiedzi (119 osób) i 6,4% odpowiedzi (33 osoby), a także emocje wyrażane podczas komunikowania się – 18,4% odpowiedzi (95 osób) i 5,2% odpowiedzi (27 osób). Odpowiedzi wskazujące na postrzeganie innej kultury w kategoriach własnej kultury, jako czynnika powstawania barier komunikacyjnych, sugerują, że duży współczynnik osób rozumie zasady relatywizmu kulturowego w kontaktach międzykulturowych. Poczucie niepewności natomiast wynika z kilku czynników, do których zaliczamy zarówno cechy charakteru, jak i edukacyjne aspekty, a w nich niewystarczającą wiedzę na temat danej kultury oraz niski poziom znajomości języka etnicznego danej narodowości lub języka uniwersalnego (angielskiego).

Mając na uwadze, że zdecydowana większość respondentów deklarowało styl raczej otwarty, oparty na koleżeńskości, poczuciu humoru i komunikatywności, należy stwierdzić, że również ten czynnik nie odgrywa znaczącej roli w powstawaniu barier komunikacyjnych, badanych w wielonarodowych jednostkach wojskowych. Rozpatrując emocje, jako czynnik powstawania barier komunikacyjnych, należy zwrócić również uwagę na deklarowane przez respondentów cechy charakteru. Spośród badanych, aż 41,1% (212 osób) deklarowało spokój i opanowanie, a 21,7% (112 osób) skłonność do wyrażania emocji. Mimo, iż liczba respondentów deklarujących skłonność do wyrażania emocji była zdecydowanie niższa od tych, którzy deklarowali spokój i opanowanie, należy zwrócić uwagę, że tylko 13,2% respondentów (68 osób) deklarowało, że zajmuje stanowiska sztabowe, czyli takie, w ramach których dochodzi do kontaktów międzykulturowych najczęściej.

Przedstawione wyniki badań prowadzą w konsekwencji do podjęcia próby analizy czynników komunikacji międzykulturowej w układzie dynamicznym, czyli w kontekście ich zmiany pod wpływem kontaktów międzykulturowych zachodzących w ramach faz procesu asymilacji kulturowej, w tym pod wpływem poznania kultury innych narodowości oraz

przyjęcia treści kulturowych innej narodowości do zestawu własnych, indywidualnych cech kulturowych. Badania zdają się potwierdzać, że najistotniejszym i zarazem naturalnym czynnikiem komunikacji międzykulturowej jest znajomość języków etnicznych innych narodowości lub języka uniwersalnego (angielskiego), jako podstawowego narzędzia porozumiewania się pomiędzy narodami. Znajomość języków obcych posiada również związku z nadawanym przez respondentów znaczeniem takim czynnikiem powstawania barier komunikacyjnych, jak różnice językowe, mylne interpretacje werbalni i niewerbalne. Istotne jest również, że kulturowe aspekty komunikacji międzykulturowej opierają się głównie na kompetencji kulturowej, czyli wiedzy na temat innej kultury, która w decydujący sposób wpływa na skłonność do stosowania zasad relatywizmu kulturowego i tolerancji w ramach kontaktów międzykulturowych, a tym samym wpływa na skłonność do podjęcia dialogu kultur przedstawicielem innej narodowości.

5.6. Wpływ asymilacji kulturowej na komunikację międzykulturową

Przedstawione w poprzednich etapach badań wyniki dają podstawę do analiz społecznych problemów komunikacji międzykulturowej, rozpatrywanych w układzie dynamicznym, czyli polegającym na zmianie stosunku do innej kultury w ramach procesu asymilacji kulturowej – jej faz. Odnosząc się do wyników badań, dotyczących wiedzy na temat składników kultury innych narodowości przed rozpoczęciem służby w wielonarodowych jednostkach wojskowych, autor dokonał analizy zmiany kompetencji kulturowej pod wpływem kontaktów kultur. Analiza wyników badań zawartych w tabeli 35 wskazuje, że aż 71,5% respondentów (369 osób) deklarowało podwyższenie własnej kompetencji kulturowej poprzez zdobycie wiedzy o innej kulturze, natomiast 18,8% respondentów (97 osób) uważało, że kontakt z inną kulturą nie wpłynął na podwyższenie kompetencji kulturowej.

Tabela 35. Wpływ kontaktów z inną kulturą na poznanie jej składników

N=516

Kategoria odpowiedzi	Zdecydowanie <i>nie</i>	<i>Nie</i>	<i>Tak</i>	<i>Raczej tak</i>	Nie mam zdania	Ogółem
N	22	75	200	169	50	516
	$\Sigma=97$		$\Sigma=369^*$			
%	4,3%	14,5%	38,8%	32,8%	9,7%	100%
			71,5%			

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Z analizy danych empirycznych zawartych w tabeli 36 wynika, że respondenci, którzy wykazywali wcześniejsze zainteresowanie inną kulturą, w większości deklarowali podniesienie własnej kompetencji kulturowej. Nasuwa się więc wniosek, że kontakty kultur

w połączeniu z zainteresowaniem inną kulturą w decydujący sposób wpływają więc na zdobycie wiedzy na temat składników kultury narodowości, z którą doszło do kontaktu, a w konsekwencji prowadzą do ograniczenia barier komunikacyjnych. Niezależnie od zainteresowania inną kulturą, na podwyższenie kompetencji kulturowej wpływa również typ zajmowanego stanowiska służbowego.

Tabela 36. Związki zainteresowania inną kulturą z podwyższeniem kompetencji kulturowej respondentów N=516

Zainteresowanie	Najmniejsze		Minimalne		Średnie		Znaczące		Najwyższe		Razem - poziom 3,4,5	Poznanie**
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
Kultura Niemiec	136	26,4%	108	20,9%	94	18,2%	37	7,2%	11	2,1%	142	121
Kultura Danii	144	27,9%	102	19,8%	59	11,4%	26	5,0%	6	1,2%	91	63
Kultura Ukrainy	121	23,4%	56	10,9%	88	17,1%	36	7,0%	7	1,4%	131	82
Kultura Litwy	117	22,7%	58	11,2%	61	11,8%	35	6,8%	10	1,9%	106	87
Kultura innego kraju	9	1,7	15	2,9%	17	3,3%	25	4,8%	15	2,9%	57	16
Poznanie składników innych kultur*					169		200				369	

*Dane dotyczące poznania składników innych kultur przedstawiono w tabeli 35. Średnia wartość (369) dotyczy odpowiedzi twierdzących. ** wartości liczbowe opisujące poszczególne narodowości.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Większość osób deklarujących nabycie wiedzy o innej kulturze (na poziomie 3, 4 i 5 w liczbie 369 osób) wskazywało, że zajmuje stanowiska dowódcze – 30,3% respondentów (112 osób) oraz sztabowe – 33,3% respondentów (123 osoby), czyli stanowiska, które w najwyższym stopniu oparte są na współpracy z przedstawicielami innych narodowości. Istotne jest również, że spośród wszystkich respondentów, aż 18,8% wszystkich badanych (97 osób) wskazywało, że służba w wielonarodowej jednostce wojskowej nie pozwoliła im zdobyć wiedzy na temat kultury narodowości wchodzących w jej skład. Dotyczy to głównie respondentów, którzy z jednej strony nie wykazywali wcześniej zainteresowania inną kulturą, a z drugiej strony osób zajmujących stanowisko służbowe, ograniczające kontakty kultur. Niezależnie od przedstawionych analiz należy podkreślić, że w odniesieniu do poszczególnych narodowości poziom zainteresowania ich kulturą wpływa na podwyższenie kompetencji kulturowej respondentów. W większości przypadków, dane empiryczne (tabela 36) opisujące poziom zainteresowania kulturą danej narodowości oraz poziom kompetencji kulturowej są do siebie bardzo zbliżone.

Zainteresowaniu składnikami kultury innych narodowości towarzyszy zwykle sprzężenie zwrotne. Analiza wyników badań zawartych w tabeli 36 wskazuje, że przedstawiciele innych narodowości wykazywali zainteresowanie polską historią – 492 odpowiedzi, tradycjami narodowymi – 490 odpowiedzi oraz symbolami narodowymi – 489

odpowiedzi. Sytuacja powyższa posiada oczywiście wymiar czasowy, czyli następuje w różnych fazach asymilacji kulturowej, czasami już w ramach tzw. szoku kulturowego, czasami w ramach akulturacji, a czasami nie dochodzi do niej nigdy. Mając na uwadze powyższe, autor dokonał analizy poziomu zainteresowania składnikami kultury narodowości respondentów w oparciu o osiem składników kultury i pięć poziomów rangowych (1 – najniższy i 5 – najwyższy).

Tabela 37. Poziom zainteresowania polską kulturą

N=516

Składniki kultury	Poziomy rangowe odpowiedzi						Razem N	
	Braki odpowiedzi	1	2	3	4	5		Ogółem
					Średnia			
Tożsamość narodowa polaków	32	60	104	184	102	34	484	516
					68			
Polskie symbole narodowe	27	62	78	140	150	59	489	516
					104			
System wartości etycznych	39	51	108	174	110	34	477	516
					72			
Historia Polski	24	48	74	136	156	78	492	516
					117			
Polscy bohaterowie narodowi	41	70	94	130	130	51	475	516
					91			
Polskie tradycje narodowe	26	58	75	143	136	78	490	516
					107			
Religia katolicka	38	106	122	121	90	39	478	516
					65			
Zwyczaje i obyczaje polaków	39	29	66	111	155	116	477	516
					135			
Inne składniki kultury	491	0	1	9	7	8	25	516
					7,5			
Średnia	84	54	80	127	115	55	432	516

Kolorem zielonym zaznaczono najwyższe wartości liczbowe na poziomach 4 i 5 oraz wartości liczbowe opisujące najwyższy poziom zainteresowania poszczególnymi składnikami kultury.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Do potrzeb badań istotne są jednak wskaźniki opisujące poziom zainteresowania składnikami polskiej kultury na 4 – znaczącym i 5 – najwyższym poziomie rangowym, w związku z czym, wartości liczbowe odpowiedzi na omawianych poziomach rangowych kształtują się następująco: największa wartość częstości odpowiedzi dotyczy zwyczajów i obyczajów – 271, druga dotyczy polskiej historii – 234 odpowiedzi, trzecia – tradycji narodowych – 214 odpowiedzi, czwarta symboli narodowych – 209 odpowiedzi. Pozostałymi składnikami wykazywano zainteresowanie w mniejszym zakresie.

Konsekwencją analizy poziomu zainteresowania składnikami polskiej kultury ze strony innych narodowości oraz zmiany kompetencji kulturowej respondentów w zakresie wiedzy na temat innej kultury, jest badanie wpływu ww. aspektów komunikacji międzykulturowej na kształtowanie interakcji zachodzących wewnątrz struktur wielonarodowych jednostek wojskowych. Wyniki badań przedstawione w tabeli 38 wskazują,

że stosunkowo duży współczynnik respondentów deklarował sytuację, w której wiedza na temat składników kultury innych narodowości nie miała wpływu na wzajemne interakcje.

Tabela 38. Wpływ poznania składników innej kultury na interakcje zachodzące w ramach wielonarodowych struktur wojskowych N=516

Znajomość kultury	Nie miała znaczenia		Wzbudziła szacunek i poważnie		Pozwoliła uniknąć antagonizmów		Wpłynęła korzystnie na wzajemne relacje		Miała negatywne znaczenie	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Niemców	189	36,6%	32	6,2%	55	10,7%	94	18,2%	1	0,2%
Duńczyków	183	35,5%	50	9,7%	26	5,0%	95	18,4%	0	0,0%
Ukraińców	134	26,0%	57	11,0%	38	7,4	95	18,4%	0	0,0%
Litwinów	130	25,2%	48	9,3%	35	6,8%	92	17,8%	1	0,2%
Średnia	159		47		38		94		0,5	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Sytuację powyższą opisują następujące wartości procentowe: w stosunku do narodowości niemieckiej – 36,6% odpowiedzi (189 osób), narodowości duńskiej – 35,5% (183 osoby), narodowości ukraińskiej – 26,0% (134 osoby) oraz narodowości litewskiej – 25,5% odpowiedzi (130 osób). W opozycji do omawianej sytuacji stoi pozytywny wpływ na wzajemne interakcje w ramach kontaktów kultur. Wskazują na to dane liczbowe, z których wynika, że wiedza na temat innej kultury 18,4% respondentom (95 osobom) pozwoliła na zmianę interakcji o charakterze pozytywnym z przedstawicielami Danii i Ukrainy, 18,2% respondentom (94 osobom) z przedstawicielami Niemiec oraz 17,8% respondentom (92 osobom) z przedstawicielami Litwy.

Dość znaczny odsetek respondentów deklarował zdobycie szacunku i poważania ze strony innych narodowości, dzięki posiadanej wiedzy na temat składników ich kultury. Sytuację tę uzasadnia fakt, że 6,2% respondentów (32 osoby) wskazywało na zdobycie szacunku i poważania ze strony Niemców, 11,04% respondentów (57 osób) ze strony Ukraińców, 9,3% respondentów (48 osób) ze strony Litwinów oraz 9,7% respondentów (50 osób) ze strony Duńczyków. Zbliżone wartości liczbowe przyjmowały odpowiedzi dotyczące wpływu poznania innej kultury na unikanie antagonizmów. Na taką formę interakcji wskazywało 10,7% respondentów (55 osób) w odniesieniu do narodowości niemieckiej, 5,03% respondentów (26 osób) w odniesieniu do narodowości duńskiej, 7,4% respondentów (38 osób) w odniesieniu do narodowości ukraińskiej oraz 6,8% respondentów (35 osób) w odniesieniu do narodowości litewskiej. Ostatnią z form interakcji był negatywny wpływ wiedzy na temat innych kultur. Istotnym jest to, że tylko 0,2% respondentów (1 osoba) wskazywało na taki stan rzeczy w odniesieniu do Niemców oraz 0,2% respondentów

(1 osoba) w odniesieniu do Litwinów. Nawiązując do wartości liczbowych i procentowych, dotyczących braku znaczenia wiedzy w kształtowaniu interakcji zachodzących wewnątrz struktur, należy podkreślić, że na taki stan rzeczy wskazywali głównie respondenci, którzy zajmowali stanowiska służbowe, charakteryzujące się ograniczonością kontaktów z inną kulturą, szczególnie respondentów zajmujących stanowiska logistyczne i administracyjne z 12 Dywizji Zmechanizowanej – 29,5% respondentów omawianej jednostki wojskowej (67 osób) oraz z kompanii zabezpieczenia Sztabu Wielonarodowego Korpusu Północny – Wschód – 35,2% respondentów wchodzących w skład (31 osób). Ponadto grupę respondentów deklarujących brak znaczenia wiedzy dla wzajemnych interakcji, tworzą żołnierze nadterminowi z Polsko – Ukraińskiego Batalionu – 29,9% respondentów omawianej jednostki wojskowej (47 osób), a także szeregowi zawodowi – 29,5% respondentów z Litewsko – Polskiego Batalionu (13 osób) oraz podoficerowie zawodowi – 47,7% wszystkich respondentów z omawianej jednostki wojskowej (21 osób).

W kolejnym etapie badań dynamiki czynników komunikacji międzykulturowej dokonano analizy źródeł powstawania barier komunikacyjnych w trakcie pełnienia służby w wielonarodowych jednostkach wojskowych. Poziom wpływu poszczególnych barier komunikacyjnych oparto o pięć poziomów rangowych, z których 1 – najmniejszy, a 5 – najwyższy. W tabeli 39 przedstawiono źródła powstawania barier komunikacyjnych o charakterze kulturowym.

Tabela 39. Źródła powstawania barier komunikacyjnych o charakterze kulturowym N=516

Ranga	Najniższa		Minimalna		Średnia		Znacząca		Najwyższa		Σ	Brak odpowiedzi		Razem
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		N	%	
Znajomość języków obcych	56	10,8 %	24	4,6%	79	15,3 %	186	36,0%	156	30,2 %	501	15	2,9%	516
System symboli narodowych	97	18,8 %	104	20,1 %	137	26,5 %	111	21,5%	38	7,36 %	487	29	5,6%	516
Historia	63	12,2 %	79	15,3 %	142	27,5 %	149	28,8%	64	12,4 %	497	19	3,7%	516
Bohaterowie narodowi	119	23,0 %	86	16,6 %	117	22,7 %	127	24,6%	42	8,1%	491	25	4,8%	516
Tradycje narodowe	84	12,3 %	101	19,5 %	180	34,9 %	88	17,0%	33	6,4%	486	30	5,8%	516
Religia	134	25,9 %	86	16,6 %	117	22,7 %	84	12,3%	70	13,6 %	491	25	4,8%	516
Zwyczaje i obyczaje	73	14,1 %	81	15,7 %	88	17,0 %	125	24,2%	113	21,9 %	480	36	6,9%	516
Inne składniki kultury*	2	0,4%	0	0%	0	0%	4	0,8 %	17	3,3%	23	493	95,5%	516
Średnia	78		70		107		109		67			84		516

*Inne składniki kultury (zgodnie z odpowiedziami respondentów): wygląd zewnętrzny, znajomość literatury, zdolności komunikacyjne, wiedza i technologie, sposób bycia, mowa ciała, zachowanie, język werbalny, tożsamość.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

W opinii respondentów, powstawanie barier komunikacyjnych w najwyższym stopniu determinowane jest brakiem znajomości języków obcych. Świadczą o tym częstości odpowiedzi wskazujące na języki obce, jako decydujący czynnik powstawania barier komunikacyjnych – aż 97,01% respondentów (501 osób) wskazało na znaczenie tego składnika kultury. Istotne jest, że spośród respondentów wskazujących znajomość języków obcych, aż 36,04% respondentów (186 osób) nadało im 4 – znaczący poziom rangowy oraz 30,23% respondentów (156 osób) nadało im 5 – najwyższy poziom rangowy. Wyniki badań pozwalają na wniosek, że bez względu na poziom znajomości języków obcych, respondenci dostrzegają wpływ tego składnika kultury na bariery komunikacyjne, jako najważniejszy. Należy jednak zwrócić uwagę, że w przypadku wielonarodowych jednostek wojskowych, czynnik ten – choć najistotniejszy – posiada związek z zajmowanym stanowiskiem służbowym oraz wykonywanymi zadaniami. Zdecydowana większość respondentów deklarujących wysoki poziom znajomości języków obcych, to żołnierze zajmujący stanowiska służbowe o charakterze dowódczym – 150 osób i sztabowym – 147 osób. Specyfika omawianych stanowisk służbowych wskazuje jednocześnie na charakter kontaktów z innymi kulturami. Żołnierze zawodowi zajmujący stanowiska służbowe o charakterze sztabowym, nawiązywali kontakty z przedstawicielami innych narodowości w ramach codziennych wspólnych zadań, co wynika ze specyfiki służby i wielonarodowej struktury zespołów i sekcji (szczególnie w przypadku Wielonarodowego Korpusu Północny – Wschód). Kontakty międzykulturowe żołnierzy zajmujących stanowiska służbowe o charakterze dowódczym, uzależnione były od rodzaju wykonywanych wspólnych zadań: ćwiczeń, szkoleń oraz operacji pokojowych i misji stabilizacyjnych.

W opinii respondentów, na powstawanie barier komunikacyjnych istotny wpływ ma historia. Na ten czynnik wskazywało aż 96,3% odpowiedzi (497 osób), w tym aż 29,9% respondentów (149 osób) na 4 – znaczącym poziomie rangowym. Historia bowiem, jako retrospektywny czynnik powstawania barier komunikacyjnych determinuje powstawanie uprzedzeń o charakterze etnicznym, które w wielu przypadkach wynikają z zaszłości historycznych między narodami. Również bohaterowie narodowi, jako składnik kultury związany z historią państwa i narodu stanowią znaczący determinant powstawania barier komunikacyjnych, ze względu na różne pojmowanie bohaterów przez różne narody. Na 491 odpowiedzi wskazujących na omawiany składnik kultury, 25,8% z nich (127 osób) dotyczyło 4 – znaczącego poziomu rangowego.

W opinii respondentów, drugi co do znaczenia determinant powstawania barier komunikacyjnych zajmowały zwyczaje i obyczaje. Całkowita liczba odpowiedzi

wskazujących na ten składnik kultury, jako źródła powstawania barier komunikacyjnych, była niższa od wskazujących na historię – 480 respondentów, ale na uwagę wskazuje to, że współczynnik odpowiedzi na poziomie rangowym 4 – znaczącym - 26,04% odpowiedzi (125 osób) oraz na 5 – najwyższym - 23,5% odpowiedzi (113 osób). Ta obserwacja wskazuje na związek zachowań jednostek społecznych z powstawaniem barier w komunikacji międzykulturowej. Uzasadniają to odpowiedzi opisujące wpływ zwyczajów i obyczajów na powstawanie uprzedzeń o charakterze indywidualnym. Wynikają one z różnic kulturowych grup etnicznych oraz jednostek społecznych. Potwierdzają to wyniki badań, gdzie na 294 respondentów deklarujących uprzedzenia na dwóch najwyższych poziomach (4 i 5) i jednocześnie wskazujących na nie, jako na ważny czynnik powstawania barier komunikacyjnych, aż 43,5% odpowiedzi (128 osób) wskazywało na wpływ zwyczajów i obyczajów na powstawanie barier komunikacyjnych. W związku z tym należy przyjąć, że istnieje zależność pomiędzy uprzedzeniami do innych narodowości a zwyczajami i obyczajami w odniesieniu do kontaktów międzykulturowych i procesu komunikowania się. Przejawia się ona brakiem akceptacji niektórych składników kultury osobistej i narodowej (zawartej w treściach kultury uczestnika aktu komunikowania się) przez innego uczestnika tegoż aktu – przedstawiciela innej kultury.

Ważną obserwacją jest to, że obyczaje grup etnicznych posiadają związek ze stereotypami narodowymi, które rozpatrywane jako subiektywny i uproszczony obraz danej narodowości, ekstrapolowane są zwykle na wszystkich przedstawicieli danej narodowości, bez względu na odróżniające ich cechy. Stereotypy narodowe ujmowane w takim kontekście, w dużym stopniu ograniczają proces komunikowania się, szczególnie w początkowych fazach asymilacji kulturowej. Dzieje się tak dlatego, że w świadomości potencjalnego uczestnika procesu komunikowania się, utrwalony został subiektywny i uproszczony obraz profilu stereotypowej percepcji danej narodowości. Potwierdzenie takiego stanu rzeczy również odnajdujemy w wynikach niniejszych badań, gdzie na 273 respondentów deklarujących myślenie stereotypowe na dwóch najwyższych poziomach rangowych (4 i 5), aż 41,7% z nich (114 osób) wskazywało na duży wpływ zwyczajów i obyczajów na powstawanie barier komunikacyjnych. Istotne jest w tym przypadku stosowanie zasad tolerancji do odmienności kulturowej oraz zasad relatywizmu kulturowego, które pozwalają na zrozumienie treści kulturowych zawartych w zwyczajach i obyczajach przedstawicieli innych narodowości.

Pozostałym składnikom kultury, takim jak tradycje narodowe, religia oraz symbole narodowe, respondenci nadawali dość zbliżone wartości rangowe. Dość znaczącym składnikiem kultury, wpływającym na proces komunikowania się między narodami, są

symbole narodowe. Na ich znaczenie wskazywało 28,8% respondentów [(149 osób) (na dwóch najwyższych poziomach rangowych)]. Rola, jaką odgrywają symbole w procesie komunikowania została zawarta w torii interakcjonizmu symbolicznego G. H. Meade'a, opartej na założeniu, że wszelkie kontakty interpersonalne rozpoczynają się od wymiany znaków. Symbole, jako materialne i niematerialne nośniki informacji o danej kulturze stanowią dość istotny czynnik, z jednej strony wpływający na powstawanie barier komunikacyjnych, a z drugiej strony pozwalający na zdobycie szacunku w opinii przedstawicieli innej kultury. Znaczącą rolę odgrywa w tym przypadku kompetencja kulturowa, rozpatrywana na poziomie znajomości i rozumienia treści zawartych w symbolach narodowych. Z jednej strony, pozwala identyfikować rozmówcę jako przedstawiciela danej narodowości, a z drugiej niweluje mylne interpretacje treści kulturowych zawartych w symbolach narodowych. Innym składnikiem kultury, na który wskazywali respondenci jest religia – 29,8% respondentów [(154 osób) (na tych samych poziomach rangowych)].

Konsekwencją analiz kulturowych czynników komunikacji międzykulturowej w układzie dynamicznym, jest badanie wpływu poszczególnych składników kultury na zmianę stosunku do innej narodowości. W tabeli 40 przedstawiono dane liczbowe opisujące wpływ składników kultury na zmianę stosunku do innej narodowości.

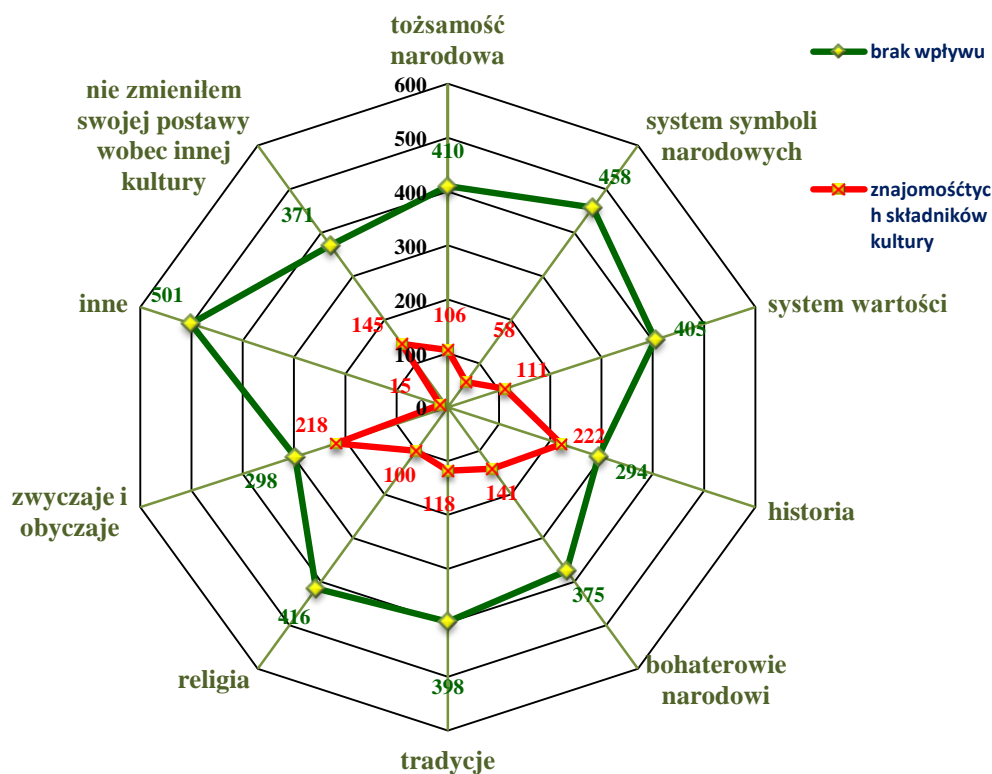
Tabela 40. Wpływ składników kultury na zmianę stosunku respondentów do innej narodowości
N=516

Statystyki	Tożsamość narodowa	System symboli narodowych	System wartości	Historia	Bohaterowie narodowi	Tradycje narodowe	Religia	Zwyczaje i obyczaje	Inne Składniki kultury	Brak zmiany stosunku
N	106	57	111	222	141	118	100	218	15	145
%	20,5%	11,0%	21,5%	43,0%	27,3%	22,9%	19,4%	42,2%	2,9%	28,1%
Średnia **	68	104	72	117	91	107	65	135	7,5	159*

*Wartość liczbową 159 jest średnią arytmetyczną odpowiedzi dotyczących braku wpływu kontaktów kultur na podwyższenie kompetencji kulturowej wynikającą z tabeli 35. **Wartości średnie (zawarte w tabeli 32) dla 4 i 5 poziomu rangowego odpowiedzi.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Spośród 371 respondentów deklarujących wcześniej, że kontakty z inną narodowością nie miały wpływu na poznanie składników jej kultury, aż 39,1% z nich (145 osób) nie deklarowało zmiany postawy wobec innej narodowości. Z analizy pozostałych odpowiedzi wynika, że poznanie historii oraz zwyczajów i obyczajów danego narodu w najwyższym stopniu determinuje zmiany w stosunku do innych narodowości. Na rysunku 27 przedstawiono wartości liczbowe, opisujące odpowiedzi wskazujące na wpływ poszczególnych składników kultury na zmianę stosunku respondentów do innej narodowości.

Rys. 27. Wpływ składników kultury na zmianę stosunku do innej narodowości N=516
 Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Na 294 respondentów deklarujących wiedzę na temat historii, aż 75,5% z nich (222 osób) deklarowało zmianę stosunku do innych narodowości oraz na 289 respondentów deklarujących wiedzę na temat zwyczajów i obyczajów innych narodowości, aż 75,4% z nich (218 osób) deklarowało zmianę stosunku do innych narodowości. Znajomość historii narodu oraz jego zwyczajów i obyczajów pozwala na obiektywizm w ich ocenie oraz na uniknięcie uprzedzeń do innych narodowości i stereotypowego ich postrzegania. W odniesieniu do procesu komunikowania się na poziomie międzykulturowym, posiada to duże znaczenie dla kształtowania prawidłowych interakcji pomiędzy przedstawicielami różnych narodowości, szczególnie tych, których historia odbiła piętno na przestrzeni dziejów. Istotny wpływ na komunikację międzykulturową wywiera również tożsamość narodowa respondentów, która posiada stały charakter. Należy więc przyjąć, że stosunek do danej narodowości (w związku z jej przynależnością do danej grupy etnicznej) jest względnie stały. Świadczą o tym wyniki badań, które wskazują, że na 410 respondentów deklarujących znajomość elementów kształtujących tożsamość narodową danej narodowości, tylko 25,8% z nich (106 osób) deklarowało zmianę stosunku do niej. Należy zwrócić uwagę, że w ujęciu narodowym, identyfikacja potencjalnego uczestnika procesu komunikowania się jest stosunkowo prosta. Wynika to z faktu, iż opiera się głównie na znajomości treści przekazywanych przez symbole narodowe i grupowe oraz języka etnicznego i nabytej wcześniej wiedzy na jego temat.

Kolejnym etapem badań jest analiza zmiany stosunku do innych narodowości, wynikająca z uprzedzeń i stereotypów narodowościowych. W tabeli 41 przedstawiono wartości liczbowe i procentowe zmiany stosunku do innych narodowości. Wynika z nich, że 43,9% respondentów (227 osób) deklarowało brak zmiany stosunku do innej narodowości. Jednocześnie, 38,9% respondentów (201 osób) wskazywało na zmianę stosunku do innych narodowości na korzyść. Tylko 3,8% respondentów (20 osób) deklarowało zmianę stosunku na niekorzyść, a 13,2% z nich (68 osób) nie wypowiedziało się w tej kwestii.

Tabela 41. Zmiana stosunku do innych narodowości

N=516

	Pozostał bez zmian	Uległ zmianie na niekorzyść	Raczej uległ zmianie na korzyść	Zdecydowanie uległ zmianie na korzyść	Trudno stwierdzić	Razem
N	227	20	143	58	68	516
			Σ= 201*			
%	44,0%	3,9%	27,7%	11,2%	13,2%	100%

*Średnia arytmetyczna wartości liczbowych odpowiedzi opisujących pozytywną zmianę stosunku do innych narodowości.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Stały stosunek do innych narodowości dotyczy głównie respondentów, zajmujących stanowiska służbowe ograniczające kontakty kultur – 54,2% respondentów (123 osoby) i jednocześnie wykazujących niski poziom zainteresowania inną kulturą. Wyniki badań przedstawione w tabeli 42 wskazują na pewną prawidłowość, opartą na związkach pomiędzy niskim poziomem zainteresowania składnikami kultury narodowości, a stałym (niezmiennym) do nich stosunkiem.

Tabela 42. Zainteresowanie kulturą innych narodowości a zmiana stosunku do niej

N=516

Zainteresowanie	Najmniejsze		Minimalne		Razem		Brak zmiany stosunku			
	N	%	N	%	N	%				
Kultura Niemiec	136	26,4%	108	20,9%	244	47,3%	53	21,7%		
Kultura Danii	144	27,9%	102	19,8%	246	47,7%	37	14,01%		
Kultura Ukrainy	121	23,4%	56	10,9%	177	34,3%	77	43,5%		
Kultura Litwy	117	22,7%	58	11,2%	175	33,9%	53	30,3%		
Kultura innego kraju	9	1,7	15	2,9%	24	4,7%	7	29,2%		
Razem							227*			
Zainteresowanie	Średnie		Znaczące		Najwyższe		Razem		Zmiana stosunku na korzyść	
	N	%	N	%	N	%	N	%		
Kultura Niemiec	94	18,2%	37	7,2%	11	2,1%	142	27,5%	38	26,7%
Kultura Danii	59	11,4%	26	5,0%	6	1,2%	91	17,6%	48	52,7%
Kultura Ukrainy	88	17,1%	36	7,0%	7	1,4%	131	25,4%	53	40,4%
Kultura Litwy	61	11,8%	35	6,8%	10	1,9%	106	20,5%	47	44,3%
Kultura innego kraju	17	3,3%	25	4,8%	15	2,9%	57	11,04%	15	26,3%
Razem							201*			

*wartości liczbowe wynikające z tabeli 41.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

W celu zobrazowania związków braku zmiany stosunku do innej narodowości i zainteresowania ich kulturą, jako podstawę analiz przyjęto wyniki badań dotyczące zainteresowania inną kulturą w oparciu o trzy najniższe poziomy rangowe odpowiedzi. Natomiast w celu zobrazowania związków zmiany stosunku na korzyść, za podstawę analiz przyjęto wyniki badań dotyczące zainteresowania inną kulturą na średnim i dwóch najwyższych poziomach rangowych odpowiedzi. W pierwszym przypadku na 177 odpowiedzi wskazujących na brak zainteresowania kulturą ukraińską, 43,5% z nich (77 osób) wskazywało na brak zmiany stosunku do ww. narodowości. Analizując drugi przypadek, nasuwa się wniosek, że na 91 odpowiedzi wskazujących na średni i wysoki poziom zainteresowania kulturą narodowości duńskiej, aż 52,7% z nich (48 osób) wskazywało na zmianę stosunku do ww. narodowości na korzyść. Konsekwencją analizy zmiany stosunku respondentów do innych narodowości jest analiza odpowiedzi, uzasadniających deklarowany stosunek (dotyczący uprzedzeń i stereotypów). W związku z tym, dla podkreślenia rangi czynników wpływających na zmianę stosunku do innych narodowości, autor dokonał ich analizy w oparciu o wybrane odpowiedzi, z uwzględnieniem pozytywnego i negatywnego znaczenia nadawanego przez respondentów. W tabeli 43 przedstawiono wybrane odpowiedzi respondentów.

Tabela 43. Wybrane odpowiedzi respondentów uzasadniające stosunek do innej narodowości
N=516

Uzasadnienie odpowiedzi	
Brak zmiany stosunku do innej narodowości N=227 44,0%	<p>„ogólnie, nie wyrażam chęci poznania Litwinów, więc nic nie jest w stanie zmienić mojego stosunku do nich”, „nie zmieniłem swojej postawy, ponieważ nienawidzę wywyższających się bogatych szwabów i reszty zadufanych w sobie nacji, jak Litwini, Amerykanie i Kanadasy!”, „nigdy nie wyzbędę się uprzedzeń do narodowości niemieckiej – zbyt wiele gorzkich epizodów historii na nie wpływa, kontakt z Niemcami utwierdził mnie w przekonaniu, że są okropni”, „mimo, iż poznałem kulturę Niemców, nie wyzbyłem się poczucia krzywd historycznych i uprzedzeń”, „poczucie krzywd historycznych oraz własne doświadczenia na trwale zakorzeniły się w mojej pamięci”, „moje uprzedzenia do Ukraińców nie zmieniły się i nie zmienią”, „należę do osób, które potrafią dostosować się do innych, w związku, z czym, nie mam problemów z różnicami kulturowymi”, „nie byłem i nadal nie jestem uprzedzony do innych narodowości”, „uprzedzenia do Niemców pozostały bez zmian”, „poczucie krzywd historycznych jest niestety względnie stałym czynnikiem uprzedzeń, w związku z czym nic w tym obszarze się nie zmieni”, „krzywd historycznych się nie zapomina”, „mój stosunek do Litwinów i Ukraińców, dzięki wcześniejszym negatywnym kontaktom transgranicznym, nie zmienił się”, „moja nietolerancja to efekt złych doświadczeń z tym narodem”.</p>

<p>Zmiana stosunku do innej narodowości na korzyść N=201 38,9%</p>	<p>„zdobycie wiedzy na temat innej kultury pozwoliła mi zniwelować dystans etniczny oraz w innym świetle spojrzeć na krzywdy historyczne na polskim narodzie”, „najbardziej integrującym czynnikiem jest poznanie „obcego”, „zamiast nietolerancji pojawiła się tolerancja do Niemców”, „kontakt z inną kulturą prawie całkowicie zniwelował stereotypy o narodowości Ukraińskiej”, „stałem się tolerancyjny i poznałem składniki kultury Niemców, Danii i innych narodowości wchodzących w skład mojej jednostki” „kontakt z Ukraińcami pozwolił mi bliżej poznać ich kulturę w sensie zwyczajów i obyczajów oraz zwykłego zachowania”, „pozytywnie zaskoczył mnie styl bycia Duńczyków, którzy w porównaniu z Niemcami są wyrozumiali, liberalni, ale jednocześnie wymagający”, „minimalnie złagodził się mój pogląd na krzywdy historyczne”, „tolerancja i obiektywizm w ocenach wszystkich narodowości, z którymi się zetknąłem zastąpiły nietolerancję i stereotypy”, „w pewnym stopniu kontakt z Ukraińcami pozwolił mi zminimalizować poczucie krzywd historycznych”, „dzięki tolerancji do innych narodów, poznałem rzeczywisty wizerunek do Litwinów”, „dzięki kontaktom kultur, zmieniłem stosunek do obcokrajowców, można z nimi współpracować na wysokim poziomie, a nie wypominać grzechy przodków”, „poznanie bliżej kultury Litwinów pozwoliło mi na rozszerzenie kontaktów z nimi i zdobyć szacunek i poważanie”, „nauczyłem się tolerancji i szacunku do innych narodowości”, „obiektywizm zastąpił subiektywizm w ocenach innych narodowości”, „dzięki wiedzy o innej kulturze uniknąłem sytuacji konfliktowych”, „wzbyłem się dystansu wobec Litwinów”, „unikam stereotypów w ocenie i jestem bardziej tolerancyjny”, „zmieniłem sposób myślenia bez stereotypów, w oparciu o realizm”, „w pozytywnym świetle postrzegam Litwinów, wbrew renomie, jaką przekazali mi koledzy”, „w stosunku do Ukraińców zniknęły uprzedzenia – polubiłem ich”, „nauczyłem się elementarnej kultury państw wchodzących w skład mojej jednostki”.</p>
<p>Zmiana stosunku do innej narodowości na niekorzyść N=20 3,9%</p>	<p>„Niemcy wbrew oczekiwaniom okazali się pyszni, a ich kompetencje to stereotyp; poznanie ich kultury osobistej, szczególnie przy stole również stawia ich w złym świetle”, „jestem niemiłe zaskoczony zachowaniem Niemców – myślałem, że posiadają więcej kultury osobistej”, „myślałem, że Litwini są normalni, ale po kilku kontaktach nie mam ochoty na rozmowę z nimi”, „nie rozumiem Litwinów, choć od 4 lat mam z nimi kontakty różnego typu, ciągle mnie zadziwiają”, „choć poznałem kulturę Litwinów i Ukraińców, mój stosunek do nich się pogorszył”, „nie lubię Litwinów, bo noszą się wyżej niż na to zasługują; dzięki doinwestowaniu z NATO wyglądają jako cywilizowana armia, bo wcześniej tak nie było”, „pogłębiła się nietolerancja do Litwinów dzięki ich wyniosłemu, nieuzasadnionemu stylowi bycia”, „ogólnie, po kilku kontaktach, „nie trawię Litwinów i Ukraińców”.</p>

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Odpowiedzi respondentów, charakteryzujące się niezmiennym stosunkiem do innych narodowości w większości posiadały pozytywny kontekst. W związku z tym, że przed rozpoczęciem służby wojskowej w wielonarodowych jednostkach wojskowych stosunkowo duży odsetek - 49,8% respondentów (257 osób) deklarowało uprzedzenia do innych narodowości, zasadne jest przedstawienie tych, które nawiązują do uprzedzeń powstających na gruncie krzywd historycznych, jak i negatywnych doświadczeń z inną narodowością. Niektóre odpowiedzi wskazywały na poczucie krzywd historycznych w stosunku do Niemców i Ukraińców, co zdaje się potwierdzać postawy reprezentowane przed rozpoczęciem służby w wielonarodowych jednostkach wojskowych (w stosunku do Niemców 43,6% odpowiedzi (225 osób) oraz do Ukraińców 31,4% odpowiedzi (162 osoby). Mając na uwadze odpowiedzi, dotyczące uprzedzeń powstających na gruncie negatywnych doświadczeń, na podkreślenie zasługuje, że oprócz Niemców i Ukraińców, kwestia powyższa

w niewielkim stopniu dotyczy również Litwinów – 6,4% respondentów (33 osoby). Spośród respondentów deklarujących uprzedzenia w stosunku do Niemców, aż 18,7% (42 osoby) deklarowało taką postawę również przed rozpoczęciem służby w wielonarodowej jednostce wojskowej, natomiast w stosunku do Ukraińców – 17,2% (28 osób), a w stosunku do Litwinów – 39,4% (13 osób). Przedstawione w tabeli 40 odpowiedzi ukazują szeroką gamę kulturowych i antropologicznych czynników opisujących zmianę stosunku lub jego brak w stosunku do innej narodowości. W zdecydowanej większości respondenci wskazywali na wiedzę, jako czynnik niwelujący stereotypy, uprzedzenia w odniesieniu do narodowości, litewskiej i ukraińskiej powstające na różnym gruncie, a także na nietolerancję i dystans etniczny, jako czynniki, które uległy zmianie pod wpływem poznania kultury narodowości wchodzących w skład wielonarodowych jednostek wojskowych. Do najbardziej interesujących odpowiedzi należą: *zdobycie wiedzy na temat innej kultury pozwoliło mi zniwelować dystans etniczny oraz w innym świetle spojrzeć na krzywdy historyczne na polskim narodzie, najbardziej integrującym czynnikiem jest poznanie „obcego”, kontakt z inną kulturą prawie całkowicie zniwelował stereotypy o narodowości Ukraińskiej, kontakt z Ukraińcami pozwolił mi bliżej poznać ich kulturę w sensie zwyczajów i obyczajów oraz zwykłego zachowania.*

Na uwagę zasługują odpowiedzi wskazujące wpływ nabycia kompetencji kulturowej na zmianę stosunku do narodowości duńskiej. Spośród odpowiedzi opisujących pozytywny kontekst zmiany stosunku do innych narodowości, nieliczne z nich dotyczy narodowości niemieckiej: *zamiast nietolerancji pojawiła się tolerancja do Niemców, stałem się tolerancyjny i poznałem składniki kultury Niemców, Danii i innych narodowości wchodzących w skład mojej jednostki.* Jedna z odpowiedzi posiada charakter wartościujący narodowość duńską w stosunku do niemieckiej: *pozytywnie zaskoczył mnie styl bycia Duńczyków, którzy w porównaniu z Niemcami są wyrozumiali, liberalni, ale jednocześnie wymagający.*

Analizując odpowiedzi charakteryzujące się negatywną zmianą stosunku, należy zwrócić uwagę na stosunkowo częste negatywy kierowane do Niemców wynikające głównie z ich stylu bycia i zachowania, a także, co zaskakujące, z ich niekompetencji. Potwierdzają to odpowiedzi: *Niemcy wbrew oczekiwaniom okazali się pyszni, a ich kompetencje to stereotyp; poznanie ich kultury osobistej, szczególnie przy stole również stawia ich w złym świetle, jestem niemile zaskoczony zachowaniem Niemców – myślałem, że posiadają więcej kultury osobistej.*

Dość znacząca liczba odpowiedzi wskazywała również na pogłębienie nietolerancji wobec zachowania i stylu bycia Litwinów i Ukraińców, której podtekstu należy poszukiwać

w nieuzasadnionym etnocentryzmie. Do najciekawszych odpowiedzi, potwierdzających negatywny stosunek do narodowości litewskiej i ukraińskiej, należą: *myślałem, że Litwini są normalni, ale po kilku kontaktach nie mam ochoty na rozmowę z nimi, nie rozumiem Litwinów, choć od 4 lat mam z nimi kontakty różnego typu, ciągle mnie zadziwiają, choć poznałem kulturę Litwinów i Ukraińców, mój stosunek do nich się pogorszył, nie lubię Litwinów, bo noszą się wyżej niż na to zasługują; dzięki doinwestowaniu z NATO wyglądają jako cywilizowana armia, bo wcześniej tak nie było, pogłębiła się nietolerancja do Litwinów dzięki ich wyniosłemu, nieuzasadnionemu stylowi bycia, po kilku kontaktach, nie trawię Litwinów i Ukraińców.*

Brak zmiany stosunku do innych narodowości w opinii respondentów podyktowany jest kwestiami mentalnymi, podbudowanymi zaszłościami historycznym i negatywnymi doświadczeniami z innymi narodowościami. Dotyczy to głównie narodowości niemieckiej i ukraińskiej, z którymi najwięcej negatywnych wspólnych epizodów z historii łączy narodowość polską. Taki stan rzeczy zdaje się potwierdzać wyniki badań, zawarte w literaturze przedmiotu, świadczące o względnej trwałości uprzedzeń powstających na gruncie krzywd historycznych i negatywnych doświadczeń. Niektóre odpowiedzi wskazujące na brak zmiany stosunku do narodowości niemieckiej wskazywały na pewien stopień etnocentryzmu ze strony respondentów oraz na dystans etniczny, oparty na dysproporcjach w poziomie życia Polaków i Niemców. Potwierdzają to następujące odpowiedzi: *nigdy nie wyzbędę się uprzedzeń do narodowości niemieckiej – zbyt wiele gorzkich epizodów historii na nie wpływa, kontakt z Niemcami utwierdził mnie w przekonaniu, że są okropni, mimo, iż poznałem kulturę Niemców, nie wyzbyłem się poczucia krzywd historycznych i uprzedzeń, poczucie krzywd historycznych oraz własne doświadczenia na trwałe zakorzeniły się w mojej pamięci.* Niemniej jednak, podkreślić należy, że w stosunku do innych narodowości, stosunek respondentów również pozostał bez zmian. Świadczą o tym nieliczne odpowiedzi: *moje uprzedzenia do Ukraińców nie zmieniły się i nie zmienią, ogólnie, nie wyrażam chęci poznania Litwinów, więc nic nie jest w stanie zmienić mojego stosunku do nich, nie zmieniłem swojej postawy, ponieważ nienawidzę wywyższających się bogatych szwabów i reszty zadufanych w sobie nacji, jak Litwini, Amerykanie i Kanadyjczycy!*

W badaniach czynników wywołujących uprzedzenia, warto podkreślić tendencję do łączenia się w pary negatywnych czynników wpływających na ich powstawanie. W tym celu, dokonano analizy związków następujących par czynników powstawania uprzedzeń: dystansu etnicznego z brakiem wiedzy na temat innej kultury, brak wiedzy na temat innej kultury

z nietolerancją, nietolerancję z dystansem etnicznym oraz dystansu etnicznego ze stereotypami narodowymi (tabela 44).

Tabel 44. Korelacje czynników wpływających na powstawanie uprzedzeń

N=516

Bezkrytyczne przyjmowanie informacji o innej kulturze (stereotypizacja)						
Dystans etniczny		Niemcy	Dania	Ukraina	Litwa	Inne
	Niemcy	19	6	4	1	0
	Dania	5	42	15	0	0
	Ukraina	4	8	20	0	0
	Litwa	1	1	1	0	0
	Inne	9	10	8	1	0
Dystans etniczny						
Brak znajomości kultury innej narodowości		Niemcy	Dania	Ukraina	Litwa	Inne
	Niemcy	36	19	8	2	38
	Dania	8	55	17	2	18
	Ukraina	9	20	22	1	17
	Litwa	2	3	1	3	2
	Inne	37	23	13	2	32
Brak znajomości kultury innej narodowości						
Brak tolerancji		Niemcy	Dania	Ukraina	Litwa	Inne
	Niemcy	24	16	29	2	31
	Dania	10	30	18	2	10
	Ukraina	9	16	26	2	8
	Litwa	0	2	2	1	2
	Inne	19	13	10	2	33
Brak tolerancji						
Dystans etniczny		Niemcy	Dania	Ukraina	Litwa	Inne
	Niemcy	14	10	11	1	23
	Dania	8	36	13	2	11
	Ukraina	7	12	19	3	9
	Litwa	0	1	2	2	2
	Inne	31	25	23	2	20

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Wyniki badań wskazują, że spośród korelowanych czynników powstawania uprzedzeń, największą siłą związku posiada brak wiedzy o kulturze danej narodowości z powstawaniem dystansu etnicznego, w szczególności w odniesieniu do narodowości duńskiej i niemieckiej. Cechą charakterystyczną ww. czynników jest to, że dzięki podwyższeniu kompetencji kulturowej, istnieje możliwość niwelowania ich. Podobny charakter posiadają związki pomiędzy stereotypowym myśleniem o innych narodowościach, a powstawaniem dystansów etnicznych. Stereotypy, jako pochodna braku kompetencji kulturowej, również może być niwelowana dzięki nabywaniu wiedzy o kulturze innej narodowości, przez co wpłynie na ograniczenie dystansu etnicznego. Również brak tolerancji

stanowi czynnik, który poprzez brak kompetencji kulturowej wiąże się z powstawaniem dystansów etnicznych. W celu zobrazowania trwałości uprzedzeń w czasie, dokonano analizy związku powstawania barier komunikacyjnych z deklarowanymi wcześniej uprzedzeniami do innych narodowości. Z badań wynika, że respondenci, którzy deklarowali uprzedzenia do innych narodowości (257 osób), jednocześnie wskazywali na duże znaczenie barier komunikacyjnych powstających na tym gruncie. Badania wskazują również, że w związku z uprzedzeniami pozostaje również wspólna historia ($r=0,083$), z etnocentryzmem ($r=0,078$) oraz ze stereotypami narodowościowymi ($r=0,072$). W tabeli 45 przedstawiono wartości liczbowe odpowiedzi opisujących ww. związki.

Tabela 45. Związek znaczenia nadawanego barierom komunikacyjnym z powstawaniem uprzedzeń

Bariery w komunikacji międzykulturowej	Rangi odpowiedzi										Σ	Powstawanie uprzedzeń N=257* Współczynnik korelacji r-Pearsona
	1		2		3		4		5			
Stereotypy narodowościowe	32	6,2%	72	13,9%	112	21,7%	151	29,3%	122	23,6%	489	0,072
Uprzedzenia	30	5,8%	59	11,4%	108	20,9%	154	29,8%	140	27,1%	491	0,115
Wspólna historia	23	4,5%	60	11,6%	141	27,3%	158	30,6%	98	19,0%	480	0,083
Etnocentryzm	51	9,9%	84	16,3%	160	31,0%	104	20,1%	65	12,6%	464	0,078
Dystans etniczny	39	7,5%	105	20,3%	193	37,4%	100	19,4%	29	5,6%	466	0,040
Poziom tolerancji (nietolerancja)	28	5,4%	61	11,8%	131	25,4%	132	25,6%	127	24,6%	479	0,018
Inne	2	0,4%	4	0,8%	4	0,8%	3	0,6%	1	0,2%	14	0,428

*N=257, jest wartością liczbową wyrażającą liczbę respondentów deklarujących uprzedzenia do innych narodowości.

Korelacja jest istotna na poziomie $\alpha \geq 0,05$

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

W kolejnym etapie badań dokonano analizy postaw w stosunku do innych narodowości w ramach kontaktów kultur, w oparciu o przyjętą przez M. Golkę klasyfikację stosunków zachodzących w ramach kontaktów kultur⁶⁴⁶ (tabela 46). Zdecydowanie największy odsetek – 51,2% respondentów (264 osoby) deklarował zainteresowanie kulturą innej narodowości i jednocześnie 34,5% respondentów (178 osób) wskazywało na obojętność do innych narodowości. Na uwagę zasługują również inne kategorie postaw, które choć w mniejszym stopniu, jednak mogą wpływać na interakcje wewnątrz wielonarodowych struktur, zachodzące pomiędzy przedstawicielami różnych narodowości. Jedną z omawianych postaw jest niechęć, czyli pasywny antagonizm do przedstawicieli innych narodowości, na którą wskazywało 7,0% respondentów (36 osób).

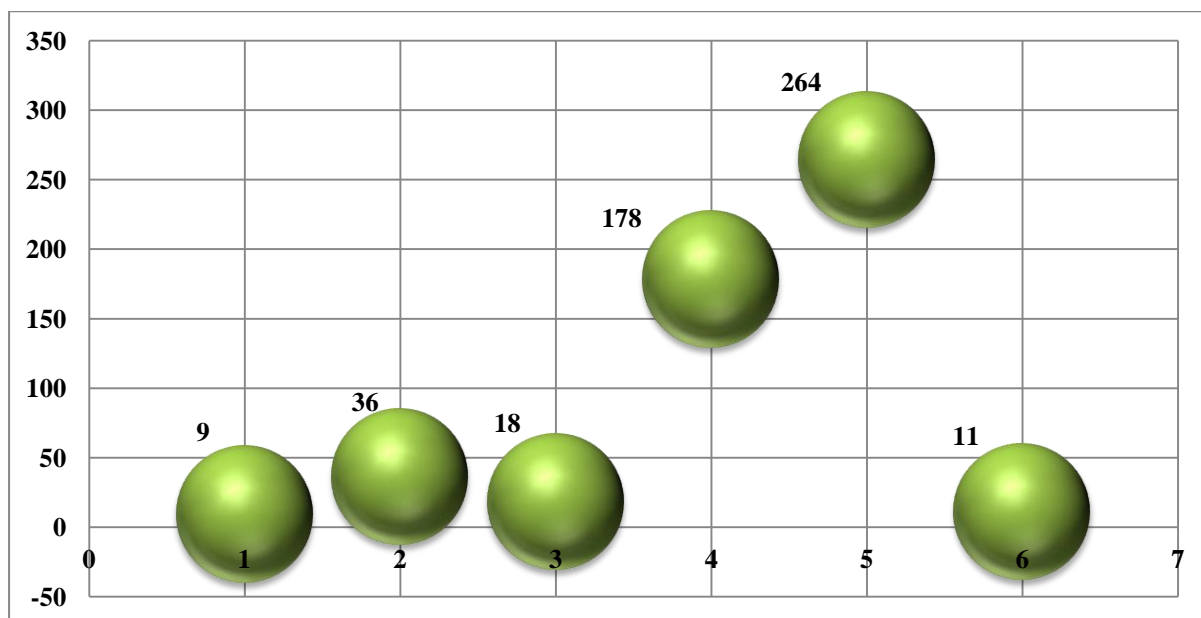
⁶⁴⁶ Zob. M. Golka, *Oblicza wielokulturowości*, [w:] M. Kempny, A. Kapciak, S. Łodziński, *U progu wielokulturowości. Nowe oblicza społeczeństwa polskiego*, Wyd. Oficyna Naukowa, Warszawa, 1997, s. 55.

Tabela 46. Zmiana stosunku do innej narodowości pod wpływem kontaktów międzykulturowych

Formy stosunków	N	%
Agresja - otwarty antagonizm	9	1,7%
Niechęć - pasywny antagonizm	36	7,0%
Niezrozumienie - segregacja jawna lub skrywana	18	3,5%
Obojętność - koegzystencja pozorna polegająca na wzajemnej akomodacji	178	34,5%
Zainteresowanie (poszukiwanie informacji) - asymilacja połączona z pełną wzajemną akceptacją i współdziałaniem	264	51,2%
Inne	11	2,1%
Ogółem	516	100,0%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Drugą co do częstości odpowiedzi deklarowanych postaw, było niezrozumienie oparte na braku tolerancji i unikania zasad relatywizmu kulturowego, na którą wskazywało 3,5% respondentów (18 osób). Trzecią z postaw, przybierającą najbardziej radykalną formę, była agresja, czyli otwarty antagonizm, na który wskazywało 1,7% respondentów (9 osób). Samo występowanie negatywnych postaw wobec innych narodowości posiada dość duże znaczenie, ponieważ w sprzyjających warunkach mogą być ekstrapolowane na innych członków danej grupy. Na rysunku 28 przedstawiono graficzne zobrazowanie wyników badań z tabeli 46.

Rys. 28. Zmiana stosunku do innej narodowości pod wpływem kontaktów kultur

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

W celu dokonania analizy porównawczej dynamiki zmian stosunku do innych narodowości, przyjęto wyniki badań dotyczące poziomu zainteresowania inną kulturą. Przedstawione w tabeli 44 trzy typy negatywnych postaw, choć dotyczą mniejszości – 12,2% respondentów (63 osoby), posiadają duże znaczenie dla kształtowania kontaktów kultur oraz

procesu komunikowania się, szczególnie w przypadku kontaktów z Niemcami i Ukraińcami. Postawy te reprezentują respondenci o następujących zgeneralizowanych cechach:

- dotyczą zarówno mężczyzn, jak i kobiet;
- żołnierzy wszystkich korpusów osobowych;
- w przedziale wieku od 24 do 39 lat;
- legitymujących się zarówno wyższym, jak i średnim i zawodowym wykształceniem;
- znających różne języki obce na różnym poziomie;
- reprezentujących (oprócz Polski południowej) większość regionów Polski.

Negatywne postawy respondentów nie posiadają odniesień do ww. cech, a wynikają z indywidualnych aspektów, tj.: z cech charakteru respondentów, indywidualnych doświadczeń nabytych przed rozpoczęciem służby, w trakcie jej trwania oraz trwałości uprzedzeń, o czym świadczy to, że na 227 respondentów deklarujących brak zmiany stosunku do innej narodowości, 18,9% odpowiedzi (43 osoby) dotyczyły agresji, niechęci i niezrozumienia. W tabeli 47 przedstawiono liczbowe wartości zmiany postawy wobec innej narodowości.

Tabela 47. Zmiana stosunku do innej narodowości w zależności od postaw

Zmiana stosunku*	Pozostał bez zmian	Uległ zmianie na niekorzyść	Raczej uległ zmianie na korzyść	Zdecydowanie uległ zmianie na korzyść	Trudno stwierdzić	Razem		
N	227	20	143	58	68	516		
			Σ= 201					
%	44,0%	3,9%	27,7%	11,2%	13,2%	100%		
Postawy	Agresja	9	0	0	0	9	Σ=63** 12,2%	
	Niechęć	20	16	0	0	36		
	Niezrozumienie	14	4	0	0	18		
	Obojętność	178	0	0	0	178	34,5%	
	Zainteresowanie	0	0	Σ=264 38,9%		0	264	51,2%
	Inne	0	0	0	0	11	11	2,1%
Zmiana	-6	0	+63		-57	0		

*Wartości liczbowe opisujące zmianę stosunku do innej narodowości wynikają z tabeli 41.

**Wartości liczbowe stanowią sumę negatywnych postaw z tabeli 46.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

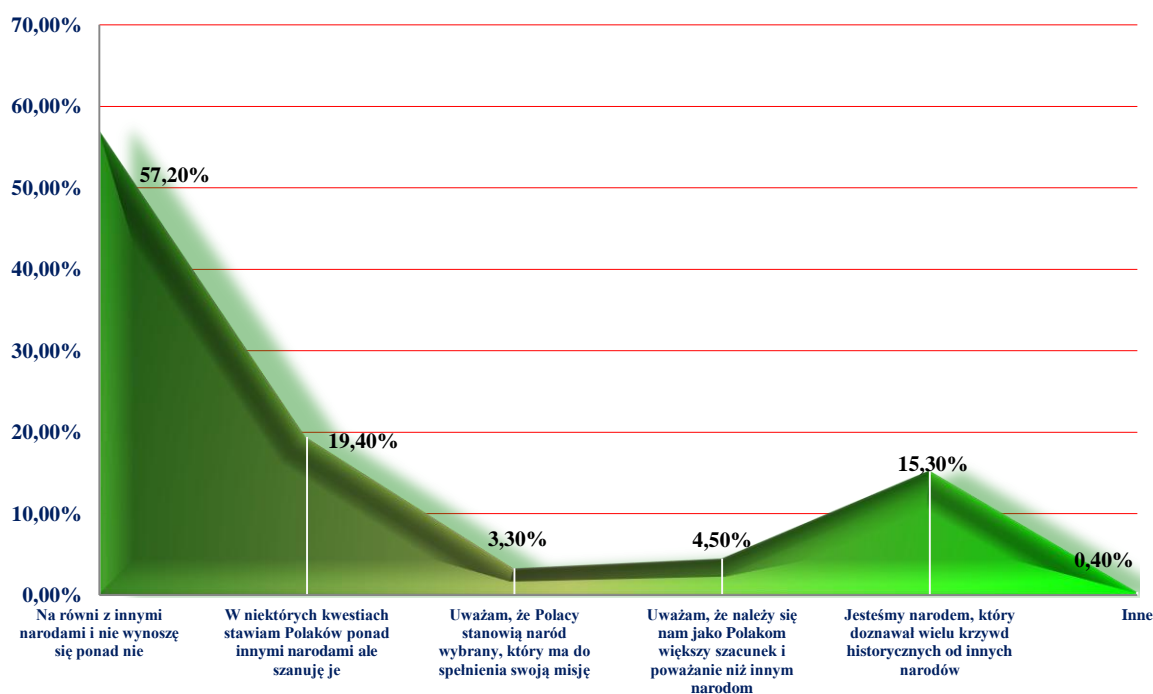
Spośród 9 respondentów wskazujących na agresję jako postawę, która nie uległa zmianie w ramach kontaktów międzykulturowych, aż 55,65% z nich (5 osób) wskazywało na narodowość ukraińską, 33,35% (3 osoby) wskazywało na narodowość niemiecką, a tylko 11,1% (1 osoba) na narodowość litewską. Jednocześnie żaden z respondentów nie deklarował

agresji w stosunku do narodowości duńskiej. Na uwagę zasługuje to, że wszyscy respondenci reprezentujący tak radykalną postawę, deklarowali wcześniej uprzedzenia do omawianych narodowości, których źródłem były wcześniejsze negatywne doświadczenia lub krzywdy wyrządzone rodzinie. Na uwagę zasługuje również fakt, że respondenci wskazujący na tę postawę, deklarowali w większości cechy charakteru sprzyjające negatywnym zachowaniom: nietolerancję, skłonność do wyrażania emocji i upór. Dwie pozostałe negatywne postawy, czyli niechęć i niezrozumienie, również charakteryzuje względna trwałość. Na 227 respondentów deklarujących brak zmiany postawy do innych narodowości, 8,8% z nich (20 osób) wskazywało na trwałość niechęci do innych narodowości, w tym 50% respondentów z nich (10 osób) do narodowości niemieckiej, 40% (8 osób) do narodowości ukraińskiej i 10% (2 osoby) do narodowości litewskiej. Względna trwałość charakteryzuje również niezrozumienie wykazywane dla innych narodowości, o czym świadczy fakt, że na 227 respondentów deklarujących brak zmiany do innych narodowości, 6,2% z nich (14 osób) wskazywało na niezrozumienie, przy czym nie posiadało ono wyraźnego kontekstu etnicznego. Na uwagę zasługuje również to, że obydwa rodzaje postaw posiadają swoje źródła w indywidualnych składnikach kultury i niskim poziomie kompetencji kulturowej respondentów oraz w przypadku niechęci – w negatywnych doświadczeniach z przeszłości własnych lub rodziny. Istotne jest, że spośród 227 respondentów deklarujących brak zmiany postawy, najwyższy poziom trwałości postaw dotyczył respondentów wskazujących na obojętność do innych narodowości – 78,4% (178 osób).

Negatywny charakter zmian postaw do innych narodowości (20 deklarowanych odpowiedzi) dotyczył takich postaw, jak niechęć – 80% z nich (16 osób) i niezrozumienie – 20% z nich (4 osoby), głównie do narodowości niemieckiej i ukraińskiej, choć w kilku przypadkach pojawił się negatywny kontekst zmian do narodowości litewskiej – niechęć – 2 osoby i niezrozumienie – 5 osób. Zdecydowanie większa liczba respondentów deklarowała korzystne zmiany postawy do innych narodowości, wskazując na zainteresowanie kulturą innych narodowości, w tym głównie narodowości duńskiej. Oprócz 201 respondentów, którzy deklarowali pozytywny kontekst zmian postawy do innych narodowości, aż 63 wskazało na zainteresowanie kulturą innych narodowości, co pozwala stwierdzić, że kontakt kultur w pozytywny sposób wpłynął na 51,1% respondentów (264 osoby).

Kolejnym etapem badań było wyznaczenie granicy między etnocentryzmem a patriotyzmem. W tym celu dokonano analizy odpowiedzi na pytanie dotyczące roli Polaków w świecie. Pozwoliło ono określić, na ile respondenci wykazywali skłonność do wyrażania patriotyzmu, a na ile do etnocentryzmu (czy nawet szowinizmu narodowego). Zdecydowana

większość respondentów – 57,2% odpowiedzi (295 osób) stawiało Polaków na równi z innymi narodami, bez tendencji do stratyfikacji etnicznej oraz 19,4% respondentów (100 osób) wskazywało na umiarkowaną tendencję do stawiania Polaków ponad inne narodowości, z jednoczesnym szacunkiem do nich. Niezależnie od przedstawionych wyników, 15,3% respondentów (79 osób) wskazywało na postawę nawiązującą do męczeństwa narodu polskiego i doznanych krzywd historycznych. Wskazuje to na etnocentryczne postawy tej grupy respondentów. W odniesieniu do dwóch pozostałych grup odpowiedzi, stwierdzić należy, że tylko 3,3% respondentów (17 osób) uważało Polaków, za naród wybrany, który ma do spełnienia misję oraz 4,5% respondentów (23 osoby) wskazywało, że Polakom należy się większy szacunek, niż innym narodom. Obie grupy odpowiedzi potwierdzają, że pewna część respondentów wykazuje postawy etnocentryczne, co w dużym stopniu może zaważyć na wzajemnych interakcjach między przedstawicielami różnych narodowości. Na rysunku 29 przedstawiono graficzne zobrazowanie odpowiedzi opisujących rolę Polaków w świecie.

Rys. 29. Rola Polaków w świecie

N=516

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Pozytywny charakter deklarowanych odpowiedzi opisujących rolę Polaków w świecie, potwierdza przedstawiona przez respondentów interpretacja pojęcia *patriotyzm*. Zdecydowana większość - 81,9% respondentów (423 osoby) nadawało temu pojęciu kontekst pozytywny, oparty na wartościach, poszanowaniu symboli narodowych, szacunku i poczucia honoru. W opozycji stoją oceny, które nawiązują do szczególnej roli Polaków w świecie. Porównując wyniki badań opisujące pojęcie *patriotyzm* w sensie negatywnym, nasuwa się wniosek, że

obydwa analizowane obszary charakteryzuje związek odzwierciedlony w danych empirycznych: na 21 respondentów, którzy w negatywny sposób zdefiniowali pojęcie *patriotyzm*, aż 80,0% z nich (17 osób) wskazywało na szczególną rolę Polaków w świecie. Natomiast negatywne konotacje, zawarte w odpowiedziach poruszających poczucie krzywd historycznych, odnoszą się powstawania uprzedzeń. Należy również podkreślić, że 76,6% respondentów (395 osób) wykazuje brak etnocentrycznych postaw. Byli to respondenci, którzy jednocześnie nadawali pojęciu *patriotyzm* pozytywny kontekst. Obserwacja ta pozwala na wniosek, że obydwie fakty pozostają w związku i posiadają zdecydowanie pozytywny wpływ na interakcje zachodzące pomiędzy przedstawicielami różnych narodowości oraz na proces komunikowania się między nimi.

Analizowane na niniejszym etapie wyniki badań opisują dynamiczny charakter zjawisk, determinujących komunikację międzykulturową w sensie zmiany stosunku do innej narodowości, pod wpływem kontaktu kultur. Na ich dynamikę składa się kilka zagadnień, do których zaliczmy:

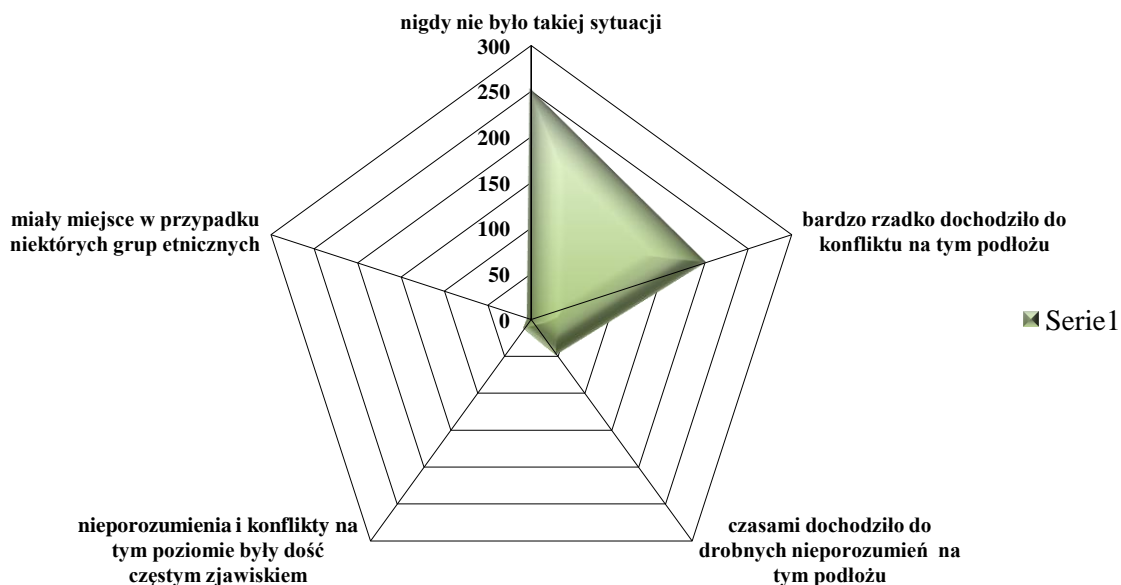
- kompetencję kulturową, nabywaną pod wpływem kontaktu kultur oraz faz procesu asymilacji kulturowej;
- kompetencję komunikacyjną, a także stałość i zmienność uprzedzeń oraz stereotypów narodowościowych.

Należy więc założyć, że dla płynności procesu komunikowania się na poziomie międzykulturowym nie bez znaczenia pozostaje trwałość negatywnych postaw w stosunku do innych narodowości, w tym etnocentryzmu, agresji, niechęci i niezrozumienia indywidualnych i narodowych składników kultury. Zakładając, że stanowią one główne źródło konfliktów kultur, zasadne jest dokonanie analizy związku czynników ich powstawania z komunikacją międzykulturową.

5.7. Wpływ komunikacji międzykulturowej na konflikt kultur

Badania kulturowych i antropologicznych czynników komunikacji międzykulturowej narzucają konieczność dokonania analizy ich związków z powstawaniem konfliktów kultur, zachodzących wśród żołnierzy wielonarodowych jednostek wojskowych. Konieczność ich podjęcia wynika z faktu, że konflikty kultur posiadają zwykle te same źródła co bariery komunikacyjne, a czasami są ich efektem. Niezrozumienie bowiem treści przekazu informacji werbalnej lub niewerbalnej, wynikające zwykle z niskiego poziomu kompetencji kulturowej (w tym komunikacyjnej), prowadzi do powstawania szumów informacyjnych, które mogą zostać odebrane jako brak szacunku do danej grupy etnicznej i jej kultury, a w konsekwencji

do antagonizmów na poziomie międzykulturowym. Wstępne analizy wyników badań przedstawiono na rysunku 30.

Rys. 30. Częstotliwość sytuacji konfliktowych

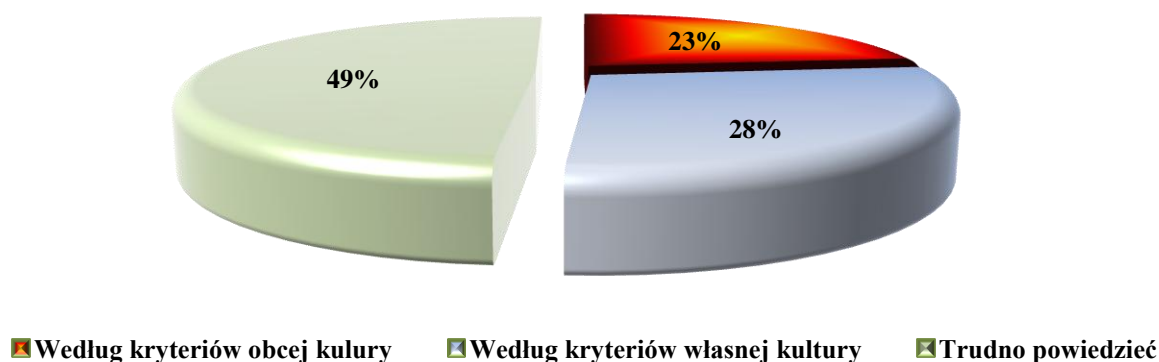
N=516

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Zdecydowana większość respondentów deklarowała całkowity brak sytuacji konfliktowej w ramach kontaktów z inną narodowością – 48,8% respondentów (252 osoby), a 39,0% respondentów (201 osób) wskazywało na ich rzadkość. Obserwacja ta pozwala wnioskować, że respondenci w zdecydowanej większości wykazują akceptację odmienności kulturowej. Niemniej jednak, analiza wyników opisujących pozostałe kategorie odpowiedzi pozwala twierdzić, że w ramach kontaktów kultur sytuacje konfliktowe miały miejsce i posiadały różny poziom intensywności. Świadczą o tym następujące wyniki: 9,3% respondentów (48 osób) wskazywało na epizodyczne występowanie sytuacji konfliktowych, 2,3% respondentów (12 osób) wskazywało na dość częste ich powstawanie, a 0,6% respondentów (3 osoby) wskazywało na konflikty w stosunku do niektórych narodowości.

Dalsze badania dotyczą analizy skłonności respondentów do stosowania zasad relatywizmu kulturowego, co znalazło swoje odniesienie do odpowiedzi na pytanie dotyczące kryteriów oceny sytuacji konfliktowych, powstających w ramach kontaktów kultur. Na

rysunku 31 przedstawiono wskaźniki procentowe odpowiedzi deklarowanych przez respondentów.

Rys. 31. Ocena sytuacji konfliktowej

N=516

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Opierając się o wyniki powyższych badań, zauważamy dość równomierny rozkład skłonności do oceny innej kultury w czasie sytuacji konfliktowej. Największy odsetek respondentów – 48,8% (252 osoby) deklarował brak zdania w tym zakresie. Druga co do wielkości grupa respondentów – 28,1% (145 osób) wskazywała, że w ramach sytuacji konfliktowych, ocena innej kultury opiera się na kryteriach adekwatnych dla kultury własnej. Oznacza to, że znacząca liczba respondentów wyraża skłonność do unikania zasad relatywizmu kulturowego w kontaktach kultur, co w konsekwencji prowadzi do całkowitego niezrozumienia treści kulturowych, zawartych w postawach przedstawicieli innych narodowości oraz powstawania barier komunikacyjnych. Najmniej liczna grupa respondentów – 23,1% (119 osób) wskazywała na skłonność do oceny innej kultury w oparciu o kryteria w niej obowiązujące. W przeciwieństwie do poprzedniej grupy odpowiedzi, wskazują one na skłonność do kierowania się zasadami relatywizmu kulturowego, i jednocześnie na wysoki poziom kompetencji kulturowej. Wyniki badań wskazują na związek skłonności respondentów do stosowania zasad relatywizmu kulturowego w ocenach zachowań i postaw przedstawicieli innych narodowości (kultur) z poziomem ich wykształcenia. Spośród 119 respondentów, którzy deklarowali skłonność do stosowania zasad relatywizmu kulturowego, 47,1% z nich (56 osób) deklarowało wykształcenie wyższe, w tym 5 kobiet, 48,5% (58 osób) deklarowało wykształcenie średnie, w tym 2 kobiety oraz 4,2% respondentów – 5 mężczyzn z wykształceniem zawodowym. Skłonność do stosowania zasad relatywizmu kulturowego rozpatrywana w kategoriach źródeł powstawania konfliktów kultur, wynika również z poziomu znajomości składników danej kultury. W tabeli 48 dokonano analizy związku

zmiennych niezależnych, czyli: miejsca pełnienia służby, płci oraz wykształcenia ze skłonnością do stosowania zasad relatywizmu kulturowego.

Tabela 48. Skłonność do stosowania zasad relatywizmu kulturowego w zależności od wykształcenia, miejsca pełnienia służby i płci N=516

Miejsce pełnienia służby		Wielonarodowy Korpus Północny - Wschód		12 Dywizja Zmech.		Polsko Ukraiński Batalion		Litewsko Polski Batalion		Razem	Skłonność do stosowania zasad relatywizmu kulturowego		
Narodowości		Niemcy, Duńczycy oraz: Słowacy, Ukraińcy, Amerykanie, Estończycy, Łotysze, Czesi, Litwini		Niemcy i Duńczycy		Ukraińcy		Litwini					
Wykształcenie	Kobieta	Wyższe	1	2,3%	1	2,43%	2	7,14%	1	6,6%	5	Σ=7**	36,8%
		Średnie	0	0,0%	1	2,43%	0	0,0%	1	6,6%	2		
		Zawodowe	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	0		
	Mężczyzna	Wyższe	19	54,3%	15	36,6%	11	39,3%	6	40,0%	51	Σ=112**	22,5%
		Średnie	15	42,8%	22	53,6%	13	46,4%	6	40,0%	56		
		Zawodowe	0	0,0%	2	2,43%	2	7,14%	1	6,6%	5		
Razem*			35*		41*		28*		15*	119	Σ=119		

*Suma odpowiedzi w odniesieniu do poszczególnych jednostek wojskowych stanowiła podstawę do obliczenia wartości procentowej odpowiedzi w zależności od wykształcenia respondentów i płci.

**Suma odpowiedzi dotycząca płci stanowiła podstawę do obliczenia wartości procentowej respondentów wyrażających skłonność do stosowania zasad relatywizmu kulturowego w zależności od płci (19 kobiet i 497 mężczyzn).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Przeprowadzone analizy pozwalają na wniosek, że składniki kultury odgrywają istotną rolę w powstawaniu konfliktów kultur. Jednym z ważniejszych jest sama tożsamość narodowa, z natury rzeczy, pozwalająca zdefiniować grupę etniczną, z którą doszło do kontaktu. W odniesieniu do skali uprzedzeń i stereotypów ją opisujących, w decydujący sposób może wpływać na powstawanie sytuacji konfliktowych. Brak znajomości symboli narodowych danej narodowości powoduje niezrozumienie zawartych w nich treści niewerbalnego (np. flagi, godła, znaki) i werbalnego (np. hymny narodowe) przekazu informacji. Historia oraz bohaterowie narodowi, rozpatrywane w kontekście sytuacji konfliktowych, wpływają natomiast na antagonizmy na poziomie całych grup narodowych poprzez odmienność w ich postrzeganiu. Cechy narodowe kształtują również tradycje narodowe oraz obyczaje, ukształtowane na drodze rozwoju danej kultury. Swoje odzwierciedlenie znajdują nie tylko w obiektywnym profilu kulturowym danej narodowości, ale również w stereotypach narodowościowych. Religia stanowi dość newralgiczny obszar odniesień do konfliktów kultur, ponieważ od wieków stanowiła źródło wszelkich

antagonizmów między narodami. Duże znaczenie posiadają również różnice w elementach tworzących *ład aksjonormatywny* (system wartości) danej narodowości. W tabeli 49 przedstawiono związki znajomości składników kultury innych narodowości ze skłonnością do stosowania zasad relatywizmu kulturowego.

Tabela 49. Związki znajomości składników kultury innych narodowości ze skłonnością do stosowania zasad relatywizmu kulturowego N=516

Składniki kultury	Symbole narodowe		System wartości		Historia		Bohaterowie narodowi		Tradycje narodowe		Religia		Zwyczaje i obyczaje		Średnia	Relatywizm kulturowy**
Niemiec	40	7,7 %	31	6,0 %	82	15,9 %	23	4,5%	19	3,7%	39	7,5%	36	6,9 %	38	40
Danii	11	2,1 %	4	0,77 %	9	1,7%	3	0,6%	3	0,6%	17	3,3%	9	1,7 %	8	25
Ukrainy	33	6,4 %	18	3,5 %	49	9,4%	21	4,1%	27	5,2%	33	6,4%	27	5,2 %	29	28
Litwy	24	4,6 %	14	2,7 %	21	4,1%	17	3,3%	18	3,5%	29	5,6%	21	4,1 %	18	15
Innych narod.	6	1,3 %	3	0,6 %	3	0,6%	3	0,6%	7	1,35 %	7	1,35 %	9	1,7 %	5	11
Σ	108	20,9 %	67	12,1 %	161	31,2 %	64	12,4 %	67	12,1 %	118	22,9 %	93	18,0 2%	96	119

**wartości liczbowe opisujące relatywizm kulturowy wynikają z deklarowanych odpowiedzi dotyczących oceny sytuacji konfliktowej – rysunek 30.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

W ramach analizy związków znajomości składników kultury poszczególnych narodowości ze skłonnością do stosowania zasad relatywizmu kulturowego, autor doszedł do wniosku, że zachodzą one głównie w odniesieniu do narodowości niemieckiej, ukraińskiej i litewskiej. Potwierdzenie odnajdujemy w wynikach badań, gdzie średnia arytmetyczna odpowiedzi opisujących wszystkie wymienione składniki kultury (38) jest wartością zbliżoną do wartości liczbowej odpowiedzi, wskazujących na relatywizm kulturowy w stosunku do omawianej narodowości (40). W dużym stopniu wpływa na to znajomość historii Niemiec, ich tożsamości narodowej, znajomość ich symboli narodowych, religii oraz zwyczajów i obyczajów. W odniesieniu do narodowości ukraińskiej, średnia wartość liczbową odpowiedzi opisujących znajomość jej składników kultury (29) koresponduje z wartościami odpowiedzi wskazującymi na relatywizm kulturowy w stosunku do omawianej narodowości (28). Największy wpływ na skłonność do stosowania zasad relatywizmu kulturowego ma

w tym przypadku znajomość takich składników kultury, jak: historia Ukrainy, jej symboli narodowych, religii oraz zwyczajów i obyczajów. Nawiązując do analogicznej zależności w odniesieniu do narodowości litewskiej, należy stwierdzić, że średnia wartość liczbowa odpowiedzi opisująca znajomość składników kultury (18) jest zbliżona do wartości liczbowej odpowiedzi, wskazującej na relatywizm kulturowy w stosunku do omawianej narodowości (15).

Kompetencja kulturowa, na którą składa się poziom znajomości składników kultur poszczególnych narodowości, rozpatrywana jako czynnik determinujący postawy relatywistyczne, stanowi jeden z kluczowych elementów ograniczających powstawanie konfliktów kultur w ramach procesu komunikowania się między przedstawicielami różnych kultur. W związku z tym należy stwierdzić, że składniki kultury pozostające w związku ze skłonnością respondentów do stosowania zasad relatywizmu kulturowego podczas kontaktów z innymi narodowościami, stanowią czynnik wpływający w pozytywny sposób na proces komunikowania się między przedstawicielami innych narodowości.

W celu potwierdzenia niniejszego wniosku, dokonano analizy wpływu składników kultury na powstawanie konfliktów kultur. W tym celu w badaniach ankietowych postawiono otwarte pytanie, dotyczące wpływu składników kultury na konflikt kultur. W pytaniu posłużono się składnikami kultury, które były brane pod uwagę w badaniu kulturowych źródeł powstawania barier komunikacyjnych. W tabeli 50 przedstawiono analizę porównawczą źródeł powstawania kulturowych barier komunikacyjnych i powstawania konfliktów kultur.

Tabel 50. Kulturowe źródła powstawania barier komunikacyjnych i konfliktów kultur N=516

Kulturowe źródła powstawania barier komunikacyjnych			Kulturowe źródła powstawania konfliktów kultur	
	N	%	N	%
Znajomość języków obcych	342	66,0%	359	69,6%
Historia	213	41,06%	198	38,4%
Religia	154	26,0%	278	53,9%
Zwyczaje i obyczaje	238	46,1%	321	62,2%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemyśl 2008.

Analiza porównawcza wyników badań opisujących kulturowe źródła barier komunikacyjnych oraz konfliktów kultur pozwala stwierdzić, że zarówno znajomość języków obcych, jak i historia w zbliżonym stopniu powodują konflikty kultur oraz bariery komunikacyjne. Potwierdzenie odnajdujemy w wynikach badań, gdzie na znajomość języków obcych rozpatrywanych jako źródło powstawania barier komunikacyjnych wskazywało

66,0% respondentów (342 osoby) oraz jako źródło powstawania konfliktów kultur – 69,6% respondentów (359 osób). W analogicznym ujęciu, na historię wskazywało 41,06% respondentów (213 osób) i 38,4% respondentów (198 osób). W odniesieniu do religii oraz zwyczajów i obyczajów, nasuwa się wniosek, że w mniejszym stopniu ograniczają komunikację międzykulturową, jednak w decydujący sposób wpływają na powstawanie konfliktów kultur. W tabeli 44 przedstawiono niektóre z odpowiedzi respondentów, dotyczące kulturowych źródeł powstawania konfliktów na poziomie międzykulturowym.

Odnosząc się do odpowiedzi uzasadniających wpływ składników kultury na powstawanie konfliktów kultur, konieczne jest dokonanie interpretacji niektórych z nich (tabela 51). Spośród wszystkich odpowiedzi wskazujących na znajomość języków obcych, większość z nich wskazywało, że znajomość języka etnicznego danej narodowości lub języka uniwersalnego w danej strukturze (np. angielskiego) stanowi podstawowe narzędzie dialogu pomiędzy przedstawicielami różnych narodowości, pozwalające uniknąć mylnych interpretacji komunikatu werbalnego, a tym samym uniknąć antagonizmów powstających na ich gruncie. Inne z odpowiedzi uzasadniające znajomość języków obcych nawiązywały do takich aspektów, jak przewycięzanie niepewności i stresu oraz niwelowania izolacji grupowej. Te z odpowiedzi, które wskazywały na odrzucenie i izolację, jednocześnie nawiązywały do ksenofobii nie tylko w odniesieniu do języka obcego, ale również do innej narodowości.

Tabela 51. Wybrane odpowiedzi respondentów uzasadniające wybór poszczególnych składników kultury, jako czynników powstawania konfliktów kultur N=516*

Składniki kultury*	Wybrane odpowiedzi respondentów
Tożsamość narodowa N=76	„sam fakt identyfikacji narodowości powoduje konflikty oparte na uprzedzeniach”, „gdy widzę Ukraińców albo szwabów, to wiem, że się z nimi nie dogadam”, „tożsamość danego narodu kryje w sobie wachlarz cech, które akceptujemy albo nie, w związku z tym jest podstawowym czynnikiem konfliktów”, „tożsamość narodową się dziedziczy wraz tradycjami i historią, w związku, z czym wyróżnia nas w świecie i niesie konflikt”, „sam fakt obecności danej narodowości w moim otoczeniu powoduje dystans do niej, co wynika z moich doświadczeń”, „stereotypy o danej narodowości tworzą inny od rzeczywistego wizerunek danej narodowości, przez co niszczą prawdziwą jej tożsamość”
Znajomość języków obcych N=259	„jest podstawowym czynnikiem zrozumienia pomiędzy narodami”, „stanowią o problemach we wzajemnych relacjach”, „brak znajomości języków obcych prowadzi do niezrozumienia i mylnych interpretacji treści przekazu”, „pozwalają na unikanie sytuacji konfliktowych poprzez zrozumienie treści komunikatu”, „brak znajomości języka prowadzi do izolacji danej osoby w grupie”, „osoby, które znają języki obce potrafią przewycięzać niepewność w kontaktach”, „brak znajomości języka wzbudza niepewność i stres”, „wymaga się od nas, byśmy uczyli się na gwałt języka angielskiego, marginalizując przy okazji inne, bardzo ważne języki, inne narody szanują swój język i nie kłapią angielskim bez opamiętania – oczekują szacunku do własnej kultury”, „zastanawia mnie, dlaczego inne narody nie chcą uczyć się polskiego? Myślę, że taki mamy szacunek w świecie, jakie jest zainteresowanie naszą kulturą, w tym językiem”, „znajomość języków obcych jest bardzo ważna, ale pielęgnowanie

	własnego języka jest jeszcze ważniejsze, szczególnie w kontaktach z innymi narodami istotne jest wzbudzenie zainteresowania u innych narodów”, „język jest podstawową barierą w kontaktach kultur, jeśli nie rozumiem, co mówi kolega, to konflikt gotowy, nawet cichy, ukryty”, „byłem w sytuacji, kiedy wszyscy rozmawiali (na różnym poziomie), a ja słuchałem jak „świnia grzmotu” i uśmiechałem się głupawo, po jakimś czasie, gdy poznałem trochę język i znalazłem się w tym samym towarzystwie, okazało się jak mnie wyśmiewano; niezłe było zdziwienie kiedy odezwałem się pewnego dnia”.
Historia N=198	„pozostawia niezagojone rany”, „konflikty na jej gruncie wynikają z braku tolerancji i niewiedzy”, „zawsze rodzi konflikty pomiędzy przedstawicielami innych państw”, „szczególnie w kontaktach z sąsiednimi narodowościami, historia jest nośnikiem iskier, które rzucone na podatny grunt potrafią rozniecić pożar w postaci konfliktu”, „inne narody, może poza USA, nie przykładają tak wielkiej wagi do historii i nie rozpamiętują jej, w ten sposób mają mniej problemów z innymi narodami”, „historii nie da się oszukać, jest jaka jest, więc nie ma sensu włączać jej do rozmów z innymi narodami”, „myślę, że historia zawsze będzie wpływać w negatywny sposób na wzajemne relacje między narodami”.
Religia N=78	„inne narody nie rozumieją wagi religii, jaką Polacy jej nadają, co prowadzi do konfliktów w interpretacji jej przesłania”, „jest jedną z podstawowych przyczyn wojen”, „jesteśmy postrzegani, jako naród, który nic nie robi tylko się modli i ten stereotyp powoduje problemy w kontaktach z nimi”, „czasami oceny Polaków, jako ludzi zacofanych i zapatrzonych w Boga są obraźliwe i denerwują mnie”, „mówi się o Polakach, że są zbyt pobożni i utumanieni przez kościół, może trochę w tym prawdy, jednak czy my, jako naród nie oceniamy w podobny sposób innych wyznań?”, „czasami mnie irytuje stereotypowe podejście do naszej wiary, powoli ona zanika wraz z nastąpieniem komercji, konsumpcji i gonitwy za kasą – na religię już nie ma tyle miejsca w życiu człowieka; powoli przestanie być czynnikiem konfliktów”.
Zwyczaje i obyczaje N=121	„indywidualne zwyczaje i obyczaje narodów prowadzą do niezrozumienia i konfliktów w codziennym życiu”, „to, co dozwolone w naszej kulturze, nie zawsze spotyka się z akceptacją innych narodowości”, „zachowania innych narodów, w tym gesty oraz intonacja głosu wpływają negatywnie na mój stosunek do nich”, „nogi na stole, dźwięki potwierdzające, że obiad smakował, plucie itd., to elementy kultury, których nawet wiedza, tolerancja i przyjazne usposobienie nie pozwolą akceptować; dłuższy kontakt siłą rzeczy prowadzi do konfliktu”, „Niemcy to niewychowane prosiaki- bekają przy stole”, „niektóre narodowości zachowują się obrzydliwie i podobno mieści się to w kanonach ich kultury – dziękuję za współpracę!”, „kontakty kultur generują konflikty na tym tle, bo każdej narodowości wydaje się, że słusznie postępuje, a ich zachowania są najwłaściwsze w świecie – trochę szowinizmu w tym jest”, „kiedyś zastanawiało mnie skąd biorą się różnice w zachowaniach przedstawicieli innych narodowości, dziś po wielu kontaktach z różnymi narodowościami w ramach misji, ćwiczeń itd. wiem, że nie można w tę kwestie ingerować, ponieważ burzy się cały system kulturowy; należy traktować te zachowania jako coś niezniszczalnego i być tolerancyjnym, w przeciwnym razie dojdzie na tym gruncie do konfliktu o różnej intensywności”, „zwyczaje i obyczaje nawiązują również do cech danego narodu, które w czasie wykonywania wspólnych zadań wychodzą z potężną siłą i ujawniają wszelkie różnice, jaki nas dzielą”.

*Suma wartości liczbowych odpowiedzi uzasadniających wybór danego składnika wynosi 732 i wynika z faktu, iż respondenci posiadali możliwość uzasadnienia dwóch wybranych składników kultury.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Niektórzy z respondentów deklarowali, że szacunek do własnego języka etnicznego jest jednym z ważniejszych czynników, wpływających na szacunek dla własnej kultury i narodu. Oznacza to, że narzucanie języka angielskiego jako uniwersalnego w wielonarodowych jednostkach wojskowych stanowi o wysokim stopniu szowinizmu, a nawet imperializmu językowego ze strony narodowości, odgrywających najistotniejszą rolę w wielonarodowych makrostrukturach takich jak NATO.

Odnosząc się do historii jako czynnika powstawania konfliktów kultur, spośród 198 powtarzalnych odpowiedzi, kilka z nich wskazywało jej związek z niezabliźnionymi ranami z przeszłości, które prowadzą do antagonizmów na gruncie odmiennej interpretacji wydarzeń ze wspólnej historii narodów. Niektóre spośród 121 odpowiedzi nawiązujących do zwyczajów i obyczajów, zwracają uwagę na odmiennosc w zachowaniu przedstawicieli różnych narodowości, co w ramach kontaktów kultur w naturalny sposób wpływa na konflikty pomiędzy przedstawicielami różnych narodowości. Kilka z odpowiedzi w szczególny sposób wskazywało na zwyczaje narodowości niemieckiej, sposób bycia, zachowania przy stole i w życiu codziennym. Potwierdza to jedna z odpowiedzi: *Niemcy to niewychowane prosiaki – bekają przy stole*. Zwyczaje i obyczaje, choć zdają się być prozaicznym aspektem kontaktów kultur, to jednak na poziomie kontaktów interpersonalnych w znaczący sposób wpływają na skłonność do nawiązywania dialogu oraz na konflikty różnej skali. Odzwierciedlają to następujące odpowiedzi: *indywidualne zwyczaje i obyczaje narodów prowadzą do niezrozumienia i konfliktów w codziennym życiu, to, co dozwolone w naszej kulturze, nie zawsze spotyka się z akceptacją innych narodowości, zachowania innych narodów, w tym gesty oraz intonacja głosu wpływają negatywnie na mój stosunek do nich, nogi na stole, dźwięki potwierdzające, że obiad smakował, plucie itd., to elementy kultury, których nawet wiedza, tolerancja i przyjazne usposobienie nie pozwolą akceptować; należy traktować te zachowania jako coś niezniszczalnego i być tolerancyjnym, w przeciwnym razie dojdzie na tym gruncie do konfliktu o różnej intensywności*.

Na 78 odpowiedzi wskazujących na wpływ religii na konflikty kultur, niektóre z nich wskazują, że w opinii innych narodowości nadmierna religijność Polaków jest naszą cechą narodową. W związku z tym, heterostereotyp ten klasyfikuje nas wśród narodów zacofanych, które zamiast pracować, nieustannie się modlą. Religia w opinii respondentów ujmowana została w następujący sposób: *inne narody nie rozumieją wagi religii, jaką Polacy jej nadają, co prowadzi do konfliktów w interpretacji jej przesłania, jest jedną z podstawowych przyczyn wojen, jesteśmy postrzegani, jako naród, który nic nie robi tylko się modli i ten stereotyp powoduje problemy w kontaktach z nimi, czasami oceny Polaków, jako ludzi zacofanych i zapatrzonych w Boga są obraźliwe i denerwują mnie*.

Ostatnim z czynników powstawania konfliktów kultur jest tożsamość narodowa. Spośród 76 odpowiedzi wskazujących na jej znaczenie, w większości respondenci akcentowali sam fakt pochodzenia etnicznego, jako determinant sytuacji konfliktowych. Istotne jest to, że konflikty kultur powstające na gruncie identyfikacji narodowości potencjalnego uczestnika aktu komunikacji, posiadają swoje uzasadnienie w wielu innych

czynnikach o charakterze antropologicznym, w tym uprzedzeniach i stereotypach narodowościowych. Konfliktotwórczy charakter tożsamości narodowej odzwierciedlają odpowiedzi: *sam fakt identyfikacji narodowości powoduje konflikty oparte na uprzedzeniach, gdy widzę Ukraińców albo szwabów, to wiem, że się z nimi nie dogadam, tożsamość danego narodu kryje w sobie wachlarz cech, które akceptujemy albo nie, w związku z tym jest podstawowym czynnikiem konfliktów.*

Powstawanie konfliktów kultur w naturalny sposób narzuca konieczność zbadania związku jego źródeł z cechami charakteru respondentów. Na 453 respondentów wskazujących na brak sytuacji konfliktowych oraz rzadkość ich występowania, w zdecydowanej większości deklarowało cechy charakteru o pozytywnym kontekście, czyli 61,6% respondentów (279 osób) wskazywało jednoczesne występowanie takich cech charakteru, jak: koleżeństwo, otwartość, tolerancja, komunikatywność i poczucie humoru, a 18,1% respondentów (82 osoby) na jednoczesne występowanie takich cech charakteru, jak: koleżeństwo, kolektywizm, tolerancja, liberalizm i kompromisowość. Oznacza to, że osoby, które charakteryzują się pozytywnymi cechami, wykazują mniejsze skłonności do wchodzenia w konflikt z innymi osobami.

Nawiązując do negatywnych cech charakteru deklarowanych przez respondentów, należy stwierdzić, że tylko 10 respondentów deklarowało ich wyłączone występowanie w swojej osobowości, co w dużym stopniu przełożyło się na skłonność do wchodzenia w konflikt. Szczególne znaczenie posiada w tym przypadku nietolerancja, która znalazła swój wyraz wśród osób deklarujących uczestnictwo w sytuacjach konfliktowych. Na 15 respondentów, aż 66,6% respondentów (10 osób) deklarowało nietolerancję, skłonność do wyrażania emocji, brak poczucia humoru i upór. Na 48 respondentów deklarujących epizodyczne występowanie drobnych nieporozumień z przedstawicielami innych narodowości, aż 91,7% (44 osoby) deklarowało jednocześnie równomierny rozkład cech charakteru o pozytywnym i negatywnym kontekście, w tym głównie: koleżeństwo, otwartość, skłonność do wyrażania emocji, upór, kolektywizm i bezinteresowność. Pozostali respondenci – 4 deklarujących epizodyczne występowanie drobnych nieporozumień, wskazywało na: koleżeństwo, otwartość, komunikatywność, liberalizm, kolektywizm oraz spokój i opanowanie. W tabeli 52 przedstawiono zestawienie porównawcze wyników badań, dotyczących powstawania sytuacji konfliktowych i cech charakteru deklarowanych przez respondentów.

Tabela 52. Analiza porównawcza sytuacji konfliktowych i cech charakteru respondentów N=516

Ocena sytuacji	N	Zestawy cech charakteru		
Nigdy nie było takiej sytuacji	$\Sigma=453$	Koleżeńskość, otwartość, tolerancję, komunikatywność i poczucie humoru N=279	$\Sigma=361$	$\Sigma=453$
Bardzo rzadko dochodziło do konfliktu na tym podłożu		Koleżeńskość, kolektywizm, tolerancja, liberalizm i kompromisowość N=82		
		Bezinteresowność, kolektywizm, małomówność, upór, poczucie humoru i tolerancję N=21	$\Sigma=92$	
		Nietolerancję, małomówność, kolektywizm, spokój i opanowanie, upór N=10		
		Pozostałe N=61		
Czasami dochodziło do drobnych nieporozumień na tym podłożu	48	Zrównoważony układ cech charakteru pozytywnych i negatywnych: koleżeńskość, otwartość, skłonność do wyrażania emocji, upór, kolektywizm i bezinteresowność, kolektywizm oraz spokój i opanowanie N=48		
Nieporozumienia i konflikty na tym poziomie były dość częstym zjawiskiem	$\Sigma=15$	Nietolerancja, skłonność do wyrażania emocji, brak poczucia humoru i upór N=10		
Miały miejsce w przypadku niektórych grup etnicznych		Cechy charakteru o dużym rozrzucie N=5		
Ogółem	516			

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań. Szczecin, Wrocław, Przemysł 2008.

Podsumowując wyniki badań dotyczące konfliktów kultur, należy podkreślić, że dochodziło do nich stosunkowo rzadko wśród żołnierzy wielonarodowych jednostek wojskowych. Niemniej jednak do ich głównych determinantów o charakterze kulturowym zaliczyć należy znajomość języków obcych, historię oraz tożsamość narodową, zwyczaje i obyczaje oraz religię. W odniesieniu do antropologicznych czynników powstawania konfliktów kultur, największy wpływ na ich powstawanie mają uprzedzenia i stereotypy narodowościowe. Ich źródła i zasięg są dość zróżnicowane, w zależności od narodowości, której dotyczą. Nie bez znaczenia pozostaje również to, że zarówno języki obce, jak i historia w zbliżonym stopniu determinują konflikty kultur oraz bariery komunikacyjne.

ZAKOŃCZENIE

Naturalną konsekwencją teoretycznych i empirycznych dociekań nad komunikacją międzykulturową jest próba odpowiedzi na pytanie zawarte w metodologicznych założeniach publikacji: *Jakie czynniki odgrywają decydującą rolę w procesie komunikowania się w wielonarodowych jednostkach wojskowych i jaki jest ich wpływ na interakcje zachodzące pomiędzy żołnierzami różnych narodowości?* Aby odpowiedzieć na to pytanie, zaistniała konieczność sprecyzowania teoretycznych ram obszaru badań. W tym celu autor dokonał klasyfikacji i umiejscowienia narodowości wchodzących w skład wielonarodowych jednostek wojskowych, w klasycznych typologiach kultur (opisanych w teoretycznej części książki), a także usystematyzował warsztat pojęciowy opisujący kulturowe i antropologiczne czynniki komunikacji międzykulturowej.

Do potrzeb zdefiniowania składników kultury, mających istotny wpływ na proces komunikowania się żołnierzy w badanych jednostkach wojskowych, autor przyjął kilka klasyfikacji składników kultury:

- A. Giddensa, wśród których wyróżniamy: symbole, przedmioty i narzędzia oraz niematerialne aspekty kultury, do których zaliczył wierzenia, przekonania, idee i wartości⁶⁴⁷;
- G. Hofstede, który dokonał podziału składników kultury na cztery zasadnicze sfery, tworzące tzw. *diagram cebuli*, czyli: symbole, bohaterowie, rytuały oraz wartości⁶⁴⁸;
- N. Goodmana, który do elementów kultury zaliczył: wiedzę, przekonania, wartości, normy, zwyczaje, obyczaje, tabu, prawa, znaki, symbole, język i gesty⁶⁴⁹.

Ta ostatnia klasyfikacja stanowiła podstawę identyfikacji kulturowych czynników komunikacji międzykulturowej, w tym ich wpływu na powstawanie barier komunikacyjnych, a także do określenia wzajemnych interakcji wewnątrz-strukturalnych, zachodzących w wielonarodowych jednostkach wojskowych.

Do celów zdefiniowania antropologicznych czynników komunikacji międzykulturowej, przyjęto podejścia J. Mikułowskiego Pomorskiego⁶⁵⁰ oraz

⁶⁴⁷ Zob. A. Giddens, *Socjologia*, PWN, Warszawa 2005 s. 45 – 46.

⁶⁴⁸ Zob. G. Hofstede, *op, cit.*, s. 43.

⁶⁴⁹ Zob. N. Goodman, *Wstęp do socjologii*, Wyd. ZYSK i S – KA, Poznań 2001, s. 42.

⁶⁵⁰ Zob. J. Mikułowski Pomorski, *komunikacja międzykulturowa*, Wprowadzenie, Wyd. AE w Krakowie, Kraków, s. 75 – 91.

M. Szopskiego⁶⁵¹. Dzięki nim, autor dokonał klasyfikacji czynników kształtujących proces komunikowania się między narodami, a także zidentyfikował źródła powstawania barier komunikacyjnych opartych na:

- uprzedzeniach i stereotypach narodowościowych;
- nietolerancji;
- postawach etnocentrycznych;
- dystansach etnicznych i wartościowaniu na narody lepsze i gorsze.

Teoretyczne założenia dotyczące stereotypów narodowościowych oparte zostały na badaniach J. Błuszkowskiego⁶⁵², opisujących syndrom stereotypowej percepcji jednych narodów w opinii innych. Badania te okazały się niezbędne do określenia profili stereotypowych narodowości, wchodzących w skład wielonarodowych struktur wojskowych. W połączeniu z typologiami kultur określonymi w czterowymiarowym modelu kultury przez G. Hofstede, stereotypy narodowościowe, uprzedzenia i dystanse etniczne, dały autorowi możliwość stworzenia podstawy analiz porównawczych poszczególnych narodowości, w kontekście wpływu na proces komunikowania się między narodami.

W celu określenia źródeł uprzedzeń i stereotypów w stosunku do poszczególnych narodowości, autor dokonał również analizy literatury z obszaru antropologii społecznej, w tym materiałów konferencyjnych pod redakcją Włodzimierza Bonasiuka, „Stereotypy narodowościowe na pograniczu”, które pozwoliły dokonać systematyki wydarzeń ze wspólnej historii Niemiec i Polski, Ukrainy i Polski oraz Litwy i Polski. Szczególnie cenne okazały się artykuły tematyczne Władysława Serczyka⁶⁵³, Violetty Julkowskiej⁶⁵⁴, Swietłany Hawryluk⁶⁵⁵ i Oleksandra Hawryluk⁶⁵⁶ oraz Joanny Januszewskiej – Jurkiewicz⁶⁵⁷, nawiązujące do wzajemnych stosunków ww. narodowości w odniesieniu do stereotypów, uprzedzeń i zaszłości historycznych. Również zbiór materiałów pod redakcją Tomasza Fałęckiego „Skąd

⁶⁵¹ Zob. M. Szopski, *Komunikowanie międzykulturowe*, WSiP, Warszawa 2005, s. 70 – 82.

⁶⁵² Zob. J. Błuszkowski, *op. cit.*, s. 117 – 139.

⁶⁵³ Zob. W. A. Serczyk, *Stereotypy w historii stosunków polsko – ukraińskich. Drogi do prawdy*, [w:] W. Bonasiuk (red.), *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*, Wyd. URz., Rzeszów 2002, s. 11 - 16.

⁶⁵⁴ Zob. V. Julkowska, *Historiografia polska II połowy XIX wieku jako źródło i rezerwuuar stereotypów narodowościowych*, [w:] W. Bonasiuk (red.), *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*, Wyd. URz., Rzeszów 2002, s. 17 – 31.

⁶⁵⁵ Zob. S. Hawryluk, *Aspekt kulturowy w formowaniu i przewyciężaniu stereotypów ukraińsko – polskich*, [w:] W. Bonasiuk (red.), *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*, Wyd. URz., Rzeszów 2002, s. 52 – 62.

⁶⁵⁶ Zob. O. Hawryluk, *Dialog ukraińsko – polski lat 90. Odnosnie do przelamywania stereotypów narodowościowych. Sukcesy i niezrealizowane możliwości*, [w:] W. Bonasiuk (red.), *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*, Wyd. URz., Rzeszów 2002, s. 63 – 71.

⁶⁵⁷ Zob. J. Januszewska – Jurkiewicz, *Krajanie – sąsiedzi – wrogowie. Polacy i Litwini na Ziemi Wileńskiej w latach 1920 – 1939*, [w:] W. Bonasiuk (red.), *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*, Wyd. URz., Rzeszów 2002, s. 256 – 278.

nadchodzi antychryst. Kontakty i konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowej”, pozwoliły autorowi na dokonanie teoretycznej analizy stosunków międzynarodowych pomiędzy narodowościami graniczącymi z Polską. Szczególnie cenne okazały się publikacje Doroty Simonides⁶⁵⁸, Bogumiła Grotta⁶⁵⁹, Ewy Fogelzang – Adler⁶⁶⁰, Bernardetty Nischke⁶⁶¹ oraz Czesława Osękowskiego⁶⁶², nawiązujące zarówno do konfliktów etnicznych, jak i stereotypów narodowościowych w odniesieniu do narodowości niemieckiej.

Jednym z obszarów dociekań było określenie wpływu struktury etnicznej wielonarodowej jednostki na proces komunikowania się między żołnierzami. Analiza wyników badań pozwala stwierdzić, że struktura etniczna badanych wielonarodowych jednostek wojskowych w zróżnicowanym stopniu wpływa na interakcje zachodzące pomiędzy żołnierzami różnych narodowości. Pozostaje również w związku z całą gamą czynników, wśród których główną rolę odgrywają korzenie etniczne respondentów oraz miejsce ich urodzenia i wychowania. Czynniki powyższe wpływają bowiem na zróżnicowany poziom kompetencji kulturowej (wiedzy na temat danej narodowości), a w niektórych przypadkach również kompetencji komunikacyjnej i językowej (znajomości języków etnicznych poszczególnych narodowości). Posiada to swoje uzasadnienie w fakcie, że respondenci zamieszkujący regiony pogranicza, w wyższym stopniu wykazują wiedzę na temat danej narodowości oraz, w wielu przypadkach, znajomość jej języka etnicznego.

Miejsce zamieszkania, urodzenia i wychowania również w dużym stopniu wpływa na zróżnicowany poziom wykazywanego zainteresowania kulturą poszczególnych narodowości. Respondenci pochodzący z przygranicznych regionów Polski, w większym stopniu wykazywali zainteresowanie kulturą poszczególnych narodowości, co uzasadnia fakt, że na pograniczach dochodzi do częstszych kontaktów transgranicznych. Taki stan rzeczy prowadzi

⁶⁵⁸ Zob. D. Simonides, *Mniejszości narodowe. Dokonania i wyzwania u progu XXI wieku*, [w:] T. Fałęcki (red.), *Skąd nadchodzi antychryst. Kontakty i konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowej*, Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Kraków 2004, s. 301 – 309.

⁶⁵⁹ Zob. B. Grott, *Problem stosunków międzyetnicznych i praw człowieka na południowo – wschodnich Kresach Rzeczypospolitej w kontekście teorii i praktyki OUN – UPA*, [w:] T. Fałęcki (red.), *Skąd nadchodzi antychryst. Kontakty i konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowej*, Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Kraków 2004, s. 325 – 361.

⁶⁶⁰ Zob. E. Fogelzang – Adler, *Przedwojenny stereotyp Niemców a rzeczywistość wojenna i okupacyjna w wybranych publikacjach konspiracyjnych*, [w:] T. Fałęcki (red.), *Skąd nadchodzi antychryst. Kontakty i konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowej*, Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Kraków 2004, s. 156 – 165.

⁶⁶¹ Zob. B. Nische, *Polacy i Niemcy – wzajemne stereotypy i uprzedzenia jako wynik II wojny światowej*, [w:] T. Fałęcki (red.), *Skąd nadchodzi antychryst. Kontakty i konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowej*, Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Kraków 2004, s. 166 -179.

⁶⁶² Zob. Cz. Osękowski, *Uprzedzenia i konflikty Polaków i Niemców na wspólnym pograniczu po 1989 roku*, [w:] T. Fałęcki (red.), *Skąd nadchodzi antychryst. Kontakty i konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowej*, Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Kraków 2004, s. 180 – 189.

nie tylko do wyższego stopnia zainteresowania kulturą danej narodowości, ale stanowi główny czynnik skłonności do negatywnych postaw.

Dynamika procesów i transformacji zachodzących na świecie na gruncie politycznym, gospodarczym oraz społecznym pozwala na stwierdzenie, że komunikacja międzykulturowa staje się głównym determinantem prawidłowych interakcji, zachodzących pomiędzy grupami społecznymi i całymi narodami. Z jednej strony stanowi warunek konieczny koegzystencji narodów w świecie bez granic, a z drugiej jako dialog kultur, pozwala na pokojowe rozwiązywanie sporów między narodami, wyjaśnianie nierozstrzygniętych kwestii w odniesieniu do wspólnej historii narodów staje się narzędziem politycznym państw występujących, jako mediatorzy w nierozstrzygniętych konfliktach o różnym charakterze i skali.

Ostatnie lata pokazały, że bez komunikacji międzykulturowej niemożliwe jest funkcjonowanie narodów w symbiozie społecznej. Świadczą o tym niepokoje i kryzysy, jakie w ostatnich latach nasiliły się na świecie. Istotne jest również, że makros społeczny wymiar komunikacji międzykulturowej odbija swoje piętno na mniejszych strukturach społecznych, do których niewątpliwie zaliczyć należy wielonarodowe struktury wojskowe, stworzone do potrzeb utrzymania ładu społecznego w Europie i na świecie. Ich funkcjonowanie, oprócz zadań *stricte* militarnych, podporządkowane jest zasadom obowiązującym w innych strukturach, przez co generuje problemy społeczne, które w odniesieniu do wielokulturowego ich charakteru posiadają bardzo złożony kontekst.

Odnosząc się do pytania zawartego we wstępnej części publikacji, jednoznacznie należy stwierdzić, że na ***proces komunikowania się żołnierzy wielonarodowych jednostek wojskowych wpływają zarówno kulturowe, jak i antropologiczne czynniki, których skala w decydującym stopniu zależy od struktury etnicznej jednostki wojskowej.*** Należy więc przyjąć, że komunikacja międzykulturowa w wielonarodowych jednostkach wojskowych posiada kontekst etniczny, czyli determinowany tożsamością narodową uczestników procesu komunikowania się. W związku z tym, pierwotnym i zarazem głównym źródłem powstawania barier komunikacyjnych jest narodowość potencjalnego uczestnika procesu komunikacji, która wpływa to na skłonność do podjęcia dialogu kultur lub jej braku w odniesieniu do różnych narodowości. Źródłem takiego stanu rzeczy jest brak kompetencji kulturowej uczestnika lub uczestników aktu komunikowania się, jednostronne lub wzajemne

uprzedzenia, stereotypy narodowościowe oraz indywidualne cechy charakteru jednostek społecznych, wchodzących w skład wielonarodowych struktur wojskowych.

Istotnym determinantem komunikacji między narodami jest brak kompetencji kulturowej. Wiedza na temat danej kultury pozwala zdobyć zaufanie i szacunek uczestnika aktu komunikacji, a tym samym ograniczyć bariery komunikacyjne i zapobiegać konfliktom kultur wynikającym z błędnych interpretacji treści kulturowych danej narodowości zawartych w historii i tradycjach narodowych, bohaterach i symbolach narodowych, a także w zwyczajach i obyczajach. Kompetencja kulturowa pozwala również stosować zasady tolerancji i relatywizmu kulturowego w ramach oceny kultury innych narodowości podczas kontaktów z nią i nawiązania aktu komunikacji.

W związku z tym, że jednym z elementów kompetencji kulturowej jest kompetencja komunikacyjna (w tym kompetencja językowa), bez względu na strukturę etniczną danej jednostki wielonarodowej, pozwala na zrozumienie treści komunikatów werbalnych i niewerbalnych przekazywanych przez uczestnika procesu komunikowania się, a tym samym na uniknięcie mylnych interpretacji jego treści oraz szumów informacyjnych, prowadzących w konsekwencji do konfliktów różnej skali. Poziom kompetencji językowej w procesie komunikowania się dwóch lub więcej narodowości posiada związek z zajmowanym stanowiskiem służbowym oraz charakterem wykonywanych zadań. Mianowicie żołnierze zajmujący stanowiska sztabowe i dowódcze, używają języka obcego na co dzień, w związku z czym, ich kompetencja językowa z natury rzeczy musi być wyższa od żołnierzy zajmujących stanowiska o innym charakterze.

Decydującą rolę w procesie komunikowania się w wielonarodowych jednostkach wojskowych odgrywają czynniki antropologiczne. Zaliczyć do nich należy uprzedzenia do innych narodowości, powstające na gruncie poczucia krzywd historycznych (w odniesieniu do narodowości niemieckiej i ukraińskiej), a także w mniejszym stopniu, stereotypy narodowościowe oraz dystanse etniczne będące funkcją uprzedzeń i stereotypów. Nie bez znaczenia pozostaje również kwestia postaw, w tym *patriotyzmu*, który posiadając cechę budowania szacunku dla samego siebie, jako obywatela danej narodowości, kreuje własną tożsamość narodową, pozwala jednocześnie na zdobycie szacunku ze strony przedstawicieli innych narodowości. Niemniej jednak, patriotyzm wielokrotnie może być odbierany jako postawa nosząca znamiona etnocentryzmu lub nawet szowinizmu narodowego, przez co może prowadzić do powstawania barier komunikacyjnych, a nawet konfliktów kultur. Na komunikację międzykulturową w wielonarodowych jednostkach wojskowych duży, wpływ mają również indywidualne składniki kultury żołnierzy, które w połączeniu

z kompetencją kulturową oraz kompetencją językową, ułatwiają lub utrudniają dialog kultur w zależności od konfiguracji cech kulturowych. Cechy charakteru o pozytywnym kontekście w połączeniu ze stosunkowo wysokim poziomem kompetencji kulturowej i znajomością języka obowiązującego w danej strukturze, a także zwyczaje przedstawicieli różnych narodowości, akceptowane przez przedstawicieli innych narodowości, stanowią zestaw indywidualnych składników kultury, który gwarantuje proces komunikowania się pozbawiony szumów, barier oraz kontaminacji (zanieczyszczeń) komunikacyjnych.

Nie bez znaczenia dla procesu komunikowania się na poziomie międzykulturowym pozostaje bliskość kulturowa poszczególnych narodowości (litewskiej, polskiej i ukraińskiej), która wskazuje na większą skłonność do stosowania zasad relatywizmu kulturowego i tolerancji w kontaktach międzykulturowych, niż w przypadku narodowości wywodzących się z kultur odmiennego typu (narodowości niemieckiej i duńskiej w konfrontacji z polską, litewską i ukraińską). Bliskość cech kulturowych wpływa jednak na zrozumienie i akceptację niewerbalnych treści komunikatu przesyłanego przez przedstawiciela danej kultury, zawartych w mimice, wokalizacjach towarzyszących mowie, dotyku, wykorzystaniu przestrzeni komunikacyjnej i kontaktu wzrokowego podczas dialogu. Rozproszenie cech kulturowych pomiędzy różnymi narodowościami (np. litewską i niemiecką lub duńską i polską), w negatywny sposób wpływa na zrozumienie i akceptację treści kulturowych danej narodowości, a tym samym na zrozumienie i akceptację języka niewerbalnego.

Istotną rolę w komunikacji międzykulturowej odgrywają narodowe składniki kultury ze względu na ich dualny charakter. Z jednej, strony stanowią nośniki informacji o danej kulturze zawartych w symbolach narodowych, historii i bohaterach narodowych, a także w tradycjach i obyczajach, a z drugiej strony – poprzez niski poziom kompetencji kulturowej lub jej brak – prowadzą do barier komunikacyjnych, a czasami do konfliktów kultur. Niektóre narodowe składniki kultury stanowią główny determinant powstawania stereotypów narodowościowych, które wpływają na powstawanie uprzedzeń i dystansów etnicznych, a w konsekwencji na skłonność do nawiązania dialogu z daną narodowością lub nie.

Ważną cechą czynników determinujących komunikację międzykulturową jest ich dynamika, czyli zmienność pod wpływem etapów procesu integracji kulturowej. Podkreślić należy, że w ramach faz asymilacji kulturowej (umiejscowionej wśród etapów integracji kulturowej) nie zawsze dochodzi do podwyższenia kompetencji kulturowej jednostek społecznych, wchodzących w skład struktury organizacyjnej danej wielonarodowej jednostki wojskowej. Wynika to głównie z zajmowanego stanowiska służbowego oraz charakteru wykonywanych zadań, w tym z częstotliwości kontaktów międzykulturowych,

z zainteresowania kulturą danej narodowości oraz z czasu trwania służby w wielonarodowej jednostce wojskowej. Jednostkom społecznym, których kontakty z inną narodowością posiadają stały charakter, w zdecydowanej większości pozwalają na podwyższenie własnej kompetencji kulturowej w ramach fazy procesu asymilacji kulturowej. Jej konsekwencją jest minimalizacja uprzedzeń oraz stereotypów narodowościowych, a także większa skłonność do tolerancji wobec odmienności kulturowej.

Na uwagę zasługuje to, że proces komunikowania się w wielonarodowych jednostkach wojskowych pozostaje w związku z powstawaniem konfliktów kultur. Świadczy o tym brak lub niski poziom znajomości języka etnicznego narodowości, z której przedstawicielem dochodzi do aktu komunikowania się lub języka uniwersalnego, przyjętego jako oficjalny w danej strukturze wielonarodowej. Brak kompetencji językowej wpływa bowiem na postawy, tj. dystans etniczny, poczucie niepewności, a czasami wrogość w stosunku do innych narodowości. Sytuacje konfliktowe posiadają również kontekst kulturowy, w odniesieniu do indywidualnych cech charakteru, a także zwyczajów przedstawicieli różnych narodowości. Konflikt kultur pozostaje również w związku z powstawaniem barier komunikacyjnych, zarówno o charakterze kulturowym, jak i antropologicznym. Do zasadniczych czynników konfliktotwórczych należy wspólna historia poszczególnych narodowości i zaszłości z nią związane (szczególnie w odniesieniu do narodowości ukraińskiej i niemieckiej) oraz wynikające z niej uprzedzenia i stereotypy, a także nietolerancja.

Powyższe wnioski wymagają komentarza, w związku z czym autor stwierdza, że proces komunikowania się różni się w zależności od rozpatrywanej jednostki wojskowej. Stosunkowa bliskość cech kulturowych Litwinów i Polaków oraz Ukraińców i Polaków sugeruje, że między tymi narodowościami istnieje (przynajmniej w teorii) mniejsze prawdopodobieństwo wystąpienia barier komunikacyjnych i konfliktów kultur. Okazuje się jednak, że takie podejście jest dość subiektywne, ponieważ nie uwzględniono w nim czynników antropologicznych oraz indywidualnych składników kultury, opisujących profil osobowościowy danej jednostki społecznej. Mając na uwadze uprzedzenia, powstające na gruncie historycznym oraz w wyniku negatywnych doświadczeń z przeszłości, okazuje się, że bliskość cech kulturowych w odniesieniu do narodowości ukraińskiej nie ma znaczenia. Analogiczny wniosek można wyciągnąć w stosunku do narodowości duńskiej, której profil kulturowy sklasyfikowany w typologiach kultur odbiega od profilu kulturowego Polaków. W tym przypadku, brak wspólnej historii i związanych z nią zaszłości powoduje duże zainteresowanie kulturą narodowości duńskiej ze strony badanych oraz prawie całkowity brak

negatywnych postaw wobec niej. Należy stwierdzić, że w wielonarodowych jednostkach wojskowych, w których skład wchodzi narodowość niemiecka i ukraińska, zdecydowanie częściej występują negatywne zjawiska o charakterze antropologicznym, a także kulturowym, szczególnie w odniesieniu do zwyczajów i obyczajów charakterystycznych dla ich przedstawicieli. W związku z tym, zasadnym zdaje się stwierdzenie, że w Polsko -Ukraińskim Batalionie oraz w jednostkach zabezpieczających i wspierających Wielonarodowy Korpus Północny – Wschód, proces komunikacji międzykulturowej jest w większym stopniu utrudniony przez uprzedzenia, stereotypy narodowościowe, dystans etniczny oraz przez negatywne postawy w stosunku do narodowości niemieckiej i ukraińskiej, niż w przypadku Sztabu Wielonarodowego Korpusu Północny – Wschód i Litewsko Polskiego Batalionu. Wyjątek stanowi sztab Wielonarodowego Korpusu Północny – Wschód, którego struktura i charakter wykonywanych zadań pozwala niwelować negatywne zjawiska.

Przedstawiona analiza wyników badań sugeruje, że problematyka komunikacji międzykulturowej w odniesieniu do wielonarodowych struktur (nie tylko o charakterze wojskowym) jest obszarem badawczym, który należy rozpatrywać w układzie dynamicznym, czyli takim, który ulega nieustannej rekonstrukcji pod wpływem warunków społecznych, w jakich przebiega. Niezależnie od tego, problematyka komunikacji międzykulturowej zdaje się być obszarem wiedzy o charakterze otwartym, pozostawiającym pole do kolejnych analiz w odniesieniu do różnych dziedzin wiedzy. Stwierdzić należy, że w ramach permanentnej zmiany społecznej oraz procesów integracyjnych, zachodzących w ramach struktur wojskowych w różnej skali, badanie społecznych problemów komunikacji międzykulturowej stanie się kwestią naturalną i zarazem konieczną.

Nasuwa się więc konkluzja, której źródeł należy doszukiwać się nie tylko w społecznych wyzwaniach współczesności, ale głównie w fundamentalnych pytaniach socjologii A. Comte'a i E. Durkheima, których pierwotny sens skupia uwagę na kulturowych aspektach spójności społeczeństw w dynamicznie zmieniającym się świecie. Konkluzja ta wskazuje jednoznacznie, że wielokulturowy świat, mimo jego heterogeniczności i turbulentnego charakteru – dzięki względnej odrębności i trwałości kultur narodowych – utrzymuje harmonię społeczną, której podstawą są takie czynniki, jak tolerancja, relatywizm kulturowy, poszanowanie odmienności oraz dialog kultur, będący najistotniejszym narzędziem rozwiązywania wszelkich problemów społecznych różnej skali. Wskazuje również, że wszędzie tam, gdzie dochodzi do kontaktów kultur o względnie stałym charakterze, będą mieć miejsce bariery komunikacyjne, wynikające z jednej strony ze zróżnicowań kultur narodowych, a także indywidualnych składników kultury, a z drugiej

z antropologicznych czynników, powstających na gruncie historii narodów i negatywnych doświadczeń jednostek społecznych, uwikłanych w interakcje międzykulturowe.

Bibliografia:

- Adamus – Matuszyńska A., *Współczesne teorie konfliktu społecznego*, Wyd. AE Katowice 1999;
- Adler P. S., *An Alternative View of Culture Shock*, *Journal of Humanistic Psychology*, 15(4);
- Adler P. S., *Beyond Cultural Identity*, [in:] Samovar, L. A & Porter, R E, *Intercultural Communciations*, Belmont, Wadsworth, 1982;
- Adler P. S., *Culture – Shock and The Cross – Cultural Learning Experience*, Cambridge, Newbury, 1987;
- Advocade S. i M., *Bridging Cross – Cultural Differences In Business Encounters. The Polish American Experiences*, [w:] J. Różański, Ł. Sułkowski (red.), *Rola komunikacji międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001;
- Aleksander J., Wilson M. S., *Przewodzenie ponad granicami kultur*, [w:] *Organizacja przyszłości*, F. Hesselbein, M. Goldsmith, R. Beckhard (red.), Warszawa 1998;
- Altermatt U., *Powrót wojen etnicznych w Europie?*, Wyd. ZNAK, nr 3 (502);
- Alvesson M., *Cultural Perspectives on Organizations*, Cambridge University Press, 1993;
- Ambrosiewicz – Jacobs J., *Tolerancja. Jak uczyć siebie i innych*, Wyd. VILLA DECIUS, Kraków 2003;
- Aronson E., *Człowiek – istota społeczna*, PWN, Warszawa 1996;
- Aronson E., Willson Timothy D., Akert Robin M., *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Wyd. ZYSK i S – KA, Poznań 1997;
- Arridsen B., Faaborg O., Flensted R., *Across Cultures*, Systime 1991;
- Babiński G., *Metodologia a rzeczywistość społeczna: dylematy badań etnicznych*, Wyd. NOMOS, Kraków 2004;
- Bagby P., *Pojęcie kultury*, [w:] A. Mencwel (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005,
- Baławajder K., *Konflikty interpersonalne*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1992;
- Barnaszewski B., *Charakter kryzysów politycznych i militarnych w dobie postbiegunowego podziału świata w świetle uwarunkowań międzynarodowych*, [w:] D. S. Kozerański (red.), *Operacje pokojowe i antyterrorystyczne w procesie utrzymania*

- bezpieczeństwa międzynarodowego w latach 1948 – 2004*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2006;
- Barnaszewski B., *Transformacja roli struktur dyspozycyjnych wobec ewolucji wyzwań o charakterze globalnym i wewnątrzstrukturalnym*, [w:] J. Maciejewski, O. Nowaczyk, (red.), *Bezpieczeństwo narodowe a grupy dyspozycyjne*, Wyd. UWroc., Wrocław 2005;
 - Bartmiński J., Panasiuk J., *Stereotypy językowe*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2., *Współczesny język polski*, J. Bartmiński (red.), Wyd. Ossolineum, Wrocław 1993;
 - Bartmiński J., *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, Wyd. UMCS, t. 1 i 2, Lublin 1996;
 - Bartmiński J., *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnologiczne*, Wyd. UMCS, Lublin 2007;
 - Bartz B., *Idea wielokulturowego wychowania w nowoczesnych społeczeństwach*, Wyd. TiE, Radom 1997;
 - Bauman Z., *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*, Wyd. Instytutu Kultury, Warszawa 1994;
 - Bauman Z., *Kultura i społeczeństwo. Preliminaria*, PWN, Warszawa 1996;
 - Bauman Z., *Od plemion do narodów i z powrotem*, [w:] Z. Bauman (red.), *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Wyd. SIC!, Warszawa 2000;
 - Bauman Z., *Płynna nowoczesność*, Wyd. NOMOS, Kraków 2006;
 - Bauman Z., *Po co komu teoria zmiany?* [w:] J. Kurczewska (red.), *Zmiana społeczna. Teorie i doświadczenia polskie*, PWN, Warszawa 1999;
 - Bauman Z., *Ponowoczesne wzory osobowe*, [w:] *Studia Socjologiczne*, nr 2, 1993;
 - Bauman Z., *Socjologia*, Wyd. ZYSK I S – KA, Poznań 1996;
 - Bauman Z., *Tożsamość. Teraz, wtedy, po co?* [w:] E. Nowicka, M. Chałubiński (red.), *Idee a urządzenie świata społecznego*, PWN, Warszawa, 1999;
 - Bauman Z., *Zbędni, niechciani, odrzuceni – czyli o biednych w zamożnym świecie*, *Kultura i Społeczeństwo*, nr 2, 1998;
 - Beck U., *Społeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, przeł. R. Cieśla, WN SCHOLAR, Warszawa 2002;
 - Bednarek S., *Charakter narodowy w koncepcjach i badaniu współczesnej humanistyki*, Wyd. UWroc., Wrocław 1980;

- Benedict R., *Wzory kultury*, [w:] G. Godlewski (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005;
- Benedith R., *Relatywizm kulturowy*, [w:] A. Mencwel (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005;
- Benedyktowicz Z., Markowska D., *O niektórych problemach identyfikacji kulturowej w procesie porozumiewania się*, „Etnografia Polska”, t. 23, 1979;
- Benedyktowicz Z., *Portrety „obcego”: Od stereotypu do symbolu*, Wyd. UJ, Kraków 2000;
- Benedyktowicz Z., *Stereotypy – obraz – symbol. O możliwościach nowego spojrzenia na stereotyp*, Zeszyty Naukowe UJ. *Prace etnograficzne*, Kraków 1988;
- Berdyczowska B. (red.), *Mniejszości narodowe w Polsce. Praktyka po 1989 roku*, Wyd. Sejmowe, Warszawa 1998;
- Berger P. L., *Tożsamość jako problem socjologii wiedzy*, [w:] A. Chmielecki, S. Czerniak, J. Niżnik, S. Rainko (red.), *Problemy socjologii wiedzy*, PWN, Warszawa 1985;
- Bernatowicz A., [w:] Materiały z konferencji pt.: *Wielokulturowość i migracje*, M. Koziń (red.), PROXENIA, Warszawa 10 sierpnia 2005;
- Bernhard S. (red.), *Conditions of Military Multinationality. The Multinational Corps Northest in Szczecin*, Sozialwissenschaftliches Institut der Bundeswehr, Forum International 24, Strausberg, Copenhagen, Warsaw, 2003;
- Bernstein B., *Odtwarzanie kultury*, A. Piotrowski (red.), PIW, Warszawa 1990;
- Berting J., Villain – Gandossi Ch., *Rola i znaczenie stereotypów narodowych w stosunkach międzynarodowych: podejście interdyscyplinarne*, [w:] T. Walas (red.), *Narody i stereotypy*, Międzynarodowe Centrum Kultury Kraków, Kraków 1995;
- Bierach A. J., *Komunikacja niewerbalna*, Wyd. ASTRUM, Wrocław 1996;
- Birkenbihl V., *Komunikacja międzyludzka*, Wyd. ASTRUM, Wrocław 1999;
- Bittner I., *Komunikacja międzykulturowa w biznesie*, [w:] J. Różański, Ł. Sułkowski (red.), *Rola komunikacji międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001;
- Błuszkowski J., *Stereotypy a tożsamość narodowa*, DW ELIPSA, Warszawa 2005;
- Błuszkowski J., *Stereotypy narodowe w świadomości Polaków. Studium socjologiczno - politologiczne*, DW ELIPSA, Warszawa 2003;

- Bobako M., *Tolerancja a władza. O kształtowaniu tożsamości kulturowych w przestrzeni polityki*, [w:] A. Posern – Zieliński (red.), *Tolerancja i jej granice w relacjach międzykulturowych*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2004;
- Bockenforde E., *Naród: tożsamość w swych różnych postaciach*, [w:] *Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy w Castel Gandolfo*, przeł. S. Amsterdamski, K. Michalski (red.), Wyd. ZNAK, Kraków 1995;
- Bodziany M., *Grupy dyspozycyjne a wielokulturowość. Socjologiczny aspekt dyfuzji kultur w dobie zmian społecznych*, [w:] J. Maciejewski (red.), *Oficerowie grup dyspozycyjnych. Socjologiczna analiza procesu bezpieczeństwa narodowego*, Wyd. UWroc., Wrocław 2008,
- Bodziany M., Jakubczak M., *Zagrożenia asymetryczne – nowotwór współczesnego świata w obszarze bezpieczeństwa globalnego*, [w:] M. Żuber (red.), *Katastrofy Naturalne i Cywilizacyjne. Zagrożenia i Reagowanie Kryzysowe*, Wyd. WSO WL, Wrocław 2006;
- Bodziany M., Maciejewski J., *Kształcenie oficerów logistyki w aspekcie zmian społecznych oraz wyzwań współczesnych konfliktów zbrojnych. Ujęcie socjologiczne*, Logistyka i Transport, Wyd. Międzynarodowej Wyższej Szkoły Logistyki i Transportu Wrocław 2008;
- Bodziany M., Maciejewski J., *Kształcenie oficerów w kontekście wielokulturowości. Wybrane aspekty socjologiczne.*, [w:] W. Horyń, J. Maciejewski (red.), *Andragogika w ujęciu interdyscyplinarnym*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2007;
- Bodziany M., *Problemy wielokulturowości w polskiej strefie odpowiedzialności w czasie misji stabilizacyjnej w Iraku*, [w:] D. Czajkowska – Ziobrowska, A. Zduniak (red.), *Edukacja dla bezpieczeństwa. Bezpieczna szkoła. Bezpieczny uczeń. Edukacja wobec zagrożeń szkolnych*, Wyd. WSB w Poznaniu, Poznań 2007;
- Bodziany M., Smal T., *Bezpieczeństwo narodowe w kontekście założeń edukacji obronnej*, [w:] D. Czajkowska – Ziobrowska, A. Zduniak (red.), *Edukacja dla Bezpieczeństwa. Edukacja wobec zagrożeń szkolnych*, Wyd. Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa w Poznaniu, Poznań 2007;
- Bodziany M., *Clash of cultures and identity. Sociological aspects of multiculturalism in the age of social changes*, The International Scientific Journal Cultural – Historical Psychology, No 4/2008, Moscow;

- Bodziany M., *Socjologiczny dylemat bezpieczeństwa narodowego w kontekście zmiany społecznej i wielokulturowości*, [w:] D. Czajkowska – Ziobrowska, A. Zduniak (red.) *Edukacja dla bezpieczeństwa. Bezpieczeństwo regionalne. Wyzwania edukacyjne*, Wyd. WSB w Poznaniu, Poznań 2008;
- Bodziany M., *Wielokulturowość i migracje w perspektywie zagrożeń cywilizacyjnych XXI wieku*, [w:] M. Żuber (red.), *Katastrofy Naturalne i Cywilizacyjne. Zagrożenia cywilizacyjne początku XXI wieku*, Wyd. WSOWL, Wrocław 2007;
- Bokinić A. Z., Kowalski A. P., *Prehistoryczne źródła współczesnych etnokulturowych problemów Europy*, [w:] J. Mucha, W. Olszewski (red.) *Dylematy tożsamości europejskich pod koniec drugiego tysiąclecia*, Wyd. UMK, Toruń 1997;
- Bokszański Z., *Indywidualizm a zmiana społeczna*, WN PWN, Warszawa 2008;
- Bokszański Z., *Kultura i jej rola w życiu człowieka*, [w:] Z. Krawczyk, W. Morawski (red.), *Socjologia. Problemy podstawowe*, PWN, Warszawa 1991;
- Bokszański Z., *Stereotypy a kultura*, Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej, Wyd. LEOPOLDINUM Fundacji dla Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1997;
- Bokszański Z., *Stereotypy a potoczne wyobrażenia narodów i grup etnicznych*, *Kultura i Społeczeństwo*, 1994, nr 2;
- Bokszański Z., *Tożsamości zbiorowe*, WN PWN, Warszawa 2005;
- Bokszański Z., *Tożsamość – interakcja – grupa. Tożsamość jednostki w perspektywie socjologicznej*, Wyd. UŁ., Łódź 1989;
- Bokszański Z., *Tożsamość aktora społecznego a zmiana społeczna*, [w:] J. Kurczewska (red.) *Zmiana społeczna*, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 1999
- Bokszański Z., *Tożsamość narodowa w perspektywie transformacji systemowej*, [w:] J. Mucha (red.), *Społeczeństwo polskie w perspektywie członkostwa w Unii Europejskiej*, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 1999.
- Borden G., *Orientacja kulturowa*, [w:] A. Kapciak, L. Korporowicz, A. Tyszka (red.), *Komunikacja międzykulturowa. Zderzenia i spotkania*, Instytut Kultury, Warszawa 1996;
- Borowiak A. (red.), *Tolerancja i wielokulturowość. Wyzwania XXI wieku*, Wyd. SWPS ACADEMICA, 2004;
- Boski P., *O byciu Polakiem w ojczyźnie i o zmianach tożsamości kulturowo - narodowej na obczyźnie*, [w:] P. Boski, M. Jarymowicz, H. Malewska – Peyre (red.), *Tożsamość a odmiennność kulturowa*, Wyd. IP PAN, Warszawa 1992;
- Boski P., *Tożsamość a odmiennność kulturowa*, IPAN, Warszawa 1992;

- Boutros – Ghali B., *Program dla Pokoju („An Agenda for Peace”)*, PISM, Warszawa 1995;
- Brach T., *Udział Polski w pokojowych operacjach ONZ*, Praca studyjna, AON Warszawa 1997;
- Broniarz H., *Programy wymiany AIESEC jako przykład komunikacji międzykulturowej*, [w:] Różański J., Sułkowski Ł. (red.), *Rola komunikacji międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, Przedsiębiorczość i Zarządzanie, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001;
- Brzeziński J., *Elementy metodologii badań psychologicznych*. Warszawa 1980;
- Brzeziński J., *Metodologia badań psychologicznych*, PWN, Warszawa 2006;
- Brzeziński J., *Poznanie naukowe – poznanie psychologiczne*, [w:] J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki. T.1. Podstawy psychologii*, Gdańsk 2000;
- Budakowa E., *Wielokulturowość, czyli otwarcie na innych*, [w:] Międzynarodowa sesja pt.: *Przeniesienie doświadczeń wielokulturowych z Australii do Polski w świetle integrującej się Europy*, Cogitatus nr 2, Warszawa 2005;
- Burszta W. J., *Tolerancja w dyskursie antropologicznym*, [w:] A. Posern – Zieliński (red.) *Tolerancja i jej granice w relacjach międzykulturowych*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2004;
- Burszta W., *Relatywizm i etnocentryzm postmodernistycznie widziane*, [w:] A. Szahaj (red.) *Między pragmatyzmem i postmodernizmem. Wokół filozofii Richarda Rorty’ego*, Wyd. UMK, Toruń 1995;
- Burszta W., *Różnorodność i tożsamość. Antropologia jako kulturowa refleksyjność*, Poznań 2004;
- Bystroń J. S., *Megalomania narodowa*, Wyd. KiW, Warszawa 1995;
- Casmir F., *Budowanie trzeciej kultury: zmiana paradygmatu*, [w:] A. Kapciak, L. Korporowicz, A. Tyszka (red.), *Komunikacja międzykulturowa. Zderzenia i spotkania*, PWN, Warszawa 1996;
- Castells M., *Siła tożsamości*, WN PWN, Warszawa 2008;
- Chęłpa S., Witkowski T., *Psychologia konfliktów. Praktyka radzenia sobie ze sporami*, Wyd. UNUS, Warszawa 1999;
- Chmielewski P., *Kultura i ewolucja*, PWN Warszawa 1998;
- Chojnacki W., *Socjologiczne aspekty tendencji instytucjonalno – organizacyjnego rozwoju wojska*, Wyd. AON, Warszawa 2003;

- Cianciara J., Uścińska B., *Komunikacja społeczna. Komunikowanie się z mediami w praktyce*, Wyd. ASTRUM, Warszawa 1999;
- Ciechanowski G., *Korpus Północny – Wschód: NATO*, Wiarus nr 13, Warszawa 1999;
- Cieślarczyk M., *Metody, techniki i narzędzia badawcze oraz elementy statystyki stosowane w pracach magisterskich i doktorskich*, Warszawa 2003;
- Cieślarczyk M., Pomykała E., *Kultura organizacyjna w siłach zbrojnych*, Wyd. AON, Warszawa 2003;
- Ciupiński A., *Kształtowanie się współczesnych systemów bezpieczeństwa międzynarodowego – rola Rady Bezpieczeństwa NZ, OBWE i NATO*. [w:] L. Łukaszuk, *Dyplomacja współczesna a problemy prawa i bezpieczeństwa międzynarodowego*, Wyd. AON, Warszawa 1999;
- Ciupiński A., *Procesy integracyjne w Europie – rola czynników społecznych i polityczno-wojskowych*. [w:] L. Łukaszuk, *Dyplomacja współczesna a problemy prawa i bezpieczeństwa międzynarodowego*, Wyd. AON, Warszawa 1999;
- Cleas R., *Overview of The Western European Union's Perspective for the Future of its Involvement in Peace Support Operations*. [w:] *Seminar on Lessons Learned and Lessons Identified from Peacekeeping Missions*, Wyd. AON, Warszawa 1998;
- Cohen R., *Negotiating Across Cultures. In Turbulent Peace: The Challenge of Managing International Conflict*, United States Institute of Peace, Washington, September 2001;
- Cohen R., *Negotiating Across Cultures: Intercultural Communication in Interdependent World*, USIP Press, Washington, December 1, 1997;
- Čolović I., *Polityka symboli. Eseje o antropologii politycznej*, Wyd. UNIVERSITAS, Kraków 2001;
- Condon J., Yousef F., *An Introduction to Intercultural Communication*, New York: Macmillan, 1985;
- Cragg A., *Internal Adaptation. Reshaping NATO for the Challenges of Tomorrow*, [w:] *NATO Review*, no. 4, July/August 1997;
- Cragg A., *The Combined Joint Task Force Concept: A Key Component of the Alliance's Adaptation*. [w:] *NATO Review*, no. 4, July 1996;
- Cybula A., *Wielokulturowość regionu środkowoeuropejskiego a narody i państwa narodowe*, Sprawy Narodowościowe, Z. 26, Warszawa 2005;
- Czarnowski S., *Kultura*, [w:] A. Mencwel (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005;

- Czarnowski S., *Wybór pism socjologicznych*, Warszawa 1982,
- Dahrendorf R., *Współczesny konflikt społeczny*, Warszawa 1993;
- Danielewicz K., *Prawne aspekty funkcjonowania Korpusu Północny – Wschód*, [w:] K. Kozłowski (red.), *Materiały z Sesji Naukowej pt. Pomorze Militarne XII – XXI w.*, Szczecin 2005;
- Dąbrowa E., *Wrażliwość międzykulturowa w kontekście modelu M. Benneta jako możliwość przewycięzania napięć i konfliktów współczesnego świata*, [w:] D. Czajkowska – Ziobrowska, A. Zduniak, *Edukacja dla bezpieczeństwa. Bezpieczna szkoła bezpieczny uczeń. Edukacja wobec zagrożeń szkolnych*, Wyd. WSB w Poznaniu, Poznań 2007;
- Demkowicz A., *Europa Zachodnia wobec konfliktu na Bałkanach*, [w:] D. S. Kozerański (red.), *Udział jednostek Wojska Polskiego w międzynarodowych operacjach pokojowych w latach 1973 - 2003*, Wyd. AON, Warszawa 2004,
- Derwich M., *Monarchia Piastów*, Wyd. Dolnośląskie, Warszawa – Wrocław 2003;
- Dewalska – Opitek A., Strzelczyk – Łódzka J., *Rola kultury w procesie komunikowania i negocjacji na rynkach międzynarodowych*, [w:] J. Różański, Ł. Sułkowski (red.), *Rola komunikacji międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001;
- Dębski S., Jaskułowski T., *Polska Niemcy. Tożsamość i kryteria bezpieczeństwa w stosunkach transatlantyckich*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Wydział Wydawnictw MSZ, Warszawa 2005;
- Dęga Cz., *Udział WP w misjach pokojowych ONZ*, Wyd. BELLONA, Warszawa 1993;
- Dobek – Ostrowska B., *Podstawy komunikowania społecznego*, Wyd. ASTRUM, Wrocław 2007;
- Dobrosz J. K., *Polska Niemcy Trudne Sąsiedztwo*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 2001;
- Domański Z., *Europejskie siły zbrojne*. [w:] *Wojsko i Wychowanie*, 1993, nr 8;
- Duszak A., *Tekst dyskurs komunikacja międzykulturowa*, PWN, Warszawa 1998;
- Dyczewski L., *Kultura polska w procesie przemian*, Wyd. KUL, Lublin 1993;
- Dytko T., *Batalion bez granic: Polska – Ukraina*, Komandos nr 12, Warszawa 1996;
- Edensor T., *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, Wyd. UJ, Kraków 2004;

- Eilers F. J. *Communicating Between Cultures. Editrice Pontificia Universita Gregoriana*, Roma 1987;
- Elias N., *Spoleczeństwo jednostek*, WN PWN, Warszawa 2008;
- Ember M., Ember C. R., *Countries and Their Cultures*, Macmilan Reference, New York, USA 2001;
- *Encyklopedia Britannica*, tom 1 i 2, Wyd. KURPISZ, Poznań 1997;
- *Encyklopedia Kultury Polskiej XX wieku, Pojęcia i problemy wiedzy o kulturze*, Wiedza o Kulturze, Wrocław 1991;
- *Encyklopedia Socjologii*, t. I - IV, Warszawa 1998 – 2002;
- Erikson E. H., *Dzieńictwo i Spoleczeństwo*, Dom Wyd. REBIS, Poznań 1997;
- Fałęcki T. (red.), *Kontakty i konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowej. Skąd przychodzi Antychryst?* Wyd. Naukowe AP, Kraków 2004;
- Filipiak M., *Socjologia kultury. Zarys zagadnień*, Wyd. UMCS, Lublin 2000;
- Findlay Michael S., *Language and Communication: A Cross – Cultural Encyclopedia*, ABC – CLIO, Santa Barbara, California 1998;
- Fiske J., *Wprowadzenie do badań nad komunikowaniem*, Wyd. ASTRUM, Wrocław 2007;
- Flemming M., *Międzynarodowe prawo konfliktów zbrojnych*, Warszawa 1991,
- Fogelzang – Adler E., Przedwojenny stereotyp Niemców a rzeczywistość wojenna i okupacyjna w wybranych publikacjach konspiracyjnych, [w:] T. Fałęcki (red.), *Skąd nadchodzi antychryst. Kontakty i konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowej*, Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Kraków 2004;
- Frankfort – Nachmias Ch., Nachmias D., *Metody badawcze w naukach społecznych*, Wyd. ZYSK i S – Ka, Poznań 2001;
- Fras J., *Komunikacja polityczna. Wybrane zagadnienia gatunków języka*, Wyd. UWroc, Wrocław 2005;
- Freud S., *Kultura jako źródło cierpień*, [w:] S. Freud, *Pisma społeczne*, Wyd. KR, Warszawa 1998;
- Friedman J., *Cultural Identity and Global Process*, London 1994;
- Fukuyama F., *Koniec historii*, Wyd. ZYSK i S – KA, Poznań 1996;
- Fukuyama F., *Wielki wstrząs*, Wyd. POLITEJA, Warszawa 2000;
- Gajda J., *Pedagogika kultury*, Lublin 1998;

- Gągor F., Paszowski K., *Międzynarodowe operacje pokojowe w doktrynie obronnej RP*, Toruń 1999;
- Geertz C., *Interpretacja kultur*, Wyd. UJ, Kraków 2005;
- Genyk M. A., *Stosunki polsko – ukraińskie w myśli politycznej Jerzego Stempowskiego*, [w:] *stereotypy narodowościowe na pograniczu*, W. Banasiuk (red.), Wyd. URzesz., Rzeszów 2002;
- Gestland R. R., *Różnice kulturowe a zachowania w biznesie*, PWN, Warszawa 2000;
- Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość*, PWN, Warszawa 2006;
- Giddens A., *Socjologia*, PWN, Warszawa 2005;
- Gilejko L. K., *Dylematy nowej tożsamości Polaków*, [w:] *Polacy o sobie*, P. Kowalski (red.), OW STOPKA, Łomża 2005;
- Gładkowski W., *Komunikowanie interpersonalne*, PWN, Warszawa 1994;
- Golemo K., Paleczny T., Wiącek E. (red.), *Wzory wielokulturowości we współczesnym świecie*, Wyd. UJ, Kraków 2006;
- Goban – Klas T., *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, PWN, Warszawa, 2009;
- Golka M., *Oblicza wielokulturowości*, [w:] M. Kempy, A. Kapciak, S. Łodziński (red.), *U progu wielokulturowości. Nowe oblicza społeczeństwa polskiego*, Oficyna Naukowa, Warszawa 1997;
- Golka M., *Pogranicza – transgraniczność – transkulturowość*, [w:] L. Gołdyka (red.), *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej – kontynuacje*, Wyd. Lubuskiego TN, Zielona Góra 1999;
- Golka M., *Wielokulturowość w kontekście globalizacji*, [w:] *Sprawy Narodowościowe*, Seria Nowa, Zeszyt 14 -15, 1999;
- Gołębski F., *Tożsamość europejska (aspekty teoretyczne)*, [w:] F. Gołębski (red.), *Tożsamość europejska*, Instytut Nauk Politycznych UW, Warszawa 2005;
- Goodman N., *Wstęp do socjologii*, Wyd. ZYSK i S – KA, Poznań 2001;
- Gorzko M., *Procedury i emergencja. O metodologii klasycznych odmian teorii ugruntowanej*, Wyd. USz. Szczecin 2008;
- Grabowski T., *Unia Europejska. Ekonomiczne mechanizmy integracji*, Wyd. Płockie, Płock 2002;
- Groblewski W., *Stereotypy jako forma komunikowania społecznego*, [w:] B. Andrzejewski (red.) *Komunikacja – rozumienie – dialog*, Wyd. UAM, Poznań 1990;

- Grott B., *Problem stosunków międzyetnicznych i praw człowieka na południowo – wschodnich Kresach Rzeczypospolitej w kontekście teorii i praktyki OUN – UPA*, [w:] T. Fałęcki (red.), *Skąd nadchodzi antychryst. Kontakty i konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowej*, Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Kraków 2004;
- Grunberg K., Sprengel B., *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko - ukraińskie w X - XX wieku*, Wyd. Książka i Wiedza, Warszawa 2005;
- Grzegorzewska M, K., *Stereotypy i uprzedzenia jako czynniki wpływające na zachowania jednostek*, Problemy Społeczne i Ekonomiczne, T. 2. Warszawa 2005;
- Grzybowski P., *Edukacja europejska od wielokulturowości ku międzykulturowości*, Wyd. IMPULS, Warszawa 2007;
- Gudykunst W., Young Yun Kim, *Communication With Strangers: An Approach to International Communication*, Mc Graw – Hill, New York 1992;
- Gulczyński P., Loba B. (red.), *Tożsamość Polaków w przyszłej Europie*, Fundacja „Instytut Lecha Wałęsy”, Warszawa 2002;
- Hajduk E., *Hipoteza w badaniach pedagogicznych. Poradnik dla studentów*, Wyd. 2 zmienione, Zielona Góra 1993;
- Haliżak E., *Regionalizm w stosunkach międzynarodowych*,. [w:] E. Haliżak, R. Kuźniar (red.), *Stosunki międzynarodowe. Geneza. Struktura. Funkcjonowanie*, Warszawa 1994
- Hall E. T., *Bezgłośny język*, PIW, Warszawa 1987,
- Hall E. T., *Poza kulturą*, PWN, Warszawa 1984;
- Hall E. T., *Ukryty wymiar*, PIW, Warszawa 1976;
- Hałacinski A., *Misje długoterminowe OBWE*, Sprawy Międzynarodowe, 1995, nr 2;
- Hałas E., *Interakcjonizm symboliczny*, PWN, Warszawa 2008;
- Hałas E., *Symbole w interakcji*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2001;
- Hampton – Turner Ch., Trompenaars F., *Siedem kultur kapitalizmu*, Wyd. Dom Wydawniczy ABC, Warszawa 1998;
- Hartley P., *Komunikacja w grupie*, Wyd. ZYSK i S – KA, Poznań 2000;
- Hausener J., (red.), *Komunikacja i partycypacja społeczna*, Wyd. MSAP, Kraków 1999;
- Hawryluk O., *Dialog ukraińsko – polski lat 90. Odniesienie do przelamywania stereotypów narodowościowych. Sukcesy i niezrealizowane możliwości*, [w:] *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*, W. Banasiuk (red.), Wyd. URz., Rzeszów 2002;

- Hawryluk S., *Aspekt kulturowy w formowaniu i przewyciężaniu stereotypów ukraińsko – polskich*, [w:] *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*, W. Banasiuk (red.), Wyd. URZ., Rzeszów 2002;
- Herder J. G., *Myśli o filozofii dziejów*, t. 1, Warszawa 1962;
- Herskovits Melville J., *Cultural Anthropology*, New York 1955;
- Hofstede G., *Kultury i organizacje*, PWE, Warszawa 2000;
- Hoggart R., „Oni i My”, [w:] Mencwel A. (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005;
- Horowitz D. L., *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press, Berkeley 1985;
- Huntington S. P., *Jesteśmy skazani na konflikt cywilizacyjny*, [w:] B. Wildstein, *Profil wieku (publikacja rozmowy z autorem)*, Warszawa 2002,
- Huntington S. P., *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Wyd. MUZA S.A., Warszawa 2006;
- Idzik I. (red.), *Tolerancja i jej granice w relacjach międzykulturowych*, Materiały z Konferencji Naukowej, Poznań 27 – 28 XI 2003;
- Inglehart R., Norris P., *Wzbierająca fala. Równouprawnienie płci a zmiana kulturowa na świecie*, PIW, Warszawa 2009;
- Jacyno M., *Kultura indywidualizmu*, WN PWN, Warszawa 2008;
- Jagiełło Z., *Dylematy pokojowego rozwiązywania sporów międzynarodowych w pierwszej połowie XX wieku*, [w:] D. S. Kozerański (red.), *Udział jednostek wojska polskiego w międzynarodowych operacjach pokojowych w latach 1975 – 2003. Wybrane problemy*, Wyd. AON 2004;
- Jakubczak R., *Obrona narodowa w tworzeniu bezpieczeństwa III RP*, Wyd. AON, Warszawa 2004;
- Jałowicki B., *Wielokulturowość z koktajlami Mołotowa w tle*, Kultura Współczesna, nr 1, Warszawa 2006;
- Jamrożek – Sobczak B. J., *Komunikacja interpersonalna*, Wyd. M. Pietraszewski S.C., 2000;
- Jandt Fred E., *Intercultural Communication: Identities and Global Community*, Language Arts & Disciplines, 2007;
- Jandt Fred E., *Intercultural Communication*, London 1998;

- Januszevska – Jurkiewicz J., *Krajanie – sąsiedzi – wrogowie. Polacy i Litwini na Ziemi Wileńskiej w latach 1920 – 1939*, [w:] W. Bonasiuk (red.), *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*, Wyd. URz., Rzeszów 2002;
- Jaruga – Nowacka I., *Polityka wielokulturowości*, Wystąpienie Wiceprezes Rady Ministrów – Minister Polityki Społecznej, [w:] M. Kozień (red.), *Materiały z konferencji pt.: Wielokulturowość i migracje*, PROXENIA, Warszawa 10 sierpnia 2005;
- Jarymowicz M., *Tożsamość jako efekt rozpoznania siebie wśród swoich i obcych*, [w:] P. Boski, M. Jarymowicz, H. Malewska – Peyre (red.), *Tożsamość a odmienność kulturowa*, Wyd. IP PAN, Warszawa 1992;
- Jasińska – Kania A., *Etnocentryzm*, [w:] *Encyklopedia socjologiczna*, t. I, Wyd. Oficyna Naukowa, Warszawa 1998;
- Jasińska – Kania A., *Europejskie systemy wartości a tożsamość narodowa Polaków*, referat wygłoszony na XI Ogólnopolskim Zjeździe Socjologicznym, Rzeszów 2000;
- Jasińska – Kania A., Marody M., *Polacy wśród Europejczyków. Wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich*, Wyd. SCHOLAR, Warszawa 2002;
- Jasińska – Kania A., *Postawy Polaków wobec różnych narodów: sympatie i niechęci*, *Kultura i Społeczeństwo*, 1988, nr 4;
- Jasińska – Kania A., *Stereotypowe wyobrażenia Polaków o sobie i innych narodach. Podstawy życia społecznego w Polsce*, M. Maroda, E. Gucwa – Leśny (red.), Wyd. ISS UW, Warszawa 1996;
- Jasińska – Kania A., *Teoretyczne i metodologiczne problemy badań charakteru narodowego*, *Studia Socjologiczne*, 1979, nr 1;
- Jasińska – Kania A., *Trzy podejścia do źródeł konfliktów etnicznych i narodowych*, [w:] *Trudne sąsiedztwa. Z socjologii konfliktów narodowościowych*, Wyd. SCHOLAR, Warszawa 2001;
- Jaxa – Rożen J., *Rola przesądu i stereotypu w komunikacji międzykulturowej*, [w:] Różański J., Sułkowski Ł. (red.), *Rola komunikacji międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001;
- Jestal J., *Tożsamość narodowa Polaków*, Wyd. UR, Rzeszów 2001;
- Jones J. L., *Przekształcenie struktury wojskowej NATO*, *Przegląd NATO – Sprawy Wojskowe* nr 1, 2004;

- Julkowska V., *Historiografia polska II połowy XIX wieku jako źródło i rezerwuár stereotypów narodowościowych*, [w:] W. Bonasiuk (red.), *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*, Wyd. URz., Rzeszów 2002,
- Juszczyk S., *Metodologia badań empirycznych w badaniach społecznych, T. 1, Badania ilościowe*, Wyd. AWF w Katowicach, Katowice 2001;
- Kabzińska – Stawarz I., Szykiewicz S. (red.), *Konflikty etniczne. Źródła – typy – sposoby rozstrzygnięcia*, Wyd. IAIe PAN, Warszawa 1996;
- Kade M., *Dobór kadr do służby w misjach pokojowych organizacji międzynarodowych*, Wyd. AON, Warszawa 2001;
- Kalaga W., *Dylematy wielokulturowości*, Wyd. UNIVERSITAS, Warszawa 2004;
- Kamiński W., *Stereotypy narodowe a edukacja dorosłych*, [w:] *Pokolenia. Kultura. Polityka. Księga jubileuszowa na sześćdziesięciolecie Profesora Bronisława Gołębiowskiego*, DW ELIPSA, Warszawa 1999;
- Kapciak A., (współred.), *Komunikacja międzykulturowa. Zbliżenia i impresje*, Instytut Kultury, Warszawa 1995;
- Kapuściński R., *Autoportret reportera*, Wyd. ZNAK, Kraków 2003;
- Karcz K. (red.), *Komunikacja międzykulturowa w integrującej się Europie*, Wyd. CBiE AE, Katowice 2004;
- Karpiński J., *Wprowadzenie do metodologii nauk społecznych*, Wyd. WSPiZ, Warszawa 2006;
- Katz Salomon H., *Encyclopedia of Food of Culture*, Scribner, New York, USA 2003;
- Kawałkowski M., *Grupy bojowe Unii Europejskiej*, [w:] Bellona, nr 1/2007 (649), Warszawa;
- Kącki Cz., *Siły Wielonarodowe do misji pokojowych*, Wyd. AON, Warszawa 2003;
- Kempny M., Nowicka E., *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej*, PWN, Warszawa 2006;
- Kempny M., *U progu wielokulturowości*, Oficyna Naukowa, Warszawa 1997;
- Kener I., *Tożsamość kulturowa i dezintegracja: etnocentryzm, etnopluralizm, neorasizm* [w:] B. Markiewicz, R. Wonicki, (red.) *Kryzys tożsamości politycznej a proces integracji europejskiej*, Wyd. Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2006;
- Kiełtyka L., *Komunikacja w zarządzaniu*, Wyd. PLACET, Warszawa 2002;
- Kisielewski T. A., *Nowe konflikty globalne*, Warszawa 1993;

- Kliza E., *Psychospołeczne aspekty komunikacji interpersonalnej*, [w:] J. Różański, Ł. Sułkowski (red.), *Rola komunikacji międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, Przedsiębiorczość i Zarządzanie, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001;
- Klopff D., *Intercultural Encounters*, Morton Publishing Co., Englewood, Colorado 2001;
- Kluge A., *The Analysis of Intercultural Miscommunication: Three Approaches*, Notes on Sociolinguistics 5, 2000;
- Kłoskowska A., *Kultura masowa*, PWN, Warszawa 2006;
- Kłoskowska A., *Kultura narodowa i narodowa identyfikacja*, [w:] A. Kłoskowska (red.) *Oblicza polskości*, Wyd. UW, Warszawa 1990;
- Kłoskowska A., *Kultury narodowe u korzeni*, PWN, Warszawa 2005;
- Kłoskowska A., *Socjologia kultury*, PWN, Warszawa 2007;
- Kłoskowska A., *Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychospołecznej*, *Kultura i Społeczeństwo*, 1992, nr 1;
- Kmita J., *Kultura i poznanie*, PWN, Warszawa 1985;
- Kmita J., *Kultura jako rzeczywistość myślowa*, [w:] T. Kostyro (red.), *Teoria kultury a badania nad zjawiskami artystycznymi*, Wyd. COMUK, Warszawa 1983;
- Kmita J., *O kulturze symbolicznej*, Wyd. COMUK, Warszawa 1982;
- Kmita J., *Porty i Putnam wobec relatywizmu kulturowego*, [w:] A. Szahaj (red.) *Między pragmatyzmem i postmodernizmem. Wokół filozofii Richarda Porty'ego*, Wyd. UMK, Toruń 1995;
- Kobzdej J., *Misje pokojowe ONZ jako element wymuszania, utrzymania i umacniania pokoju oraz bezpieczeństwa międzynarodowego*, Praca studyjna, AON, Warszawa 1997;
- Kofta M., Jasińska – Kania A., *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*, WN SCHOLAR, Warszawa 2001;
- Kofta M., Sędek G., *Stereotypy duszy grupowej a postawy wobec obcych. Wyniki badań sondażowych*, [w:] B. Wojciszke, M. Jarymowicz (red.), *Psychologia rozumienia zjawisk społecznych*, WN PWN, Warszawa 1999;
- Kofta M., Sędek G., *Struktura poznawcza stereotypu etnicznego: bliskość wyborów parlamentarnych a przejawy antysemityzmu*, [w:] Z. Chlewiński, L. Kurcz (red.), *Stereotypy i uprzedzenia*, Kolokwia Psychologiczne, 1.1, Wyd. IP PAN, Warszawa 1992;
- Kofta M., *Wprowadzenie do psychologii stereotypów i uprzedzeń*, [w:] M. Maroda, E. Gucwa – Leśny (red.), *Podstawy życia społecznego w Polsce*, ISS, Warszawa 1996;

- Kohlberg L., *The Meaning and Measurement of Moral Development*, Clark University Press, Worcester 1981;
- Kołakowski L., *O tożsamości zbiorowej*, [w:] K. Michalski (red.) *Tożsamość w czasach zmiany*, Wyd. ZNAK, Kraków 1995;
- Kołakowski L., *Złudzenia uniwersalizmu kulturowego*, [w:] A. Mencwel (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005;
- Konecki K. T., *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*, PWN, Warszawa 2000;
- Konieczna J., *Polska – Ukraina. Wzajemny wizerunek*, Wyd. Instytutu Spraw Publicznych, Warszawa 2001;
- Konopczyński M., *Od wielokulturowości do międzykulturowości. Czas zmiany*, [w:] P. Gulczyński, B. Loba (red.), *Tożsamość Polaków w przyszłej Europie*, Fundacja „Instytut Lecha Wałęsy”, Warszawa 2002;
- Kordys J., *Kategorie antropologiczne i tożsamość narracyjna. Szkice z pogranicza neurosemiotyki historii kultury*, Wyd. UNIVERSITAS, Kraków 2006;
- Korporowicz L., *Tworzenie sensu. Język. Kultura. Komunikacja*, Oficyna Naukowa, Warszawa 1996;
- Korporowicz L., *Wielokulturowość i międzykulturowość*, [w:] M. Kempy, A. Kapciak, S. Łodziński (red.), *U progu wielokulturowości. Nowe oblicza społeczeństwa polskiego*, Oficyna Naukowa, Warszawa 1997;
- Kosowska E., *Przestrzenie tożsamości*, [w:] W. Kalaga (red.), *Dylematy wielokulturowości*, Wyd. UNIVERSITAS, Kraków 2007;
- Kotarbiński T., *Elementy teorii poznania, logiki formalnej i metodologii nauk*, Warszawa 1961;
- Kozerański D. (red.), *Operacje pokojowe i antyterrorystyczne w procesie utrzymania bezpieczeństwa międzynarodowego w latach 1948 – 2004*, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2006;
- Kozerański D. S. (red.), *Operacje pokojowe i antyterrorystyczne w procesie utrzymania bezpieczeństwa międzynarodowego w latach 1948 – 2004*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2006;
- Kozerański D. S. (red.), *Rola komunikowania się żołnierzy sił pokojowych ze stronami konfliktu zbrojnego*, [w:] Materiały z konferencji naukowej nt.: *Komunikowanie się w walce w skali mikro*, Kozerański D. (red.), Wrocław 21 – 22 IX 1997;

- Kozerański D. S. (red.), *Udział jednostek Wojska Polskiego w międzynarodowych operacjach pokojowych w latach 1973 - 2003*, Wyd. AON, Warszawa 2004;
- Koziński J., *Psychologiczna teoria samowiedzy*, Wyd. PWN, Warszawa 1981;
- Koziński J., *Rozwiązywanie problemów*, Warszawa 1969;
- Koziński M., (red.), *Wielokulturowość a migracje*, [w:] Materiały z konferencji pt.: *Współczesne procesy migracyjne a perspektywy wielokulturowości w Polsce*, zorganizowanej 10 sierpnia 2005 przez Stowarzyszenie na rzecz Integracji i Ochrony Cudzoziemców PROXENIA i Ministerstwo Polityki Społecznej, Warszawa 2005;
- Kozłowski J., *Argument badawczy*, „Sprawy Nauki” 1995, nr 5;
- Krajewski M., *Paradoksy wielokulturowości*, [w:] R. Cichocki (red.), *Teorie społeczne a możliwości praktyczne*, Wyd. Media G – T, Poznań 1997;
- Krikawskij J., Czuchraj N., *Komunikacja w biznesie w kontekście integracji Ukrainy z Unią Europejską* [w:] J. Różański, Ł. Sułkowski (red.), *Rola komunikacji międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, Przedsiębiorczość i Zarządzanie, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001;
- Kroeber A. L., *Istota kultury*, PWN, Warszawa 2002;
- Królikowska J., *Struktura procesu konfliktowego*, [w:] K. Piątek (red.), *Konflikty społeczne w procesie transformacji systemowej*, Wyd. UMK, Toruń 1996;
- Krząstek T., *Ukraina*, Wyd. MON, Warszawa 2002;
- Krzemiński I., *Socjologia a przemiany współczesnego świata*, Wyd. SCHOLAR, 2005;
- Krzysztofek K., *Komunikowanie międzynarodowe: informacja, kultura, środki masowego przekazu, stosunki międzynarodowe*, PIW, Warszawa 1983;
- Kubiak H., *Charakter narodowy. Kilka uwag sceptyka*, *Studia Socjologiczne*, 1984, nr 4;
- Kubiak H., Paluch A., (red.), *Założenia teorii asymilacji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław - Kraków 1980;
- Kubinowski D., *Kultura, wartości, kształcenie*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2003;
- Kuczyński M., (współred.) *Balkański syndrom*, Wyd. MON, Warszawa 2000;
- Kukulka J., *Problemy tożsamości zbiorowej*, [w:] *Pokolenia. Kultura. Polityka. Księga jubileuszowa na sześćdziesięciolecie Profesora Bronisława Gołębiowskiego*, DW Elipsa, Warszawa 1999;
- Kunce A., *Zlokalizować tożsamość!* [w:] W. Kalaga (red.) *Dylematy wielokulturowości*, Wyd. UNIVERSITAS, Kraków 2007;
- Kunicki – Goldfinger W. J. H., *Znikąd donikąd*, PIW, Warszawa 1993;

- Kuper A., *Kultura. Model antropologiczny*, Wyd. UJ, Kraków 2005;
- Kurcz I., *Zmienność i nieuchronność stereotypów*, Wyd. IP PAN, Warszawa 1994;
- Kurcz L., *Stereotypy, prototypy i procesy kategoryzacji*, [w:] Z. Chlewiński, I. Kurcz (red.), *Stereotypy i uprzedzenia*, Kolokwia Psychologiczne, 1.1, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Warszawa 1992;
- Kurcz Z. (red.), *Mniejszości narodowe w Polsce*, Wyd. UWroc., Wrocław 1999;
- Kurcz Z. (red.), *Mniejszość niemiecka w Polsce na tle innych mniejszości*, Wyd. Instytutu Zachodniego, Polacy i Niemcy po II Wojnie Światowej, nr 4;
- Kurcz Z. (red.), *Pogranicze z Niemcami i inne pogranicza Polski*, Wyd. UWroc., Wrocław 1999;
- Kurcz Z. (red.), *Wybrane problemy życia społecznego na pograniczach*, Wyd. UWroc., Wrocław 1999;
- Kurcz Z., *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie*, Wyd. UWroc., Wrocław 2005;
- Kurczewska J., *Etnocentryzm a ideologia narodowa*, *Kultura i Społeczeństwo*, 1989, nr 4;
- Kurczewska J., *Zmiana społeczna*, Wyd. IFiS PAN, Warszawa 1999;
- Kurp M., *Globalisierung Versus Lokalisierung – Internationale Kommunikation*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1996;
- Kwaśniewski K., *Tożsamość społeczna i kulturowa*, *Studia Socjologiczne*, 1986, nr 3;
- Kwaśniewski K., *Zderzenie kultur. Tożsamość a aspekty konfliktów i tolerancji*, PWN, Warszawa 1982;
- Lasocki B., *Metody i narzędzia analizy współzależności zjawisk w naukach społecznych*, WSZP, Warszawa 2003;
- Le Baron Michelle, *Bridging Cultural Conflicts. A New Approach For a Changing World*, Jossey Bass Publishers, San Francisco, April 2003;
- Leczykiewicz T., *Komunikacyjne przygotowanie oficerów wojsk lądowych do pełnienia ról w międzynarodowych misjach specjalnych*, [w:] *Socjologiczne aspekty bezpieczeństwa narodowego*, *Poglądy i Doświadczenia* 1999, nr spec.;
- Leczykiewicz T., Zagórski Z. (red.), *Socjologiczne aspekty bezpieczeństwa narodowego*, Wyd. UWroc., Wrocław 1999;
- Leigh A., Maynard M., *Komunikacja doskonała*, Wyd. REBIS, Poznań 1999;
- Lemmermann H., *Szkoła dyskusyjna. Komunikacja werbalna*, Wyd. ASTRUM, Wrocław 1994;

- Lennecke K., *Komunikacja w zespole*, Wyd. MEDPHARM, Wrocław 2007;
- Levison D., *Aggression and Conflict: a Cross – Cultural Encyclopedia*, ABC – CLIO, Santa Barbara, California 1994;
- Lewandowska E. (red.), *Materiały z XVII Kongresu Psychologii Stosunków Międzykulturowych, Psychologia jakości życia*, T. 3, nr 2, 2 – 6 VIII, Xi'an Chiny, 2004;
- Łapa A., *Negacja czy kontynuacja? Działalność grup dyspozycyjnych w okresie transformacji*, [w:] J. Maciejewski, O. Nowaczyk, (red.), *Bezpieczeństwo narodowe a grupy dyspozycyjne*, Wyd. UWroc., Wrocław 2005;
- Łossowski P., *Stosunki polsko – litewskie 1921-1939*, Wyd. IHN PAN, Warszawa 1997;
- Łucewicz J., *Organizacyjne zachowania człowieka*, Wyd. AE, Wrocław 1999;
- Łucewicz J., *Rola kultury organizacyjnej w pokonywaniu barier w komunikacji międzykulturowej*, [w:] Różański J., Sułkowski Ł. (red.), *Rola komunikacji międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001;
- Łukaszewski W., *Osobowość, struktura i funkcje regulacyjne*, PWN, Warszawa 1974;
- Łukaszuk L., Skowroński A., *Międzynarodowe prawo pokoju i bezpieczeństwa*, Wyd. AON, Warszawa 1999;
- Machaj I., *Společno – kulturowe konteksty tożsamości mieszkańców wschodniego i zachodniego pogranicza Polski*, Wyd. SCHOLAR, Warszawa 2005;
- Maciejewski J., *Grupy dyspozycyjne społeczeństwa polskiego*, Wyd. UWroc., Wrocław 2006;
- Maciejewski J., Horyń W., (red.) *Nauczyciel andragog na początku XXI wieku*, Wyd. UWroc., Wrocław 2004;
- Maciejewski J., Horyń., (red.) *Nauczyciel andragog u progu XXI wieku*, Wyd. UWroc., Wrocław 2002;
- Maciejewski J., Horyń., (red.) *Nauczyciel andragog w ujęciu interdyscyplinarnym*, Wyd. UWroc., Wrocław 2007;
- Maciejewski J., Kołodziejczyk T., Kozierwski D. (red.), *Oficerowie grup dyspozycyjnych. Socjologiczna analiza procesu bezpieczeństwa narodowego*, Wyd. UWroc., Wrocław 2008;
- Maciejewski J., Nowaczyk O. (red.), *Bezpieczeństwo narodowe a grupy dyspozycyjne*, Wyd. UWroc., Wrocław 2005;

- Maciejewski J., *Oficerowie Wojska Polskiego w okresie przemian społecznej struktury i wojska. Studium socjologiczne*, Wyd. UWroc., Wrocław 2002;
- Macrae C. N., Stangor Ch., Hewstone M., *Stereotypy i uprzedzenia*, Wyd. GWP, Toruń 1999;
- Maison D., *Jak powstają stereotypy narodowe*, Wydział Psychologii UW, Warszawa 1997;
- Makaro J., *Bariery komunikowania międzykulturowego*, [w:] J. Maciejewski, O. Nowaczyk (red.), *Bezpieczeństwo narodowe a grupy dyspozycyjne*, Wyd. UWroc., Wrocław 2005;
- Malewska – Peyré H., *Ja wśród swoich i obcych*, [w:] P. Boski., M. Jarymowicz, H. Malewska – Peyré (red.), *Tożsamość a odmiennność kulturowa*, Wyd. IP PAN, Warszawa 1992;
- Malewska – Peyré H., *Poczucie tożsamości, konflikt kulturowy i dewiacje*, *Studia Socjologiczne*, 3 – 4;
- Malinowski B., *Czym jest kultura?* [w:] A. Mencwel (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005;
- Malinowski B., *Jednostka, społeczność, kultura*, PWN, Warszawa 2005;
- Malinowski B., *Kultura*, [w:] J. Szacki., (red.), *Sto lat socjologii polskiej*, PWN Warszawa 1995;
- Malinowski B., *Nauka teoria kultury*, [w:] *Szkice z teorii kultury*, Warszawa 1958;
- Malinowski K., (red.), *Kultura bezpieczeństwa narodowego w Polsce i Niemczech*, Instytut Zachodni, Wyd. PDN, Instytut Zachodni, Poznań 2003;
- Malinowski K., *Kultura bezpieczeństwa narodowego: koncepcja i możliwości zastosowania*, [w:] K. Malinowski (red.), *Kultura bezpieczeństwa narodowego w Polsce i Niemczech*, Wyd. PDN, Instytut Zachodni, Poznań 2003;
- Malinowski M., Niezgoda M. (red.), *Badania empiryczne w socjologii*, t. II, Wyd. WSzSG, Tyczyn 1997;
- Maliszewski K., *Komunikacja społeczna w kulturze staropolskiej – studia z dziejów kształtowania się form i treści społecznego przekazu w Rzeczypospolitej Szlacheckiej*, Wyd. UAM, Toruń 2001;
- Maliszewski W. J., *Komunikacja społeczna a wartości w edukacji. Nowe znaczenie i sytuacje*, t. II, Wyd. Adam Marszałek, 2007;

- Mamzer H., *Bariery komunikacyjne w Europie i ich przekraczanie*, [w:] Z. Drozdowicz, Z. W. Puślecki (red.), *Przewycięzanie barier w integrującej się Europie*, Wyd. Fundacji Humaniora, Poznań 2000;
- Mamzer H., *Tożsamość w podróży. Wielokulturowość a kształtowanie tożsamości jednostki*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 2003;
- Marcinkowski Cz., *Kodeks Postępowania w Polityczno – Militarnych Aspektach Bezpieczeństwa*, Warszawa 1996;
- Markiewicz B., Wonicki R., (red.) *Kryzys tożsamości politycznej a proces integracji europejskiej*, Wyd. Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2006;
- Markowski J., *Poland in Peacekeeping Operations the United Nations Peacekeeping Operations*, Warsaw 1995;
- Marshal G. (red.), *Słownik socjologii i nauk społecznych*, PWN, Warszawa 2005;
- Mathews G., *Supermarket kultury. Kultura globalna a tożsamość jednostki*, PIW, Warszawa 2005;
- Matsumoto D., Juang L., *Psychologia międzykulturowa*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007;
- Mauss M., *Socjologia i antropologia*, Wyd. KR, Kraków 2006;
- Mayntz R., Holm K., Hübner P., *Wprowadzenie do metod socjologii empirycznej*, PWN, Warszawa 1985;
- Mazur M., *Pojęcie systemu i rygory jego stosowania*, Postępy Cybernetyki, z. 2, 1987;
- Mazurek – Łopcińska K. (red.), *Kultura polska a Unia Europejska*, Wyd. AE, Wrocław 1998;
- Mead M., *Płeć a charakter*, [w:] Godlewski G. (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005;
- Melchior M., *Spoleczna tożsamość jednostki*, Wyd. UW, Warszawa 1990;
- Melosik Z. *Tożsamość, ciało i władza*, Wyd. Edytor, Poznań – Toruń 1996;
- Mencwel A. (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005,
- Menkes J., *Prawno międzynarodowe uwarunkowania powoływania i działania misji ONZ*, Wyd. AON, Warszawa 1993;
- Mękarska B., *Polityka Unii Europejskiej w zapobieganiu konfliktom zbrojnym i sytuacjom kryzysowym*, [w:] D. S. Kozerański (red.), *Udział jednostek Wojska*

- Polskiego w międzynarodowych operacjach pokojowych w latach 1973 – 2003*, Wyd. AON, Warszawa 2004;
- Michalik U., *Kształtowanie świadomości kulturowej oraz poprawianie komunikacji międzykulturowej jako niezbędny element edukacji w dobie globalizacji*, Nauczyciel i Szkoła, nr 1/2, Warszawa 2005;
 - Mieszczak K., *Grupy Bojowe – Europejskie Siły Szybkiego Reagowania, Przegląd Środkowoeuropejski*, lipiec 2005, nr 40;
 - Mikułowski Pomorski J., *Informacja i komunikacja. Pojęcia, wzajemne relacje*, Wyd. OSSOLINEUM, Wrocław 1988;
 - Mikułowski Pomorski J., *Jak narody porozumiewają się ze sobą w komunikacji międzykulturowej i komunikowaniu medialnym*, Wyd. UNIVERSITAS, Kraków 2007;
 - Mikułowski Pomorski J., *Komunikacja międzykulturowa. Wprowadzenie*, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2003;
 - Milad H., *O dialogu cywilizacji, czyli o potrzebie akceptowania innych*, (tłumaczenie z arabskiego) J. Zdanowski, WSHiFM, Zakład Krajów Pozaeuropejskich PAN, Warszawa 2000;
 - Miłosz S., Zajdziński W., *Rola sił zbrojnych wybranych państw w polityce bezpieczeństwa*, Wyd. AON Warszawa 1998;
 - Misiuk E., *Polski batalion w Międzynarodowych Siłach Pokojowych w Bośni i Hercegowinie*, Wojskowy Przegląd Techniczny i Logistyczny, nr 3, Warszawa 1998;
 - Misztal B., *Globalizacja, ryzyko i tożsamość. Przykład tworzenia pojęć teoretycznych w socjologii*, [w:] *Teoria socjologiczna a praktyka społeczna*, Wyd. UNIVERSITAS, Kraków 2000;
 - Mitroff I., *Zarządzanie sytuacją kryzysową*. Business Press, Warszawa 1998;
 - Młyniec E., *Teoria stereotypu*, [w:] *Studia z teorii polityki*, t. II, Wyd. UWroc., Wrocław 1997;
 - Morawski Z., *Siły zbrojne jako organizacja dyspozycyjna w świetle cywilnej kontroli nad wojskiem. Aspekt prawno instytucjonalny*, [w:] J. Maciejewski, O. Nowaczyk, (red.), *Bezpieczeństwo narodowe a grupy dyspozycyjne*, Wyd. UWroc., Wrocław 2005;
 - Morawski Z., *Systemowe i kulturowe uwarunkowania rozwoju cywilizacji*, Wyd. UWroc., Wrocław 1999;
 - Morozek – Dumasowska A., *Meandry komunikacji międzykulturowej*, Studia Europejskie, T 12, Gdynia (2004);

- Morreale S. P., Spitzberg B. H., Barge J. K., *Komunikacja między ludźmi. Motywacja, wiedza i umiejętności*, PWN, Warszawa 2007;
- Mucha J.(red.), *Kultura dominująca jako kultura obca. Mniejszości kulturowe a grupa dominująca w Polsce*, Wyd. Oficyna Naukowa, Warszawa 1999;
- Mucha J., *Dominacja kulturowa i reakcje na nią*, [w:] J. Mucha (red.), *Kultura dominująca jako kultura obca. Mniejszości kulturowe a grupa dominująca w Polsce*, Wyd. Oficyna Naukowa, Warszawa 1999;
- Mucha J., *Konflikt etniczny jako typ konfliktu etnicznego*, [w:] I. Kabzińska – Stawarz, S. Szykiewicz (red.), *Konflikty etniczne. Źródła – typy – sposoby rozstrzygania*, Wyd. IAiE PAN, Warszawa 1996;
- Mucha J., *Konflikt społeczny*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 2, Wyd. Oficyna Naukowa, Warszawa 1999;
- Mucha J., *Oblicza etniczności. Studia teoretyczne i empiryczne*, Wyd. NOMOS, Kraków 2005;
- Mucha J., *Stosunki etniczne we współczesnej myśli socjologicznej*, PWN, Warszawa 2007;
- Mucha J., *Wielokulturowość etniczna i nieetniczna* [w:] ”Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa”, 1999, zeszyt 14-15;
- *NATO – Poradnik Logistyki*, Wyd. MON, Warszawa 1997;
- Niedźwiedzki D., *Władza – tożsamość – zmiana społeczna*, Wyd. UNIVERSITAS, Kraków 2003;
- Niemiec J., *Wielokulturowość, jako tendencja i projekcja edukacji*. [w:] J. Nikitorowicz i M. Sobecki (red.), *Edukacja międzykulturowa w wymiarze instytucjonalnym*, Białystok 1999;
- Nijakowski L. M., *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, WN SCHOLAR, Warszawa 2006;
- Nikitorowicz J., *Kreowanie tożsamości dziecka. Wyzwania edukacji międzykulturowej*, Gdańsk 2005;
- Nikitorowicz J., *Pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa*, Białystok 2001;
- Nikžentatis A., *Witold i Jagiełło. Polacy i Litwini we wzajemnym stereotypie*, Wyd. UAM, Poznań 2000;

- Nische B., *Polacy i Niemcy – wzajemne stereotypy i uprzedzenia jako wynik II wojny światowej*, [w:] T. Fałęcki (red.), *Skąd nadchodzi antychryst. Kontakty i konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowej*, Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Kraków 2004;
- Nitschke B., *Polacy i Niemcy – wzajemne stereotypy i uprzedzenia jako wynik II wojny światowej*, [w:] *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*, W. Banasiuk (red.), Wyd. URzesz., Rzeszów 2002;
- Noch A., *Komunikacja niewerbalna a relacje międzykulturowe*, Zeszyty Naukowe Gdańskiej Wyższej Szkoły Administracji, Gdańsk; Z – 1 (2005);
- Nolan R. W., *Communicating and Adapting Across Cultures*, CT, Westport, 1999;
- *Nowa Encyklopedia Powszechna*, T. 1- 6, PWN, Warszawa 2006;
- Nowaczyk O., *Konstruowanie ładu społecznego przez wojsko jako determinanta bezpieczeństwa narodowego*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe a grupy dyspozycyjne*, J. Maciejewski, O. Nowaczyk, (red.), Wyd. UWroc., Wrocław 2005;
- Nowak J., *OBWE – między oczekiwaniem a rzeczywistością (w XX - lecie istnienia)*, [w:] *Sprawy Międzynarodowe*, 1995, nr 2;
- Nowak S., *Metodologia badań społecznych*, PWN, Warszawa 2007;
- Nowicka – Włodarczyk E., *Patriotyzm. Tożsamość narodowa. Poczucie narodowe*, Fundacja Międzynarodowe Centrum Rozwoju Demokracji, Kraków 1998;
- Nowicka E., *Akulturacyja*, [w:] *Encyklopedia Socjologii*, t. I, Warszawa 1998;
- Nowicka E., Łodziński S., Nawrocki J., *Swoi i obcy*, Instytut Socjologii UW, Warszawa 1990;
- Nowicka E., Łodziński S., *U progu otwartego świata: poczucie polskości i nastawienia Polaków wobec cudzoziemców w latach 1988 – 1998*, Wyd. NOMOS, Kraków 2001;
- Nowicka E., *Świat człowieka – świat kultury*, PWN, Warszawa 2005;
- Nueliep James W., *Intercultural Communication*, Social Science, 2006;
- Nueliep James W., *Intercultural Communication: a Contextual Approach*, Sage Publication, Thousand Oaks, California, USA 2004;
- Oberg K., *Culture Shock: Adjustment to New Cultural Environments*, Practical Anthropology, 7;
- Ochorowicz J., *O polskim charakterze narodowym*, Lublin 1986;
- Ociepka B., *Komunikowanie międzynarodowe*, Wyd. ASTRUM, Wrocław 2006;

- Odelski M, L., *Komunikacja interkulturowa jako przykład pomostu pomiędzy kulturami*, [w:] Materiały z Konferencji Naukowej pt.: *Nauka języków obcych w dobie integracji europejskiej: tendencje, problemy, zadania*, Neofilolog nr 27 (2005), Poznań;
- Olechnicki K., Załęcki P., *Słownik Socjologiczny*, Wyd. GRAFFITI BC, Toruń 1997;
- Olszewska – Dyoniziak B., *Oblicza kultury*, Wyd. UJ, Kraków 1997;
- Oppenheim A. N., *Kwestionariusz, wywiady, pomiary postaw*, Wyd. ZYSK i S-ka, Poznań 2004;
- Osękowski Cz., *Uprzedzenia i konflikty Polaków i Niemców na wspólnym pograniczu po 1989 roku*, [w:] T. Fałęcki (red.), *Skąd nadchodzi antychryst. Kontakty i konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowej*, Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Kraków 2004;
- Osica O., *Polska wobec operacji NATO i polityki bezpieczeństwa i obronnej UE*, [w:] K. Malinowski (red.), *Kultura bezpieczeństwa narodowego w Polsce i Niemczech*, Wyd. PDN, Instytut Zachodni, Poznań 2003;
- Ossowski S., *O ojczyźnie i narodzie*, PWN, Warszawa 1984;
- Ostasiewicz S. (red.), *Statystyka w badaniach społecznych*, Wyd. AE im. Oskara Langego, Wrocław 2006;
- Ostrowski M., *Bóg jest Japończykiem*, [w:] *Polityka*, nr 51/52 (2634), 22 – 29 grudnia 2008;
- Pacholski M., Słaboń A., *Słownik pojęć socjologicznych*, Wyd. Znak, Kraków 1997;
- Pająk B., *Tolerancja – jej zakres, znaczenie i realizacja w nowych demokracjach Europy Środkowowschodniej*, [w:] A. Posern – Zieliński (red.) *Tolerancja i jej granice w relacjach międzykulturowych*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2004;
- *Pakt Ligi Narodów*, [w:] K. Kocot, K. Wolfke, *Wybór dokumentów do nauki prawa międzynarodowego*, PWN, Warszawa 1978;
- Paleczny T., (red.), *Wzory wielokulturowości we współczesnym świecie*, Wyd. UJ, Kraków 2006;
- Paleczny T., *Mniejszości*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 2, Oficyna Naukowa, Warszawa 1999;
- Pankowa L., *Strategic Human Resource Management and Cross – Cultural Communications*, [w:] J. Różański, Ł. Sułkowski (red.), *Rola komunikacji międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, Przedsiębiorczość i Zarządzanie, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001;

- *Paryska Karta Nowej Europy*, [w:] Cz. Marcinkowski, *Kodeks Postępowania w Polityczno – Militarynych Aspektach Bezpieczeństwa*, Warszawa 1996;
- Pawłowski J., Ciupiński A. (red.), *Umiędzynarodowiony konflikt wewnętrzny*, Wyd. AON, Warszawa 2001;
- Peabody D., *National characteristics*, Cambridge University Press, Cambridge 1985;
- Piątek K. (red.), *Konflikty społeczne w procesie transformacji systemowej*, Wyd. UMK, Toruń 1996;
- Piątkowski K., *Międzynarodowe siły szybkiego reagowania ONZ*, Wyd. MON, Warszawa 1997;
- Piątkowski K., *NATO. Informator dla żołnierzy*, Wyd. MON, Departament Społeczno – Wychowawczy, Warszawa 1997;
- Pietrzyk E., *Wielonarodowy Korpus Północny – Wschód – początek nowego rozdziału polskiej tradycji wojskowej*, [w:] Materiały Konferencji Naukowej nt. *Żołnierz Polski na Pomorzu Zachodnim X – XX wiek*, Szczecin 2001;
- Pike Kenneth L., *Cultural Relativism in Relation to Constraints on World View: An Emic Perspective*, Bulletin of the Institute of History and Philology 59(2), 1988;
- Pike Kenneth L., *The Mystery of Culture Contacts, Historical Reconstruction and Text Analysis: An Emic Approach*, Georgetown University Press, XXVI, Washington 1996;
- Pilch T. (red.), *O potrzebie dialogu kultur i ludzi*, Wyd. Akad. ŻAK, Warszawa 2000;
- Piontek D., *Stereotyp: geneza, cechy, funkcje*, [w:] *W kręgu mitów i stereotypów*, K. Borowczyk, P. Pawełczyk (red.), Wydawnictwo A. Marszałek, Poznań – Toruń 1993;
- Piotrowski A., *Pojęcie tożsamości w tradycji interakcjonizmu symbolicznego*, [w:] *Kultura i Społeczeństwo*, t. 29, 1985, nr 3;
- Piotrowski A., *Proces kształtowania tożsamości narodowej w dyskursie potocznym i publicznym*, [w:] *Kręgi integracji i rodzaje tożsamości. Polska. Europa. Świat*, W. Wesółski, J. Włodarek (red.), WN SCHOLAR, Warszawa 2005;
- Pisarek W., *Procedura badawcza*, [w:] M. Malinowski, M. Niezgoda (red.), *Badania empiryczne w socjologii*, t. II, Wyd. WSzSG, Taczyn 1997;
- Podgórski R. A., *Socjologia. Mikrostruktury*, Oficyna Wydawnicza BRANTA, Bydgoszcz – Olsztyn 2008;
- Podkowski A., *Udział Wojska Polskiego w operacjach pokojowych*, Wyd. AON, Warszawa 1998;

- Pomian K., *Europa i jej narody*, przeł. M. Szpakowska, PIW, Warszawa 1992;
- Ponaratt R., *Człowiek, kultura, cywilizacja Cz. 1*, Wyd. KURPISZ, Poznań 2004;
- Posern – Zieliński A., *Etnocentryzm*, [w:] Z. Staszak (red.), *Słownik etnologiczny*, PWN, Warszawa 1987;
- Posern – Zieliński A., *Konflikt etniczny w sytuacji imigracyjnej*, [w:] *Konflikty etniczne*, Wyd. IAIe PAN, Warszawa 1996;
- Posern – Zieliński A., *Negocjowanie tolerancji, czyli między groźbą konfliktu a dążeniem do współdziałania*, [w:] A. Posern – Zieliński (red.) *Tolerancja i jej granice w relacjach międzykulturowych*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2004;
- Posern – Zieliński A., *Tolerancja i jej granice w relacjach międzykulturowych*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2004;
- Proctor Ch., Loomis Ch., *Analiza danych socjometrycznych*, [w:] M. Malinowski, M. Niezgoda (red.), *Badania empiryczne w socjologii*, t. II, Wyd. WSzSG, Taczyn 1997;
- Putnam H., *Wiele twarzy realizmu i inne eseje*, PWN, Warszawa 1998;
- Pytkowski W., *Organizacja badań i ocena prac naukowych*, PWN, Warszawa 1995;
- Ratajczak M., *Pomiędzy kulturami. Szkice z komunikacji międzykulturowej*, Wyd. UWroc., Wrocław 2006;
- Rickert H., *Człowiek i kultura*, [w:] A. Mencwel (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005;
- Rogers Everett M., Steinfatt Thomas M., *Intercultural Communication*, Waveland Press, 1999;
- Rokicki E., *Organizacja Narodów Zjednoczonych w systemie światowego bezpieczeństwa*, Wyd. AON Warszawa 1994;
- Rokicki J., *Asymilacja, panetniczność, pluralizm* [w:] „Sprawy Narodowościowe, Seria Nowa”, 2000, zeszyt 16-17;
- Roszkowski W., *Najnowsza historia Polski 1914-1945*, Świat Książki, Warszawa 2000;
- Rozbicki A., *Wielonarodowy Korpus Północ – Wschód*, PWL, nr 3, Warszawa 1998;
- Różański J., Sułkowski Ł. (red.), *Rola komunikacji międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001;
- Ruben B. D., *Guidelines for Cross – Cultural Communication Effectivness*, 1987;
- Rummel – Syska Z., *Konflikty organizacyjne. Ujęcie mikrospołeczne*, Warszawa 1990;
- Rużyłło E., *Swoi i obcy o cechach Polaków*, *Studia Socjologiczne*, 1986, nr 3;

- Sakson A., *Ideologia wielokulturowości w konfrontacji z problematyką polityczną na ziemiach zachodnich i północnych*, [w:] *Sprawy narodowościowe*, Seria Nowa, Zeszyt 14 – 15, 1999;
- Samovar Larry A., *Intercultural Communication: A reader*, Social Science, 2006;
- Sawicki Z., Waszkiewicz J., Wielechowski A., *Mundur i odznaki Wojska Polskiego*, Wyd. Ballona, Warszawa 1997;
- Sawicki Z., Wielechowski A., *Odznaki Wojska Polskiego 1989 – 2002. Katalog Zbioru beletrystycznego*, t. 1, Agencja Wydawnicza CB;
- Schaff A., *Stereotypy a działania ludzkie*, Wyd. KiW, Warszawa 1981;
- Schrimmer D., *Kłopoty z tożsamością w Europie. Nowe ujęcie problemu demosu, zróżnicowania kulturowego i granic integracji*, [w:] B. Markiewicz, R. Wonicki (red.), *Kryzys tożsamości politycznej a proces integracji europejskiej*, Wyd. Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2006;
- Scollon R., *Intercultural Communication: A Discourse Approach*, Language Arts & Disciplines, 1995;
- Serczyk W. A., *Stereotypy w historii stosunków polsko – ukraińskich. Drogi do prawdy*, [w:] W. Bonasiuk (red.), *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*, Wyd. URz., Rzeszów 2002;
- Siewierski H., *Wielokulturowość i kultura narodowa w procesie globalizacji*, [w:] Referat z konferencji, pt. *Nation and Culture Under Proces of Globalization*, Wyd. ZNAK, nr 6, Kraków 2005;
- Simmel G., *Socjologia*, PWN, Warszawa 2005;
- Simonides D., *Mniejszości narodowe. Dokonania i wyzwania u progu XXI wieku*, [w:] T. Fałęcki (red.), *Skąd nadchodzi antychryst. Kontakty i konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowej*, Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Kraków 2004;
- Skarga B., *Tożsamość i różnica. Eseje metafizyczne*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1997;
- Skorny Z., *Prace magisterskie z psychologii i pedagogiki*, Warszawa 1984;
- Skotnicka – Illasiewicz E., *Czynniki formacji i deformacji tożsamości narodowej Polaków*, [w:] Gulczyński P., Loba B. (red.), *Tożsamość Polaków w przyszłej Europie*, Fundacja „Instytut Lecha Wałęsy”, Warszawa 2002;

- Skowroński A., *Siły pokojowe i operacje utrzymania pokoju Organizacji Narodów Zjednoczonych*, Wyd. AON, Warszawa 1997;
- *Słownik Języka Polskiego*, t. 1 – 6, PWN, Warszawa 2007;
- *Słownik Wyrazów Obcych*, t. 7, PWN, Warszawa 2007;
- Smolarek M., *Kształcenie językowe podchorążych i kadry zawodowej realizowane w Studium Języków Obcych Wyższej Szkoły Oficerskiej im. Tadeusza Kościuszki*, [w:] *Nauczyciel andragog u progu XXI wieku*, W. Horyń, J. Maciejewski (red.), Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002,
- Smolicz J. J., *Wartości rdzenne a tożsamość kulturowa*, *Kultura i Społeczeństwo*, 1987, nr 1;
- Snyder T., *Rekonstrukcja narodów Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569-1999*, Wyd. POGRANICZE, Sejny 2006;
- Socha G., *Wielokulturowość jako wyzwanie współczesności*, Referat odczytany na Międzynarodowym Forum Dialogu Kultur zorganizowanym w dniach 18 – 23 sierpnia 2003 r. w Oscypolu;
- Sołoma L., *Metody i techniki badań socjologicznych. Wybrane zagadnienie*, Wyd. UWM, Olsztyn 2002;
- Sonnenfeld R., *Peace – keeping w modelu bezpieczeństwa zbiorowego ONZ*, [w:] T. Ryś – Nowak (red.), *Narody Zjednoczone. Między oczekiwaniem a spełnieniem*, Wrocław 1995;
- Stankiewicz J., *Komunikowanie się w organizacji*, Wyd. ASTRUM, Wrocław 2006;
- Stańczyk J., *Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa*, PWN, Warszawa 1996;
- Stebelski S., *Wspólna polityka zagraniczna i bezpieczeństwa UE*, [w:] *Sprawy Międzynarodowe*, 1997, nr 3,
- Steward J., *Komunikacja interpersonalna: kontakt między osobami*, [w:] J. Steward (red.) *Mosty zamiast murów*, PWN, Warszawa 2007;
- Stewart J., *Mosty zamiast murów*, PWN, Warszawa 2007;
- Stępień R., *Edukacja międzykulturowa i jej wpływ na przygotowanie obronne społeczeństwa*, Wyd. AON, Warszawa 2003;
- Strzoda M. (red.), *Wielokulturowość w organizacji wojskowej*, Wyd. AON, Warszawa 2007;
- Strzoda M., *Zespoły zadaniowe w organizacji*, Wyd. AON, Warszawa 2005;

- Surmacz B., *Współczesne stosunki polsko – ukraińskie*, Wyd. UMCS, Lublin 2002;
- Surmaczyński M., *Warsztaty metodologiczne doktorantów socjologii*, Wyd. UWroc., Wrocław 2002;
- Szacka B. *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003;
- Szacki J., *100 lat socjologii polskiej. Od Supińskiego do Szczepańskiego*, PWN, Warszawa 1995;
- Szacki J., *Historia myśli socjologicznej*, PWN, Warszawa 2005;
- Szahaj A., *E pluribus unum? Dylematy wielokulturowości i politycznej poprawności*, Wyd. UNIVERSITAS, Kraków 2004;
- Szarota T., *Niemcy i Polacy. Wzajemne postrzeganie i stereotypy*, Warszawa 1996;
- Szczepański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, PWN, Warszawa 1970;
- Szerląg A., *Wielokulturowość – Międzykulturowość obszarami edukacyjnych odniesień*, PAN, Warszawa 2005;
- Szymda J., *Leksykon filozofów współczesnych*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz – Kraków 2004;
- Szopski M., *Komunikowanie międzykulturowe*, WSiP, Warszawa 2005;
- Szot W., *Przygotowanie oficerów Wojsk Lądowych do udziału w operacjach pokojowych* (rozprawa doktorska), Wyd. AON, Warszawa 2003;
- Szreder M., *Metody i techniki sondażowych badań opinii*, PWE, Warszawa 2004;
- Szejnberg A., *Podstawy komunikacji społecznej w edukacji*, Wyd. ASTRUM, Wrocław 2001;
- Szejnberg A., *Podstawy komunikacji społecznej*, Wyd. ASTRUM, Wrocław 2005;
- Sztompka P., *Socjologia wizualna*, PWN, Warszawa 2005;
- Sztompka P., *Socjologia zmian społecznych*, Wyd. ZNAK, Kraków 2005;
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wyd. ZNAK, Kraków 2007;
- Sztompka P., *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*, PWN, Warszawa 2000;
- Sztumski J., *Konflikty społeczne i negocjacje jako sposoby ich przewycięzania*, Wyd. Politechniki Częstochowskiej, Częstochowa 2000;
- Sztumski J., *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Katowice 1995;
- Szulc B., (red.), *Misje pokojowe. Podstawy teoretyczne działań wspierających pokój. „Misje”*, Wyd. AON, Warszawa 1998;
- Tajfel H., *Stereotypy społeczne i grupy społeczne*, Studia Psychologiczne 1982, nr 2;

- Tajfel H, *Human Groups and Social Categories*, Cambridge University Press, Cambridge 1981;
- Tajfel H. & Turner, J. C., *The social identity theory of inter - group behavior*, [in:] S. Worchel, L. W. Austin (eds.), *Psychology of Intergroup Relations*, Nelson-Hall, Chicago 1986;
- Tatarkiewicz W., *Cywilizacja i kultura*, [w:] *Parerga*, Warszawa 1978;
- Taylor Ch., *Źródła współczesnej tożsamości*, [w:] K. Michalski (red.), *Tożsamość w czasach zmiany*, Fundacja im S. Batorego, Wyd. ZNAK, Warszawa – Kraków 1995;
- Thiel E., *Komunikacja niewerbalna*, Wyd. ASTRUM , Wrocław 1997;
- Ting –Toomey S., *Communicating Across – Cultures*, New York 1999;
- Tkaczyk L., *Komunikacja niewerbalna*, Wyd. ASTRUM, Wrocław 1999;
- Toffler A., *Trzecia fala*, Wyd. KURPISZ, Poznań 2006;
- Tracz M., *Dyfuzjonizm w etnologii europejskiej i amerykańskiej*, [w:] *Antropologiczne wizje kultury*, B. Olszewska – Dyoniziak (red.), Wyd. STUDEU, Ustroń 2004;
- Trompenaars F., Hampden – Turner Ch., *Siedem wymiarów kultury: znaczenie różnic kulturowych w działalności gospodarczej*, przeł. Bogumiła Nawrot, Wyd. 2 popr., Oficyna Ekonomiczna, Kraków 2002;
- Turner J. H., *Socjologia. Koncepcje i ich zastosowanie*, Wyd. Zysk i S – ka, Poznań 2005;
- Tyszka A. (red.), *Róża wiatrów Europy – o środkowoeuropejskiej tożsamości kulturowej*, IS PAN, WARSZAWA 1999;
- *Układ w sprawie gospodarczej, społecznej i kulturalnej współpracy oraz kolektywnej obrony podpisany w Brukseli 17 marca 1948 r.*, [w:] L. Łukaszuk, A. Skowroński, *Międzynarodowe prawo pokoju i bezpieczeństwa*, Wyd. AON, Warszawa 1999;
- *Vademecum NATO*, Wyd. Bellona, Warszawa 1999;
- Vasūta O. A., *Wielokulturowość współczesnego społeczeństwa*, Forum Politologiczne, T. 2, Warszawa 2005;
- Walas T. (red.), *Narody i stereotypy*, Wyd. MCK, Kraków 1995;
- Walzer M., *O tolerancji*, Wyd. PIW, Warszawa 1999;
- Warmiński A., *O niektórych filozoficznych i psychospołecznych uwarunkowaniach zjawiska tolerancji/nietolerancji* [w:] T. Fałęcki (red.), *Kontakty i konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowej. Skąd przychodzi Antychryst?* Wyd. Naukowe AP, Kraków 2004;

- Wasielewski M., *Globalna komunikacja w nowoczesnym społeczeństwie informacyjnym*, [w:] J. Różański, Ł. Sułkowski (red.), *Rola komunikacji międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, Przedsiębiorczość i Zarządzanie, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001;
- Wągrowaska M. (współred.), *Polska – NATO. Traktaty, gwarancje, zobowiązania*, Bellona, Warszawa 1999;
- Werneck T., *Komunikacja. Symbole pisma*, Wyd. ASTRUM, Wrocław 1999;
- Węgrzycki A., *O poznaniu drugiego człowieka*, Wyd. PAT, Kraków 1992;
- *Wielka Historia Świata*, t.7, Polskie Media Amer.Com, 2005;
- Wiland T. (red.), *Międzykulturowy aspekt służby polskich oficerów wojsk lądowych w formacjach wielonarodowych*, [cz. 1.]: *Służba oficerów wojsk lądowych w formacjach wielonarodowych w warunkach międzykulturowej zmienności organizacji*, Praca naukowo – badawcza, WSO WLąd, Wrocław 2003;
- Wiland T. (red.), *Międzykulturowy aspekt służby polskich oficerów wojsk lądowych w formacjach wielonarodowych*, [cz. 2.]: *Wyniki badań*, Praca naukowo – badawcza, WSO WLąd, Wrocław 2004;
- Wiland T., *Komunikacja międzykulturowa – istota, bariery, pułapki*, *Poglądy i Doświadczenia* 1997 nr 2;
- Wiland T., Leczykiewicz T., (red.), *Komunikacja społeczne*, [Cz. 4]: *Komunikacja międzykulturowa*, WSO – TK, Skrypt, Wrocław 2001;
- William W., Lewis H., *Military Implications of United Nations Peacekeeping Operations*, National Defence University, Washington 1993;
- Wilson E. O., *O naturze ludzkiej*, Wyd. ZYSK I S - KA, Poznań 1998;
- Wlazło D., *Przygotowanie żołnierzy Wojska Polskiego do udziału w misjach i operacjach pokojowych Organizacji Narodów Zjednoczonych* (rozprawa doktorska), Wyd. AON, Warszawa 2001;
- Wojtaszczyk K. A. (red.), *NATO a Europa Środkowa*, Wyd. AON, Warszawa 2000;
- Wolska – Zogata I., Marian M., Bodziany M., *Media a bezpieczeństwo narodowe. Komunikowanie w świecie bez granic*, Agencja Wydawnicza „ARGI” Sc, Wrocław 2012.
- Woroniecki P., (red.), *Wielokulturowość w dobie globalizacji oraz integracji europejskiej*, Wyd. INP UWM, Tom 2, Olsztyn 2005;
- Wójcik M., Czarnecka – Wójcik E., *Kierunki zmian norm zachowań i stereotypów negocjatorów europejskich*, [w:] Różański J., Sułkowski Ł. (red.), *Rola komunikacji*

- międzykulturowej w procesie integracji europejskiej*, Przedsiębiorczość i Zarządzanie, Tom III, Zeszyt 2, Łódź 2001;
- Wyrozumski J. (red.), *Kultura Litwy i Polski w dziejach*, Wyd. MCK, nr 9, Kraków 2000;
 - Yanan J., *Komunikacja międzykulturowa jako pole badań*, [w:] *Materiały pomocnicze do Polsko – Amerykańskiego Studium Komunikacji Społecznej w Organizacji i Zarządzaniu w Politechnice Wrocławskiej*, Wrocław 1995;
 - Yi –Fu Tuan, *Ciało, relacje międzyludzkie i wartości przestrzenne*, [w:] Godlewski G. (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005;
 - Young R., *Intercultural Communication: Pragmatics, Genealogy, Deconstruction*, Language Arts & Disciplines, 1996;
 - Zagórski Z., *Grupy dyspozycyjno – mundurowe w toku transformacji*, [w:] *Wojsko i inne grupy dyspozycyjne w perspektywie socjologicznej*, Wyd. UWroc., Wrocław 2002;
 - Zagórski Z., *Grupy dyspozycyjno – mundurowe w toku transformacji. Struktura segmentacyjna a kondycja społeczeństwa Trzeciej Rzeczypospolitej*, [w:] *Zeszyty Naukowe. Poglądy i doświadczenia*, T. Leczykiewicz i Z. Zagórski (red.), wydanie specjalne, *Wojsko i inne grupy dyspozycyjne w perspektywie socjologicznej*, Wyd. WSO WŁąd., Wrocław 2000;
 - Zagórski Z., *Socjologia bezpieczeństwa. O potrzebie nowej subdyscypliny*, [w:] T. Leczykiewicz, Z. Zagórski (red.) *Socjologiczne aspekty bezpieczeństwa narodowego*, Wyd. UWroc., Wrocław 1999;
 - Zamojska E., *Kulturowa tożsamość młodzieży*, Wyd. Edytor, Poznań - Toruń 1998;
 - Zapałowski L., *Operacje pokojowe ONZ*, Kraków 1989;
 - Zaporowski A., *Czy komunikacja międzykulturowa jest możliwa*, *Strategia kulturoznawstwa*, Wyd. UAM, Poznań 2006;
 - Zaporowski A., *Komunikacja a kultura*, [w:] *Tropy tożsamości: Inny, Obcy, Trzeci*, W. Kalaga (red.), Wyd. UŚląsk, Katowice 2004;
 - Zbiegień – Maciąg L., *Kultura w organizacji*, Warszawa 1999;
 - Zdanowski J. (red.), *Globalizacja a tożsamość*, *Materiały z Międzynarodowej Konferencji*, WSHiFM, Warszawa, „Askon”, 2003;
 - Zernack K., *Niemcy – Polska z dziejów trudnego dialogu historiograficznego*, Wyd. Poznańskie, Poznań 2006;
 - Zieliński J., (red), *Potrzeby i możliwości użycia wojsk lądowych w operacjach wsparcia pokoju*, Wyd. AON, Warszawa 2003;

- Zięba R., *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego*, Wyd. Nauk. SCHOLAR, Warszawa 1999;
- Ziółkowski M., *Wiedza, interakcja, rozumienie*, PWN, Warszawa 2000;
- Znaniński F., *Nauka o kulturze*, PWN, Warszawa 1979;
- Znaniński F., *Socjologia wychowania*, Tom 1 i 2, PWN, Warszawa 2001;
- Znaniński F., *Studia nad antagonizmem do obcych*, [w:] *Współczesne narody*, F. Znaniński (red.) Biblioteka Socjologiczna, PWN, Warszawa 1990;
- Znaniński F., *Wzorce i normy*, [w:] Mencwel A. (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005;
- Zuber M., *Komunikowanie międzykulturowe*, [w:] *Studia z teorii komunikowania masowego*, B. Dobek – Ostrowska (red.), Wyd. UWroc., Wrocław 1999;
- Żelazny W., *Etniczność. Ład – konflikt – sprawiedliwość*, Wyd. Poznańskie, 2006;
- Żenkiewicz J., *Litwa na przestrzeni wieków i jej powiązania z Polską*, Wyd. UMK, Toruń 2001.

Akty prawne:

- *Decyzja MON nr 10/MON z dnia 20 stycznia 1997 roku w sprawie przygotowania warunków do sformowania polsko – litewskiego batalionu;*
- *Decyzja Nr 489/MON z dnia 1 grudnia 2006 w sprawie wprowadzenia odznaki pamiątkowej i odznaki rozpoznawczej 15 Brygady Zmechanizowanej im. Zawiszy Czarnego w Giżycku. Dz. Urz. MON 06.22.289;*
- *Decyzja Nr 122/MON/PSSS z dnia 27 kwietnia 2005 r. w sprawie wprowadzenia odznaki pamiątkowej 12 Dywizji Zmechanizowanej im. Bolesława Krzywoustego w Szczecinie. Dz. Urz. MON. 05.09.72.*
- *Decyzja Nr 602/MON z dnia 18 grudnia 2007 r. w sprawie wprowadzenia oznaki rozpoznawczej i proporczyka na beret 12 Szczecińskiej Dywizji Zmechanizowanej im. Bolesława Krzywoustego. Dz. Urz. MON 07.25.270.*
- *Decyzja Nr 349/MON z dnia 3 sierpnia 2007 r. w sprawie przyjęcia dziedzictwa tradycji oraz nazwy wyróżniającej przez pododdziały 12 Brygady Zmechanizowanej im. gen broni Józefa Hallera w Szczecinie. Dz. Urz. MON. 0716.171.*
- *Decyzja nr 108/MON Ministra Obrony Narodowej z 20 czerwca 2000 roku w sprawie użycia Polskiego Kontyngentu Wojskowego w składzie Polsko – Ukraińskiego Batalionu w Siłach Międzynarodowych w Kosowie w Federalnej Republice Jugosławii;*
- *Porozumienie techniczne z dnia 9 czerwca 2000 roku pomiędzy Ministrem Obrony Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej a Ministrem Obrony Ukrainy w sprawie udziału Kontyngentów Narodowych w międzynarodowej operacji pokojowej w Kosowie, w Federalnej Republice Jugosławii, w składzie Polsko – Ukraińskiego Batalionu;*
- *Porozumienie z dnia 18 września 1999 r. zawarte pomiędzy Ministrem Obrony Królestwa Danii, Ministrem Obrony RFN i Ministrem Obrony Narodowej RP dotyczące działalności Wielonarodowego Korpusu Północny – Wschód;*
- *Postanowienie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 28 grudnia 2000 r. o przedłużeniu okresu użycia Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Siłach Międzynarodowych w Kosowie w Federalnej Republice Jugosławii, byłej Jugosławii, Republice Macedonii i Republice Albanii (oraz kolejne postanowienia o przedłużeniu pobytu),*
- *Postanowienie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 6 lipca 2000 r. o użyciu Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Siłach Międzynarodowych w Kosowie w Federalnej Republice Jugosławii, Republice Macedonii i Republice Albanii;*

- *Progress Report on the Battlegroup Concept*, Brussels, 9 June 2004.
- *Rozkaz Szefa Sztabu Generalnego WP nr 61/Sztab z 25 marca 1997 roku w sprawie wydzielenia sił i środków do składu Polsko – Litewskiego Batalionu Sił Pokojowych;*
- *Rozkaz Szefa Sztabu Generalnego WP nr pf77/Org. z 4 grudnia 1997 r. w sprawie sformowania Polsko – Ukraińskiego Batalionu sił Pokojowych w Przemyślu;*
- *Rozporządzenie Ministra Obrony Narodowej z dnia 20 września 2002 r. w sprawie wyróżniania pododdziałów i oddziałów wojskowych. (Dz. U. z dnia 3 października 2002 r.);*
- *Rozporządzenie Ministra Obrony Narodowej z dnia 14 września 1999 r. w sprawie wyróżniania żołnierzy, pododdziałów i oddziałów, (Dz. U. Nr 84, poz. 938, z 1999 r.)*
- *Umowa z dnia 26 listopada 1997 roku między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą w sprawie tworzenia wspólnej jednostki wojskowej do udziału w międzynarodowych operacjach pokojowych i humanitarnych pod egidą międzynarodowych organizacji;*
- *Umowa z dnia 25 czerwca 1997 roku między rządem Rzeczypospolitej Polskiej a rządem Republiki Litewskiej w sprawie utworzenia wspólnej jednostki wojskowej dla utrzymywania i przywracania międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa;*
- *Ustawa z dnia 31 stycznia 1980 r. o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. 1980 nr 7 poz. 18);*
- *Ustawa o służbie wojskowej żołnierzy zawodowych z 11 września 2003. Tekst jednolity Dz. U. 2008, nr 141, poz. 892.*
- *Zarządzenie Ministra Obrony Narodowej nr 038/Org. z 28 lipca 1997 roku w sprawie sformowania polsko – ukraińskiego batalionu sił pokojowych;*
- *Zarządzenie Ministra Obrony Narodowej nr pf58/Org. z 16 października 1997 roku w sprawie sformowania Polsko – Litewskiego Batalionu Sił Pokojowych;*
- *Zarządzenie Ministra Obrony Narodowej nr pf72/Org. z 28 lipca 1997 roku w sprawie unieważnienia zarządzenia Ministra Obrony narodowej nr 038/Org. z 28 lipca 1997 r. oraz sformowania Polsko – Ukraińskiego Batalionu Sił Pokojowych w Przemyślu.*

Wykaz skrótów

ACE	<i>Ang. Allied Command Europe</i> - Dowództwo Połączonych Sił Zbrojnych Europy
ACLAND	<i>Ang. Allied Command Atlantic</i> – Dowództwo Połączonych Sił Zbrojnych NATO Atlantyku
ACO	<i>Ang. Allied Command Operations</i> - Dowództwo Sojusznicze ds. Operacji
ACT	<i>Ang. Allied Command Transformations</i> - Dowództwo Sojusznicze ds. Transformacji
ACT	<i>Ang. Allied Command Transformation</i> - Sojusznicze Dowództwo Transformacji
AF	<i>Ang. Augmentation Forces</i> – Siły Wzmocnienia
AFCENT	Dowództwo NATO Europy Środkowej.
AFNORTHWEST	<i>Ang. Allied Command of Joint Forces of Northern – Western Europe</i> - Dowództwo Połączonych Sił Zadaniowych Europy Północno – Zachodniej
AFSOUTH	Dowództwo NATO Europy Południowej
ARRC	<i>Ang. ACE Rapid Reaction Corps</i> – Korpus Szybkiego Reagowania
CESDP	<i>Ang. Common European Security and Defence Policy</i> – Wspólna Europejska Polityka w Dziedzinie Bezpieczeństwa i Obrony
CFSP	<i>Ang. Common Foreign and Security Policy</i> – Wspólna Polityka Zagraniczna Bezpieczeństwa
CRO	<i>Ang. Crises Response Operation</i> – Operacje Reagowania Kryzysowego
DATF	<i>Ang. Benelux Deployable Air Task Force</i> – Wydzielone Siły Powietrzne Beneluxu
DBAF	<i>Ang. The Dutch – British Amphibious Force</i> – Brytyjsko – Holenderskie Siły Desantowe
EHG 2010	<i>Ang. European Headline Goal 2010</i> - Europejski Cel 2010
ESDI	<i>Ang. European Security and Defence Identity</i> – Europejska Tożsamość Bezpieczeństwa i Obrony
EUROFOR	<i>Ang. European Reaction Force</i> - Europejskie Siły Reagowania
EUROKORPUS	Korpus Europejski
EUROMARFOR	<i>Ang. European Maritime Force</i> – Europejskie Siły Morskie
FBEAG	<i>Ang. The Franco – British Euro Air Group</i> – Francusko – Brytyjskie Europejskie Zgrupowanie Lotnicze
IRF	<i>Ang. Immediate Reaction Forces</i> – Siły Natychmiastowego Reagowania
IFOR	<i>Ang. Implementation Forces</i> – Siły Implementacyjne w Bośni i Hercegowinie
JALLC	<i>Ang. Joint Analyses and Lesson and Learned Center</i> – Połączone Centrum Analiz i Doświadczeń
JFC	<i>Ang. Joint Forces Command</i> – Dowództwo Sił Połączonych
JFTC	<i>Ang. Joint Force Training Center</i> - Centrum Szkolenia Sił Połączonych
JRFM	<i>Ang. Immediate Reaction Forces Maritime</i> - Morskie Siły Natychmiastowego Reagowania
JWC	<i>Ang. Joint War Center</i> - Centrum Działań Bojowych
KBWE	Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie
KFOR	<i>Ang. Kosovo Forces</i> – Siły Pokojowe w Kosowie
LITPOLBAT	Litewsko Polski Batalion
MDF	<i>Ang. Main Defence Forces</i> – Główne Siły Obrony
MLF	<i>Ang. Multinational Land Forces</i> – Wielonarodowe Siły Lądowe
MNC NE	<i>Ang. Multinational Corps Northern – East</i> – Wielonarodowy Korpus Północny – Wschód
MTU	Metoda Teorii Ugruntowanej
NAC	<i>Ang. North Atlantic Council</i> – Radę Północnoatlantycką
NACC	<i>Ang. The North Atlantic Co – Operations Council</i> – Północnoatlantycka Rada Współpracy
NAEFW	<i>Ang. NATO Airborn Early Warning Force</i> – Sojusznicze Siły

	Powietrznodesantowe,
NATO	<i>Ang. North Atlantic Treaty Organization</i> - Pakt Północno - Atlantycki
NPC	<i>Ang. NATO Programming Centre</i> – Centrum Programowania
NRF	<i>Ang. NATO Response Force</i> – Siły Odpowiedzi NATO (SON)
OBWE	Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie
ONZ	Organizacja Narodów Zjednoczonych
POLUKRBAT	Polsko Ukraiński Batalion
RC	<i>Ang. Regional Command</i> – Dowództwo Regionalne
RF	<i>Ang. Reaction Forces</i> – Siły Reagowania
RRF	<i>Ang. Rapid Reaction Forces</i> – Siły Szybkiego Reagowania
SACEUR	<i>Ang. Supreme Allied Commander in Europe</i> – Naczelny Dowódca Połączonych Sił Zbrojnych NATO w Europie
SACLANT	<i>Ang. Supreme Allied Commander Atlantic</i> – Naczelny Dowódca Połączonych Sił Zbrojnych NATO Atlantyku
SDI	<i>Ang. Strategic Defence Initiative</i> – Inicjatywa Obrony Strategicznej
SHAPE	<i>Ang. Supreme Headquarter Allied Power of Europe</i> – Kwatera Główna Sił Sojuszniczych w Europie
SHIRBRIG	<i>Ang. The Multinational UN Stand – by Forces High Readiness Brigade</i> – SHIRBRIG – Wielonarodowa Brygada Szybkiego Rozwinięcia do Operacji ONZ
SIAF	<i>Ang. Spain – Italy Amphibious Force</i> – Hiszpańsko – Włoskie Siły Amfibijne
SON	Siły Odpowiedzi NATO
SPSS	Pakiet statystyczny
STRIKFLTANT	<i>Ang. Striking Fleet Atlantic</i> – Dowództwo Floty Uderzeniowej Atlantyku
UE	<i>Ang. European Union</i> – Unia Europejska
UNIFIL	<i>Ang. United Nations Interim Force in Lebanon</i> – Siły Pokojowe w Libanie
UNSAS	<i>Ang. UN Stand – by Arrangements System</i> – Systemu Sił Dyspozycyjnych Organizacji Narodów Zjednoczonych
URC	<i>Ang. Undersea Research Center</i> – Centrum Badań Podmorskich
UZE	Unia Zachodnioeuropejska

Wykaz tabel

1.	Zestawienie sił szybkiego reagowania NATO	31
2.	Struktura dowództw NATO ustalona na Szczycie w Pradze 2002 roku	33
3.	Klasyfikacja kultury materialnej i niematerialnej	52
4.	Wybrane cechy przedstawicieli kultur aktywnych linearnie, multiaktywnych i reaktywnych	73
5.	Typologie kultur wg F. Kluckhohna i F. Strodtbecka	75
6.	Charakterystyka cech kulturowych Polaków w odniesieniu do dystansu władzy	77
7.	Charakterystyka cech kulturowych Polaków w odniesieniu do kolektywizmu i indywidualizmu	77-78
8.	Charakterystyka cech kulturowych Polaków w odniesieniu do cech męskich i żeńskich	79
9.	Charakterystyka cech kulturowych Polaków w odniesieniu do stopnia unikania niepewności	79
10.	Bliskość cech kulturowych w odniesieniu do wymiarów kultury G. Hofstede	81
11.	Linie stylistyczne komunikacje według Jeana – Clauda Usuniera	126
12.	Miejsce pełnienia służby	196
13.	Przynależność do korpusu osobowego	196
14.	Struktura wieku respondentów	199
15.	Formy kontaktów z innymi narodowościami	207
16.	Pochodzenie etniczne przodków respondentów	208
17.	Związek miejsca pełnienia służby wojskowej z miejscem urodzenia i wychowania	210
18.	Wykształcenie żołnierzy zawodowych w odniesieniu do korpusu osobowego	215
19.	Poziom znajomości języków obcych	218
20.	Znajomość języków obcych	219
21.	Poziom wiedzy na temat narodowych składników kultury innych państw	221
22.	Poziom znajomości historii poszczególnych państw	223
23.	Uprzedzenia do innych narodowości w zależności od wieku respondentów	226
24.	Cechy opisujące strukturę percepcyjną poszczególnych narodowości	230
25.	Cechy struktury percepcyjnej Polaków	231-232
26.	Bliskość kulturowa narodowości zawartych w ich stereotypie	233
27.	Antropologiczne źródła barier komunikacyjnych	233
28.	Zestawienie kategorii odpowiedzi dotyczących „patriotyzmu”	235
29.	Analiza porównawcza autostereotypu Polaków w świetle wyników badań i cech osobowych respondentów	242
30.	Poziom zainteresowania kulturą innych narodowości	244
31.	Związki miejsca urodzenia i wychowania z poziomem zainteresowania kulturą poszczególnych narodowości	245
32.	Znaczenie nadawane narodowym składnikom kultury	246
33.	Zestawienie odpowiedzi respondentów uzasadniających znaczenie nadawane składnikom kultury	247-248

34.	Formy kontaktów z innymi kulturami	255
35.	Wpływ kontaktów z inną kulturą na poznanie jej składników	260
36.	Związki zainteresowania inną kulturą z podwyższeniem kompetencji kulturowej respondentów	261
37.	Poziom zainteresowania polską kulturą	262
38.	Wpływ poznania składników innej kultury na interakcje zachodzące w ramach wielonarodowych struktur wojskowych	263
39.	Źródła powstawania barier komunikacyjnych o charakterze kulturowym	264
40.	Wpływ składników kultury na zmianę stosunku respondentów do innej narodowości	267
41.	Zmiana stosunku do innych narodowości	269
42.	Zainteresowanie kulturą innych narodowości a zmiana stosunku do niej	269
43.	Wybrane odpowiedzi respondentów uzasadniające stosunek do innej narodowości	270-271
44.	Korelacje czynników wpływających na powstawanie uprzedzeń	274
45.	Związek znaczenia nadawanego barierom komunikacyjnym z powstawaniem uprzedzeń	275
46.	Zmiana stosunku do innej narodowości pod wpływem kontaktów międzykulturowych	276
47.	Zmiana stosunku do innych narodowości w zależności od postaw	277
48.	Skłonność do stosowania zasad relatywizmu kulturowego w zależności od wykształcenia, miejsca pełnienia służby i płci	283
49.	Związki znajomości składników kultury innych narodowości ze skłonnością do stosowania zasad relatywizmu kulturowego	284
50.	Kulturowe źródła powstawania barier komunikacyjnych i konfliktów kultur	285
51.	Wybrane odpowiedzi respondentów uzasadniające wybór poszczególnych składników kultury, jako czynników powstawania konfliktów kultur	286-287
52.	Analiza porównawcza sytuacji konfliktowych i cech charakteru respondentów	290

Wykaz rysunków

1.	Determinanty konfliktu kultur	112
2.	Model komunikacji według R. Jakobsona	121
3.	Model komunikacji według Fred Jandta	122
4.	Model komunikacji według Davida K. Berlo	123
5.	Klasyfikacja składników kultury	141
6.	Model komunikacji uwzględniający indywidualne różnice kulturowe	151
7.	Model powstawania barier komunikacyjnych w perspektywie kulturowej i antropologicznej	176
8.	Struktura płci respondentów w zależności od miejsca pełnienia służby	198
9.	Struktura wieku respondentów w zależności od miejsca służby	200
10.	Struktura wieku żołnierzy w zależności od korpusu osobowego	201
11.	Struktura wieku respondentów w zależności od zajmowanego stanowiska służbowego	202
12.	Struktura etniczna wielonarodowych jednostek wojskowych	206
13.	Miejsce urodzenia i wychowania respondentów	209
14.	Związek miejsca pełnienia służby wojskowej z miejscem urodzenia i wychowania	211
15.	Miejsce zamieszkania respondentów	212
16.	Poziom wykształcenia respondentów	214
17.	Poziom wykształcenia rodziców respondentów	216
18.	Związek kompetencji kulturowej z miejsce urodzenia i wychowania	222
19.	Uprzedzenia respondentów w stosunku do innych narodowości	225
20.	Związek wykształcenia z powstawaniem uprzedzeń	227
21.	Źródła uprzedzeń respondentów do innych narodowości	228
22.	Cechy charakteru respondentów w świetle samooceny	240
23.	Kontakty z innymi kulturami	252
24.	Kontakty z innymi kulturami w odniesieniu do płci	253
25.	Kontakty z innymi kulturami w odniesieniu do jednostki wojskowej	254
26.	Znaczenie czynników powstawania barier komunikacyjnych	257
27.	Wpływ składników kultury na zmianę stosunku do innej narodowości	268
28.	Zmiana stosunku do innej narodowości pod wpływem kontaktów kultur	276
29.	Rola Polaków w świecie	279
30.	Częstotliwość sytuacji konfliktowych	281
31.	Ocena sytuacji konfliktowych	282

Symbole narodowe państw wchodzących w skład wielonarodowych struktur wojskowych

PAŃSTWO	GODŁO	FLAGA
POLSKA	 <p>Godło Polski czerpie swoje źródła z początków państwa polskiego oraz legendy o Lechu, Czechu i Rusie. Przez wieki w różnej formie, biały orzeł towarzyszył Polakom jako godło, przechodząc wiele zmian. Obecnie, Godło Polski jest określone w art. 28. ust. 1 Konstytucji z 1997: <i>Godłem Rzeczypospolitej Polskiej jest wizerunek orla białego w koronie w czerwonym polu</i>. Jego aktualny, ustawowy wygląd (wg załącznika nr 1 ustawy o godle) to: biały, jednogłowy orzeł w złotej koronie, ze złotymi szponami i dziobem, zwrócony w prawo na tle czerwonej, lekko zwężającej się ku dołowi tarczy herbowej. Barwy bieli i czerwieni są barwami Rzeczypospolitej Polskiej, określonymi ustawowo (wg załącznika nr 2 ustawy o godle). <i>Ustawa z dnia 31 stycznia 1980 r. o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej</i> Dz. U. 1980 nr 7 poz. 18.</p>	 <p>Flaga Rzeczypospolitej Polskiej składa się z dwóch równych pasów w kolorze białym i czerwonym. Zgodnie z art. 6 ust. 2 ustawy, za flagę Polski uważany jest wariant z godłem Polski, umieszczonym pośrodku białego pasa. Ustawa stanowi, że barwami Rzeczypospolitej Polskiej są kolory biały i czerwony, ułożone w dwóch poziomych, równoległych pasach tej samej szerokości, z których górny jest koloru białego, a dolny koloru czerwonego. 2 maja jest w Polsce oficjalnie obchodzony, jako Dzień Flagi Rzeczypospolitej Polskiej. <i>Ustawa z dnia 31 stycznia 1980 r. o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej</i> Dz. U. 1980 nr 7 poz. 18.</p>
NIEMCY	 <p>Herb Niemiec przedstawia czarnego orła, którego głowa zwrócona jest w prawą stronę. Wizerunek orła umieszczony jest na tarczy koloru złotego. Symbolika orła nawiązuje do historii Rzymu, kiedy to czarny orzeł był symbolem cesarzy rzymskich, a także do historii cesarstwa frankijskiego, gdzie czarny orzeł stał się symbolem władcy imperium. W historii Rzeszy Niemieckiej orzeł przechodził metamorfozę, aż do współczesnej wersji godła.</p>	 <p>Flagę Państwa Niemieckiego ustanowiono na mocy Rozporządzenia o Flagach Niemiec z dnia 13 listopada 1996 roku. Jej barwy tworzą trzy poziome pasy jednakowej wielkości: czarny, czerwony i złoty, o proporcjach 3:5. Barwy określone zostały w konstytucji z dnia 23 maja 1949 roku, a proporcje uregulowane są przez <i>rozporządzenie o niemieckich flagach</i> z 7 lipca 1950. Użycie flagi państwowej jest ściśle uregulowane przez rozporządzenie Rządu Federalnego z dnia 22 marca 2005 roku. Są to następujące dni: Dzień Pamięci Ofiar Nazizmu – 27 stycznia, Święto Pracy – 1 maja, Dzień Europy – 9 maja, Rocznica uchwalenia Konstytucji – 23 maja, Rocznica 17 czerwca 1953, Rocznica zamachu 20 lipca, Dzień Zjednoczenia Niemiec – 3 października, Dzień Pamięci – 2. niedziela Adwentu, dzień wyborów do Bundestagu, dzień wyborów do Parlamentu Europejskiego.</p>

DANIA			<p>Herb Danii posiada swoją odległą historię, która sięga czasów króla Waldemara I Wielkiego. Symbolizuje on trzy niebieskie lwy usytuowane na złotej tarczy, na której znajduje się dziewięć purpurowych serc. Nad tarczą widnieje korona monarchii. Wcześniej korona miała otwarty kształt, a dopiero w 1624 roku przyjęła ona w herbie współczesną formę. Taki herb widnieje również na rewersie monet duńskich z monogramem monarchini Małgorzaty II.</p>		<p>Flaga Danii posiada swoją legendę, którą zna każdy Duńczyk. Według niej spadła z nieba monarchów 15 czerwca 1219 roku czasie wyprawy wojennej duńskiego króla Waldemara II do Estonii. Król Waldemar zwyciężył w bitwie w okolicach Tallina, dzierżąc otrzymaną w darze od Boga flagę, na której głównym motywem jest biały krzyż, symbolizujący ówczesnie herb Tallina. Jest to najstarsza z flag używanych współcześnie wśród państwa Europy. Posiada ona kilka wersji, których używanie jest regulowane przez prawo. Jednym z dni, monarchów, w których obywatele duńscy używają flagi państwowej jest Boże Narodzenie oraz urodziny.</p>
LITWA	Pogoń		<p>Państwo litewskie posiada dwa godła, których historia jest bardzo odległa, sięga bowiem średniowiecza. Pierwsze godło, to znak Pogoni, które symbolizuje znak rodowy Jagiełłów, czyli podwójny złoty krzyż, który po przyjęciu przez Litwę chrztu i po koronacji na króla Polski został wprowadzony do herbu Pogoni, na tarczy jeźdźca o błękitnym tle w miejsce Słupów Giedymina. Drugie godło, to Słupy Giedymina, które były herbem rodzimym wielkiego Księcia Giedymina, Kiejstuta oraz jego syna Witolda oraz wszystkich ich potomków. W okresie Rzeczypospolitej Obojga Narodów (Unii Polsko – Litewskiej) herbem państwowym była Pogoń wraz z polskim Białym Orłem – ułożone po przekątnej. Godło Pogonii było zakazane, podczas gdy Litwa była republiką radziecką, a dopiero w 1991 roku przywrócono ją, jako obowiązujące godło kraju.</p>		<p>Flagę Litwy tworzą trzy pasy o równych rozmiarach, w kolorze żółtym, zielonym i czerwonym. Kolor żółty nawiązuje do koloru słońca, co w kulturze litewskiej oznacza szlachetność i uczciwość. Kolor zielony odnosi się do natury i symbolizuje życie. Kolor czerwony natomiast jest kolorem krwi i symbolizuje miłość, odwagę i poświęcenie dla kraju. Konfiguracje kolorów również posiadają swoje znaczenie. Kolor żółty z zielonym nawiązują do krajobrazu Litwy, czyli do urodzajnych pól i zielonych lasów, a czerwony oznacza przelaną krew w obronie ojczyzny. Flaga Litwy jest stosunkowo młoda, ponieważ sięga 1918 roku, kiedy trzech artystów: Jonas Basanovicus, Antanas Zmuidzinavicius i Tadas Dougirdas, zaprojektowało ostateczny jej wzór. Ostatecznie zatwierdziła ją Litewska Rada Państwa 19 kwietnia 1918 roku. Wcześniej w fladze Litwy widniał znak Pogoni na czerwonym tle.</p>
Słupy Giedymina					

UKRAINA	Pełna wersja		Herb Ukrainy, podobnie, jak flagę państwową, przyjęto oficjalnie w 1918 roku. Kluczowym motywem w herbie tego państwa jest trójząb (zarówno w pełnej, jak i zmniejszonej wersji herbu), który czerpie swoje źródła poznawcze w historii Wikingów, zwanych Waregami, którzy ówczesnie zamieszkiwali tereny Ukrainy. Trójząb został przyjęty przez plemiona ruskie, a następnie stał się oficjalnym herbem książąt ruskich. Trójzębem, symbolizującym nurkującego sokoła, jako herbem identyfikowała się właśnie dynastia Rurykowiczów, posiadająca swoje korzenie na terenach dzisiejszej Ukrainy. Mała wersja herbu przedstawia wyłącznie trójząb z czasów Włodzimierza Wielkiego, natomiast pełna – wielka wersja stanowi uzupełnienie małej wersji motywami kozaka – symbolu Hetmańszczyzny i lwa – godła Księstwa Halickiego. Trójząb symbolizuje suwerenność kraju, poprzez wpisane w języku ukraińskim słowo <i>wolność</i> . U dołu podstawowego motywu znajdują się barwy narodowe Ukrainy.		We fladze Ukrainy widnieją dwa kolory: błękitny i żółty, z których pierwszy nawiązuje do barw nieba, interpretowany jako symbol pokoju oraz drugi nawiązuje do zboża, interpretowany jako symbol bogactwa i urodzaju płynącego z ziemi. Nawiązując do historii flagi Ukrainy, należy podkreślić, że jedna z teorii głosi, że jej barwy wywodzą się z Opolszczyzny. Flagę o żółto – niebieskich barwach przywiózł bowiem książę ruski Władysława Opolczyk pod koniec XIV wieku, który był w tym okresie namiestnikiem Rusi Halickiej. Istnieje również zbieżność z barwami Księstwa Halicko – Wołyńskiego, które posiadają żółty i niebieski kolor, z czarnym lwem po środku ciemnoniebieskiej tarczy. Oficjalne barwy narodowe i flagę państwową Ukrainy zatwierdzono w 1918 roku, jednak po II wojnie światowej, w okresie gdy Ukraina była republiką radziecką, flaga ta była zakazana. Dopiero w 1991 roku przywrócono ją, jako flagę państwową Ukrainy.
	Trójząb				
USA			Godło Stanów Zjednoczonych przedstawia Bielika Amerykańskiego z rozpostartymi skrzydłami. W prawym szponie trzyma trzynaście strzał symbolizujących kolonie, a w lewym gałązkę oliwną symbolizującą wojnę i pokój. Głowa orła zwrócona jest w kierunku gałązki oliwnej, co symbolizuje na zwrot ku pokojowi. W dziobie bielika umieszczone jest motto: „ <i>E Pluribus Unum</i> ” („ <i>Z wielości, jedność</i> ”). Nad głową bielika widnieją 13 gwiazd w nimbie o niebieskim tle. Na piersi bielika widnieją tarcza w białe czerwone pasy.		Na fladze Stanów Zjednoczonych widnieją trzydzieści poziomych pasów, przemiennie czerwonych z białymi. W lewym górnym rogu flagi usytuowany jest niebieski prostokąt z pięćdziesięcioma pięcioramiennymi gwiazdami w kolorze białym, które rozmieszczone zostały w dziewięciu poziomych rzędach, po sześć gwiazd w dolnym i górnym rzędzie oraz po pięć przemiennie. Gwiazdy symbolizują 50 stanów Ameryki, natomiast pasy symbolizują 13 kolonii z czasów przed ogłoszeniem niepodległości USA. Potoczne nazwy flagi USA, to <i>Old Glory</i> (<i>Dawna Chwała</i>) lub <i>Stars and Stripes</i> (<i>Pasy i Gwiazdy</i>). Flagi poszczególnych stanów nawiązują do flagi państwowej, w których widnieją również pasy i gwiazdy, z tym że gwiazdy w odniesieniu do różnych stanów mają różną konfigurację.

<p style="text-align: center;">LOTWA</p>		<p>Podobnie, jak flaga państwowa, herb Łotwy został przyjęty w 1918 roku i w czasie II wojny światowej oraz w czasie przynależności do ZSRR, herb ten był zakazany. We współczesnej wersji herbu Łotwy widnieje tarcza ze wschodzącym złotym słońcem w górnej części na niebieskim tle, w dolnej części z lewej strony czerwony lew w srebrnym polu, natomiast z prawej strony znajduje się srebrny gryf na czerwonym tle. Nad tarczą znajdują się trzy złote gwiazdy. W pełnej wersji herbu, motywy lwa i gryfa powtórzone zostały po obu stronach tarczy, których nogi spoczywają na girlandzie splecionej z barw narodowych Łotwy z gałązkami dębu. Słońce w herbie symbolizuje państwowość Łotwy i nawiązuje do tradycji strzelców łotewskich, wcielanych do armii rosyjskiej w czasie I wojny światowej. Trzy gwiazdy symbolizują trzy regiony Łotwy: Liwonię, Łatgalię i Kurlandię – Semigalię. Herbem dwóch Liwonii i Łatgalii jest srebrny gryf, natomiast Kurlandii – Semigalii – czerwony lew. Herb Łotwy występuje w wersji pełnej, powiększonej i małej.</p>		<p>Przepisy określające wygląd flagi państwowej Łotwy określa artykuł 4. Konstytucji Łotewskiej. Zgodnie z regulacjami zawartymi w tym artykule, flagę państwową stanowi karminowy prostokąt z białym poziomym pasem po środku. Kolor karminowy symbolizuje krew, a biały symbolizuje wolność, prawo i prawdę. Jedną z legend podaje, że symbolika flagi łotewskiej wywodzi się z męczeństwa, którego dowodem miały być ciała zabitych żołnierzy owinięte w białe płótno, w całości zakrwawione z wyjątkiem miejsca w okolicach kręgosłupa. Historia flagi łotewskiej jest odległa, bo wywodzi się z XIII wieku, a dokładniej z 1279 roku, kiedy oddziały łotewskie niosły taką właśnie flagę do bitwy. Dzisiejsza flaga Łotwy zawdzięcza łotewskiemu historykowi Janisowi Grinsbergsowi powrót do średniowiecznych tradycji, który w latach 70-tych XIX wieku zaproponował ją, jako etniczną flagę Łotyszy. W obecnym kształcie została przyjęta po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku i zatwierdzona 15 czerwca 1921 roku. W czasie II wojny światowej oraz po jej zakończeniu do 1990 roku była zakazana.</p>	
	<p style="text-align: center;">ESTONIA</p>	<p style="text-align: center;">Wielkiego formatu</p>		<p>Herb Estonii występuje w dwóch wersjach: małej i wielkiej. Głównym motywem w obu wersjach herbu jest złota tarcza z wizerunkami trzech błękitnych lwów. Herb w postaci wielkiej posiada w dolnej części tarczy złoty zwój liści dębu, które symbolizują siłę, trwałość i jedność państwa. Współczesną wersję herbu Estonii przyjęto 19 czerwca 1925 roku przez Estoński Parlament. W okresie II wojny światowej, od 1940 oraz po jej zakończeniu, aż do 1990, kiedy po rozpadzie ZSRR zaczęto ponownie używać dawnego herbu Estonii. Oficjalnie przywrócono go na mocy ustawy z 6 kwietnia 1993 roku. Herb Estonii związany jest z herbem Tallina, którego wnętrze (tarcza) posłużyła do stworzenia wielkiej i małej wersji godła</p>	

	Małego formatu		<p>państwa. Jego historia wywodzi się z XIII wieku, czyli okresu panowania duńskiego władcy Waldemara II, który podbił Estonię. Obydwa państwa posiadają wspólne motywy w swych herbach, czyli niebieskie lwy na złotej tarczy.</p>		<p>podczas manifestacji w Dorpacie, jako symbol odrębności narodowej Estończyków. Ówczesnie była ona flagą Estońskiego Związku Studentów <i>Vironia</i>. Po zakończeniu działań wojennych na frontach I wojny światowej, flaga ta została zatwierdzona przez Tymczasowy Rząd Niepodległej Estonii 24 lutego 1920 roku. W 1940 roku, czyli po aneksji Państw Bałtyckich przez ZSRR, zakazano jej używania, a w jej miejsce wprowadzono flagę Estońskiej SRR. Po wojnie, aż do 1987 roku również nie używano państwowej flagi Esotnii, by po 1988 roku oficjalnie przyjęto ją jako symbol narodowy niepodległej Estonii.</p>
SŁOWACJA	Jedna z uproszczonych wersji herbu		<p>Herb słowacki posiada kilka wersji: wielką oraz uproszczone, jak: wpisane w okrąg motto bez tarczy z poszczególnymi elementami pełnej wersji herbu lub sama tarcza. W pełnej - wielkiej wersji herbu, w centralnej części widnieje biały krzyż lotaryński, usytuowany w tarczy z czerwono – niebieskim polem (trój-wzgórze). Tarcza posiada wczesno – gotycki kształt. Wersja wielka charakteryzuje się tym, że podtrzymywana jest z lewej strony przez srebrnego orła, a z prawej przez srebrnego baranka. Za tarczą umieszczona jest lipa również koloru srebrnego, a poniżej łacińskie motto: <i>Afferant Montes Pacem Populo</i> (<i>Niech Góry Przynoszą Ludziom Pokój</i>). Istnieje oficjalny zakaz powielania pełnej wersji herbu Słowacji, w związku z czym nie istnieje możliwość przedstawienia go.</p>		<p>Barwy widniejące we fładze słowackiej, to czerwona, niebieska oraz biała, które tworzą tło dla herbu Słowacji widniejącego z prawej strony flagi. Pierwsza flaga Słowacji, posiada swoją genezę w 1848 roku, czyli w czasie Wiosny Ludów. Jej cechą charakterystyczną było całkowite podobieństwo do flagi Rosji. Wyróżniała ją symbolika barw wpisanych w jej kształt. Mianowicie, nawiązywały one wyłącznie do herbu Słowacji. Od 1 września 1992 roku, czyli od rozpadu Czechosłowacji, Słowacja powróciła do swych barw narodowych, uzupełniając flagę herbem, który odróżnia ją od podobnych flag Słowenii i Rosji. Ostateczny kształt flagi państwowej Słowacji przyjęto na Zjeździe Państw Słowiańskich w Pradze.</p>

CZECHY	Dużego formatu		<p>Herb Czech posiada dwie formy: wielką i małą, co posiada swoje uzasadnienie w tradycjach dynastii habsburskiej. Mały herb posiada formę tarczy czerwonej barwy ze srebrnym lwem w centralnej jej części. Lew posiada charakterystyczny podwójny ogon oraz złotą koronę na głowie i złote pazury. Wielki herb Czech podzielony jest symetrycznie na cztery pola, w których po przekątnej znajdują się: z góry z lewej i z dołu z prawej, lew charakterystyczny dla małej formy herbu – symbolizujący Czechy oraz z lewej z dołu – czarny orzeł na złotym tle, w złotej koronie symbolizujący Śląsk oraz z prawej z góry znajduje się na niebieskim tle orzeł w szachownicę białą – czerwoną, w złotej koronie – symbol Moraw. Herb Czech – srebrny lew wywodzi się z dynastii Przemyślidów z XIII wieku. Autorem obecnego herbu Czech jest Jiri Louda.</p>		<p>Flaga Czech składa się z dwóch pasów w kolorze czerwonym od dołu oraz białym od góry, uzupełnionych niebieskim trójkątnym kształtem przylegającym do lewej jej krawędzi, sięgającym do połowy długości flagi swym wierzchołkiem. Barwy Czech pochodzą od herbu ustanowionego w 1192 roku. Mimo to, przez wieki niektóre z nich były pomijane we flagach państwowych Czech, o czym świadczą flagi o barwach białą – czerwonych. Dopiero w 1919 roku po połączeniu Czech ze Słowacją w jeden organizm państwowy, flaga Czechosłowacji otrzymała trzy barwy obowiązujące do dziś na fladze czeskiej. Debacie publicznej poddano wielkość trójkąta widniejącego we fladze, co w konsekwencji doprowadziło do ostatecznego ustalenia proporcji - 30 marca 1920 roku. W czasie okupacji niemieckiej – protektoratu Czech i Moraw barwy pozostawiono w niezmiennym kształcie, jednak zmieniono je w trzy równej wielkości poziome pasy.</p>
	Małego formatu				

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Ustawa z dnia 31 stycznia 1980 r. o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej* Dz. U. 1980 nr 7 poz. 18, P. Reichel, *Schwarz-Rot-Golt, Kleine Geschichte der Nationalsymbole*, Beck, Monachium 2005, Bartnicki A., Critchlow D. T., *Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki*, Wyd. PWN, Warszawa 1995.

Symbole – odznaki polskich formacji wojskowych wchodzących w skład wielonarodowych jednostek wojskowych

Nazwa jednostki wojskowej	Symbol - odznaka jednostki	Charakterystyka i historia odznaki
Wielonarodowy Korpus Północny Wschód		Oznaka wykonana w formie złożonej tarczy pokrytej granatowym lakierem, z herbem Szczecina opartym o trzy miecze w środku oraz ze stylizowanymi falami morskimi poniżej. Wymiary 54x44 mm, projekt Joe Larsen, wykonanie Andrzej Rewiński.
12 Dywizja Zmechanizowana		<i>Oznakę nadano na mocy Decyzji Nr 122/MON/PSSS z dnia 27 kwietnia 2005 r. w sprawie wprowadzenia odznaki pamiątkowej 12 Dywizji Zmechanizowanej im. Bolesława Krzywoustego w Szczecinie. Dz. Urz. MON. 05.09.72. Decyzja Nr 602/MON z dnia 18 grudnia 2007 r. w sprawie wprowadzenia oznaki rozpoznawczej i proporczyka na beret 12 Szczecińskiej Dywizji Zmechanizowanej im. Bolesława Krzywoustego. Dz. Urz. MON 07.25.270. Dywizja 15 kwietnia 1994 roku przyjęła nazwę wyróżniającą „Szczecińska” oraz imię Bolesława Krzywoustego. Doroczne święto dywizja obchodzi 15 marca.</i>
12 Brygada Zmechanizowana		<i>Oznakę nadano na mocy Decyzji Nr 349/MON z dnia 3 sierpnia 2007 r. w sprawie przyjęcia dziedzictwa tradycji oraz nazwy wyróżniającej przez pododdziały 12 Brygady Zmechanizowanej im. gen broni Józefa Hallera w Szczecinie. Dz. Urz. MON. 0716.171. Brygada 20 kwietnia 1996 roku otrzymała imię gen. broni Józefa Hallera oraz przejęła dziedzictwo i kontynuację tradycji: Regimentu Artylerii Konnej (1673 – 1775), regimentów fizylierów (1775 – 1786), oraz kilku pułków piechoty: nr 5, oraz 51, 52 oraz 54 Pułków Piechoty Strzelców Kresowych (1918 – 1939), 12 Kresowego Pułku Artylerii Lekkiej (1919 – 1939) oraz 5 Pułku Zmechanizowanego (1962 – 1995). Doroczne święto brygady przypada na 15 maja. Odznaka w kształcie krzyża kawalerskiego z ramionami pokrytymi granatową emalią o</i>

		<p>złoty krawędziach. Na górnym ramieniu znajduje się herb Szczecina na bocznych - 12 BZ i dolnym - 5 PZ. W centrum znajduje się orzeł piastowski i złożony wieniec. Wymiary 44x44 mm, wykonanie – Andrzej Panasiuk.</p>
<p>Polsko – Ukraiński batalion POLUKRBAT</p>		<p>Odznaka identyfikująca żołnierzy POLUKRBAT. Wykonana w kształcie okrągłej tarczy z nazwą batalionu w części górnej oraz umieszczonymi na tle nawiązującym do barw narodowych obu państw. W centralnym miejscu umieszczony znak identyfikacyjny NATO.</p>
<p>Honorowy Znak Sił Zbrojnych RP</p>		<p>Honorowy Znak SZRP nadano na mocy Rozporządzenia Ministra Obrony Narodowej z dnia 14 września 1999 r. w sprawie wyróżniania żołnierzy, pododdziałów i oddziałów, Dz. U. z 1999 r. Nr 84, poz. 938. Podstawę prawną nadawania odznaczeń jednostkom wojskowym jest POLUKRBAT otrzymał to wyróżnienie na mocy <i>Rozporządzenia Ministra Obrony Narodowej z dnia 20 września 2002 r. w sprawie wyróżniania pododdziałów i oddziałów wojskowych.</i> (Dz. U. z dnia 3 października 2002 r.). POLUKRBAT otrzymał to wyróżnienie z rąk ówczesnego Ministra Obrony Narodowej Jerzego Szmajdzińskiego w dniu 27.20.2002 roku, za szczególne osiągnięcia w misji KFOR w Kosowie w roku 2001.</p>
<p>21 Brygada Strzelców Podhalańskich</p>		<p>16 maja 194 roku brygada otrzymała imię generała brygady Mieczysława Boruty – Spiechowicza oraz przyjęła tradycje i dziedzictwo: Drużyn Podhalańskich (1913 – 1914), Brygady Górskiej (1918 – 1919), 21 Brygady Górskiej (1919 – 1939), 22 Brygady Górskiej (1921 – 1939), Samodzielnej Brygady Strzelców (1939 – 1940), batalionu podhalańskiego 1 Dywizji Pancernej (1940 – 1947), 1, 2, 3, 4 i 5 Pułku Strzelców Podhalańskich Armii Krajowej (1943 – 1945), Samodzielnego Batalionu Piechoty Górskiej KBW ((1956 – 1978), 5 Brygady Wojsk obrony Wewnętrznej Strzelców Podhalańskich im. Ziemi Krakowskiej (1978 – 1989) oraz 5 Pułku Strzelców Podhalańskich im. Ziemi Krakowskiej (1989 – 1993). Doroczne święto brygada obchodzi 26 maja.</p>

<p>Litewsko – Polski Batalion LIPOLBAT</p>		<p>Oznaka wykonana w kształcie podwójnego krzyża o dolnych ramionach dłuższych. Krzyż pokryty granatową emalią z żółtą obwódką, z dwoma mieczami grunwaldzkimi po środku, na które nałożono herby Polski i Litwy. Na dolnym ramieniu srebrna wstęga z napisem LITPOLBAT. Wymiary 50x35 mm, projekt – Zbigniew Szybiński, wykonanie – Zygmunt Olszewski.</p>
<p>15 Giżycka Brygada Zmechanizowana</p>		<p>Oznakę nadano na mocy Decyzji Nr 489/MON z dnia 1 grudnia 2006 w sprawie wprowadzenia odznaki pamiątkowej i odznaki rozpoznawczej 15 Brygady Zmechanizowanej im. Zawiszy Czarnego w Giżycku. Dz. Urz. MON 06.22.289. Jednostka jeszcze jako 2 Pułk Zmechanizowany 1 DZ, 8 maja 1991 przyjęła dziedzictwo i kontynuację tradycji: 2 Regimentu Pieszego Królewicza (XVII – 1794), 2 Batalionu Legionów (1797 – 1801), 2 Pułku Piechoty (1806 – 1814), 2 Pułku Piechoty Liniowej (1815 – 1813), 2 Pułku Piechoty Legionów (1914 – 1945). 15 lipca 1995 roku po przekształceniu jej w brygadę, nadano nazwę wyróżniającą „Giżycka” oraz imię Zawiszy Czarnego. Doroczne święto brygady przypada na 15 lipca. Oznaka w kształcie podwójnego krzyża o dolnych ramionach dłuższych – herb Władysława Jagiełły, z krawędziami w złocie, pokryty granatową emalią. W górnej części znajduje się herb Giżycka – trzy leszcze, a w górnej części herb Zawiszy – Sulima. Wymiary – 43x33 mm, projekt Jan Mazur, wykonanie Wiesław Bartkiewicz i Marek Świętochowski.</p>

Źródło: Z. Sawicki, A. Wielechowski, *Odznaki Wojska Polskiego 1989 – 2002. Katalog Zbioru beletrystycznego*, t. 1, Agencja Wydawnicza CB, s. 15, 132, 256.

Z. Sawicki, J. Waszkiewicz, A. Wielechowski, *Mundur i odznaki Wojska Polskiego*, Wyd. Ballona, Warszawa 1997, s. 74, 75, 83, 92.

